

На основі архівних джерел та опублікованих матеріалів висвітлено окремі питання історії України, показано джерела з історії української державності та національного руху; низку статей присвячено питанням архівознавства, джерелознавства й археографії.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів та студентів.

On the basis of archival sources and publication a number of issues of the history of Ukraine are illuminated, sources for the history of the Ukrainian nationhood and national movement are characterized; some articles deal with the problems of archival and source studies and archeography.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; О.П. Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. АПН України; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 19 жовтня 2006 року (протокол № 2)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

ВИПУСК 89

Баженова Г. III Міжнародний конгрес історичних наук 1908 року в Берліні очима його учасників.....	4
Гончар Б. Право і сила. Парламентаризм Отто фон Бісмарка.....	7
Діброва С. В. Білий – неперевершений біограф чи "злий геній" Я. Новицького?.....	10
Збаржевецький О. К. Мітюков – провідний спеціаліст Київського університету в галузі науки римського права	13
Комаренко О., Ільченко А. Виникнення опозиції всередині збройних сил Чилі в період диктатури Аугусто Піночета.....	16
Малацай І. Формування Словацької національної партії в 60–70-ті роки XIX століття	20
Машевський О. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах останньої третини XIX століття: історіографія проблеми.....	23
Муха Д. Діяльність Української партії самостійників-соціалістів (грудень 1917 – квітень 1918 року)	26
Ніколаєва Н. Правовий статус жінки в США у першій половині XIX століття	30
Орлова Т. Історія жіноцтва – важливий напрям нової соціальної історії.....	33
Папенко Н. Йозеф Вірт – німецький антимілітарист та борець за демократію	37
Перещ В. Мотиви "партійного тотемізму" в мінойському мистецтві (до питання про "мінойський матриархат").....	41
Пономарьов О. Бессарабське питання в українсько-румунських відносинах у 1917–1918 роках	44
Сироїд І. Громадсько-політична діяльність Олеса Гончара: історіографія проблеми	49
Слободян Н. Іракський фактор у міжнародних відносинах у Перській затоці на початку XXI століття	52
Сорока Ю. Український національний рух опору на західноукраїнських землях у 1941–1944 роках	54
Шевченко Н. "Ірландський фактор" у британській історії першої половини XVII століття.....	58
Шилова А. Історичні передумови створення першої югославської держави	61

ВИПУСК 90

Боголій Ю. Фінансова політика США щодо Організації Об'єднаних Націй (1990-ті – початок 2000-х років)	64
Бондарчук Я. Документи профспілок як джерело вивчення колективно-трудових спорів	66
Вахонєєв В. Мірмекій за римської доби	69
Гирич Я. Вплив містобудівної політики на урбанізацію в УРСР (друга половина 50-х – початок 60-х років XX століття).....	73
Діброва С. "Нестор української етнографії": Я. Новицький і М. Грушевський.....	76
Ільченко А. Позиція США щодо Чилі в період правління уряду Народної єдності (1970–1973) та її еволюція	80
Крикницький О. Радянський Союз і чехословацька криза 1938 року: дипломатичні та військові аспекти проблеми.....	84
Магуза Г. Еволюція ціннісних орієнтирів творчості О. Довженка часів сталінізму (воєнний та післявоєнний період)	88
Пилипенко О. Роль України у загальному експорті спирту з Росії у другій половині XIX – на початку XX століття	91
Розмериця Ю. Внесок істориків діаспори в розвиток державницького напрямку української історіографії.....	95
Севастьянова І. Бурхард Крістоф фон Мініх очима сучасників	98
Сироїд І. Формування світогляду Олеса Гончара	101
Сорока Ю. Боротьба радянського тоталітарного режиму проти національно-визвольного руху в західних областях України: 1940–1950-ті роки....	104
Судак І. Політичні дискусії щодо державного устрою об'єднаної Канади (60-ті роки XIX століття)	108
Теличко А. Державна діяльність М. Бажана в 1943–1949 роки	112
Шевченко Н. Парламент у ранньостюартівській Англії: спроба переосмислення (за матеріалами британської історіографічної дискусії останньої третини XX століття)	114
Шевченко В. Участь Д. Мануїльського у створенні ООН.....	117
Шилова А. Визрівання державно-політичної кризи в СФРЮ та її наслідки.....	120

CONTENTS

ISSUE 89

Bazhenova H. The 3 ed international congress of historical studies 1908 in Berlin from its participants' point of view	4
Gonchar B. Right and Force. Otto von Bismarck's parliamentary policy	7
Dibrova S. V. Bilyi - the unsurpassed biographer or "evil genius" of Y. Novytsky?	10
Zbarzhevetskiy O. K. Mityukov – Kiev University leading expert in Rome law science	13
Komarenko O., Ilchenko A. The reasons for opposition rise in Chile Armed forces during Augusto Pinochete dictatorship	16
Malatsay I. The Formation of Slovak National Party in 60–70-ies of the XIX century	20
Mashevskiy O. "Straits Question in international relations in the last third of the XIX century: historiographical survey"	23
Mukha D. Activity of Ukrainian party of independent-men-socialist (December, 1917 – April, 1918)	26
Nikolaeva N. The legal status of woman in the USA in the 1st half of the 19th century	30
Orlova T. Women's studies – the important trend of the new social history	33
Papenko N. Joseph Wirth – the german anti-militarist and democracy supporter	37
Peresch V. The motives of "party totemismus" in Minoan art (to question about "Minoan matriarchy")	41
Ponomaryov O. The issue of Bessarabia in ukrainian-romanian relations at 1917–1918	44
Syroid I. The civil political activity of Oles Gonchar: the historiography of the problem	49
Slobodyan N. Iraqi factor in international relations in the Persian Gulf (beginning XXI centure)	52
Soroka Yu. The Ukrainian national oposition movement at the Western Ukrainian lands in 1941–1944	54
Shevchenko N. "Irish Factor" in British Troubles of the First Half of the XVIIth c.	58
Shylova A. The historical prerequisites of creation of the first Yugoslav state	61

ISSUE 90

Boholiy Yu. The USA's Financial Policy towards the United Nations (1990's – beginning of 2000's)	64
Bondarchuk Y. "The trade unions' documents as a source to learn social arguments"	66
Vakhonieiev V. Myrmekion at Roman period	69
Grych Ya. An influence of city-building policy upon urbanization in Ukraine (from the second part of 50-th till the beginning of 60-th years of XX century)	73
Dibrova S. "Nestor" of Ukrainian ethnography": Ya. Novytsky and M. Grushevski	76
Ilchenko A. USA position towards Chile at Popular Unity governing time (1970–1973) and its evolution	80
Kryknitsky O. The Soviet Union and the Czechoslovak crisis of 1938: diplomatic and military aspects of the problem	84
Maguza G. The valuable orientations in O. Dovzhenko's creative activity being under influence of Stalin's times (war and after war period)	88
Pylypenko O. The role of Ukraine in the total alcohol export from Russia since the first half of XIX till the beginning of XX centuries	91
Rozmeryzia Ju. Contribution of the historians of the Diaspora into the state tendency Ukrainian historiography	95
Sevastiynova I. Burhard Christoph Minnh in contemporaries' eyes	98
Siroid I. Formation of world outlook of Oles Honchar	101
Soroka Yu. Soviet totalitarian regime's straggle against national-liberation movement at Ukraine's western regions made by Soviet power	104
Sudak I. Political discussions about united Canada state system (60 th of the XIX th century)	108
A.Telychko State's activity of Mykola Bazhan during 1943–1949	112
Shevchenko N. Parliament in Early Stuart England: an Attempt of Reappraisal (on the Materials of British Historiographical Debates of the last third of the XXth c.)	114
Shevhenko V. Manuilskiy's D. participation in creation of UNO	117
Shylova A. The ageing of the state-political crisis in the SFRY and its consequences	120

III МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС ІСТОРИЧНИХ НАУК 1908 РОКУ В БЕРЛІНІ ОЧИМА ЙОГО УЧАСНИКІВ

Присвячено вивченню конгресів, як форми міжнародної наукової співпраці істориків початку XX ст. На основі опублікованих та неопублікованих матеріалів висвітлено діяльність III Міжнародного конгресу істориків та участь у ньому російських учених.

The article studies such form of the international scientific cooperation of historians at the beginning of the XXth century as congresses. On the basis of published and not published materials we tried to describe the activity of the 3ed International Congresses of Historical Studies and the participation of Russian scientists in it.

Кінець XIX – початок XX ст. характеризувався тенденцією до поглиблення міжнародної наукової співпраці. Вона була обумовлена не лише потребою обміну інформацією, але й назрілою необхідністю колективного обговорення результатів дослідження та вирішення низки наукових проблем. Процеси інституціоналізації науки підготували сприятливий ґрунт для створення перших міжнародних організацій і проведення перших міжнародних конгресів. Кооперація ж істориків гальмувалася національною спрямованістю їхньої науки та впливом політики, однак тривалі міжнародні контакти представників цього фаху спонукали до ведення загальноєвропейського наукового діалогу.

Характерною ознакою міжнародної кооперації істориків на початку XX ст. стало скликання міжнародних форумів. Ставлення радянської історіографії до перших конгресів історичних наук характеризувалося певною ідеологічною упередженістю. Основна увага приділялася участі в них радянських учених, відсуваючи дореволюційні конгреси на другий план [2; 10; 12]. Окремо це питання дослідив у своїй статті лише А. Слонимський [13]. Серед останніх робіт виділимо статтю Є. Кравченко [4] та працю "Российские историки на международных конгрессах исторических наук (1900–2000 гг.)" [8], які дають стислий огляд діяльності російських учених на цих форумах. Дослідження С. Стельмаха достатньо ґрунтовно висвітлюють міжнародну співпрацю істориків Росії та України наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема їхню участь у міжнародних наукових конгресах [14; 15]. Працю К. Ердмана присвячено історії організації та проведення перших міжнародних форумів істориків та участі в них німецьких учених [17]. Однак існуюча історіографія лише частково торкається виділеної нами проблеми. Саме тому вважаємо за доцільне вивчити детальніше роботу III Міжнародного конгресу історичних наук, участь у ньому вітчизняних учених та визначити його місце в загальноєвропейському процесі інтернаціоналізації історичної науки на початку XX ст.

Міжнародні конгреси істориків стали черговою ланкою у науковій кооперації вчених різних країн. Ґрунт для їх проведення підготували ще міжнародні конгреси сходознавців, американістів, антропологів та археологів, які почали скликатися із 60–70-х рр. XIX ст. Саме вони виробили певні правила та організаційні схеми їх проведення. Так, у вересні 1898 р. французькі вчені ініціювали конгрес з історії дипломатії в Гаазі (вважається підготовчим); наступний міжнародний конгрес порівняльної історії відбувся в Парижі (липень 1900). Однак через нечисельність останнього російські вчені відмовилися визнавати його першість, відтак відлік вели з міжнародного форуму істориків у Римі (квітень 1903), на якому було встановлено періодичність проведення конгресів: один раз на п'ять років [13, с. 95–96].

Наступний конгрес істориків проходив у Берліні з 6 по 12 серпня 1908 р. в час загострення міждержавних суперечностей у Європі (німецько-французька конфронтація у ході першої марокканської кризи 1905–

1906 рр., німецько-англійське протистояння в нарощуванні військово-морського флоту взимку 1907–1908 р. тощо). Це, вочевидь, обумовило політичний контекст форуму та позначилося на чисельності його учасників. Демонстративно не з'явилася на конгрес більшість учених слов'янських народів, незначною була і французька делегація. Загальна кількість учасників конгресу склала близько 1040 осіб (очікували 3 тис.), включно зі 150 студентами [17, с. 70]. Більше половини, майже 700 членів, становили німецькі вчені (серед них 460 берлінців).

За приблизними підрахунками учасника конгресу професора Казанського університету В. Піскорського, на наш погляд точнішими, національний склад форуму виглядав таким чином: 58 італійців, 38 англійців, 33 австрійці (крім того 11 угорців), 30 шведів, 10 данців, 7 норвежців, 18 американців, 16 французів, 12 бельгійців, 13 швейцарців, 13 голландців, 8 греків, 4 японці, 2 іспанці та португальці [7, л. 1]. Російська делегація була на конгресі однією із найчисленніших і складала 46 осіб (включно із 16 фінляндцями та балтійськими німцями) [16, с. 3]. Вочевидь зазначено загальну кількість членів делегації, до якої входили не лише історики, а й члени їх сімей. Активну участь у роботі конгресу брали П. Ардашев, М. Бубнов, Ю. Кулаковський (Київський університет), В. Бузескул (Харківський університет), Є. фон Штерн (Новоросійський університет), Д. Єгоров, М. Ростовцев, Б. Тураєв (Петербурзький університет), В. Піскорський, М. Хвостов (Казанський університет), М. Д'яконов (Юр'ївський університет), М. Любович (Варшавський університет), Л. Шепелевич (університет у Кракові), О. Лаппо-Данилевський (Імператорська академія наук). П. Виноградов представляв, як і на попередньому конгресі, Оксфордський університет.

Щоб стати членом конгресу не вимагалось жодного вченого цензу. Достатньо було зробити письмову заяву та сплатити членський внесок у розмірі 20 марок, тому серед його учасників були не лише професійні вчені, але і їхні дружини, студенти, дипломати, художники, музиканти, лікарі, інженери, продавці книг, фабриканти, рантє тощо [7, л. 1]. Незважаючи на такі лояльні умови участі в міжнародному форумі, до Берліна приїхало вдвічі менше конгресменів порівняно з попереднім. І хоча говорили про те, що час для проведення конгресу було обрано невдало, оскільки серпнева спека в Берліні змусила багатьох надати перевагу відпустці на морі та прогулянкам у лісі [20, р. 298], усе ж головною причиною відсутності більшості провідних істориків чітко визначив французький медієвіст М. Пру: "Ми можемо мати дружні особисті й наукові контакти з німецькими вченими, але французи і німці залишаються ворогами" [17, с. 71].

Президентом форуму було обрано директора королівського державного архіву Р. Козера, його заступниками стали Е. Мейєр та У. фон Вілламовіц-Мьоллендорф. За новими правилами поряд із секційними засіданнями (9–12 год) вводилися щоденні пленарні засідання (13–15 год), на які мали виноситися

найцікавіші для більшості членів конгресу доповіді. Нерідко їх вибір викликав нарікання з боку учасників, однак саме загальні засідання дозволяли всім бажаючим прослухати ту чи іншу доповідь. Як і на попередньому конгресі в Римі на них не припускалися дискусії [19, s. 419]. Характерно, що на пленарних засіданнях виступали лише іноземні вчені за запрошенням комітету; німці ж, як господарі, за рішенням організаційного комітету позбавлялися цього права. Однак таке нововведення Берліна виявилось невдалим, адже здобутки німецької науки фактично опинилися поза увагою широкої наукової громадськості [3, с. 43]. Зауважимо, що на конгрес не з'явилася низка відомих німецьких учених, зокрема представників альтернативного напрямку німецької історіографії ("культурної історії") з південної Німеччини [6, с. 4].

Робота конгресу була поділена між вісьмома секціями: 1) історія Сходу; 2) історія Греції та Риму; 3) політична історія середніх віків та нового часу; 4) історія культури і духовного життя середніх віків та нового часу з підсекцією історія природознавства; 5) історія права та господарства; 6) церковна історія; 7) історія мистецтва з підсекціями: а) археологія, б) історія середньовічного та нового мистецтва; 8) допоміжні історичні дисципліни (архівна справа, бібліографія, хронологія, дипломатика, епіграфіка, генеалогія, історична географія, геральдика, нумізMATика, палеографія, сфрагістика) [21]. Упродовж шести днів засідань було заслухано 180 доповідей.

Учасники міжнародного форуму відмічали невдалий секційний поділ, до відповідно позначилося на попередньому розподілі доповідей. Незрозумілим було окремішнє функціонування третьої та четвертої секцій (які мали органічно утворювати одне ціле), а також приєднання археології до секції історії мистецтва. Жваво та продуктивно працювали лише секції "Історія Сходу" та "Історія права і господарства", які мали визначений, чітко обмежений зміст, і відповідно постійний склад членів. У них був час і для дискусій; у більшості ж секцій обговорення доповідей майже не практикувалося [1, с. 181–182].

Зважаючи на те, що кількість надто спеціальних доповідей була порівняно незначною, заняття конгресу в цілому дали картину тих шляхів, якими рухалася історична наука, а також виокремили деякі проблеми, що потребували вирішення у майбутньому. М. Хвостовим було виділено чотири основних блоки: 1) збір джерел та розширення джерельної бази з того чи іншого питання; 2) систематизація та видання джерел; 3) обробка історичного матеріалу, реконструкція минулого; 4) викладання історичних дисциплін у вищих навчальних закладах [16, с. 6–22].

Напрямок, який привернув найбільшу увагу не лише орієнталістів, а й елліністів була історія Сходу. "Єгипет, Передня Азія, а також південно-східні області Європи є нині ареною особливо інтенсивної археологічної, філологічної та історичної роботи вчених різних національностей. Навіть у галузі середньовіччя Схід привертає до себе дедалі більшу увагу спеціалістів" [16, с. 7]. Це виявилось не лише у заснуванні на Берлінському конгресі окремої секції, але й у величезній кількості доповідей, які стосувалися даної тематики. Так, цікаві доповіді на загальних засіданнях зробили відомий французький єгиптолог Г. Масперо на тему "Що робиться в Єгипті для збереження історичних пам'яток", У. Рамсей (Англія) "Церковна організація в Лікаонії з IV по XI ст. у світлі епіграфічних пам'яток", М. Ростовцев "До питання про походження колонату"; історії Середньовічному Сходу присвячувалася доповідь Л. Каєтані князя Теанського "Історія вивчення ісламу" (були прочитані на пленарних засіданнях). Значну увагу питанням історії

Сходу приділялося і на інших секційних засіданнях. Серед найвдалиших були доповіді Е. фон Штерна "Грецька колонізація на північних берегах Чорного моря у світлі археологічних досліджень", папіролога Б. Гренфелля "Розшукування папірусів в Оксиринху" (присвячена складнощам під час пошуків папірусів та приведення їх у придатний для дешифрування стан) тощо.

Місце проведення конгресу вочевидь сприяло обговоренню питань про видання джерел та систематизацію наукового матеріалу, адже в той час саме німецька школа історичної критики досягла найбільшого розвитку. Так, проф. Якобі (Кіль) прочитав доповідь "План нового зібрання фрагментів грецьких істориків", проф. К. Роберт (Галле) – "Зібрання грецьких рельєфів на саркофагах". П. Кер (Рим) та А. Бракман (Марбург) виклали план видання "Germania Sacra", яке мало на меті систематизувати матеріал, що стосувався історії церкви в Німеччині; проф. Г. Лоеше (Відень) – план збірки "Monumenta Austriae evangelica", що мала містити матеріал з історії протестантизму в Австрії тощо. Л. Каєтані князь Теанський змалював план видання систематичного зібрання матеріалів з історії під назвою "Annali del Islam" (перший том якого вже було видано). Він доповів також про розпочате в Італії видання Біо-бібліографічного італійського словника "Dizionario bibliografico Italiano" [16, с. 7–15]. Однак з порядку денного було знято обговорення проекту видання міжнародної історичної бібліографії [6, с. 3].

У галузі систематизації історичних джерел особливий інтерес становила доповідь проф. Шпана, присвячена періодичній пресі як важливому джерелу для вивчення історії XIX ст. Насамкінець він наголосив на необхідності заснування в кожній державі, зокрема в Німеччині, центральних газетних бібліотек. Полегшенню наукової роботи присвячувалася низка доповідей у VIII-й секції, зокрема піднімалися питання про складання загального каталогу бібліотек та організацію видачі довідок про книги. Ці доповіді зумовили прийняття низки резолюцій рекомендаційного характеру про правила обміну рукописами та книгами (для тимчасового користування) між бібліотеками різних країн [16, с. 16]. Їх мали передати Бібліотечній комісії Міжнародної асоціації академій та Пруської комісії з бібліотечних питань [19, s. 423].

Наступний тематичний блок – обробка історичного матеріалу та реконструкція минулого. До нього входили доповіді, присвячені питанням історії різних країн та часів. Усередині зазначеного блоку виділимо кілька напрямів. Перш за все це економічна історія. Створення окремої секції "Історії господарства і права" вказувало на зближення істориків з юристами в галузі вивчення еволюції права. Цей факт засвідчила низка доповідей історико-юридичного змісту, зокрема П. Виноградова про природне право та справедливість в англійській юридичній науці XIII ст. (референт зупинився на питанні впливу канонічного права на англійське звичаєве право). Проф. О. Фішер (Бреславль) у своїй доповіді наголошував на важливості історичного вивчення права навіть для юристів-практиків.

Наступною галуззю досліджень, яка викликала підвищений інтерес учасників форуму, стала історія Візантії. У роботі конгресу брав участь, однак не як доповідач, голова німецьких візантиністів К. Крумбахер. У межах цієї секції доповідали Віганда "Візантійські монастирі і настінний живопис у горах Латмос біля Мілету", Ю. Кулаковський "Стратегік імператора Никифора", У. Рамсей "Церковна організація в Лікаонії з IV по XI ст. у світлі епіграфічних пам'яток", Гейзенберг (Вюрцбург) "Основи візантійської культури".

До останнього тематичного блоку – викладання історичних дисциплін у вищих навчальних закладах, мо-

жна віднести порівняно невелику кількість доповідей. Зокрема проф. О. Фішер розповів про методіку викладання права, проф. Р. Альтаміра-і-Кревеа (Ольведо) зупинився на труднощах вивчення та викладання історії права в Іспанії. К. Лампрехт у доповіді "Культурно-і всесвітньо-історичні течії в Лейпцізькому університеті" наголошував на необхідності створення загального культурно-історичного семінарію замість семінаріїв з історії окремих періодів, політичної та економічної історії. Організації університетського викладання присвячувався виступ відомого історика німецьких університетів Г. Кауфмана (Бреславль), "Самоуправління німецьких університетів в XIX ст."

Хоча сучасники загалом позитивно оцінювали підсумки роботи конгресу, цілком справедливо вважаючи, що він "пробуджував думку учасників і вселяв віру в подальші успіхи історичної науки" [16, с. 24], усе ж очевидними недоліками форуму було нехтування теоретико-методологічними проблемами та величезний вплив на його роботу тогочасної політики [14, с. 33]. Порівняно з попереднім конгресом значно скоротилася кількість секцій, відсутні були секції доісторичної культури, історичної географії, історії релігії (діяла лише секція історії церкви) [18, с. 3]. Невиправданою була відмова від секції теорії та філософії історії, особливо зважаючи на місце проведення конгресу. Безумовно питання теорії та методології історії піднімалися в різних секціях, однак організатори форуму практично відмовилися від дискусій і зосередилися в основному на практичних методах дослідження минулого, серед яких переважали методичні рефлексії спеціальних історичних дисциплін. Це пояснювалося насамперед тим, що генеральна лінія конгресу визначалася тогочасним станом розвитку німецької історичної науки, у якій домінувала прусська національно-консервативна історіографія (практично всі секції очолювали берлінські історики – Е. Мейєр, Д. Шафер, О. Гірке, А. фон Харнак та ін.) й відмовою виносити методологічні дебати щодо культурно-історичної концепції німецького вченого К. Лампрехта на інтернаціональний форум. Особливий акцент доповідачі робили на очевидні успіхи німецької історіографії в практичному використанні методів роботи із джерелами [14, с. 33]. Як іронічно писав французький соціолог Ф. Сіміанд, на конгресі берлінські історики виступили "компактним, злагоджено маршируючим батальйоном німецької науки" [22, р. 223]. З доповідями про методологію історії виступив американський посланник Д. Хіль ("Етичні функції історика"), проф. К. Ерслев ("Принципи групування історичних джерел та його значення для історичних досліджень"); проф. К. Брейзіг окреслив завдання та шляхи порівняльного вивчення історії людства та ін. [5, с. 1114].

Організатори форуму заявили, що, зважаючи на значні видатки, його праці друкуватися не будуть. Вочевидь, цей факт зменшував "наукове значення та роль берлінського конгресу" [6, с. 12]. Щоденна ж газета *Kongress-Tagblatt* перераховувала лише зроблені доповіді та називала імена тих, хто взяв участь у дискусіях. У той час як римські бюлетені містили резюме доповідей та їх обговорення; це давало можливість орієнтуватись у тому, що відбувалося на засіданнях конгресу [3, с. 44–45].

Однак у процесі підготовки організатори Берлінського конгресу не обмежилися лише науковими заняттями. Усі конгресмени мали можливість ознайомитися з музеями Берліна під керівництвом кращих фахівців. Спеціально для учасників форуму були влаштовані виставки: доісторичної культури, зокрема доісторичної культури Єгипту, папірусів, історичних карт та гравюр. Для кожної виставки було видано спеціальний покажчик. Запланована була поїздка до Гамбурга [9, с. 32–33]. Своєрідною особливістю

міжнародного форуму було функціонування дамського комітету з окремою програмою екскурсій [3, с. 37]. Крім того, за день до відкриття конгресу німці влаштували офіційний обід. Усі інші прийоми, зокрема один від імені імператора в Потсдамі, були розраховані на обмежену кількість осіб, що було негативно сприйнято учасниками конгресу [9, с. 33–34]. На заключному банкеті 10 серпня від імені російської делегації О. Лаппо-Данилевський висловив побажання, щоб усі нації, які приїхали на конгрес, і навіть ті, що не були представлені, брали дедалі більшу участь у "справжній братерській співпраці для величного розквіту європейської культури й щоб ця культура прискорила створення загальнолюдської світової культури" [11, л. 4].

Вочевидь, проведення перших міжнародних конгресів істориків засвідчило всезростаючу потребу європейських учених у спілкуванні. Вони виконували два основних завдання: перше – наукове, яке полягало в підведенні певних підсумків та визначенні шляхів подальшого розвитку науки, і друге – комунікативно-культурне, яке полягало в організації особистого й наукового спілкування учасників на тлі знайомства з країною, у якій проходив конгрес. Берлінський форум істориків 1908 р., незважаючи на низку організаційних недоліків, став помітною ланкою у загальноєвропейському процесі інтернаціоналізації історичної науки і підтвердив необхідність подальшого міжнародного діалогу. Чисельність російської делегації, до складу якої увійшли представники Імператорської академії наук і восьми університетів, та її діяльна участь у роботі конгресу свідчили про те, що російська історична наука (й українська як її складова) органічно розвивалася в контексті європейської. Високий рівень її організації було визнано учасниками наступного IV Міжнародного конгресу історичних наук у Лондоні (1913), які обрали місцем чергового зібрання Петербург. Однак початок військових дій унеможливив його проведення. Таким чином, твердження про кризовий стан російської історичної науки на початку XX ст. вимагає, на нашу думку, подальшого ґрунтовного перегляду.

1. Егоров Д. Третий интернациональный конгресс историков // Русская мысль. – 1908. – № 9. 2. Желенина И.А. Из истории международных конгрессов исторических наук // Вопросы истории. – 1964. – № 9. 3. Кулаковский Ю. Из Берлина (Международный конгресс историков) // ЖМНП. – 1908. – Сентябрь. – № 10. 4. Кравченко Е.А. Участие русских и советских историков в первых международных конгрессах историков (МКИН) // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. – М., 1996. 5. Лаппо-Данилевский А.С. Сообщение о Международном конгрессе историков, проходившем в Берлине 6–12 августа 1908 г. // Известия Императорской академии наук. Серия VI. – 1908. – Т. 2. – № 12. 6. Любич Н. Международный исторический конгресс в Берлине. – Варшава, 1909. 7. Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф. 604, картон № 11, ед. хр. 5, л. 1. 8. Российские историки на международных конгрессах исторических наук (1900–2000 гг.) : Исторический обзор. – М., 2005. 9. Ростовцев М. Международный исторический съезд в Берлине // ЖМНП. – 1908. – Сентябрь. 10. Русские и советские учёные на международных конгрессах историков // Вопросы истории. – 1955. – № 8. 11. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук. – Ф. 113, оп. 2, ед. хр. 91, л. 4. 12. Сарбей В.Г. З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків // УІЖ. – 1960. – № 4. 13. Слонимский А.Г. Участие российских учёных в международных конгрессах историков // Вопросы истории. – 1970. – № 7. 14. Стельмах С.П. Интеграция процессов в европейской исторической науке наприкінці XIX – на початку XX ст. // УІЖ. – 2005. – № 5. 15. Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX ст. – К., 2005. 16. Хвостов М. Международный Исторический Конгресс в Берлине 6-12 августа (24-30 июля) 1908 года // Известия общества археологии, истории и этнографии (при Императорском Казанском университете). – 1909. – Вып. 5. – Т. 25. 17. Erdmann K.D. Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Science Historiques. – Göttingen, 1987. 18. Haskins C.H. The International Historical Congress at Berlin // The American Historical Review. – 1908. – Vol. 14. – № 1. 19. Herre P. Bericht über den internationalen Kongress für historische Wissenschaften zu Berlin, 6–12 August 1908 // Historische Vierteljahrsschrift. – Berlin, 1908. – XI. 20. Monod G. Le Congrès historique de Berlin // Revue historique. – 1908. – T. 99. 21. Programm des Internationalen Kongresses für historische Wissenschaften. Berlin. 1908 (6–12 August). – Berlin, 1908. 22. Simand F. Le congrès historique de Berlin (aout) // Revue de synthèse historique. – 1908. – T. 17.

ПРАВО І СИЛА. ПАРЛАМЕНТАРИЗМ ОТТО ФОН БІСМАРКА

*Проаналізовано діяльність Отто фон Бісмарка у пруському ландтазі і його ставлення до парламенту Німецької імперії.
The article analyzes Bismarck's activities in the Prussian Landtag and his treatment of the German Empire's Parliament.*

Перманентне загострення протиріч у відносинах між виконавчою і законодавчою гілками влади в нових країнах, які з'явилися на пострадянському просторі, зокрема в Україні, викликає у політичних і державних діячів інтерес до історичного досвіду попередників. Їх увагу привертають, передусім, непересічні особистості, які у переломні та складні моменти суспільно-політичного життя справляли вирішальний вплив на формування державної політики і визначали характер реформаційних перетворень. Такими були, наприклад, Авраам Лінкольн і Франклін Рузвельт у США, Конрад Аденауер у ФРН, Шарль де Голль у Франції. Ці лідери "твердою рукою" у співпраці, а частіше у протистоянні із законодавчими органами досягали радикальних змін у долі своїх народів. До таких особистостей можна віднести і першого канцлера (голови уряду) Німецької імперії (1871–1918), визначного державного і політичного діяча князя Отто фон Бісмарка. Саме він став ініціатором об'єднання німецької держави за допомогою насильницької політики "заліза і крові". "Німеччина дивиться не на лібералізм Пруссії, а на її могутність... Великі питання часу вирішуються не промовами і парламентськими резолюціями – це була помилка 1848–1849 рр., – а залізом і кров'ю" [1, т. 1, с. 10], – проголошував Бісмарк.

Протягом восьми років (1862–1870) на посаді прем'єр-міністра Пруссії Бісмарк наполегливо долав внутрішні і зовнішні перешкоди на шляху історично необхідної єдності Німеччини. У складний період становлення єдиної німецької держави і перші двадцять років її існування (1871–1890) "залізний канцлер", як називали Бісмарка, визначав напрями розвитку нової Німеччини, характер її внутрішньої та зовнішньої політики. Як канцлер найбільш милітаризованої держави і талановитий дипломат [2], Бісмарк, одночасно, мав визначальний вплив на розвиток міжнародних відносин у Європі в другій половині XIX ст. У сфері зовнішньої політики Бісмарк діяв одноосібно і майже необмежено. Німецький імператор (кайзер) літній Вільгельм I, який затверджував міжнародні договори, не міг, інколи всупереч своєму бажанню, протистояти волі і натиску рішучого канцлера. За словами німецького дослідника Андреаса Хіллєрубера Бісмарк справляв на Вільгельма I "демонічний вплив" [5, с. 49]. У той же час низку важливих проблем внутрішньої політики, зокрема бюджетні витрати, канцлер був змушений вирішувати лише за згодою парламенту (бундестага), який складався із двох палат – бундесрата (Союзної ради) і рейхстага (палати представників). Рейхстаг, який обирався на основі загального виборчого права (цього права були позбавлені військовослужбовці і жінки), наділявся законодавчою ініціативою, але вона обмежувалася правом Союзної ради, яка призначалася імператором із представників окремих земель, та імператора накладати вето на рішення рейхстага.

Відносини Бісмарка з рейхстагом були надзвичайно складними і перманентно напруженими. Відповідно до німецької конституції 1871 р. (проіснувала до 1918) Бісмарк був змушений співпрацювати з рейхстагом, хоч його негативне ставлення до представницького органу держави і парламентаріїв сформувалося ще в роки виконання обов'язків депутата Об'єднаного пруського ландтага в Берліні (1847), депутатства в Другій пруській Палаті (палати депутатів) і в Ерфуртському рейхстазі

(Союзному парламенті) у 1849–1850 рр., а головним чином, коли він очолював уряд Пруссії у 1862–1871 рр.

Перший досвід парламентаризму Бісмарк набув в Об'єднаному ландтазі, першому не обраному, а створеному одноосібною волею пруського короля Фрідріха Вільгельма IV парламенті Пруссії із представників восьми провінційних ландтагів. Об'єднаний ландтаг мав віднайти кошти на будівництво залізниці, що зв'язувала б Берлін і Східну Пруссію. Пруські ліберали, які сформували опозицію, посилюючись на урочисту обіцянку батька короля Фрідріха Вільгельма III ще під час антинаполеонівських війн надати Пруссії конституцію, були налаштовані скористатися нагодою, щоб зажадати створення народнообраного парламенту. Бісмарк, зайнявши позицію відвертого "охоронця" монархічного устрою в Пруссії і противника парламентаризму, виступив із засудженням парламентської опозиції трону. У своїх мемуарах Бісмарк згадує: "Мені здавалося негідним, коли за те, що нація сама себе визволила, вона збирається виставити королю рахунок, плата за яким має бути здійснена параграфами конституції" [1, т. 1, с. 14].

Незважаючи на негативістське ставлення до парламентаризму, Бісмарк втягнувся в політичну діяльність, зацікавився парламентськими справами, вів активні переговори у кулуарах і взяв участь у різноманітних нарадах і зборах. Виступаючи проти ліберальної опозиції, Бісмарк досить швидко здобув авторитет у крайніх правих колах, близьких до королівського двору, й ім'я в політиці. Однак із самого початку, продемонструвавши войовничий характер, майже рознузданість, він став фігурою певною мірою одіозною, підтверджуючи прізвисько, яке він отримав за нестримну вдачу сільського поміщика (юнкера) "дер толле Бісмарк" ("скажений Бісмарк") [3, с. 36].

Загалом ще на початку парламентської кар'єри Бісмарк проявив себе "затятим і твердолобим консерватором" [6, с. 51]. Найрельєфніше ці риси проявилися в роки революції 1848–1849 рр. Революційний вибух у березні 1848 р. у Пруссії спровокували Бісмарка до авантюристичних задумів; він збирався повести своїх озброєних селян на Берлін "визволяти" короля, який перебував у "полоні бунтарів" [1, т. 1, с. 16].

Незважаючи на те, що під час поїздки в Берлін йому не вдалося організувати збройний виступ проти берлінських повстанців (Бісмарк робив спроби схилити до контрреволюційних дій деяких генералів з командування пруською армією), його затятий роялістський настрій не залишився непоміченим. Контрреволюційна активність Бісмарка зміцнила його зв'язки з людьми, які визначали долю Пруссії. Він тісно зійшовся з королем Фрідріхом Вільгельмом IV, а також із принцом Пруським (з 1861 – король Пруссії Вільгельм I), найближчим співробітником якого він був з початку 60-х і до кінця 80-х рр.

Уже в період революції 1848 р. головним аргументом для нього була сила, у якій він бачив запоруку будь-якого політичного і дипломатичного успіху. Бісмарк прийняв активну участь у підготовці державного перевороту в Пруссії у листопаді 1848 р. – у розпуску революційних Пруських зборів. При цьому він був готовий застосувати силу проти ліберальних депутатів, аж до їх розстрілу. Готуючись до зустрічі членів уряду

Пруссії з депутатами Пруських зборів 9 листопада, Бісмарк керував розміщенням у приміщенні театру, де відбувалися засідання зборів, 30 "найкращих стрільців-гвардійців", які повинні були, як відзначав Бісмарк у мемуарах "захистити своїми винятково прицильними пострілами міністрів, якби останнім загрожувало фізичне насильство" [1, т. 1, с. 17].

Не дивно, що в ці дні король Фрідріх Вільгельм IV дав Бісмарку таку оцінку: "Може бути використаним лише при необмеженому пануванні багнета"; друга версія – "Затятий реакціонер, пахне кров'ю, використати пізніше" [1, т. 1, с. 36].

Бісмарк, обраний депутатом Пруського ландтага в лютому 1849 р., різко негативно виступав проти демократичних надбань революції: загальних виборів до Франкфуртського парламенту, свободи слова, громадянського шлюбу. Одночасно він вітав усі акції, які мали на меті придушення революційного руху. Головною метою політичних дискусій у Берліні на той час стало питання німецької єдності. Національні збори у Франкфурті-на-Майні, розробивши текст імперської конституції у березні 1849 р. направили у Берлін депутацію просити Фрідріха Вільгельма IV прийняти імперську корону. Бісмарк поставився до цієї ініціативи різко негативно. Він вважав, що прийняти корону від парламенту, а не від німецьких князів буде недостойним для короля Пруссії. "Німецької єдності, – говорив він у Пруському ландтазі, – домагаються всі ... хто говорить німецькою, але "франкфуртська конституція" підірвала б і зруйнувала ту будівлю держави, що зводилася століттями ..." [3, с. 78].

В імперській конституції Бісмарк побачив низку положень, які нівелювали домінуюче становище Пруссії в об'єднаній Німеччині.

Можна стверджувати, що 1849–1851 рр. стали розквітом Бісмарка-парламентаря. У ці роки проявилися характерні риси, притаманні його діяльності: упевненість у своїх переконаннях, презирство до парламентського базікання, уміння досить чітко розібратися в обговорюваних питаннях і враховувати силу аргументів. Поєднуючи спритність з погрозами, Бісмарк завжди знаходив засоби, щоб нав'язати свою волю пруського ландтагу. Опозицію він ненавидів і терпів її лише тією мірою, якою вважав, що вона йому заважає. У боротьбі з нею Бісмарк не зважав на її політичну орієнтацію: чи то ліберали, чи то католики, чи навіть консервативні юнкери.

З 1851 р. майже вісім років Бісмарк був представником Пруссії у загальнонімецькому Союзному сеймі у Франкфурті-на-Майні, де були представлені 34 німецькі держави. Одночасно до 1852 р. Бісмарк залишався депутатом пруського ландтагу, де виступав із серйозною критикою конституційної системи, що врешті-решт привело до встановлення у Пруссії консервативного триступінчатого виборчого права. Полеміка пруського консерватора з лібералами була такою завзятою, що у 1852 р. справа дійшла до виклику на дуель їхнього лідера Георга фон Вінке (До цього Бісмарк провів 28 поєдинків, програвши лише один, отримавши шрам на обличчі).

Головною проблемою в діяльності Бісмарка у Сеймі були відносини з Австрією; він намагався підірвати її пануючий вплив у німецьких землях і забезпечити домінуючі позиції Пруссії. Бісмарк розумів історичну необхідність і неминучість об'єднання Німеччини, але бачив це об'єднання лише на юнкерсько-династичному підґрунті і під егідою Пруссії. Він вважав, що в боротьбі за зверхність над німецькими державами військове зіткнення між Пруссією і Австрією неминуче. А тому забезпечення військової могутності Пруссії стало для нього альфою й омегою подальшої політичної діяльності. Ще у 1850 р. Бісмарк стверджував, що його ідеєю було пра-

гнення "відстрочки війни до тих пір, поки ми не озброїмся" [1, т. 1, с. 53]. Його діяльність як дипломата і державного діяча була направлена на створення сприятливих міжнародних і внутрішніх умов, що гарантували нарощування військової могутності Пруссії.

У 1862 р. Бісмарк був відкликаний з дипломатичної служби для врегулювання конституційної кризи в Пруссії, що виникла через протиріччя між монархією і парламентом у військовій сфері. План зміцнення і реформування пруської армії, зокрема введення трирічного терміну військової служби, запропонований пруським керівництвом, вимагав збільшення бюджетних витрат. Це викликало енергійний опір ліберальної більшості палати депутатів. Король Вільгельм I, який тільки у 1861 р. зійшов на престол, використавши усі конституційні можливості, щоб переконати парламентарів, схилився до думки відмовитися від трону.

Зайнявши посаду міністра-президента (голови ради міністрів) Пруссії, Бісмарк негайно розпочав війну з палатою депутатів. Виступивши на засіданні бюджетної комісії 30 вересня, він заперечив право палати депутатів затверджувати бюджет і зобов'язання уряду подавати його проект завчасно, до початку наступного року. У відповідь на непоступливість парламентарів Бісмарк заявив від імені уряду, що забирає назад законопроект про бюджет на 1863 р. Палата наполягала на негайному поданні бюджету, оголосивши антиконституційними будь-які відхилені нею витрати. Тоді Бісмарк 13 жовтня на засіданні обох палат ландтагу від імені короля оголосив сесію ландтага розпущеною. Так почався період безбюджетного правління, що привело до подальшого загострення конституційного конфлікту. Пізніше ландтаг неодноразово переривав свої сесії або розпускався, але нові вибори лише посилювали опозицію.

Протягом чотирьох років, до 1866 р., Бісмарк, ігноруючи ландтаг, стягував податки, маніпулював за своїм розсудом окремими виплатами, самостійно отримувал позики і продовжував будувати нову армію відповідно до планів короля і військового міністра Роона. Бісмарк спокійно продовжував ігнорувати опозицію, "проявляючи "товстошкурість", якій міг би позаздрити, за словами його поклонників будь-який носоріг" [4, с. 64].

Відносини Бісмарка з ландтагом були фактично ворожими. Коли 7 травня 1866 р. на нього було здійснено замах (стріляв один студент), то ландтаг жодним словом не висловив свого співчуття і багато дружин і дочок депутатів, коли терорист у в'язниці покінчив з собою, приїздили віддати йому посмертні почесті.

Перемога Пруссії над Австрією у війні 1866 р. змінила співвідношення парламентських сил: ряди опозиції порідшали, більшість перейшла у пробісмарківський табір. Цим скористався Бісмарк, щоб протягнути депутатам руку примирення: він переконав короля попросити у ландтага індемніта (зняття з уряду відповідальності) за протиправне використання податкових коштів на армію. Ландтаг надав індемніт більшістю голосів 230 проти 76. Бісмарк тим самим принципово визнав за парламентом право на утвердження бюджету.

Розгром Австрії дав Бісмарку нагоду реформувати Німецький союз у Північнонімецький союз під пруською гегемонією. Вибори у загальнонімецький рейхстаг на початку 1867 р. відбулися на основі загального рівного і прямого виборчого права. Бісмарк був також обраний депутатом рейхстагу, але він не примкнув до жодної із фракцій. Важливо зауважити, що пропозиція про загальне виборче право належала Бісмарку, який намагався напередодні військового зіткнення з Австрією зобразити Пруссію як поборницю перебудови Німецького союзу на демократичніших засадах. Конституція Північнонімецько-

го союзу хоч і мала відбиток лібералізму, проте зусиллями Бісмарка, який не збирався давати будь-яких політичних прав рейхстагу, не встановлювала у країні парламентську монархію. Усе ж ліберали сприймали її як шанс для лібералізації держави в майбутньому.

Як і у 50–60-ті рр. права депутатів рейхстагу Бісмарка мало цікавили. Рейхстаг для нього був лише знаряддя політики. Коли у 1868 р. рейхстаг прийняв значною більшістю голосів закон, що забороняв переслідувати депутатів рейхстагу і ландтагу Пруссії за їхні публічні виступи, Бісмарк налаштував бундесрат не затверджувати закон. У 1869 р. цей закон рейхстагу знову був провалений.

Німецька імперія, яка утворилася після франко-пруської війни 1870–1871 рр. мала риси бонапартистської диктатури; вона передбачала авторитарні методи управління держави, що проявлялися в обмеженні прав рейхстага, відсутності відповідального перед парламентом уряду, концентрації важелів влади у вузькому гуртку у складі короля Вільгельма I, канцлера Бісмарка, військового міністра Мольке. Характерно, що проголошення Бісмарком 18 січня 1871 р. Вільгельма I імператором відбувалося лише в оточенні німецьких князів, без представників рейхстага.

Два наступних десятиріччя діяльність Бісмарка на посаді імперського канцлера була підпорядкована консолідації та збереженню досягнутого як на міжнародній арені, так і у внутрішніх справах. Парламент розглядався ним як дієвий засіб реалізації його політичних устремлінь. Перші роки імперії – це боротьба з прусським й антипруським партикуляризмом, завершення реформ, розпочатих ще в кінці 60-х рр. Рейхстаг мав бути одним з атрибутів національної єдності, необхідним органом у боротьбі з партикуляризмом.

Бісмарк був реальним політиком, зрозуміло у можливих для прусського юнкера межах. Він розумів, що у XIX ст. без парламенту Німеччині не обійтися. А якщо так, то хай він служить йому, аніж його противникам. Бісмарк зробив усе, щоб поставити парламент на службу імператорському режиму. При цьому він добивався не лише, щоб уряд мав підтримку більшості парламенту, але і щоб ця більшість протидіяла опозиційним силам. Сам Бісмарк міцно не зв'язував себе з будь-якою партією чи політичним угрупованням. Залежно від умов він спирався то на одну, то на іншу партію.

У тогочасних умовах Бісмарк мав широкі можливості маніпулювати парламентськими виборами. У виборах у рейхстаг і прусський ландтаг буржуазна чи юнкерська партія могла досягти успіху лише за умови співпраці з Бісмарком. Серйозний конфлікт із канцлером неминуче приводив партію до поразки. Так було і з прогресистами в період об'єднання Німеччини, націонал-лібералами і консерваторами у різні періоди історії Німецької імперії. Щоправда католицька партія Центру, незважаючи на конфлікт, отримувала на виборах значну кількість мандатів, що відображало партикуляристські тенденції католицького півдня країни. Партія могла створити значну фракцію, але не могла отримати більшість.

Бісмарк розгорнув широку політичну боротьбу ("культуркампф") проти католицького духовенства і партії Центру, які очолили антипруські й антиімперські сили. Для проведення через рейхстаг антиклерикальних законів Бісмарк, не вагаючись, пішов на конфлікт, а потім і розрив відносин з консерваторами. Політичними союзниками Бісмарка стали вірні традиціям антиклерикалізму націонал-ліберали. Як наслідок, на парламентських виборах 1873 р. консерватори зазнали нищівної поразки; їх фракція стала лише невеликою групою. Заради проведення через рейхстаг антиконституційного закону про

заборону соціал-демократичної партії Бісмарк всупереч позиції націонал-лібералів пішов на зближення з консерваторами і католицькою партією Центру. Два замаху на Вільгельма I у 1878 р., до яких соціал-демократи не мали відношення, розглядалися Бісмарком у контексті загрози державі з боку соціал-демократії. Вони дали йому привід внести в рейхстаг проект закону про заборону партії. У відповідь на відхилення законопроекту, зокрема голосами націонал-лібералів, Бісмарк пішов на політичний розрив з ними, негайно розпустив парламент і призначив нові вибори, які закінчилися поразкою націонал-лібералів. Загалом тактика розпуску парламенту стала дієвим засобом боротьби канцлера з опозицією; протягом перших 16 років канцлерства Бісмарк шість разів вдавався до розпуску парламенту.

У кінцевому результаті Бісмарк "переконав" рейхстаг прийняти винятковий закон проти соціалістів ("Закон проти суспільно небезпечних прагнень соціал-демократії"), який проіснував до відставки Бісмарка у 1890 р.

Нововведенням канцлера стали так звані парламентські вечори з пивом, куди запрошувалися парламентарії. Під час невимушених, цілком "світських" за формою розмов, вести які Бісмарк умів майстерно, тут робилися і суттєві речі: співставлялися й уточнювалися думки, відбувався обмін інформацією, зав'язувалися політичні контакти [6, с. 271].

Намагаючись зміцнити існуючий лад, Бісмарк уміло використовував рейхстаг для соціального маневрування. Поряд із прийняттям грубих і прямолінійних законів проти робітничого руху він ініціював соціальне реформування (закони про страхування на випадок хвороби, інвалідності, у зв'язку зі старістю (надання пенсій), що використовувалося як "підкуп" робітників, щоб позбавити соціал-демократів опори в масах. Бісмарк неодноразово підкреслював, що страхування допоможе вирвати бідняків з-під згубного впливу "красномовних честолюбців, які стоять на чолі робітничого руху" [6, с. 342]. У той же час варто зазначити, що трудове законодавство Бісмарка хоч і не могло вирішити нагальні проблеми робітників (тому проти законів у рейхстазі голосували депутати соціалісти), усе ж мало і позитивні елементи. Для свого часу ці закони були кроком уперед і виділяли Німеччину серед інших країн.

Метою всього політичного життя Бісмарка, за його власними словами було "посилення королівської влади і зміцнення імперії" [1, т. 3, с. 55]. Саме за це правлячі класи Німеччини сприймали його як національного героя. Хоч силові методи "впливу" на парламент (навіть у кінці своєї кар'єри він планував розігнати рейхстаг і встановити надзвичайний стан, щоб увіковічити винятковий закон проти соціалістів) не принесли йому лаврів. Антидемократичні принципи його парламентаризму загалом негативно сприймалися німецьким суспільством. 1 квітня 1895 р. відставному Бісмарку виповнювалося 80 років. За кілька днів до нього рейхстаг більшістю голосів відхилив пропозицію направити йому поздоровлення, засвідчивши цим, що його діяльність на посаді канцлера продовжувала викликати осуд у багатьох активних політиків.

1. Бісмарк О. Мысли и воспоминания : У 3 т. – М., 1940–1941.
2. Окрім природних здібностей Бісмарк мав значний дипломатичний досвід: у 1852–1859 рр. – представник Пруссії у Союзному сеймі німецьких держав у Франкфурті-на-Майні; у 1859–1862 рр. – посланець Пруссії в Росії; у 1862 – у Франції. 3. Галлер Алан. Бісмарк. – Смоленск, 1998. 4. Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М., Л., 1948. 5. Хилльгубер Андреас, Берглар Петер. Выдающиеся политики. Отто фон Бисмарк. Меттерних. – Ростов на/Д., 1998. 6. Чубинский В.В. Бисмарк. Политическая биография. – М., 1988.

Надійшла до редколегії 11.01.06

В. БІЛИЙ – НЕПЕРЕВЕРШЕНИЙ БІОГРАФ ЧИ "ЗЛИЙ ГЕНІЙ" Я. НОВИЦЬКОГО?

З'ясовано роль В. Білого у врятуванні та збереженні архіву запорізького дослідника Я. Новицького і проаналізовано фундаментальне дослідження В. Білого про Я. Новицького (з'ясовано головні ідеї та джерела автора, явні і приховані настанови й інвективи дослідника).

The article finds out the problem of the V.V. Bilyi's role in the rescuing and saving the archive of the zaporozhski investigator Y.P. Novy tski and analyses the fundamental investigation made by Bilyi about Novy tski (finds out the main ideas and author's sources, obvious and hidden aims and invectives of the researcher).

В історіографії "новицькіани" завдяки публікаціям А. та Б. Бровків утвердилася думка про "злого генія" спадщини Я. Новицького, яким представлений репресований у 30-ті рр. XX ст. відомий етнограф В. Білий. Відповідно, довгий час вважалося, що особистий архів Я. Новицького був розпорошений, або й знищений, тому дослідники посилалися лише на кілька документів (переважно збірки фольклору та підготовчі рукописи, що були опубліковані ще за життя вченого), які збереглися в Держархіві Запорозької обл. Повну втрату архіву Новицького правнук ученого А. Бровко, згідно з родинними переказами, пояснював таким чином: нібито В. Білий приїхав до Запоріжжя відразу по смерті Якова Павловича у 1925 р. і, погрожуючи родині покійного дослідника, відібрав кілька ящиків з рукописами й вивіз до Києва, де вони безслідно зникли [3, с. 71–75].

Усе це зовсім не відповідає дійсності: саме завдяки В. Білому архів та збірка Я. Новицького повністю збереглися. У 1924 р. вченого було обрано членом-кореспондентом ВУАН по Етнографічно-фольклорній комісії. Коли ж наступного року він помер, Комісія постановила придбати архів Новицького. До Запоріжжя було негайно відправлено співробітника Комісії, особисто знайомого з Новицьким, досить відомого етнографа Володимира Васильовича Білого, який через десять років по тому був репресований і засланий [7, с. 35]. Саме він доклав усіх зусиль, щоб матеріали були спаквані та перевезені до Києва. Білий був першим, хто розбирав архів і збірку Новицького, та на підставі рукописного матеріалу написав досить ґрунтовну статтю про вченого, яку ми й аналізуємо у цій публікації [1, с. 358–366]. Згідно з проведенням С. Абросимовою та В. Ульяновським порівнянням послань В. Білого на рукописи Новицького та їх наявності в обох частинах архіву вченого (ІР НБУВ та ІМФЕ), усі рукописи збереглися, нічого не пропало, й усі звинувачення В. Білого представниками родини Новицьких (А. Бровко) можуть вважатися цілком безпідставними (хоча, гадаємо, не зумисними, а лише результатом незнання архівів) [8, с. 353]. Доволі показовим є також той факт, що саме до В. Білого за кілька годин перед смертю Я. Новицький написав останнього листа, зазначивши: "Хотілося б мені закінчити те, що задумане і чого неможливо виконати при умовах теперішнього мого життя. Архівного й етнографічного матеріалу у мене хватило б не на один рік, аби охота та здоров'я..." [8, с. 353]. Зазначимо також, що саме в статті Білого доволі чітко зазначено, що архів Я. Новицького переданий до ВУАН і в його складі знаходяться цінні фольклорні збірки історичних та побутових пісень, приказок і переказів запорізьців, які дослідник складав упродовж усього життя та до останніх днів [1, с. 358–366].

Підтвердження передачі архіву та колекції Я. Новицького до ВУАН знаходимо у звітному голові Етнографічно-фольклорної комісії акад. А. Лободи про стан та діяльність Комісії у 1925 р.: "Архів Комісії збільшився придбанням рукописів Я. Новицького, що їх після смерті небіжчика було перевезено із Запоріжжя Володимиром Білим" [6, ф. 37, спр. 217, арк. 1–4]. До опрацювання архіву вченого були залучені фахові археографи – члени Археологічної комісії ВАУН на чолі з О. Грушевським. Саме у зв'язку з розглядом архіву Новицького представниками етнографічної та історичної

наук спостерігається цілком різна оцінка наукової спадщини запорізького вченого. Тоді як акад. А. Лобода, В. Білий та загалом етнографи вважали, що папери Новицького із записами запорізького фольклору дуже цінні для науки, археографи особливої цінності в паперах Якова Павловича не знайшли. Останній факт, зазначений у доповіді О. Грушевського на засіданні Археологічної комісії 30 жовтня 1926 р.: учений звітував, що його співробітники "впорядковували матеріали, що залишилися від небіжчика Я. Новицького..., особливо цікавих серед них не знайшлося" [6, ф. X, спр. 10751, арк. 85 зв.]. Це твердження відбиває дуже важливу обставину недооцінки істориками значимості не лише праць Новицького, але й унікальних видів джерел, що він зібрав та якими збагатив можливості вивчення запорізьких старожитностей не лише етнографами чи фольклористами, але й істориками. "Універсалізм" підходу Новицького до вивчення історії Запоріжжя (фіксування усіх "слідів" минулого: від викопних решток до усного слова) не було сприйнято відразу, а відтак учений отримав "тверду opiniю" переважно етнографа, а не історика.

Таке переконання утвердилось також завдяки тому, що творчість Я. Новицького з того часу почали вивчати переважно етнографи, які звертали увагу виключно на цю сферу діяльності та інтелектуальної спадщини дослідника.

Яскравим свідченням тому є перша ґрунтовна стаття про Новицького, побудована на багатому архівному матеріалі та частково унікальних спогадах Якова Павловича, розказаних ним автору статті особисто. Тож особа В. Білого у долі творчої спадщини Новицького має бути цілком "відмита" від несправедливо накинутаго ярлика "злого генія", а його праця про колегу, як ми вважаємо, і нині може оцінюватися як найкращий здобуток "новицькіани" як завдяки унікальним матеріалам, зужитим автором, так і за глибиною авторського аналізу здобутих фактів.

Фундаментальна стаття В. Білого про Я. Новицького з'явилася друком через рік по смерті Якова Павловича [1, с. 358–366]. Вона свідчить, що з В. Білим Новицький познайомився в останній рік життя, коли був обраний членом-кореспондентом ВУАН по Етнографічній комісії. Білий відвідав "Нестора української етнографії" у Запоріжжі, і вони почали листуватися. Нагадаємо, що останнього листа за кілька годин до смерті Яків Павлович написав саме В. Білому. Він був першим, хто опрацював архів Новицького і на базі розглянутого матеріалу зробив фундаментальне дослідження про колегу. Актуальність цієї студії і нині базується на використанні автором багатого рукописного матеріалу, у тому числі листів Новицького із власного архіву, що загинув після арешту Білого.

Разом з тим, саме В. Білий починає новий вектор певної "глобифікації" Новицького, розпочатий ще за життя Якова Павловича і відроджений з кінця 80-х рр. XX ст. Маємо на увазі "тотальну" українізацію всього життя і творчості Я. Новицького.

Білий називав Новицького "семидесятником" – людиною, яка розпочала активну діяльність у народному середовищі в 70-ті рр. XIX ст. і відтоді не втратила своїх "народних ідеалів". Описуючи початки життєвого шляху Новицького, Білий користувався незаписаним джерелом – спогадами самого Новицького, які київський до-

слідник чув від нього у Запоріжжі. Це перетворює першу сторінку його статті в першоджерело для з'ясування важливих моментів, зокрема причини незавершеності освіти Якова Павловича. Автор робить наголос на тому, що знайомство Новицького з відомим педагогом-теоретиком бароном М. Корфом стало визначальним у виборі Новицьким життєвого шляху – він стає народним учителем. На жаль, Білий не відзначає, що загалом альтернативи у дворянина Новицького не було, хіба що агрономічна діяльність. Відразу автор "перетворює" народного вчителя-самоука у "переконаного народника", який хоче "служити просвіті народній, злитися з народом" і при цьому "почуває гріхи свого стану" (тобто, дворянства, до якого він належав).

Лише в примітці Білий пише про родовід Новицьких від охочекомонного полковника Іллі Федоровича Новицького за часів гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепи. Ця "старшинська складова" роду Новицьких автора не цікавить, оскільки головне завдання – показати першопочаткову "народовість" Якова Павловича, а для цього не варто зупинятися на запорізькій старшині та переведенні її у дворянство. Натомість Білий підкреслює, що навіть шлюб Новицького із селянкою, колишньою кріпачкою Корфів, був підпорядкований генеральній меті – "остаточно зв'язати себе з простолюдом" [1, с. 359]. 1868–1878 рр. – час викладання в сільських школах Новицького В. Білий визначає як період переходу від "пасивних національних симпатій" до "їх активного виявлення". Автор стверджує, що десятилітнє викладання та життя в селянському середовищі, історичне минуле Запорозьких Вольностей призводить Новицького до гострого розуміння потреби української мови в школі та відродження української культури в місцевому середовищі [1, с. 359].

Це ні на що не оперте твердження доводиться автором до апогею в констатації проявів твердої національної свідомості буквально в кожній дії та праці Новицького. Під пером В. Білого він постає "несамовитим" українцем, який послідовно втілює національну ідею у творчості та службовій діяльності. Саме збирання місцевого історичного фольклору інтерпретується Білим як незаперечний прояв тієї самої національної ідеї. Звісно, найбільш виразним у цьому сенсі є епізод звільнення Новицького з учительської посади за "українофільство" (1878). Описуючи його та коротко повідомляючи про поновлення на вчительській посаді через рік (1879), Білий нічого не пише, що звинувачення з Новицького було знято і всі його тексти (у т. ч. листи та клопотання) як попередньої, так і тієї доби були написані лише російською мовою, якою він викладав і в школі. Усі ці факти обговорюватимемо в іншій публікації, а тут лише зазначимо цей свідомий "перекіс" статті В. Білого: підкреслення і вивчення діяльності Новицького у сфері українства та проминання всіх фактів (відомих йому з архіву вченого), що цьому протирічать.

Утім, чи не найцікавішим і найціннішим у статті В. Білого є визначення сенсу дослідницької діяльності Я. Новицького. По-перше, автор звертає увагу на суть, зміст та форми самоосвіти Новицького, який не закінчив навіть повітового училища. Це – постійне читання спеціальної літератури, виписування книг з бібліотек, поїздки до Харкова та Одеси, огляд музеїв, що дало йому широку ерудицію в знанні краю – Запорозьких Вольностей. Цю ерудицію В. Білий визначає як "краєзнавчу ерудицію".

Наведемо визначення, яке дає дослідник, оскільки воно принципово важливе для загальної характеристики творчості Я. Новицького і в наш час: "Він не спинався на одній якійсь ділянці у вивченні краю, а охопив усі. Згодом Яків Павлович став археологом, істориком, архівним робітником, статистиком, кваліфікованим етнографом. І знання з цих дисциплін придбав він самотуж-

ки, не маючи жодного диплому й патенту! У нього був єдиний засіб: самоосвіта, єдина метода: читати, єдине бажання: працювати на користь свого краю. Різноманітні змістом і цінні праці Якова Павловича дають право назвати його й археологом – він бо провадив чимало розкопок; істориком – бо він написав історію Олександрівського й зібрав силу матеріалів; матеріал з народної словесності, що він попризбирував, дає право назвати його етнографом. Але найкраща назва йому була б – краєзнавець, бо з нього саме був усебічний дослідник краю. Від його уваги не минула флора краю, його топографія, не кажучи про попередні дослідні історично-етнографічного характеру" [1, с. 360].

Як бачимо, В. Білий вживає щодо Новицького означення "краєзнавець", як збірне поняття, що передбачає всебічне вивчення конкретного регіону засобами багатьох наук. Нині таке означення варто зужити знову. Однак, оскільки краєзнавство в сучасному розумінні не передбачає такої комплексності занять одного дослідника буквально усіма проявами життя людини і природи краю, це могло б применшити місце Новицького в науці. А відтак, на наш погляд, точнішим було б визначати Я. Новицького як дослідника, що актуалізував увесь комплекс артефактів життя людності на території Запорозьких Вольностей, а отже використовував на спрощеному рівні метод "тотальної історії", який розквітне вже у другій половині ХХ ст. завдяки французькій Школі "Анналів". Тут варто наголосити, що не може бути й мови про порівняння Новицького та анналістів, ідеться лише про застосування тієї самої генеральної ідеї, яка у виконанні Новицького була аматорською, а в анналістів стала вершиною світової історіографії. Окрім того, анналісти в основу свого методу клали все ж історію, як науку, її традиційні джерела та методи їх опрацювання, а Новицький за основу мав, у першу чергу, народні уявлення про минуле, "історичну пам'ять" в пам'ятках усної народної творчості. Навіть природу (рослинний і тваринний світ) він "пропускав" через народні перекази, легенди, пісні. Тож для науки мають першоважливе значення не стільки авторські конкретні здобутки Новицького, скільки метод його праці та головна ідея комплексності врахування усіх артефактів минулого. Білий визначив це як краєзнавство, однак за таким методом можна вивчати цілі країни (країнознавство), народи, цивілізації.

Це узагальнення В. Білого в його статті є ніби проміжним, бо далі автор знову повертається до українофільської діяльності Новицького й, не наводячи фактів, твердить, що Новицький як інспектор та екзаменатор по школах повіту "уперто провадить думку про необхідність допустити українську мову й українську книжку в школу" [1, с. 361]. Проте найбільше "народництво" Новицького проявляється у його дослідницькій діяльності: літні подорожі "у народ", записування історичного фольклору, бесіди зі старими людьми тощо. Усе це, на думку В. Білого, визначило головний напрям публікацій Новицького – етнографічний.

Автор статті просто перерахував основні публікації Новицького, підкреслюючи, що практично всі вони містили публікацію зібраного фольклорного матеріалу, що оповідав про життя простолюду в минулому. На жаль, дослідник не трактував ці публікації як прояв та фіксацію "історичної пам'яті", що відображала "історію повсякденності", яка нині є однією з передових галузей історичної науки. Жорстке означення Новицького як етнографа, започатковане ще М. Сумцовим (1892) і авторитетно проголошене М. Грушевським (1925), у статті В. Білого зрозуміле – сам автор був етнографом, Новицький обраний до Академії як етнограф. Більше того, сам Новицький в останньому листі до В. Білого за кілька годин до смерті писав, що хотів би завершити свої численні проекти – "архівного та етнографічного

матеріалу у мене вистало б не на один рік" [1, с. 363]. Як бачимо, в цьому листі також є магічне слово "етнографія", і хоча при цьому варто було б говорити також про археографію (публікація архівного матеріалу), однак Білий звернув увагу лише на етнографію. Зазначимо, що це був лист до етнографа, представника Комісії, тож Новицький орієнтувався на свого адресата, а відтак його слова не слід так прямо трактувати. Тим не менше, "споживацький" підхід до писемних джерел залишається й понині характерною ознакою історіографії.

На завершення біографічної частини статті В. Білий писав: "Ми не мали на увазі характеризувати всієї надзвичайно різноманітної краєзнавчої діяльності небіжчика, а хотіли тільки нагадати про етнографічні праці Я. Новицького" [1, с. 363]. На наступних сторінках автор аналізував власне публікації Новицького з текстами записаних ним фольклорних пам'яток на Запорозжжі, особливо підкреслюючи значимість записів про запорозьку старовину, що дало досліднику можливість врешті назвати Новицького "етнографом Запоріжжя" і визначити його заслугу саме в тому, що він "урятував од остаточного забуття коштовний матеріал, урятував чимало перлів народної творчості... як знавець текстів, точний записувач, обережний коментатор – виявив, власне, ті риси, що їх бракувало не одному українському етнографові" [1, с. 364–366].

Наступники В. Білого в дослідженні наукової спадщини Я. Новицького вже без особливого обґрунтування просто повторювали це означення і тому й нині Новицького "розміщують" лише в етнографічному науковому полі. Та й сам В. Білий наполегливо притримувався цього погляду, зокрема в узагальнюючій праці, яка за задумом нагадувала статтю М. Сумцова 1905 р., але була написана з погляду нової доби [2, с. 235–260]. Етнографічний вектор оцінки творчої спадщини Новицького закріпився остаточно.

Свідчення тому – стаття Д. Чернявського, що вийшла того ж року у редактованому М. Грушевським часописі "Україна" [9, с. 186–191]. Її автор також особисто знав Новицького та його основні публікації з пам'ятками фольклору, відтак уже в першому реченні Чернявський визначив його як "заслуженого місцевого етнографа". Як і його попередники, автор ставив Новицького в один ряд із Залюбовським, Манжуриною та Яворницьким, водночас підкріплюючи значимість дослідника посиланням на поцінування його праць такими величинами як Драгоманов та Сумцов. І лише тому Чернявський зазначав, що Новицький "був не тільки етнографом, а й істориком, археологом, дослідувачем місцевого краю, а також педагогічним діячем". Усі ці означення давалися не в хронологічному порядку (надаючись Новицький був від початку), а, вочевидь, щодо значимості досягнень Якова Павловича в кожній з галузей. На відміну від В. Білого, Д. Чернявський не міг скористатися архівом Новицького, а тому мало зупинявся на його біографії, зазначивши при тому, що Яків Павлович "був дуже скромною людиною і не любив багато оповідати про своє життя". Тим не менше, Чернявський впевнено констатував, що збирання етнографічного матеріалу Новицький розпочав ще наприкінці 60-х рр. XIX ст. і здійснював записи на теренах Запорозьких Вольностей. Як і всі інші види його діяльності (археологічні розкопки, історичні розвідки тощо), усе у творчості Новицького було пов'язано лише із запорозькими старожитностями. Ніби уточнюючи свої попередні означення, Чернявський у подальшому тексті виділив п'ять основних напрямів діяльності Новицького, додавши до вже названих архівні пошуки. Оскільки автор статті сам був етнографом та виходячи з кількісної переваги серед публікацій Новицького саме історичного фольклору, Чернявський однозначно ствердив, що з усієї творчості Новицького "особливої ваги для науки набирає безперечно етнографічна діяль-

ність". Ця його діяльність сприяла зближенню Новицького з місцевим населенням – "засвоєнню мови, світогляду, звичаїв". Таке сміливе зауваження (Новицький не носив народного одягу на службі, не дотримувався обрядів та звичаїв у тому сенсі, у якому збирав про все це інформацію) базувалося лише на спогаді, що у літні місяці під час відпусток Новицький проводив багато часу на Хортиці серед баштанників та рибалок.

Чернявський відзначив особливість записів Новицького – їх поетичність, саме ту рису, яку Сумцов вважав шкідливою для вченого-етнографа, оскільки це перетворює і стиль і мову носіїв фольклору. А Чернявський цим був просто зачарований: "Він з умілістю справжнього митця воскрешає той давно померлий і зблідлий в уявленні нащадків поетичний мир, і він живе, хвилюється в прекрасних записах етнографа-поета" [9, с. 187]. Усе це, на думку автора, спричинило й той факт, що Новицький набагато більше записав оповідань, переказів, легенд, ніж пісень.

Чернявський першим відзначив ще один доволі цікавий факт: Новицькому як нікому більше вдалося записати багато народних замовлянь та рецептів народної медицини – тобто вкрай утаємничену інформацію ("галдовничий" матеріал), якою народні цілителі майже ні з ким не ділилися. Це означало, що Новицький зміг за багато десятиліть здобути довіру населення, а тому і став унікальним власником доволі значної колекції записів означених матеріалів, які опублікував окремою збіркою. Аналізуючи значимість етнографічного матеріалу, опублікованого Новицьким, Чернявський усе ж спеціально виділяє його історичний компонент й особливо щодо історичної географії, конкретної топографії та топонімії, гідрографії і гідронімії, історичного побуту, свідчень історичної пам'яті про відомих діячів та події минулого, а також інтелектуальної культури українського народу – і все це зібрано "безпосередньо на руїнах Запоріжжя".

Не проминув Чернявський і значимості здобутих Новицьким археологічних матеріалів та публікацій нововіднайдених архівних документів, й зокрема з історії запорозьких козаків в останній період існування Січі (62 документи за 1770–1771 рр.). І все ж, у підсумку Новицький всеодно постає переважно етнографом, втрата якого є невідшкодованою для науки на Катеринославщині.

Фактично стаття Д. Чернявського ніби продовжувала роботу В. Білого. Вона стала другою й останньою капітальною публікацією про Я. Новицького у період від часу смерті Якова Павловича і до середини 60-х рр. XX ст., увійшовши до невеликого числа публікацій "академічної" історіографії "новицькіани".

Інші публікації цього часу були дуже побіжні й короткі – традиційні стислі некрологи, що не містили аналізу, а лише констативний матеріал [5]. Утім, після 1926 р. "актуальність" праць про Новицького, як і його "старих" публікацій помітно знизилася. Новій радянській науці потрібні були зовсім інші "кумири", діячі ж минулого відійшли "у тінь" і переважно саме через зміну ідеологічного вектору гуманітаристики та монополізацію системи друку, що унеможливило публікувати щось поза межами радянської ідеологічної цензури, яка вже почала "закручувати гайки" й диктувати не лише тематику, але і зміст публікацій.

І все ж, попри це, цікавою виявилася одна ініціатива початку 30-х рр. XX ст. У 1931 р. запорізький інженер К. Пархоменко виступив із пропозицією видати "Матеріали до біографії Я.П. Новицького". З нею він звернувся до Д. Яворницького. "Неофіт від історії" наївно писав про те, що в Запоріжжі він дізнався про "невтомну й корисну для рідного краю" наукову діяльність Я. Новицького, але залишена ним спадщина не впорядкована і залишається неприступною для всіх зацікавлених історією та етнографією осіб, "нічого не зроблено, щоб подати для зага-

льного відома хоч деякі загальні риси з біографії". Пархоменко вважав за необхідне нагадати "кому слід" про прискорення опрацювання та видання праць Новицького. З іншого боку, на його думку, це "зменшило б провину нашої української громадськості, яка взагалі нечуло реагує й відкликається в подібних випадках". Пархоменко просив Яворницького оцінити цей проект і дати поради щодо пошуку матеріалів про Якова Павловича для публікації відповідного збірника [4, арк. 1–2]. Цей проект здійснений не був. Після "комунізації" Академії наук у 1929 р., показового процесу "Спілки визволення України" 1930 р. та засудження будь-яких "націоналістичних" рухів і тенденцій актуалізація спадщини дослідника запорозьких старожитностей була неможливою, та й над самим Яворницьким уже нависла загроза. Утім, наведений факт усе ж симптоматичний: у Запоріжжі пам'ятали про єдиного авторитетного історика, що мешкав у цьому місті, не забулися його дореволюційні праці та численні експедиції й екскурсії. У народній пам'яті, яку все своє свідоме життя актуалізував Новицький, його образ також набув своєрідних рис і перетворився в місцеву легенду, про яку оповідали всім прибульцям, які починали цікавитися історією краю. К. Пархоменко лише деякий час мешкав і працював у Запоріжжі, але він акумулював оповіді про Новицького та його великі наукові здобутки, як і оповіді про самого вченого, що потребували актуалізації. Нині можна лише пошкодувати, що цей проект бодай на рівні рукопису не був утілений – на той час у Запоріжжі про-

живало багато людей, які добре знали й пам'ятали Новицького, а відтак спогади про нього могли б стати не оціненим джерелом для дослідників творчості Якова Павловича.

Однак загалом маємо констатувати, що з усіх наведених публікацій стаття В. Білого, яка розпочинала академічне вивчення життя і творчості Я. Новицького залишилася неперевершеною. Заслуга автора полягала не лише в наведенні неймовірно цінного матеріалу, але й у високому рівні його наукового аналізу. Окрім того, саме Білий фактично врятував від загибелі великий і цінний архів Я. Новицького. Тож цей дослідник має вважатися не "злим", а "добрим" генієм знання і пам'яті про дослідника запорозьких старожитностей.

1. Білий В. Я.П. Новицький // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1926. – Кн. 7–8. 2. Білий В.В. Минуле етнографії на колишній Катеринославщині та її сучасні завдання // Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею. – Дніпропетровськ, 1929. – Т. 1. 3. Бровко А. Хто він – Я.П. Новицький // Наука і суспільство. – 1990. – № 4. 4. Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького. – КП-83221 / Арх. 19030. 5. Єфремов П.О. Я.П. Новицький (некролог) // Зоря. – 1925. – № 6. 6. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису. 7. Полонська-Василенко Н.Д. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // ЗНТШ. – Париж; Чикаго, 1962. – Т. CLXXIII. 8. Ульяновський В.І., Абросимова С.В. Листи Я.П. Новицького до Д.І. Яворницького // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. 9. Чернявський Д. Яків Павлович Новицький // Україна. – 1926. – Кн. 1.

Надійшла до редколегії 16.01.06

О. Збаржевецький, асп.

К. МІТЮКОВ – ПРОВІДНИЙ СПЕЦІАЛІСТ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ГАЛУЗІ НАУКИ РИМСЬКОГО ПРАВА

Розглянуто основні аспекти науково-викладацької діяльності професора Київського університету Святого Володимира К. Мітюкова (1846–1884).

The main aspects of research and educational activity of Kiev National Taras Shevchenko University professor K. Mityukov (1846–1884) are examined in the paper.

У середині XIX ст. стимулюючий вплив на розвиток науки римського права в Росії мали розширення сфери капіталістичних господарських відносин і селянська реформа 1861 р. Остання, зокрема, сприяла модифікації інституту власності у сільському господарстві, а отже і розширенню сфери правового регулювання як відносин власності, так і споріднених з ними відносин. Провідним центром дослідження римського права в Україні у цей час був Університет Святого Володимира в Києві. Саме тут, на юридичному факультеті сформувалася школа з вивчення римського права, яка отримала широке визнання. Одним із провідних представників цієї школи був проф. К. Мітюков, який протягом 34 років очолював кафедру римського права і зробив великий внесок у розвиток вітчизняної романістики.

Комплексно проаналізувати науково-викладацьку діяльність К. Мітюкова неможливо без урахування джерел та спеціальної літератури. Джерельну базу представлено архівними [6; 20; 21; 28] й опублікованими [5; 7] документами, що відображають основні етапи наукового життя К. Мітюкова, спогади сучасників [25; 26] та його наукові розробки [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16], які дають можливість проаналізувати його внесок у розвиток вітчизняної романістики. У XIX – на початку XX ст. життєвий та творчий шлях К. Мітюкова розглядали В. Іконніков [2] та М. Владимирський-Буданов [3], зазначаючи його прекрасний талант викладача, лектора та науковця. Ґрунтовну біографічну довідку подає його син А. Мітюков, перевидавши батьків "Курс римського права" (1912). В. Нечаєв у своїй статті [18] стверджував, що К. Мітюков за поглядами досить близький до концепцій К. Неволіна. Слід урахувати низку критичних

довідок та рецензій на наукові роботи К. Мітюкова [8; 30]. Важливу інформацію подають також некрологи та різні біографічні довідки [24]. У радянський період діяльність К. Мітюкова майже не досліджувалася, окрім лише ювілейного видання "Історія Київського університету" (1959) [4], тут він згаданий як талановитий романист та ініціатор створення Київського юридичного товариства. Після проголошення незалежності в Україні зростає увага до вивчення римського права як теорії цивільного права, відроджується традиція вивчення даної науки, її історії. З'являється низка статей, у яких висвітлюється внесок київських учених у розвиток вітчизняної романістики, зокрема В. Андрейцева [1], О. Підпригори [22; 23], Н. Кузнецової [23], О. Самойленко [27], Я. Шевченко [28] та ін.

Мітюков Каленик Андрійович (1823–1885) походив з купецького роду. Виховувався в Київській духовній семінарії, а потім (1841–1845) учився на юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира, закінчив його зі ступенем кандидата законодавства. У 1846 р. К. Мітюков був призначений виконуючим обов'язки ад'юнкта кафедри римського права Київського університету. У грудні 1847 р. він був удостоєний ступеня магістра цивільного права після захисту дисертації на тему "О признании тяжущихся сторон на суде по делам гражданским", а вже у квітні 1848 р., був затверджений на посаді ад'юнкта. 10 січня 1851 р. він захистив дисертацію на тему "О наследстве по римским законам" і був удостоєний ступеня доктора римського права, а також затверджений у званні екстраординарного професора кафедри римського права [2, с. 441]. У червні 1852 р. Каленик Андрійович був затверджений у званні ординарного

професора тієї ж кафедри. У січні 1857 р. К. Мітюков був відраджений з ученою метою за кордон, звідки повернувся в серпні 1858 р. Під час подорожі він відвідав Німеччину, Францію, Італію, Грецію [19, с. 1–12].

Правознавець неодноразово обирався деканом юридичного факультету (з 1861 по 1863 р. і з 1865 по 1867 р.), а також проректором університету (з 1863 по 1865 і з 1867 по 1871 р.), часто у відсутність ректора університету виконував його обов'язки. 23 березня 1865 р. Каленика Андрійовича було обрано ректором Університету Святого Володимира на 4 роки, але 27 вересня того ж року було звільнено з цієї посади за власним бажанням і залишено у званні ординарного професора на кафедрі римського права. У жовтні 1871 р. після 25 років викладацької діяльності вчений отримав звання заслуженого ординарного професора, і був залишений на службі ще на 5 років. У 1876 р. він знову залишений на службі в університеті на друге п'ятиріччя, а в 1881 р. – на третє [29, арк. 12]. Учений був одним з ініціаторів заснування при університеті Київського юридичного товариства (1877). За час служби в університеті Каленик Андрійович одержав кілька орденів і закінчив її в одному з найвищих в імперії чині таємного радника [4, с. 245].

К. Мітюков розпочав свою науково викладацьку діяльність у досить складний для факультету та університету час. Після введення нового університетського статуту (1842), юридичний факультет занепадає, змінюється система викладання. З виходом К. Неволіна факультет перебував у кризовому становищі, суттєво зменшився професорський склад (залишилося лише три професори: С. Богородський, М. Іванішев та О. Федотов-Чеховський). Хвиля негараздів протекла по всіх кафедрах юридичного факультету. З особистих причин кафедру російських законів залишає С. Орнатський. Вакантну кафедру очолює О. Федотов-Чеховський, який з 1839 р. очолював кафедру римського права. Іде процес об'єднання кафедр римського права і російських законів. О. Федотов-Чеховський тепер одночасно читає обидва предмети. За словами М. Володимирського-Буданова, внаслідок об'єднання кафедр кафедра римського законодавства поступово занепадає (у 1844/45 рр. та на початку 1846 р. римські закони читаються як предмет, що не належить до навчального плану) [3, с. 394]. О. Романович-Славачинський стверджував, "що перемінивши кафедру римського права на кафедру російських законів О. Федотов-Чеховський утратив свою професорську репутацію" [25, с. 165]. Для відновлення викладання та вивчення такої важливої науки як римське право, 31 грудня 1844 р. попечитель запропонував Раді створити конкурс для заміщення кафедри, який, все ж не дав позитивного результату, тому керівництво університету вирішило шукати компетентну особу серед власних вихованців. Так юридичний факультет і вчинив, і, за словами В. Володимирського-Буданова, досяг блискучого результату. Кафедра римського права, отримала з 1846 р. такого талановитого та обдарованого вченого як К. Мітюков, який із честю і великою користю працював на ній до кінця своїх днів. Придбанням такого вченого факультет майже відновив свою попередню силу [3, с. 394].

Римське право для проф. К. Мітюкова було основним предметом, який він вивчав та викладав упродовж усього свого життя, до якого ставився з усією відданістю. Як свідчать сучасники, цей предмет надавав йому величю образу "професора-римлянина", адже в його характері та красномовстві дійсно сформувалися риси римського типу, "природою ли ему данные, нукою ли римского права ему привитые" [17, с. 2].

Наукова спадщина К. Мітюкова невелика. По суті, після захисту дисертації усе подальше життя він працював лише над однією книгою. Усупереч скептикам ця праця – нині широко відомий "Курс римського права" – була опуб-

лікована в 1883–1884 рр. в "Университетских известиях", потім вийшла окремим виданням і врешті-решт стала вважатися одним із кращих вітчизняних посібників з римського приватного права [27, с. 87]. Слід зазначити, що вітчизняна література з римського права в середині XIX ст., була вкрай обмеженою, особливо відчувалася потреба в підручниках даної тематики та посібниках для занять. Не враховуючи декількох неповних перекладів з іноземної мови, які на той час уже вийшли з ужитку, та всіма забутих підручників Цветаєва, Рождественского, Камбека, останній з яких належить до 1845 р., російська література мала лише невдалу та незакінчену спробу у викладанні римського права проф. Дидинським (Начала римського права. – Варшава, 1876. – Ч. I.), і короткий огляд головних положень римського права (інституцій) М. Капустіна. Вітчизняні романисти до середини XIX ст. не могли ніяк поділитися з публікою запасом своїх наукових знань, роздумів та висновків. Навіть відомий московський романист М. Крилов не видав своїх записок [8, с. 2]. Ураховуючи вищезазначене, книга К. Мітюкова стала справжнім бестселером у науковому світі. Ця праця є курсом лекцій, прочитаних у Київському університеті, частина яких була видана для студентів невеликим накладом літографічним способом у 1870–1873 рр. [2, с. 441–443].

За даною працею ми можемо дати аналіз поглядам К. Мітюкова на римське право. Курс включає в себе загальний вступ у науку римського права та першу частину – систему римського права. У вступі в короткій формі професор стверджує, що в системі юридичної освіти римське право, за майже загальним переконанням, вважається вірним методом виховати юриста в істинному сенсі. Такий погляд на римське право в цьому відношенні впливає з кількох причин:

✓ У жодному праві немає так багато перевірених довгим досвідом всезагальних юридичних істин, як у праві римському. Універсальний характер цього права був неминучим наслідком історичного розвитку Риму. Як владику майже всього стародавнього світу, Рим мусив був зробити цивільне право загальне для всіх різноманітних народів своїх. Вільно, правильно, шляхом звичаїв та науки здійснювався довгий процес переродження римського національного права (*jus civile*) у право загальнонародне (*jus gentium*). Як багато дійсно істинного в цьому римському загальнонародному праві, тому не дивно, що багато положень його, особливо з права майнового, ввійшли в кодекси діючі і в наш час;

✓ У жодному праві юрист не знайде такої зразкової юридичної техніки, як у праві римському. Римські юристи в найвищій мірі володіли мистецтвом розбору на окремі частини найскладніших юридичних випадків, приводили в належний стан заплутані відносини, і для будь-якого юридичного факту знаходили вірне правило. Визнана також всіма здатність цих юристів логічно проводити загальні положення до найвіддаленіших наслідків;

✓ Особлива виховна сила римського цивільного права міститься в художньому таланті римських юристів. Римський народ визнаний класичним народом права. Цей юридичний талант народу блискуче виражений у юристах, які володіли творчим мистецтвом права [16, с. 2–4].

З усіх частин римського права, стверджує К. Мітюков, особливо важливе значення має право цивільне. Майже виключно цим правом і займалися юристи. В історії позитивних прав римське цивільне право є наслідком цивільних прав майже всього культурного стародавнього світу й основою цивільних прав майже всіх культурних нових народів. У теорії цивільного права, продовжує К. Мітюков, римське право є першою науковою формою цивільного права взагалі. З XII ст. і донині це право слугує основою багатьох наукових праць. Ще недавно вся теорія цивільного права опиралася на положення права римського. У наш час багато основних термінів цивільного права є тер-

мінами саме римського права. У майбутньому потрібно буде створити на основі римського права загальну науку цивільного права, наголошує К. Мітюков, пояснюючи цим особливість даної науки [16, с. 2].

Далі професор пояснював саму структуру римського права та його поділ. Він зазначав, що з наукового погляду право всякого народу має дві сторони: систематичну та історичну. На даний момент усяке право поділяється на частини, які взаємно доповнюють одна одну. Це сучасне розмаїття права приведення в правильний порядок, складає систему або її догму. Однак перш ніж право дійшло до цього висновку воно пережило різні зміни разом із життям народу, серед якого існувало і діяло. Це послідовне розмаїття права, цей процес розвитку права до відомого даного моменту складає його історію [16, с. 7].

Право римське має також історію та догматику. Історія даного права, стверджує правознавець, має вивчатися до того моменту, коли зупинився його рух вперед. Таким моментом вважається час імператора Юстиніана. На думку К. Мітюкова слід при цьому питанні не йти далі середини III ст. н. е., коли повністю було вичерпано продуктивну силу римської юриспруденції. Однак і наступні за тим періоди являють нам деякий, хоч і не зовсім свідомий та вдалий розвиток римського права. Воно завершується законодавчою діяльністю імператора Юстиніана, який підготував римське право до життя серед нових народів. На цій основі К. Мітюков у своїй монографії досліджує історію римського права саме до систематизації римського права імператором Юстиніаном у VI ст. У цей час, на думку науковця, цілком зупинився рух римського права вперед. Тоді ж було створено той збірник права, який слугує основним джерелом для вивчення права римського. Римське цивільне право, стверджує професор, як воно викладене в Юстиніанівському збірнику (*corpus juris civilis*) складає предмет догматики. Найістотніший матеріал цієї догматики дають Дигести Юстиніана, а також учення юристів класичного періоду [16, с. 7], тому основним джерелом з вивчення римського права, як і більшість романистів XIX ст., Каленик Андрійович вважав Юстиніановий збірник права, відомий ще як *Corpus juris civilis*. Він складається із кількох основних частин:

- ✓ Інституції, поділені на чотири книги. Це – короткий виклад власне цивільного права, яке слугувало посібником для початкового вивчення права. Юстиніан тому і назвав свої інституції: *totius legitimate scientiae prima elementa*;

- ✓ Пандекти або Дигести, поділені на 7 частин та 50 книг. Це – низка витягів, які були зроблені із творів 39 римських юристів класичного періоду римського права I–III ст. до н. е. Дигести зберегли для нас майже всю юридичну літературу римлян. Вони створили капітальну і важливу частину Юстиніанового збірника. Юстиніан назвав свої Дигести: *proprium et sanctissimum templum justitiae* [16, с. 3].

Особливо багато уваги в тогочасній цивілістиці приділялося дослідженню проблем права власності [28, с. 7–10]. Так, між багатьма блискучими місцями "Курсу римського права" зазначимо § 2, історичну довідку про форми приватної власності у римлян. Слід зазначити, що із проведенням у Росії селянської реформи, у другій половині XIX ст., дана тема була досить актуальною. На кількох сторінках це важке питання було викладено так детально і просто, що його історико-правові конструкції може зрозуміти кожен. У даній важливій темі коротко і зрозуміло розкрито основні історичні форми інституту приватної власності Стародавнього Риму від найдавніших часів, коли існувало стародавнє римське право (*jus Quiritium*), яке надавало цьому інституту особливості, суто національної форми (це т. зв. квіритська власність), до періоду панування права народів (*jus gentium*), за яким власність вважалася інститутом права всіх народів. Тут автор зазначає, що історія має здатність повторюватися, коли стверджує у висновку той факт, що власність прийшла знову до єдності, з якої вийшла, тобто стала національною, на момент якої

власність іноземців та власність провінційна не могли вже утриматися, після того як усі вільні, піддані Риму, отримали право римського громадянства, й Італія втратила свої переваги над іншими частинами імперії [16, с. 104–107]. Історична школа права, писав Каленик Андрійович, переконала всіх, що ґрунтовно вивчити римське, як і будь-яке позитивне право, можливо лише шляхом історичного дослідження [28, с. 10].

К. Мітюков у своїй монографії у питанні права власності виділяє і позитивне, і негативне. Позитивним є право власника вільно розпоряджатися своєю річчю (необмеженість власності), а негативним – його право усувати будь-яку іншу особу від впливу на цю річ (виключність власності). У науці цивільного права правовідносини власності випливають із загальних визначень інститутів цивільного права. За усталеною думкою, право власності – це панування особи над річчю, яке існує саме по собі незалежно від відносин між особами. К. Мітюков вважав, що право на річ дає відповідному суб'єкту безпосередню, виключну й обов'язкову для всіх владу над річчю. Суб'єкт цієї влади сам розпоряджається річчю; ніхто інший не має права впливати на його річ, у чій би руках вона не знаходилася. Особа, яка має право на неї, може у судовому порядку вимагати визнання цього права і видачі речі [16, с. 108; 29, с. 9].

За К. Мітюковим, предметом власності може бути лише певна, окрема річ. Предмети нематеріальні не можуть бути предметами власності. Він зазначив, що римське право не знало власності на твори духа, так званої літературної і художньої власності.

Та все ж, на жаль, "Курс римського права" К. Мітюкова не був повним, – він містить у собі лише вступ у систему римського цивільного права. Це була перша частина, адже, судячи з § 5 вступу, планувалося в другій частині помістити історію права римського. Ми маємо лише догматичне викладення римського права, але воно було б ще зрозуміліше для науковця, якби він мав можливість одразу ж прослідкувати й історичну долю римського права, хоча в необхідних випадках [16, с. 20, 104, 193] автор згадує про історичний хід римського законодавства (історію державних та правових інститутів).

Загальне визнання К. Мітюкову принесли не так адміністративні здібності і вчені заслуги, як рідкісний талент лектора. Він вважався одним із кращих викладачів юридичного факультету Київського університету [22, с. 18].

Вихованці факультету 1846–1880 рр. одноголосно свідчать, що твердим розумінням цивільного права і звичкою до логічного аналізу юридичних явищ вони зобов'язані саме лекціям К. Мітюкова [3, с. 394; 25, с. 167].

Спирючись на архівні джерела, спогади сучасників та історіографічну літературу є можливість розкрити методу викладання римського права Каленика Андрійовича. Ще студентом, на останньому, четвертому курсі, його було зачислено на посаду виконуючого обов'язки ад'юнкта на правах старшого вчителя гімназій (ЦДІА України. – Ф. 707, оп. 12, спр. 112, арк. 3–5). Спочатку Рада юридичного факультету доручила йому викладання історії римського права та деяких інших предметів, які читалися на кафедрі римського права, які вів під суворим наглядом свого наставника О. Федотова-Чеховського, по 3 год на тиждень. Інші лекції – "Вступ у систему римського права", "Вчення про особу", "Пояснення Ульпіана" – ще змушений був читати сам О. Федотов-Чеховський [20, арк. 45–46].

"Історія римського права" у той час викладалася для студентів першого та другого курсів. Так як учителями і наставниками К. Мітюкова були К. Неволін, цивілісти О. Федотов-Чеховський та С. Орнатський, які навчали його за традиціями німецької школи права, то особливу увагу при підготовці лекційного курсу він приділяв авторам саме цього напрямку: К. Савін'ї, Г. Пухти, Г. Бурхарта, К. Вангерова [18, с. 258]. Після загального вступу в науку римського права та історії його законо-

давства, викладач подавав саму історію, поділяючи її на чотири періоди. У кожному з періодів він звертав увагу слухачів на два головні питання: 1) історія джерел права; 2) історія державного ладу Риму, особливо законодавчих та судових органів [21, арк. 63].

У 1848 р., після призначення К. Мітюкова ад'юнктом, йому було дозволено читати систему римського права та його історію, по 4 год на тиждень. Викладач використовував при цьому велику кількість наукової літератури вітчизняних та зарубіжних авторів. У 1849 р. О. Федотов-Чеховський передає К. Мітюкову право вести практичні заняття – пояснювати законодавчу творчість Ульніана та інших юристів, по 1 год на тиждень, перекладаючи їхні титули [20, арк. 45].

Після захисту докторської дисертації та призначення К. Мітюкова ординарним професором по кафедрі римського права йому було надано право читати всі курси, які належали до цієї кафедри та проводити практичні заняття. В основному лекції К. Мітюкова мали практичний характер, в основі яких лежав повний розбір джерел права. Адже із 50-х рр. XIX ст. він зосереджує увагу на науковій розробці джерел римського права, у яких, за словами професора "...только и можно понять юридический гений римлян и изучить право их в неповрежденном виде" [16, с. 2]. Робота над цими джерелами вимагала від професора знань багатьох допоміжних, технічних дисциплін: стародавньої грецької та римської філології, з римської історії літератури, із юридичної герменевтики та поліграфії. Усе ж надбання цих знань, необхідних для солідного вченого, на той час були майже неможливими без порад та рекомендацій учених, які спеціалізувалися в цій галузі. Це змусило проф. К. Мітюкова зробити наукову подорож до Німеччини, країни класичної з науки римського права, Італії, Франції, яку здійснив у 1857–1958 рр. [19, с. 1–12].

К. Мітюков поступово стає одним з найкращих викладачів університету. Правознавець викладав курси "Історія римського права", "Вступ до римського права", "Джерела римського права", "Система римського права". За спогадами А. Романовича-Славатинського, який слухав лекції К. Мітюкова, особливо пам'ятними були його лекції із загальної частини римського права, у яких із чудовою легкістю пояснювалися найзаплутаніші положення та найскладніші ідеї [25, с. 167]. За простотою і витонченістю форм, при глибокому і складному змісті це був вищий рівень лекторського мистецтва, зразок академічного читання, який рідко тоді зустрічався не тільки в російських, але і в закордонних університетах [2, с. 442].

Отже, підсумовуючи науково-викладацьку діяльність професора-романіста Київського університету Святого Володимира К. Мітюкова, слід зазначити, що він завжди був одним з найкращих професорів Київського юридичного факультету, який міг пишатися тим, що одна з його важливих кафедр мала своїм представником талановитого романіста в Росії. Досить вагомим є його внесок у розвиток сучасної науки римського пра-

ва, історії стародавнього Риму та вітчизняної цивілістики. Протягом 34 років К. Мітюков читав курси з історії та системи римського права, які справляли на студентів глибоке враження, адже його манера викладання вирізнялася пластичністю, що назавжди закарбувала основні ідеї права в молодих слухачів, які вміли цінувати таку манеру. Як зазначає відомий український правник О. Підпригора [22, с. 18], Каленик Андрійович виростив плеяду видатних романістів-цивілістів, серед яких Л. Казанцев, Й. Покровський, син, А. Мітюков та багато інших, навколо яких поступово сформувалася школа видатних юристів-романістів, що не поступалася своїми науковими досягненнями західноєвропейським університетам, фундатором якої вважають саме К. Мітюкова.

1. Андрейцев В.І. Юридичний факультет – флагман правничої освіти в Україні // Вісник КНУ. Серія юридичні науки. – 2000. – Вип. 39.
2. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Святого Владимира / Под ред. В.С. Иконникова. – К., 1884.
3. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Киевского университета Святого Владимира. – К., 1884.
4. Історія Київського університету (1834–1959) / За ред. О.З. Жмудського. – К., 1959.
5. Киевский университет. Документы и материалы (Под ред. М.У. Белого). – К., 1984.
6. Конспект лекций проф. К.А. Митюкова // ЦНБУ, ІР. – Ф. 147 (П. Скорделі), од. зб. 28, арк. 3–36. 7. Краткие отчеты по Университету Св.Владимира в 1858–59 и 1859–60 учебных годах. – К., 1861.
8. "Курс римского права" К. Митюкова // Киевлянин. – 1885. – № 43.
9. Митюков К.А. (Рецензия) Кистяковский А.Ф. Исследование о смертной казни : Дис. ст. магистра уголовного права // УИ. – 1867. – № 9.
10. Митюков К.А. (Рецензия) Капустин М.Н. Институции римского права // УИ. – 1868. – № 6.
11. Митюков К.А. (Рецензия) Дыдынский Ф. Начала римского права. Ч. 1 // УИ. – 1876. – № 10. – С. 447–455; № 12.
12. Митюков К.А. (Рецензия) По поводу статьи Муромцева С.А. "О владении по римскому праву" // УИ. – 1877. – № 2. – С. 29–47; № 3.
13. Митюков К.А. (Рецензия) Guido Padelletti. Storia del diritto Romano Manuale ad uso delle scuole (1878) // УИ. – 1879. – № 5.
14. Митюков К.А. (Рецензия) По поводу статьи в "Юридическом вестнике" (о диспуте Загоровского) // УИ. – 1879. – № 9.
15. Митюков К.А. (Рецензия) Рецензии сочинений представленных в Юридический факультет для получения ученых степеней и званий. (Проф. Демченко, маг. Кауфмана и канд. Куплевского). Профессоров Н.Х. Бунге, К.А. Митюкова, А.В. Романовича-Славатинского // УИ. – 1877. – № 5.
16. Митюков А.К. Курс римского права. – К., 1884; 1912.
17. Митюков К.А. (Некролог) // Киевлянин. – 1885. – № 45. – С. 2; Московские ведомости. – 1885. – № 63.
18. Нечаев В. Наука гражданского и римского права // Русский биографический словарь. – М., 2001. – Т. 18.
19. Отчет о занятиях во время пребывания за границею проф. К. Митюкова // ЖМНП. – 1859. – № 102.
20. Отчет университета за 1850 год // ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 85, арк. 1–195.
21. Отчет университета за 1857 год. – ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 115, арк. 1–201.
22. Підпригора О.А. Римське приватне право. – К., 2001.
23. Підпригора О.А., Кузнецова Н.С. Цивілістична наука в київському університеті імені Тараса Шевченка // Вісн. КНУ. Серія юридичні науки. – 2000. – Вип. 39.
24. Писатели умершие в 1885 году // Исторический вестник. – 1888. – Т. 34.
25. Романович-Славатинский О.О. Спогади про Київський університет в 1843–1854 рр. // З іменем Святого Володимира / В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. – К., 1994. – Кн. 1.
26. Романович-Славатинский О.О. Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг. / Вестник Европы. – 1903. – Кн. 1–6.
27. Самойленко О.О. Мітюков (Мітюков) Каленик Андрійович // Антологія української юридичної думки / За ред. Я.М. Шевченко. – К., 2003. – Т. 6.
28. Шевченко Я.М., Бабаскін А.Ю. Цивільні правові дослідження українських вчених у XVIII – першій половині XX століття // Антологія української юридичної думки / Відп. ред. Я.М. Шевченко. – К., 2003. – Т. 6.
29. Формулярний список о службе К.А. Митюкова // ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 707, оп. 37, с. 202, арк. 1–22.
30. Языков Д.Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей. – СПб., 1888. – Вып. 5.

Надійшла до редколегії 18.01.06

О. Комаренко, канд. іст. наук,
А. Ільченко, асп.

ВИНИКНЕННЯ ОПОЗИЦІЇ ВСЕРЕДИНИ ЗБРОЙНИХ СИЛ ЧІЛІ В ПЕРІОД ДИКТАТУРИ АУГУСТО ПІНОЧЕТА

Досліджено причини виникнення опозиції всередині Збройних сил Чилі в період диктатури Аугусто Піночета, прояву опозиційності та її вплив на подальшу долю зазначеного режиму.

The reasons for opposition rise in Chile Armed forces during Augusto Pinochete are studied in the article, as well as its expression and its influence over the future of the regime.

Армія, її вплив на суспільство та політична позиція є надзвичайно важливими факторами для характеристики будь-якої політичної системи. Особливої актуальності набуває дане питання при дослідженні режиму Аугусто Піночета. Адже цей диктатор не лише був головно-

командуючим збройних сил, що прийшов до влади внаслідок військового перевороту, він ще й перетворив армію на головний засіб контролю над державою, оскільки за його правління саме військові керували всіма сферами життя країни. Таким чином, вони були голо-

вною опорою режиму, і від їх підтримки, у першу чергу, залежала подальша доля диктатури, тому питання наявності опозиційних настроїв в армійському середовищі, та причини їх виникнення є одним із ключових аспектів дослідження еволюції режиму Аугусто Піночета та процесу його лібералізації. І саме тому дане питання є головною проблемою статті.

Проблема існування опозиції чилійському диктаторському режиму у військовому середовищі викликає цікавість також і з огляду на те, що це питання вивчене надзвичайно мало. Серед дослідників на пострадянському просторі деяких аспектів даної проблеми торкається лише московський історик А. Зайонц у своєму дисертаційному дослідженні "Переход Чили от диктатуры Пиночета к демократическому режиму: 1987–1992 гг." [4]. Тут при розгляді процесу лібералізації режиму певну увагу приділено і характеристиці тих настроїв, які панували в армійському середовищі в цей період. Проте, оскільки дане питання було для дослідника не ключовим, а носило лише ілюстративний характер, то воно не було в достатній мірі розкритим. Зокрема, не були зазначені причини виникнення опозиційних настроїв у певних груп вищого армійського керівництва та основні етапи їх формування.

Характерною особливістю перевороту 11 вересня 1973 р. у Чилі, яка в першу чергу кидається в очі при близькому розгляді обставин його здійснення, є та одностайність, з якою представники всіх родів збройних сил виступили проти демократично обраного уряду С. Альєнде. Адже якщо і мав місце опір заколотникам, то він був дуже незначним і чинився лише цивільним населенням. Противників заколоту серед військових було так мало, що їх вдалося нейтралізувати ще на стадії підготовки до путчу. І надалі всі функції, пов'язані з управлінням державою, виконували також військові, перетворившись на, так би мовити, аналог правлячої політичної партії [5]. Так, на 1987 р. державні посади займали 31 генерал, 27 полковників і 22 майори. Вони були міністрами, урядовими чиновниками, інтендантами, губернаторами [9, с. 116]. Тому, на думку авторів, при розгляді проблеми військової опозиції режиму А. Піночета надзвичайно важливим є аналіз причин руйнування такої одностайності та виникнення антипіночетівських настроїв у середовищі, яке привело цього диктатора до влади, та на яке його влада спиралася.

Одну з головних причин виникнення в армії незадоволення ними ж встановленою політичною владою автори вбачають у характері самого режиму Піночета, оскільки одразу після його встановлення цей режим зіштовхувався із проблемою легітимності своєї влади, яка, у свою чергу, не втрачала своєї актуальності протягом всього існування диктатури. Адже, незважаючи на всі аргументи, які наводили військові для виправдання своїх дій, генерал Піночет очолив заколот у країні з надзвичайно глибокими демократичними традиціями, для громадян якої військові перевороти історично не були звичайним засобом подолання політичних криз (на відміну від інших країн Латинської Америки), і де пануючою була доктрина аполітичності армії та невтручання військових у внутрішні справи країни [11, с. 36]. Тут вдалося створити відносно стійку політичну систему, яка не вимагала постійного втручання з боку армії. Внаслідок цього армія розглядалася як один із гарантів стабільності системи (збройний гарант), але лише за умови її невтручання в політичне життя [7, с. 191]. І хоч військова хунта обґрунтовувала свої претензії на владу тим, що, здійснивши справді антиконституційний переворот, вона попередила громадянську війну і всі негаразди, з нею пов'язані, тоді як демократичний уряд виявився нездатним на це, а сам Піночет робив заяви на зразок: "У Чилі лише одна альтернатива: або я, або марксизм" [6, с. 36], проте всі ці виправдання не робили їх претензії на владу такими

ж незаперечними, які були у скинутого ними законно обраного уряду. Отже, такі міркування дають нам підстави стверджувати з певною часткою ймовірності, що саме з огляду на зазначені вище обставини військові на чолі з Піночетом із перших днів свого перебування при владі декларували вимушеність своїх дій та тимчасовість режиму. Зокрема, декрет-закон хунти № 5 проголошує: "Збройні сили... взяли владу лише на такий проміжок часу, протягом якого існуватимуть зазначені обставини". А сам Піночет навіть встановив термін – 20 років [2, с. 108].

Необхідність підтверджувати свої слова дедалі конкретнішими діями спричинила оголошення в 1977 р. плану переходу до демократії, згідно з яким демократична форма правління має бути повністю відновленою до 1991 р. [2, с. 102]. Наступним кроком, згідно з цим планом, було прийняття на референдумі нової конституції, що і було здійснено 11 вересня 1980 р., яка, між іншим, встановила і механізм, за допомогою якого мав здійснюватися перехід Чилі від військового правління до конституційного ладу, а також приблизний термін цього переходу [10, с. 109].

Якщо взяти до уваги той незаперечний факт, що армія є складовою частиною суспільства, і тому не може повністю відділити себе від пануючих у ньому настроїв, тоді цілком логічною є думка, згідно з якою військові, так само як і решта чилійців, відчували брак легітимності існуючого політичного режиму Піночета. А оскільки ця легітимність базувалася, головним чином, на декларованні його тимчасовості, то чим довше існував даний режим, тим гострішим було це відчуття, у тому числі й у армійському середовищі. З урахуванням усього наведеного вище щодо демократичних традицій чилійського суспільства, на нашу думку надзвичайно сумнівним є те, що вихована на доктринах "аполітичності" та "конституціоналізму", принаймні, більша частина військових мала намір назавжди ліквідувати демократію, а не розглядала своє втручання в політичне життя країни як вимушене та тимчасове, так само як стверджувалося в заявах їх керівників. А отже, цілком виправданим є висновок про те, що серед офіцерів збройних сил мала існувати значна частина незадоволених подальшим затягуванням процесу демократизації.

Ще однією причиною виникнення незадоволення існуючим режимом в армійському середовищі, на думку авторів, стало активне залучення збройних сил до здійснення масових репресій. Більше того, з першого дня перевороту вони виконувалися виключно військовими. Адже в цей час у ролі репресивного апарату використовувалися військові розвідувальні служби: армійська розвідка (СІМ), розвідка ВМФ (СІН), розвідка ВПС (СІРА) та розвідка корпусу карабінерів (СІКАР) [8, с. 7]. Лише 18 липня 1974 р. було утворено спеціальний репресивний орган диктатури – Управління національної розвідки (ДІНА) [8, с. 55–89].

Проте і надалі збройні сили активно використовувалися у ролі поліцейського інструменту, зокрема в 1983 р. у Сант-Яго для розгону демонстрації [20, р. 298]. У 1985 р. в поселенні Сільва Енрікес для придушення заворушень були також задіяні 3,5 тис. солдат. В обох випадках військові були забезпечені важким озброєнням, бронетехнікою та підтримкою вертольотів [19, р. 2]. Тисячі солдат були кинуті на придушення першотравневих виступів у чилійській столиці в 1986 р. [20, р. 298]. Задля кращого контролю за ситуацією в країні, війська розмістили в усіх великих містах, і вони мали бути готовими миттєво придушити будь-який опір [20, р. 298]. Іншими словами, державний інститут, представники якого, як уже було зазначено, протягом декількох десятиліть цілеспрямовано зорієнтовувалися владою на здійснення виключно своїх професійних обов'язків, мали протягом тривалого часу виконувати не лише невідповідні професійним інтересам, але й

надзвичайно непопулярні в суспільстві поліцейсько-каральні функції. Таке трактування питання дає авторам усі підстави зробити висновок про те, що постійне залучення військових до участі у різноманітних репресивних заходах, а отже і покладання відповідальності на армію за їх здійснення, було суттєвим приводом для антипіночетівських заяв та виступів деяких офіцерів.

Отже, усі вищенаведені аргументи пояснюють причини того, що всередині чилійської армії – головного оплоту диктатури – сформувалася опозиція до А. Піночета та його режиму, і чим довше тривало його перебування при владі, тим вона дедалі більше зміцнювалася. До цього необхідно додати також активізацію цивільного опозиційного руху, що висував вимогу передачі влади демократично обраному уряду. У 1983–1986 р. у зв'язку із загостренням економічної кризи він набув надзвичайного розмаху. Не випадково протистояння групи вищого офіцерства та глави хунти стало особливо помітним саме із середини 1980-х рр. Зокрема, коли бойовики Патріотичного фронту ім. Мануеля Родрігеса (FPMR) 7 вересня 1986 р. вчинили замах на Піночета, аналітики американського тижневика "The Sunday Times" спочатку висунули дуже красномовне припущення, що цей замах – справа рук військових [21, р. 332]. З цього ми можемо зробити висновок про те, що розбіжності між А. Піночетом та його армійськими підлеглими на той час набули таких масштабів, що вже не були таємницею для сторонніх спостерігачів.

Використання збройних сил як інструмента репресивної політики мало своїм наслідком також загострення стосунків між різними родами військ. Справа в тому, що в ролі виконавця репресій, як правило, використовувалися сухопутні війська та Корпус карабінерів (воєнізована поліція), тоді як Військово-морські сили (ВМС) та Військово-повітряні сили (ВПС) з огляду на свою специфіку, були зорієнтованими на захист від зовнішнього ворога і, відповідно, мало пристосовані до ведення "внутрішньої війни". Якщо взяти до уваги той факт, що для режиму Піночета першочерговим завданням був саме контроль над внутрішньою опозицією на тлі досить примарної зовнішньої небезпеки, тоді цілком закономірною є зміна акцентів щодо фінансування різних родів військ та їх становища, яка мала місце після перевороту. Так, якщо до 1973 р. найбільше коштів витрачалося на ВМС та ВПС, що пояснювалося необхідністю закупівлі дорогої техніки, то вже з 1974 р. стає помітною тенденція до збільшення видатків на Корпус карабінерів за рахунок тих самих ВМС та ВПС [13]. Те, яке велике значення мали сухопутні сили, яскраво ілюструє також той факт, що на початку 1990-х рр. чисельність їхнього особового складу в 2,5 рази перевищувала чисельність ВМС та ВПС разом узятих [16]. Ця обставина яскраво засвідчує, що лише завдяки своїй чисельності сухопутні війська повинні були відігравати вирішальну роль при будь-якому збройному виступі всередині країни, а отже контроль саме над ними був першочерговим для влади, що не могло не вплинути на їх фінансування та статус.

Таке ставлення влади, природно, не могло не викликати незадоволення серед офіцерів ВМС та ВПС, які завжди й у будь-якій країні займають привілейоване становище, а тепер змушені були ним поступатися. І саме це незадоволення, на думку авторів, спричинило те, що представники цих родів військ першими почали виступати із власними політичними програмами. Так, командуючий Військово-морськими силами (ВМС) адмірал Хосе Терібіо Меріно неодноразово виступав за перегляд конституції 1980 р. в тій її частині, де передбачалася можливість переобрання Піночета на посаду президента у 1989 р. У кінці 1984 р. свій політичний проект "переходу до демократії" запропонував командуючий Військово-повітряними силами (ВПС) генерал Фернандо Маттей

[19, р. 5]. Йому належать слова про те, що "ідеальним кандидатом, який може претендувати на посаду наступного президента Чилі, була б цивільна людина, консерватор, якому щойно виповнилося 50 років" [23, р. 441]. Навіть голова карабінерів генерал Родольфо Станхе в жовтні 1986 р. заявив, що "готовий вести переговори з партіями демократичної опозиції" [22, р. 345].

У березні того ж 1986 р. було надруковано листа опального генерала Роберто Біо Марамбіо до Августо Піночета, у якому він виступив із критикою економічних та соціально-політичних перетворень, що здійснювалися в країні, починаючи з 1973 р. Він звинувачував диктатора в тому, що той "розтринькав майбутнє Чилі". Генерал закликав Піночета "залишити владу заради блага країни" та "зробити це, поки не пізно" [12, р. 1]. Цікаво, що при цьому сам Біо в 1969–1970 рр. очолював заколот проти конституційного уряду та був надзвичайно впливовою фігурою в середовищі крайніх правих – як військових, так і цивільних.

Якщо детальніше проаналізувати наведені вище приклади опозиційних настроїв всередині збройних сил, то звертає на себе увагу той факт, що, практично, усі ці офіцери були представниками старшого покоління. Іншими словами, автори вважають цілком обґрунтованою думку аналітиків Пентагону про те, що "є відмінність у поглядах на можливість переходу до цивільного уряду серед різних поколінь офіцерів. Яким би парадоксальним це не здавалося, але симпатія до сучасної північноамериканської чи європейської моделі внутрішніх армійських стосунків і взаємодії армії з цивільним урядом є яскравіше вираженою серед старшого покоління чилійського офіцерства. Молодші офіцери, які почали свою кар'єру, а багато хто і виріс, уже під час диктатури, були обмежені в контактах з демократичними інститутами" [15].

Про те, що напруження стосунків між Піночетом та його офіцерами досягло небезпечних для режиму масштабів, засвідчують і кроки, здійснені диктатором для нейтралізації цих настроїв. Зокрема, щоб послабити дію політичних важелів на збройні сили та посилити контроль над армією, Піночет здійснив такі заходи: декілька "ненадійних" полків ВПС були виведені зі столичного району; були перекинуті війська з перуанського кордону в південний військовий округ та вчинена спроба звільнення опозиційно налаштованого бригадного генерала Педро Октавіо Еспіноси [14]; у жовтні 1986 р. був звільнений непокірний генерал-майор Е. Данус, військовий губернатор Південно-Східного регіону Магальянес і два його прихильники – генерал-майор Алехандро Медіна та бригадний генерал Даніель Гастон Фрес [22, р. 345]. Піночет також наказав посилити контроль контррозвідки в сухопутних військах [1, с. 11].

Ще одним перевірним способом нейтралізації опозиції до своєї влади серед військових, який активно застосовувався А. Піночетом протягом усього існування режиму, було поповнення вищого офіцерства, зокрема генералітету, відданими собі однодумцями. Так, упродовж 1986 р. кількість армійських генералів було збільшено з 51 до 54 (поповнено трьома прихильниками Піночета). У 1988 р. генералітет нараховував уже 56 чол., і це призвело до того, що на 10 тис. чол. (кількість, яка приблизно дорівнює одній дивізії) у Чилі припадало 9,8 генералів, що було вдвічі більше, ніж в армії США [25, р. 6].

Протягом 1986–1987 рр. відбулася також низка кадрових переміщень серед армійської верхівки. Так, голова антитерористичної служби генерал-лейтенант Умберто Гордон у жовтні 1986 р. замінив у складі військової хунти генерал-лейтенанта Хуліо Канессу Роберта, який прослужив на цій посаді менше року, а генерал Медіна зайняв місце голови Національного центру інформації (служби розвідки), яке звільнив Гордон [22, р. 345]. У

грудні 1987 р. на ключову посаду генерального армійського інспектора (посадова особа, що має контакт з усіма армійськими частинами) призначили стійкого піночетиста Альфредо Кальдерона [24, р. 490]. Професіонал своєї справи генерал Хорхе Сінке, який займав посаду заступника командуючого сухопутними військами і мав намір до нових президентських виборів провести чистку елементів всередині армії, що скомпрометували себе, був відправлений у відставку вже в жовтні 1989 р., його замінив на цій посаді генерал Хорхе Лукар [26, р. 6]. Таким чином, на нашу думку, дані факти переконливо свідчать про те, що за допомогою кадрових змін А. Піночет намагався зменшити вплив вищих офіцерів всередині армії і попереджував їх можливі дії, направлені проти нього.

В останні роки диктатури взаємовідносини між А. Піночетом та його офіцерами загострилися до такої міри, що це дозволило одному північноамериканському досліднику охарактеризувати стосунки диктатора та збройних сил як такі, що базуються виключно на залякуванні: "Генерал Піночет грає на страхах своїх офіцерів, – стверджує він, – не видно, щоб у нього залишилися будь-які інші форми переконання" [18, р. 21].

Представники політичної опозиції також помітили порушення колишньої однаковості всередині армії та оцінили значення цього процесу для подальшої демократизації режиму. Це знайшло відображення у їх програмних заявах, де першочерговим завданням декларується необхідність налагодження переговорного процесу з військовими. Зокрема, у програмі, яку прийняли 17 опозиційних партій напередодні плебісциту 1988 р. з приводу подальшої долі режиму, зазначалося, що "...перехідний період має проходити на основі угоди з армією та Корпусом карабінерів... лише при їх участі може бути здійснений мирний перегляд існуючої нині конституції" [17]. Заради цього демократична опозиція навіть погоджувалася не торкатися питання відповідальності військових за політичні репресії періоду диктатури, заявляючи, що вони будуть діяти під лозунгом: "Не хочемо помсти, ми просто хочемо демократії".

Отже, на нашу думку, аналіз наведених вище матеріалів дозволяє авторам зробити висновок про те, що в другій половині 80-х рр. збройні сили Чилі дедалі більше втрачають свою однаковість по відношенню до пануючого режиму, головною і, власне кажучи, єдиною опорою якого вони були. Водночас із тим, як зросла та активізувалася політична опозиція, перетворюючи на дедалі більшу реальність перспективи повернення до демократичної влади, всередині армії виникла власна опозиція до влади та рух на підтримку лібералізації. І саме втрата підтримки тих, на кого спиралася його влада, як ніщо інше засвідчує руйнування режиму Піночета.

Поширення опозиційних настроїв серед військових, а також налагодження переговорного процесу з представниками проліберального руху зробило можливим не лише мирне проведення плебісциту та президентських виборів, але й визнання урядом їх результатів, а отже і сам перехід до демократії як такий. Так, 5 жовтня 1988 р., коли Піночет програв свій плебісцит, він був готовий анулювати його результати, використовуючи силовий сценарій. Про це свідчив у своїх мемуарах колишній член хунти, командуючий ВПС генерал Фернандо Мастей. "Я не піду", – заявив диктатор командуючим чилійськими видами Збройних сил під час оперативного брифінгу, який проходив у президентському палаці Ла Монеда в ніч на 6 жовтня. Програш диктатора був очевидним, але він не мав наміру здаватися. Адже за сценарієм плебісцит мав продовжити його перебування на посаді президента до 1996 р. "Силовий план" Піночет

мав здійснити одразу після операції з підрахунку голосів. Він передбачав відміну результатів голосування і, разом з тим, відключення всіх радіо- та телевізійних станцій, введення комендантської години, блокування армійськими підрозділами стратегічно важливих об'єктів, включаючи іноземні посольства. Піночет заявив, що готовий підняти армію, а також погрожував знищити будь-кого, хто почне переговори з опозицією. На брифінгу він звернувся до генералів – членів хунти за підтримкою. Однак опинився в меншості [3, с. 34]. Диктатор програв на виборах, отримавши 43 % голосів "за" та 54,7 % голосів "проти". Таким чином, саме позиція збройних сил і їх відмові від підтримки режиму, що вже віджив своє, і відкрила шлях лібералізації режиму та подальшим демократичним виборам президента.

Отже, підсумовуючи все вищесказане і досліджене в даній статті, є підстави зробити висновок про те, що представники збройних сил Чилі мали всі підстави бути незадоволеними затягуванням процесу лібералізації режиму А. Піночета. По-перше, вони розцінювали свій переворот як тимчасовий та вимушений крок. По-друге, їх не задовольняло перекладання на армію відповідальності за політичні переслідування й убивства. Особливо це стосується старшого покоління офіцерів, завдяки зусиллям яких диктатор прийшов до влади, але які при цьому залишалися носіями демократичних традицій конституціоналізму, що панували в армії до перевороту. Саме це невдоволення і призвело до напруження стосунків між вищим офіцерством та Піночетом, що з часом переросло в справжню опозицію всередині головної провладної сили. Ураховуючи це можна зробити припущення, що саме позиція збройних сил і стала останнім аргументом на користь подальшої лібералізації режиму та остаточного переходу до демократичної форми правління.

1. Внутриполитическое положение в Чили. Некоторые итоги и перспективы развития. – М., 1987.
2. Гришаев П. И., Чибиряев С. А. Режим террора и беззакония. Законодательство и практика чилийской хунты. – М., 1979.
3. Зайонц А.А. Вооруженные силы Чили при Пиночете: самодостаточный организм? // Латинская Америка. – 2005. – № 5.
4. Зайонц А.А. Переход Чили от диктатуры Пиночета к демократическому режиму: 1987–1992 гг.: Дис... канд. ист. наук. – М., 2004.
5. Ильченко А. Деякі малодосліджені аспекти процесу становлення та оформлення режиму Аугусто Піночета в Чилі // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – 2006. – № 85–86.
6. Проселков О. П. К положению в Чили. // Латинская Америка. – 1987. – № 9.
7. Ривас Санчес Ф., Рейманн Уэйгерт Э. Вооруженные силы Чили: пример империалистического проникновения. – М., 1982.
8. Сергеев Ф. Гестапо Пиночета. – М., 1987.
9. Чили от диктатуры к демократии. – М., 1991.
10. Шнайдер М. Чили: переход к демократии и авторитарные последствия // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 9.
11. Шульговский А.Ф. Вооруженные силы Чили от "аполитичности к контр-революции" // Латинская Америка. – 1974. – № 6.
12. Carta de Viaux a Pinochet. – APSI del 24 de marzo de 1986, separate "El Cuprero".
13. № 2. Subject: Carabineros de Chile – Six years under the leadership of director general Rodolfo Oelckers. Date: 01-01-1992 To: AIG From DIA. Document type: Intelligence. Length 2 pp. Message # IIR 6 817 0044 Collection: DOD Chile declassification Project Tranche III (1979–1991) // http://www.pbs.org/newshour/bb/latin_america/chile/documents/index.html.
14. № 3. Subject: Brigadier Espinoza recall to active duty, Date: 01-01-1992. – http://www.pbs.org/newshour/bb/latin_america/chile/documents/index.html.
15. № 8. Subject: State of Civil-Military Relations in Chile. Date: 03-18-1991 To: Files From DIA. Document type: Intelligence. Length 12 pp. Message # IIR 6 817 0208 91 Collection: DOD Chile declassification Project Tranche III (1979–1991) // http://www.pbs.org/newshour/bb/latin_america/chile/documents/index.html.
16. № 41. Subject: Chile: Consolidating civilian rule over the military. P. 15 Date: 04-05-1991. To STATE From CIA. Document Type INTELLIGENCE. Length 21 pp. Collection: CIA Chile Declassification project Tranche III (1979 – 1991) // <http://foia.state.gov/vsearchPCIA.asp/>.
17. El Mercurio. Santiago de Chile. – 08.05.1970.
18. Falkoff M., Chile. Prospects for democracy. – N.-Y., 1988.
19. PCCH Boletín del Exterior. – 1985. – № 71.
20. Southern Cone. – V3. N 4. – May, 1986.
21. Southern Cone. – V3. № 7. – September, 1986.
22. Southern Cone. – V 3. № 8, October, 1986.
23. Southern Cone. – V 4, № 6. – July-August, 1987.
24. Southern Cone. – V 4, № 10. – December, 1987.
25. Southern Cone. – November 16, 1989.
26. Southern Cone. – December 16, 1989.

Надійшла до редколегії 25.01.06

ФОРМУВАННЯ СЛОВАЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАРТІЇ В 60–70-ТІ РОКИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто процес формування Словацької національної партії на тлі загальнодержавних політичних змін у 60–70-ті рр. ХІХ ст. в Угорщині.

The process of Slovak National Party formation in the light of the national political changes in 60-70-ies of the XIX century in Hungary is being under consideration.

Важливою складовою словацької національно-визвольної боротьби ХІХ ст. став національно-політичний рух. Становище словацьких земель, їх входження до складу Угорщини упродовж декількох століть зумовили особливості його перебігу. Намагання влитися у політичне життя країни прискорили процес створення національних політичних течій, які й стали основою силою, що відстоювала національні прагнення словаків від другої половини ХІХ ст. Однією з них стала Словацька національна партія (СНП).

Мета зазначеної роботи – дослідити процеси, які відбувалися у словацькому національному русі внаслідок утворення Австро-Угорщини, звернути увагу на перетворення однієї із політичних течій на СНП.

Детальним вивченням окремих аспектів зазначеної теми займалися переважно словацькі дослідники. Так, утворенню СНП присвячено монографію М. Подрімавського [18], яка є ґрунтовним науковим доробком, що розглядає процес активізації словацького національного життя 60–80-х рр. ХІХ ст. Ролі особистості у словацькому національному русі присвячені наукові доробки Ф. Бокеса [7]. Важливе місце в історіографічній базі дослідження проблеми посідає монографія Б. Костіцко [13], предметом вивчення якої була діяльність поміркованої течії словацького національно-політичного руху 60–70-х рр. ХІХ ст., створена на основі різноманітних джерел, що й надає зробленим висновкам вагому наукову цінність. Важливим компонентом є також праця Я. Месароша [15], у якій досліджується правовий аспект вирішення словацького питання в межах Угорщини. Також у роботі було використано працю чехословацького історика М. Крайчовіча [14], головною метою якого було висвітлення міжслов'янських національно-політичних контактів у межах Австро-Угорщини.

Джерельна база, що використана у дослідженні, представлена переважно опублікованими документами, які вміщують матеріали угорських, австрійських, словацьких архівів, періодичних видань, особисті листи, офіційні програмні документи партій та окремих політичних течій періоду 1848–1914 рр. [11; 12]. Важливим джерелом стали матеріали словацьких періодичних видань 60-х р. ХІХ ст. на сторінках яких відображені тенденції притаманні словацькому національно-політичному рухові. До них належать "Голос", "Народні новини" [8; 16].

Таким чином, використання зазначених досліджень та джерел дозволяє нам прослідкувати процес формування словацької національної партії у 60–70-ті рр. ХІХ ст.

Починаючи від 60-х рр. ХІХ ст., прибічники меморандової концепції (ті, хто визнавав вимоги, викладені в Меморандумі 1861 р., – самобутність словацької нації, утворення територіально-адміністративної одиниці в межах імперії), так звані представники Старої школи, стали головними виразниками національних ідей словацького народу [9, с. 26]. На початку своєї діяльності вони не мали єдиної політичної організації. Критерієм належності до Старої школи було лише визнання Меморандуму. Як політична партія ця течія сформувалася в 1871 р. [19, с. 35]. "Меморандистами" були такі відомі політичні діячі як Я. Францисці, Ш. Дакснер, Й. Гурбан, М. Ференчік, М. Чулень, В. Пауліні-Тотт та ін. Прибічниками цього руху були інтелігенція та дрібна буржуазія (переважно сільська). Їх друкованим органом стала га-

зета "Пештбудинські відомості", що виходила в Будапешті [5, с. 180].

Першим проявом активності діячів Старої школи стала їх участь у виборах до угорських Державних зборів 1861 р. Незважаючи на невдачу, словацькі політики взяли участь й у наступних виборах – 1865 р. [18, с. 54]. Один з учасників передвиборчої кампанії Ш. Дакснер визнавав її, як "боротьбу не на життя, а на смерть немадьярського народу з мадьярським або з мадьяронами [4]".

Державні збори 1865 р. мали визначити майбутній устрій Угорського королівства та становище народів, які проживали в його межах. Так, більшість угорських політичних сил сподівалися на розв'язання питання щодо характеру взаємовідносин між Угорщиною та Австрією. Новий законодавчий орган мав вирішити основне питання: чи зможуть скористатися самостійністю, яку Габсбурги нададуть Угорщині, інші народи королівства, чи привілейоване право матиме лише одна угорська нація [1, с. 590]. Вирішення таких важливих питань спонукало представників словацького національного руху до активних дій.

У період передвиборчої кампанії 1865 р. було посилено агітаційну діяльність серед населення, зокрема, збільшено кількість листівок, які роз'яснювали позицію кандидатів від словацьких національних сил. Також було зроблено спробу випустити брошуру під назвою "Патріот батьківщини", що мала закликати словацьке населення до активної участі у виборах. Однак її видання заборонила влада [10, с. 527].

Для визначення словацьких кандидатів у м. Жярі над Гроном відбулися збори громадськості, де й було вирішено висунути 25 кандидатур від Старої школи. Загальна кількість словацьких кандидатів у депутати досягла 30 осіб, але жоден з них так і не потрапив до угорського сейму [14, с. 129].

Поразка на виборах 1865 р. стала черговим підтвердженням, що словацькі політичні сили залишалися організаційно слабкими та нечисленними й не змогли мобілізувати словацьких виборців для підтримки своїх кандидатів. До того ж, лише 6–7 % словацького населення могло брати участь у виборах [13, с. 11].

Крім неорганізованості, слабкості, не nepотрібно забувати і про суб'єктивні причини, а саме про те, яку позицію займала угорська влада щодо слов'янських народів, усіма засобами намагаючись не допустити, зокрема, словаків до парламенту. Так, за свідченням одного з учасників передвиборчої боротьби, "словакам визначили виборчі дільниці та місця для голосування таким чином, що патріотично налаштована частина населення була змушена їхати до міст, мешканці яких були байдуже або взагалі вороже налаштовані до національної справи. А у столицях, де населення було змішаним, виборчий пункт завжди розміщували в містечку з переважно угорським населенням [1, с. 603].

У 1865 р. імператор Франц Йосип І (1848–1916) дав згоду на підписання так званої австрійсько-угорської "Угоди про зрівняння". Обидві сторони (Австрія та Угорщина) прагнули забезпечити для себе якомога сприятливіші умови майбутнього існування в державному об'єднанні. Поразка у війні 1866 р. прискорила прийняття остаточного рішення з цього питання [3, с. 16].

Усі ці процеси безпосередньо торкалися і статусу словацьких земель. Так, Ш. Дакснер у листі "До моїх товаришів" від 8 серпня 1866 р., звертаючи увагу на події, що відбувалися, закликав словацьких політиків активізувати свою діяльність і подати до Відня вимоги щодо майбутнього влаштування імперії та становища слов'янських народів. Він пропонував сформувати єдиний парламент, у якому були б представлені інтереси всіх народів у межах Угорщини, а також дозволити створення національних автономних країв (хорватів, сербів, русинів та словаків) [11, s. 442–449]. Ця пропозиція висловлювала прагнення окремих представників словацького національного руху, які, користуючись ситуацією, що склалася на 1866 р., намагалися вибороти рівні права для всіх слов'янських народів Угорського королівства. Однак рішучість угорського уряду створити лише "єдинонаціональну державу" проявилася в переслідуванні автора запропонованих змін [6, s. 114].

Усвідомлюючи, що програму змін Ш. Дакснера не вдається реалізувати, Я. Францисці звернувся з пропозицією проявити солідарність і співпрацю з усіма слов'янськими народами, які сприятимуть поліпшенню становища словаків [15]. Цими словами автор закликав слов'янські народи Австрійської імперії об'єднатися, бо, як він зазначав далі, "саме зараз настав слушний час, коли ми змогли б здобути національну незалежність". Однак такі поодинокі заклики та звернення не могли вирішити національне питання як словаків, так і слов'янських народів у цілому. Угорський уряд не брав до уваги вимог словаків, які намагалися отримати такі ж права, як і угорська нація [10, s. 529–533].

Офіційні переговори між імперським урядом та керівництвом партії Ф. Деака, що відбулися в січні 1867 р., завершилися прийняттям основних положень угоди та взаємних зобов'язань сторін. Імператорським рескриптом від 17 лютого 1867 р. було дозволено, з невеликими змінами, відновити угорську конституцію 1848 р. На посаду прем'єр-міністра угорського уряду призначили одного з лідерів партії ліберального дворянства Д. Андраші. 21 грудня 1867 р. рейхсрат схвалив договір, укладений між імператором й угорською нацією [3, с. 17].

Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну конституційну монархію. Тепер вона складалася із двох частин – Транслейтанії (Угорщини) та Цислейтанії (Австрії). Обидві вони перебували під владою одного імператора й мали спільні міністерства із зовнішніх справ, фінансів та міністерства оборони [2, с. 18].

До 1867 р. у внутрішньополітичній системі обох частин монархії існували певні відмінності, які після "зрівняння" стали ще відчутнішими. Так, на відміну від Австрії, угорська шляхта зосередила у своїх руках майже всі посади в політиці та економіці, а основна маса населення королівства була відлучена від політичного життя. Та невелика кількість жителів Угорщини, що брала участь у виборах, могла обирати лише депутатів до нижньої палати. Решта місць у парламенті належала великим землевласникам, а згодом – і представникам промислового та банківського капіталу. В Угорщині посилювалася централізація влади. Усі важелі управління були зосереджені в руках правлячих класів.

У лютому 1867 р., спостерігаючи за змінами політичного устрою імперії, депутати угорського сейму немадьярського походження намагалися звернути увагу влади на необхідність вирішення питання правового становища "неполітичних народів". Так, 11 лютого 1867 р. до сейму було подано проект закону, у якому йшлося про необхідність визнання рівності всіх слов'янських народів Угорщини. Однак цю пропозицію уряд не взяв до уваги [18, s. 58].

Після підписання австро-угорської угоди словацький національний рух опинився у складному становищі. З одного боку, було завдано нищівного удару по сподіваннях

на допомогу з боку Відня, з іншого – настав вдалий момент для вирішення словацького питання. Для цього була необхідна єдність усіх словацьких політичних сил.

Надії, які представники Старої школи покладали на віденський уряд до 1867 р., чекаючи допомоги у вирішенні національного питання, не виправдалися. У цій ситуації єдиним виходом було утворення політичної коаліції немадьярських народів. Однак угорський уряд, який уклав угорсько-хорватський договір, певною мірою послабив національно-політичні сили слов'ян Угорського королівства [15, s. 220].

Наступним кроком у вирішенні національного питання в межах Угорщини стало прийняття Національного закону. Щоб стабілізувати ситуацію всередині країни, угорська влада пообіцяла задовольнити "справедливі" вимоги народів Транслейтанії. Авторами законопроекту "Про рівність націй" були представники угорських політичних кіл Ф. Деак та Й. Етвеш [2, с. 262]. Упродовж понад двох років запропонований законопроект переходив від однієї комісії до іншої. Теоретично він обґрунтовував національний тиск в Угорщині, узаконював гегемонію угорців у Транслейтанії, де понад половини населення складалося з немадьярських народів.

"Закон про рівність націй" було ухвалено 9 грудня 1868 р. Як свідчення існуючої державної ідеології "єдиної угорської політичної нації" у VI пункті документа було записано: "усі громадяни Угорщини, хоч би до якої народності вони належали, відповідно до основних принципів конституції, у політичному відношенні становлять єдину угорську націю і є її рівноправними членами" [12, s. 361]. Це означало, що кожен громадянин отримував рівні права, але щодо виділення кожної нації як етнічного суб'єкта в жодному із 29 параграфів згадано не було. Так, у § 1 було визначено, що на всій території функції державної мови виконували лише угорська, а використовувати рідну мову (згідно з § 7) дозволялося лише в місцевих органах влади. У § 12 наголошувалося: подання до вищого суду має бути написане лише угорською мовою. Однак, згідно з § 17 і § 19 у вищих та середніх навчальних закладах навчання проводитиметься рідною мовою, а в університетах будуть засновані кафедри для вивчення слов'янських мов [12, с. 364].

Прийняття національного закону викликало в учасників словацького національного руху хвилю обурень. Так, Й. Гурбан у статті "Чому нас навчає історія" зазначав: "усе, що словацький народ отримав після прийняття закону, – це залежність і роль слуги мадьярського народу. А якщо ти вимагатимеш права, то тебе назвуть бунтарем" [11, s. 168]. На думку частини представників словацького національно-політичного табору, внести зміни до Національного закону можна було лише за умови його повторного розгляду в угорському законодавчому зібранні.

Участь у передвиборчій кампанії 1869 р. до Державних зборів одинадцятьох представників Старої школи розпочали, не створивши навіть єдиної програми. Усі вони (у Пезінку – М. Мудронь, у Трнаві – П. Благо, у Майціхові – М. Єжка, у Превідзі – Слотта, у Слячі – Л. Турзо, у Новому Місті над Вагом – Ф. Сасінек, у Ліптовському Мікулаші – П. Матушка, у Жиліні – Турський, у Турці – Я. Єсенський, у Тренчині – Л. Догнаний, у Повазькій Бистриці – Ш. Заводнік, у Голічі – О. Радлінський, у Святих Янах – М. Чулень, у Кульпіні – В. Пакуліні-Тотт) пропонували власне бачення розв'язання національного питання. Так, В. Пауліні-Тотт виступав за перегляд умов "угоди про зрівняння" Австрії та Угорщини. На його думку, лише повернення до цього питання могло б вирішити національне питання в межах Угорського королівства на користь словаків [7, s. 7].

За підсумками виборів, до угорських законодавчих зборів 1871 р. від Старої школи потрапив лише

В. Пауліні-Тотг, обраний у м. Кульпіні із сербсько-словацьким складом населення. Уперше в історії до угорського парламенту потрапив представник словацького національного руху. Як писав згодом один із представників словацького національно-політичного руху на кінець XIX ст. Ф. Гоудек: "він був першим й останнім представником нашого народу в сеймі" [8, s. 78]. Хоч ця подія й мала важливе значення для посилення авторитету представників Старої школи у словацькому прогресивному середовищі, але одного голосу для вирішення майбутнього словацької нації було недостатньо.

Нагальною проблемою стало створення національної партії, яка виконувала б роль координуючого центру, об'єднувала б навколо себе національно свідомих представників словацького суспільства. Так, у листі від 18 вересня 1868 р. до Й. Гурбана Я. Францисці зазначав: "нам необхідно створити організаційний центр національної партії. Потрібно обрати особу, яка очолила б рух та керувала діями периферійних організацій" [11, s. 132]. Однак уповільненість дій і надмірна впевненість у своїх силах відвернула меморандистів від створення Словацької національної партії (СНП) аж до 1871 р.

З іншого боку, посилення політики мадяризації та відсутність єдності в словацькому національному русі змусила представників Старої школи діяти. Вони розпочали створення власного друкованого органу, оскільки газета "Пештбуди́нські відомості", яка від 1861 р. була першою політичною трибуною, уже не задовольняла потреб національно-патріотичних словацьких кіл. До того ж віддаленість редакції та частини дописувачів газети від подій, що відбувалися у словацькому суспільстві, унеможлилювала виконання нею головних функцій, якими вона була наділена спочатку. Для об'єднання та активізації діяльності словацьких патріотів було вирішено перенести видавництво газети до Словащини в м. Турчанський св. Мартин, яке на середину XIX ст. стало центром національного життя [17, s. 230]. Остаточно це питання було вирішено лише на початку 1870 р. Газета отримала нову назву – "Народні новини" й повинна була перетворитися на друкований орган Словацької національної партії (СНП), яка ще перебувала у стані формування.

Головною метою видання стало згуртування та активізація діяльності прибічників меморандистської течії національного руху. Уже в першому номері газети, яка вийшла 13 березня 1870 р. від імені представників Старої школи її засновники, М. Чулень, Я. Єсенський, П. Мудрань, та Ф. Сасінек звернулися до словаків із закликм гуртуватися навколо газети та вести боротьбу "проти кривд словацького народу". Зазначалося, що, "тільки досягнувши одностайності, ми зможемо захистити всі народи корони угорської" [16].

В Угорщині 1872 р. став роком наступних виборів до угорського законодавчого зібрання, які мали відбутися на тлі похваллення активності угорських політичних сил. В. Пауліні-Тотг, який спостерігав за цим процесом зсередини, будучи депутатом парламенту, наголошував, що "словаки зможуть досягти позитивного результату на виборах лише в разі спільних дій усіх національних сил" [11, s. 301]. У своєму зверненні до читачів "Народних новин" В. Пауліні-Тотг запропонував усім "небайдужим до справи національної" зібратися 6 червня 1871 р. в Мартині на конференцію, аби обговорити, "що необхідно зробити для майбутньої перемоги". Він вважав, що найкращим було б створити єдиний центральний комітет, який займався б координацією дій майбутніх кандидатів" [11, s. 301].

У день десятиї річниці прийняття Меморандуму словацького народу, 6 червня 1871 р., представники Старої школи зібралися на конференцію. На ній були присутні голова зборів П. Мудрань, А. Годжа, Я. Францисці,

Я. Ясинський, М. Чулень, В. Сасінек, С. Шіпка, М. Дула, А. Півко, Ж. Мелфелбер, Й. Захей та ін. Питання, яке мали вирішити учасники зборів, – це підготовка до майбутніх виборів [11, s. 302].

Підтримуючи ідею спільних дій словацьких кандидатів, один з учасників конференції, А. Петор, наголошував: "якщо ми заздалегідь розпочнемо організаційну роботу, то до сейму зможуть потрапити кандидати, які відстоюватимуть інтереси нашого народу. Причиною попередніх поразок є те, що ми працюємо відокремлено один від одного, не приділяючи достатньої уваги своїй організації" [11, s. 302]. С. Медвеський, який підтримував позицію А. Петора, ще рішучіше додавав: "Ми досить багаті на такі ідеї. Пропозиції щодо формування центрального виборчого комітету лунають уже давно. Настав час, коли його створення є для нас першочерговим завданням" [11, s. 303]. До центрального комітету (ЦК), створеного 6 червня 1861 р., було обрано: В. Пауліні-Тотга (голова), М. Чуленя та Й. Францисці (постійні члени), а Я. Чапку та Й. Орсага – помічниками. Оголошуючи про завершення роботи конференції, П. Мудрань наголосив на тому, що Меморандум 1861 р. має стати основою передвиборчої програми всіх кандидатів до сейму від новоутвореної СНП [12, s. 267]. Реально створення ЦК означало створення Словацької національної партії.

Неабияку роль у цьому процесі відіграв В. Пауліні-Тотг. Ще напередодні, у 1870 р., у циклі статей "Листи до словака Томаша", розглядаючи становище словацького народу, він запропонував програму подальшого розвитку словацького національного руху та виділив три основні організаційні принципи, а саме: "організація, дисципліна та робота" [18, s. 62]. Однак, незважаючи на активні дії представників словацького національного руху та прагнення до єднання, жоден із кандидатів від СНП не був обраний до угорських Державних зборів.

Після спроби СНП провести своїх кандидатів до угорського парламенту на виборах 1872 р. у словацькому національному русі розпочався період застою та розчарувань, зумовлених посиленням політики мадяризації.

Таким чином, тривалий період оформлення однієї із течій словацького національно-політичного руху в політичну партію став своєрідним етапом у процесі зростання свідомості народовців, розумінні необхідності створення єдиного осередку.

1. Дакснер Ш. Словаки и Словенское окольє в Угорщине // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1868. – Ч. XXXIX. 2. История Венгрии : В 2 т. / Т.М. Исламов, Р.А. Авербух, Ю.А. Писарев, М.М. Смирин та ін. – М., 1972. – Т. 2. 3. Котова Е.В. Кризис Австрийской империи и образование Австро-Венгрии. 1859–1867 : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1986. 4. Мадяронами називали представників різних соціальних верств населення словацького походження, які відрікалися від свого національного походження й у метриках у графі "національність" записувалися як угорці. 5. Освободительное движение народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма / В.И. Фрейдзон, В.А. Дьяконов, Т.Н. Исламов та ін. – М., 1981. 6. Bokes F. Pokusy o slovensko-maďarské vyrovnanie v rokoch 1861–1868. – Martin, 1941. 7. Bokes F. Viliam Pauliny-Tóth, slovenský poslanec v r. 1869–1872. – Martin, 1942. 8. Hlas. – 1902. – Č. 1. 9. Holotik L. Memorandum slovenského národa z r. 1861 // Historický časopis. – 1963. – R. 11, č. 1. 10. Holotik L. Slováci medzi Pešťou a Viedňou v rokoch 1860–1867 // Historický časopis. – 1963. – R. 20, č. 4. 11. Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914: V 3 zv. / Ed. Bokes E. – Bratislava, 1965. – Zv. 2 (1868–1884). 12. Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti / Čaplovič D., Beňko J., Marsina R., Segeš V. та ін. – Bratislava, 1998. – Zv. 1. 13. Kostický B. Nova škola Slovenská. Príspevok k problematike národnostnej otázky v Uhorsku v druhej polovici 19 storočia. – Bratislava, 1959. 14. Krajčovič M. Slovenská spoločnosť v Uhorsku. Slováci a juhoslavania v národnoemancipačnom zápase v 30 až 70 rok. 19 st. // Slovenské štúdie. – 1986. – R. 26, č. 2. 15. Mesaroš J. Štátoprávne snahy slovákov po buržoaznej revolúcii // Slováci a ich národný vyvin. – Bratislava, 1969. 16. Narodnie noviny. – 1870. – 13 marec. 17. Podrimavský M. Národný vývoj miest na Slovensku v období dualizmu / Národný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. – Martin, 1984. 18. Podrimavský M. Slovenská národná strana v druhej polovici XIX. storočia. – Bratislava, 1983. 19. Politické strany na Slovensku 1860–1989 / L. Lipták. Barnovský M., Bartlová A. та ін. – Bratislava, 1992.

ПРОБЛЕМА ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано основні підходи російських, радянських, західних дослідників до вивчення питання впливу проблеми Чорноморських проток на трансформацію міжнародних відносин в останній третині ХІХ ст.

Main attitudes to studying of Straits Question and its impact on transformation of international relations system of the last third of the XIX th in the works of russian, soviet and foreign historians are analyzed in this article.

Проблема Чорноморських проток в останній третині ХІХ ст. була одним з важливих факторів міжнародних відносин, який багато в чому визначав взаємини між великими державами й суттєво впливав на формування та функціонування європейських військово-політичних союзів. Історики мають різні, іноді діаметрально протилежні підходи до дослідження згаданої проблеми й досить часто приносили в жертву об'єктивність заради політичних або кон'юктурних міркувань. Автор поставив за мету проаналізувати висвітлення проблеми Босфору та Дарданелл у визначений період російськими істориками ХІХ – початку ХХ ст., радянською та сучасною російською історіографіями, а також західними дослідниками.

Більшість російських істориків ХІХ – початку ХХ ст., як правило, розглядали питання Чорноморських проток у контексті протистояння Росії та західних держав. До того ж історія проблеми часто пов'язувалася з тодішнім, на час написання роботи, політичним моментом. У цьому контексті характерні роботи С. Горяїнова та Б. Нольде. Монографія С. Горяїнова "Босфор і Дарданелли", хоча й написана на ґрунтовному архівному матеріалі, однак не позбавлена певної кон'юктурності. Одним із завдань автора є обґрунтування необхідності дотримання принципів закриття проток, оскільки саме на цьому базувалися конвенції 1841, 1856, 1871 рр. й це витікає із логіки міжнародних угод та відносин між великими державами у ХІХ ст. [10]. Варто звернути увагу на те, що у рік видання зазначеної праці (1907) питання Чорноморських проток знову гостро постало на порядку денному світової політики. Офіційною позицією Петербурга, ураховуючи його військово-морську слабкість, було збереження статус-кво. Російський уряд був готовий на певний час відмовитися від свого давнього прагнення домогтися права виходу російського флоту до Середземного моря, аби лише Босфор і Дарданелли залишалися закриті для бойових кораблів його потенційних супротивників. Хоча ця робота С. Горяїнова була розкритикована вже сучасниками за те, що автор недостатньо використав наукову літературу та публіцистику зі згаданої проблематики, однак він вперше залучив до наукового обігу низку франкомовних архівних документів, які й нині недостатньо використовуються сучасними дослідниками міжнародних відносин відповідного періоду [11]. Інший російський історик Б. Нольде у своїй праці, виданій у 1915 р., аналізуючи основні напрями зовнішньої політики Росії, значну увагу приділив і проблемі Чорноморських проток. Зокрема, він один з небагатьох звернув увагу на політику Османської імперії в цьому питанні, яка, за твердженням автора, мала досить самодостатній характер і, навіть, на певних етапах Порту успішно використовувала західні держави для забезпечення своїх інтересів і домоглася вигідного для неї, на думку автора, принципа закриття Проток. До речі Б. Нольде, вважав, що таке становище для Росії є вкрай невигідне й обґрунтував необхідність його перегляду. Нагадаємо, що саме у рік видання праці згаданого автора йшли інтенсивні переговори в Антанті щодо проток, які завершилися підписанням в тому ж році угоди, згідно з якою Росія отримувала право після перемо-

ги у світовій війні на володіння Константинополем та Босфором і Дарданеллами [25].

Відкриття після 1917 р. архівів царського уряду дало можливість активізувати дослідження проблеми проток. Цьому сприяла й публікація низки секретних документів, зокрема в журналі "Червоний архів", тому досить цікаво проаналізувати позицію радянської історіографії 20–30-х рр. ХХ ст. Історики намагалися доволі об'єктивно дослідити імперську зовнішню політику великих світових держав щодо "східного питання" загалом та проблеми Чорноморських проток, як однієї з ключових його ланок, зокрема. Характерно, що практично всі дослідники акцентували увагу на агресивності російського імперіалізму, прагненні взяти під контроль Босфор та Дарданелли, не зупиняючись у проведенні цієї політики перед застосуванням будь-яких методів та засобів, у тому числі використовуючи у своїх меркантильних інтересах національно-визвольний рух пригноблених Османською імперією балканських народів. Прагнення заволодіти Босфором та Дарданеллами розглядалося як один з етапів російської експансії задля того, щоб не лише забезпечити російське Чорноморське узбережжя, але й створити сприятливі умови для її просування до Східного Середземномор'я [12; 17; 29; 31].

Про перманентне бажання Росії захопити Босфор та Дарданелли чи, принаймні, збільшити свій вплив у регіоні проток стверджував у своїх працях В. Хвостов [47]. Досить помітним є прагнення підкреслити експансію Російської імперії до Чорноморських проток і показати це як приклад агресивної суті царизму в працях М. Покровського. Більше того, він вважав це однією з причин першої світової війни [35; 36]. Праці М. Покровського досить активно критикуються сучасною російською історіографією. Ю. Луньова у своїй кандидатській дисертації стверджує те, що згаданий автор часто несправедливо звинувачував Росію в агресивних намірах щодо Османської імперії [30]. А. Болдирев доводить, що згаданий історик був схильний перебільшувати "агресивність планів російської дипломатії" [11]. О. Шмельова критикувала радянських дослідників 20–30-х рр. ХХ ст., у тому числі М. Покровського, за те, що вони "гіперболізували крайню агресивність й експансіонізм Російської імперії, її прагнення до захоплення Чорноморських проток" [52]. У такій критиці прослідковується намір виправдати імперські амбіції царської Росії та змалювати її зовнішню політику м'якшими фарбами.

Якщо у міжвоєнний період радянська історіографія негативно, а досить часто дуже критично ставилася до імперіалістичних зазіхань усіх суб'єктів міжнародних відносин, то в кінці 40–80-х рр. ХХ ст. Російська імперія цілком виводилася з-під критики. До того ж, історики зайняли діаметрально протилежну позицію, абсолютно необґрунтовано ідеалізуючи як зовнішньополітичний курс офіційного Петербурга, так і вихваляючи його провідників, зокрема О. Горчакова, П. Шувалова, М. Ігнат'єва [2; 5; 8].

Вищезазначений підхід можна пояснити зміною ідеологічних установок радянського керівництва. Оскільки після жовтневого перевороту 1917 р. головним об'єктом критики комуністичної пропагандистської машини був колишній царський режим, то, відповідно, необхідно було

критикувати його "підступну", агресивну сутність не лише у внутрішній, але й у зовнішній політиці. До речі, у дискусії між М. Покровським, який вважав одним з головних винуватців першої світової війни Росію та Є. Тарле, який звинувачував у цьому, насамперед, Німеччину, керівництво ЦК ВКП(б) підтримало саме першого.

Після завершення другої світової війни головним супротивником СРСР були вже західні країни, а Радянський Союз у протистоянні з ними намагався вже успадковувати російські імперські традиції. Історики зовнішньої політики Росії вже, виконуючи відповідне замовлення, акцентували увагу на її визвольній місії на Балканах і необхідності контролю за Босфором та Дарданеллами задля створення сприятливих умов для розвитку економіки півдня Росії та гарантування безпеки її Чорноморського узбережжя [23; 24; 41].

Найяскравіше зазначена трансформація помітна в роботах радянських істориків, період активної наукової роботи яких охоплює як довоєнний, так і післявоєнний період. Так, В. Хвостов у своїх дослідженнях 20–30-х рр. стверджував про агресивну політику Росії щодо Чорноморських проток у 90-х рр. XIX ст., однак у працях, написаних у 70-х рр. він відстоював думку, що Росія прагнула зберегти статус-кво й лише хотіла не дозволити захоплення проток її суперниками [38; 39; 40].

Радянсько-німецьке протистояння в період другої світової війни наклало свій відбиток на дослідження історії міжнародних відносин останньої третини XIX ст. Радянські історики в післявоєнний період почали посилено шукати витoki німецького імперіалізму. Згадані тенденції найочевидніше прослідковуються в роботах Г. Бондаревського [4] та А. Єрусалимського [15], які вивчали політику кайзерівської Німеччини на Близькому Сході й опосередковано зачіпали проблему Чорноморських проток. На їх думку, посилення впливу Німеччини в Османській імперії вело до виникнення суперечностей між Берліном і Петербургом щодо Босфору та Дарданелл. Наступниками вищезгаданих істориків-германістів стали Б. Туполєв [36] та А. Сілін [32], які, як і їх попередники, зосередилися на критиці агресивних тенденцій у близькосхідній політиці Німеччини та дослідженні її суперечностей з іншими імперіалістичними державами.

Нинішніх російських дослідників можна назвати спадкоємцями як історіографічної школи XIX – початку XX ст., так і радянських істориків 50–80-х рр. XX ст. Сучасна російська історіографія, на жаль, дедалі більше відходить від об'єктивності, незаангажованості в дослідженні міжнародних відносин останньої третини XIX ст. Особливо це помітно з початку 2000-х рр., з посиленням великодержавних амбіцій у зовнішній політиці офіційної Москви. У дисертаціях, захищених у Росії протягом останніх п'яти років, дедалі відчутнішим є ідеологічний підтекст, а саме прагнення виправдати експансіоністські устремління царського уряду, обґрунтувати їх турботою про визволення братніх народів, зокрема балканських слов'ян з-під османського гніту.

А. Болдирєв у своїй кандидатській дисертації, присвяченій політиці Росії щодо Чорноморських проток на межі XIX–XX ст., наголошував, що задля безпеки Російської імперії вона мала отримати право проводити свій військово-морський флот до Середземного моря, щоб забезпечити оборону її південних кордонів. Босфор та Дарданелли, як стверджував автор, були для неї "ключами від свого дому". Вищезгадана позиція досить схожа на виправдовування імперських експансіоністських амбіцій царської Росії, що досить часто у роботах сучасних російських істориків розглядається як позитивний фактор у сенсі закладання великодержавних традицій Російської Федерації [3].

Т. Лаврова у своїй докторській дисертації робить наголос на дипломатичній майстерності російської дип-

ломатії, праві Росії звільняти для себе життєвий простір та змінювати на свою користь режим Чорноморських проток, що, на її думку, був несправедливий для Петербурга ще з часів підписання конвенції 1841 р. [21].

О. Шмельова у дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук на тему "Політика Великобританії на Балканах в кінці XIX століття (1874–1897)", незважаючи на те, що її дослідження, за власним визначенням, мало бути присвячене аналізу саме англійської зовнішньої політики, лівову частку своєї роботи витратила на вивчення здобутків та прорахунків петербурзького уряду у згаданому регіоні, наголошуючи на визвольній місії Росії щодо населення цього півострова. З іншого боку, при аналізі політики форін-офісу щодо Османської імперії, звертається увага, що вона була "насамперед антиросійською, а вже потім протурецькою".

Така заідеологізованість згаданих наукових досліджень ускладнює процес пошуку істини, з'ясування справжніх чинників, рушіїв зовнішньої політики великих держав у період загострення імперіалістичних суперечностей. На нашу думку, виконуючи ці завдання, слід звертати увагу, передусім, на суто прагматичні розрахунки, якими керувалися провідники зовнішньої політики великих держав, прагнучи до посилення їх експансії в період розподілу та переділу світу. А такі мотиви, як благородство, прагнення полегшити долю пригноблених народів, слов'янська, християнська солідарність, що були важливими для громадської думки останньої третини XIX ст., лідери тодішніх держав використовувалися задля посилення можливостей, створення зручніших умов для успішної експансії своїх країн. Це стосувалося як Великої Британії, Австро-Угорщини, Німеччини, так і Російської імперії. Прагнення показати два полюси світової політики останньої третини XIX ст. – позитивний російський та негативний західний – нагадує потуги радянської історіографії часів холодної війни коли все прогресивне у міжнародній політиці пов'язувалося із Москвою, а реакційне – з Вашингтоном. До речі, автор зазначеної дисертації, О. Шмельова й не приховує прагнення довести спадковість політики великих держав щодо Балканського півострова. У її роботі прослідковується думка, що те військово-силове мислення, яке було характерне для західних країн у XIX ст., успадкували США та НАТО, що використовували силу при вирішенні численних конфліктів на Балканах, зокрема, у період протистояння між "албанськими сепаратистами та сербськими військами" уже в кінці XX ст. Також, як приклад схожого підходу, згадується політика Вашингтона та Північноатлантичного альянсу на Близькому Сході [43].

У цьому контексті є досить цікавою дисертація громадянина Турецької республіки Ісхана Чомака, виконана та захищена в Інституті Сходознавства Російської академії наук. У своїй роботі згаданий дослідник зосередився не на суперечностях між Османською та Російською імперіями, а на їх співпраці в період мирного й навіть, як стверджує автор, партнерського співіснування. Такий ракурс наукового дослідження передбачає висвітлення певних традицій співпраці Росії й османської Туреччини з чого витікає висновок про те, що фундаментом для взаємовигідних відносин двох держав закладався ще на межі XIX–XX ст. [42].

У колективній монографії "Росія та Чорноморські протоки (XVIII–XX ст.)" досліджено історію згаданого питання протягом кількох століть, де особливо помітне прагнення пов'язати минуле цієї проблеми із сучасним станом справ, зокрема російсько-турецькими суперечностями стосовно судноплавства через Босфор та Дарданелли. Історичний екскурс, протягом якого автори прагнуть показати справедливості домагань Росії щодо більшого контролю над Чорноморськими протоками, за цією логікою, має стати ще одним аргументом проти

прагнень сучасної Туреччини обмежити прохід російських танкерів через Протоки [30].

У монографії провідного російського історика В. Виноградова "Британський лев на Босфорі" головна увага акцентується на англо-російських суперечностях. Зокрема, у ній підкреслено протидію Великої Британії визвольному руху балканських народів. У той же час позиція Росії показується у вигіднішому світлі, оскільки автор намагається применшити імперські устремління російського царизму [7].

Відома російська дослідниця Н. Кіняпіна у своїй монографії зробила наголос на миролюбності російської зовнішньої політики у зазначений період. Зокрема, вона стверджує, що Росія не мала територіальних претензій на Балканах, не бажала розпаду Османської імперії, не була ініціатором захоплення Проток і загалом схилилася до виконання рішень Берлінського конгресу задля збереження миру у регіоні. У той же час, автор проводить думку, що ситуація на Балканах змусила Росію змінити свою зовнішньополітичну стратегію. В умовах незадоволення балканських народів рішеннями згаданого конгресу Петербург уже розглядав можливість за сприятливих умов витіснення Туреччини із цього півострова, проте він продовжував, водночас, до певного часу, підтримувати лояльні відносини із Портою. Така позиція Росії розглядається як стабілізуюча та вмиротворяюча. Внаслідок цього, Н. Кіняпіна підводить читача до думки про надто вже конструктивну політику царського уряду та про агресивні дії її супротивників. Зокрема, для цього наводиться думка військового міністра Д. Мілютіна, що Англія вже фактично володіла Константинополем та протоками. Звичайно, таке протиставлення та односторонність, прагнення змалювати міжнародні відносини лише чорними та білими кольорами заважає неупередженому аналізу історичного процесу [18, с. 201].

Звертаючи увагу на тенденційність, заполітизованість російських істориків XIX – початку XX ст., радянської та сучасної російської історіографії, також не можна стверджувати й про повну об'єктивність західних істориків. Вони досить часто прагнули представити у вигідному світлі позицію своїх урядів, показуючи, водночас, у негативному ракурсі політику їх конкурентів, у першу чергу Російської імперії, яка, як ми знаємо, мала серйозні суперечності з Великою Британією, а також на певних етапах із Францією та Австро-Угорщиною [46; 47; 50; 52]. Характерною у цьому розумінні є британська історіографія останньої третини XIX ст. Цікаво, що відповідну позицію було визначено ще в мемуарах політиків тієї доби, зокрема британського дипломата Дж. Бьюкенена [6]. З іншого боку, у друкованих працях англійських політичних діячів, які в певний період знаходилися в опозиції, дії офіційного Лондона піддавалися нищівній критиці. Насамперед це стосується публікацій лідера ліберальної партії В. Гладстона та депутата британського парламенту Т. Сінклера. У цих роботах засуджується невинуватість, на їх думку, конфронтація з Росією та втрата британських позицій в Османській імперії [9; 33].

Британський історик Р. Сетон-Уотсон у своїй ґрунтовній праці "Британія в Європі, 1789–1914" зайняв відверто проанглійську позицію й у міжнародних кризах останньої третини XIX ст. звинувачував супротивників Лондона. Джерелом конфронтації на Балканах, що пізніше стало каталізатором початку першої світової війни, він вважав Австро-Угорщину, а також критикував Сербію за її надто непоступливу позицію [51].

Інший англійський дослідник Г. Клейтон у монографії "Британія і східне питання" невинуватано применшив імперські амбіції Лондона, стверджуючи, що він стосовно Османської імперії й загалом "східного питання" дотримувався статус-кво й, переважно, захищав Порту від сильного зовнішнього тиску, зокрема Росії,

оскільки боявся розпаду Туреччини й дестабілізації на Близькому Сході [48].

Американський дослідник С. Фей у своїй праці "Походження першої світової війни" значну увагу приділив російській експансії у напрямі Чорноморських проток і дійшов думки, що це стало однією із причин загострення міжнародних відносин і, зрештою, вибуху цього конфлікту. Схожі підходи прослідковуються у монографії Г. Кіссінджера [19; 37].

Цікавий погляд щодо близькосхідної політики великих держав та суті "східного питання" висловив А. Едвардс. Він вважає, що лише суперечності світових потуг рятували Османську імперію від остаточного розпаду в кінці XIX – на початку XX ст. Одним із визначальних чинників цього процесу згаданий автор називав проблему Босфору та Дарданелл. На його думку, Велика Британія підтримувала Туреччину саме тому, що була занепокоєна можливістю захоплення Росією Босфору та Дарданелл після її розпаду. На думку А. Едвардса, Лондон панічно боявся можливості вільного виходу російського флоту до Середземного моря і тому докладав титанічних зусиль, щоб залишити закритими для нього Чорноморські протоки [49].

Американський історик Б. Єлавіч оцінює політику Росії в районі Чорноморських проток, у першу чергу на Балканах, як імперську експансію під прикриттям гасел про визволення братів слов'ян з-під османського гніту [16].

Аналізуючи західну історіографію міжнародних відносин останньої третини XIX ст., не можна не згадати фундаментальну працю А.Дж. Тейлора "Боротьба за панування в Європі 1848–1918 рр.". Цей авторитетний автор доводить, що розвиток міжнародних відносин на Європейському континенті у згаданий період ґрунтувався на збереженні балансу сил між великими державами чи створеними ними військово-політичними блоками. Саме Великобританія, на думку цього англійського дослідника, ще з часів Вільгельма III Оранського і до першої світової війни відігравала роль врівноважувача чи арбітра відносин між континентальними наддержавами, не дозволяючи встановлення гегемонії будь-якої з них чи якогось керуваного нею альянсу. Загрозою цьому європейському організму були амбіції як Російської імперії, так і Німеччини й Австро-Угорщини. Саме на останні дві держави А.Дж. Тейлор поклав відповідальність на руйнацію рівноваги сил й початок першої світової війни [34].

Досить характерними щодо впливу політичної кон'юнктури на позицію дослідників є погляди болгарської історіографії стосовно проблеми політики великих держав відносно Чорноморських проток. У другій половині 40–80-х рр. XX ст., тобто за тоталітарного режиму, історики-міжнародники, вивчаючи період останньої третини XIX ст., наголошували на визвольній місії Росії щодо балканських народів і її справедливий, миротворчий політиці стосовно Чорноморських проток [1; 26; 44]. У 90-х рр. XX на початку XXI ст. більшість болгарських дослідників зосередилися на аналізі так званих "білих плям", тобто тих проблем вивчення, на які було накладено табу в попередній період. Зокрема, почався пошук реальних причин болгарсько-російських конфліктів 80–90 рр. XIX ст. Політика великих держав на Балканах і щодо Босфору та Дарданелл оцінюється з погляду їх суто прагматичних імперських, експансіоністських інтересів, а не турботи про полегшення страждань братів-християн, що перебували в османському ярмі, як це робилося раніше. Такі оцінки ми можемо знайти в роботах Н. Дюлгерової, В. Тонєва, С. Косєва [14; 20; 35].

Помітний внесок у розробку даної проблеми зробили сучасні українські дослідники. Зокрема, у 2003 р. К. Русаков захистив кандидатську дисертацію "Проблема Чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892–1920 рр." (науковий керівник проф. М. Бу-

р'ян). Дана робота досить цікава тим, що автор проаналізував взаємовпливи питання проток в англійській зовнішній політиці з її інтересами в Індії, Єгипті, Південній Африці й навіть на Далекому Сході. Крім того важливо, що вчений підійшов до вивчення проблеми з об'єктивних позицій, не маючи метою виконання певних кон'юнктурних завдань. Однак хронологічні межі дисертації й те, що в ній ґрунтовно висвітлювалася політика лише однієї з держав щодо проток, не дозволило повністю охопити всю багатогранність проблеми у міжнародних відносинах останньої третини XIX ст.

Отже, тема проблеми Чорноморських проток у міжнародних відносинах останньої третини XIX ст. була об'єктом дослідження багатьох істориків з різних країн світу. Однак у більшості вони торкалися або окремих аспектів проблеми, чи виходили із заполітизованих позицій, що суттєво шкодило вивченню питання. Цікаво, що ні російська, ні радянська історіографія не спромоглися створити окрему фундаментальну монографію, що безпосередньо була присвячена проблемі Чорноморських проток у XIX – на початку XX ст. Таким чином, проблема чекає свого ґрунтового дослідження. Досить важливо було б, проводячи його, зіставити, порівняти англійські, російські, французькі, німецькі та австрійські документи, оскільки в них є певні розбіжності, неузгодженості, що дозволяє, використовуючи лише частину цієї величезної джерельної бази, робити іноді майже діаметральні висновки.

1. Барболов Г. Русско-турската освободительная война и Румния. 1877–1878. – София, 1978. 2. Боев Ю.А. Ближний восток во внешней политике Франции 1898–1914. – К., 1964. 3. Болдырев А.В. Черноморские проливы во внешней политике России на рубеже XIX–XX вв. Дис. ... канд. ист. наук. – М., 2003. 4. Бондаревский Г.Л. Багдадская железная дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток. – Ташкент, 1955. 5. Бушув С.К. А.М. Горчаков. – М., 1961. 6. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата. – М.; Минск, 2001. 7. Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. – М., 1997. 8. Восточный вопрос во внешней политике России конец XVIII–XX вв. / Н.С. Киняпина. – М., 1978. 9. Гладстон У. Болгарские ужасы и восточный вопрос. – СПб., 1878. 10. Горяинов С. Босфор и Дарданеллы. – М., 1907. 11. Грабарь В.Э. Отзыв о сочинении С.М.Горяинова. – СПб., 1910. 12. Гурко-Кряжин В.А. Ближний Восток и державы. – М., 1924. 13. Добров Л. Южное славянство, Турция и соперничество евро-

пейских правительств на Балканском полуострове. – СПб., 1879. 14. Дюлаерова Н. Руски шрихи към източния въпрос (1894–1904). – София, 1997. 15. Ерусалимский А.С. Внешняя политика германского империализма в конце XIX в. – М., 1951. 16. Елавіч Б. Історія Балкан XVIII і XIX століття. – К., 2003. – Т. I. 17. Зайончковский А.М. Подготовка России к мировой войне в международном отношении. – Л., 1929. 18. Киняпина Н.С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX в. – М., 1994. 19. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997. 20. Косев С. Бисмарк, източният въпрос и болгарското освобождение. 1856–1878 г. – София, 2003. 21. Лаверова Т.В. Черноморские проливы как геополитическая проблема современных международных отношений. Дис. ... д-ра ист. наук. – М., 2001. 22. Лунева Ю.В. Черноморские проливы в англо-русских отношениях (1907–1914 гг.). – М., 2003. 23. Миллер А.Р. Турция и проблема проливов. – М., 1947. 24. Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах. 1875–1878 гг. – М., 1979. 25. Нольде Б.Е. Внешняя политика. Исторические очерки. – Пг., 1915. 26. Пенков С. Берлинская договор и Балканы. – София, 1985. 27. Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX веке : Сб. ст. – М., 1923. 28. Покровский М.Н. Империалистическая война : Сб. ст. – М., 1937. 29. Радциг Н.И. Этюды из истории международных отношений XIX и XX вв. – Ярославль, 1929. 30. Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). – М., 1999. 31. Руур А.М. Англо-русское соперничество в XIX веке. – М., 1924. 32. Силли А.С. Экспансия Германского империализма на Ближнем Востоке. – М., 1976. 33. Синклер Т. Восточный вопрос прошедшего и настоящего. Защита России. – СПб., 1878. 34. Тейлор А.Дж. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 гг. – М., 1958. 35. Тонев В. Черноморский проблем през XVIII и XIX век // Исторически преглед. – 1992. – № 5. 36. Туполев Б.М. Германский империализм в борьбе за место под солнцем. – М., 1976. 37. Фей С. Происхождение первой мировой войны. – М.; Л., 1934. 38. Хвостов В.М. Проблема захвата проливов в 90-х гг. XIX в. // Историк-марксист. – 1930. – № 20. 39. Хвостов В.М. Проблемы истории внешней политики России и международных отношений в конце XIX – начала XX в. – М., 1977. 40. Хвостов В.М. История дипломатии. – М., 1963. – Т. 2. 41. Чернов С.Л. Россия на завершающем этапе восточного кризиса. 1875–1878. – М., 1984. 42. Чомак Исхан. Турция и Россия на рубеже XIX–XX вв. и дипломатическая деятельность посла России в Константинополе И.А. Зиновьева. Дис. ... канд. ист. наук. – М., 2003. 43. Шмелева О.И. Политика Великобритании на Балканах в конце XIX века (1874–1897). Дис. ... канд. ист. наук. – Рязань, 2004. 44. Янчулев С.А. Борба за един световен град. 1907–1917. – София, 1945. 45. Boukharow. La Russie et la Turquie. Depuis le commencement de leurs relation politiques jusqu'à nos jours. – P., 1877. 46. Brinton G., Ghristopher J., Wolff R. A History of civilization. – Harvard, 1961. 47. Campbell G. The blue books, and what is to come next. – L., P., N.-Y., 1878. 48. Clayton L. Britain and Eastern Question. – L., 1971. 49. Edwards A.D. Britain, Europe and the World 1848–1918. – L., 1979. 50. Seton-Watson R.W. Britain in Europe, 1789–1914. – Cambridge, 1937. 51. The Great peace congresses in history, 1648–1990 / Albert P. Van Coudoever ed. – Utrecht, 1993.

Надійшла до редколегії 31.01.06

Д. Муха, асп.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ САМОСТІЙНИКІВ-СОЦІАЛІСТІВ (ГРУДЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 РОКУ)

Досліджено історію та діяльність Української партії самостійників-соціалістів доби Української Центральної Ради. На основі архівних матеріалів та тогочасної преси автором проаналізовано ідейні й організаційні передумови виникнення партії, її політичну доктрину та тактику, соціальний склад й організаційну структуру. Зокрема, зроблено спробу показати місце та роль партії у національно-визвольному русі 1917–1918 рр., висвітлено діяльність партії в державних й опозиційних структурах.

The article is devoted to history and activity of Ukrainian party of independent-men-socialist in the period of Ukrainian Central Rada. An author are analysed ideological and organizational pre-conditions of origin of party, its political doctrine and tactic, social and organizational structure on the basis of the archived materials and timepress. In particular done attempt to show a place and role of party in national liberation movement 1917–1918 years, activity of party is reflected in state and opposition structures.

Здобуття Україною незалежності і розбудова власної держави викликають значний інтерес до історії національно-визвольних змагань українського народу, ролі і місця в них національних політичних партій.

Останнім часом з'явилося чимало робіт, присвячених даній проблематиці. Однак предметом дослідження більшості з них, є, насамперед, партії, які виступали провідними політичними силами української революції і мали безпосередній вплив на формування напрямів державної політики Української Народної Республіки доби Центральної Ради. На жаль, партіям, які відігравали першорядні ролі в революції, але пропонували альтернативні шляхи її розвитку та виступали представниками певних прошарків українського суспільства, і досі приділено недостатньо уваги. З огляду на це не є

винятком й Українська партія самостійників-соціалістів, яка організаційно оформилася під час революції.

Аналіз програмних засад і діяльності партії самостійників-соціалістів дозволить по-новому оцінити об'єктивні реалії революційної доби, побачити невикористані можливості, винести повчальні уроки на майбутнє.

Під час написання роботи були використані праці та розвідки А. Гриценко, О. Любовець, В. Стрільця, С. Телешун, присвячені діяльності політичних партій України початку XX ст. [2; 5; 7; 8]. На жаль, окремого сучасного дослідження діяльності та тактики Української партії самостійників-соціалістів немає. Джерельною базою роботи стали партійні документи, матеріали тогочасної преси, спогади та мемуари учасників революційних подій та архівні документи [1; 3; 4; 6; 9–14].

З утворенням українського законодавчого органу – Центральної Ради, провід у ній із самого початку перебрав на себе партія соціалістичного спрямування – УСДРП, УПСР, УПСФ. Посівши провідне становище у всіх керівних структурах – Президії Центральної Ради, Малій Раді, Генеральному Секретаріаті, представники цих партій фактично формували основні напрями державної політики в 1917 р. згідно зі своїми політичними доктринами. Відповідно до їх програм Українська Центральна Рада домагалася:

- ✓ забезпечення гідного місця у світі і вільного розвитку українського народу;
- ✓ відновлення і розбудови української державності;
- ✓ вирішення гострих соціальних проблем.

Уже в першій відозві зазначалося: "Народе український... Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як двохсотлітнього сну. Уперше, український... народе, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити як нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю" [11, т. 1, с. 233].

Виражаючи волю народу, УЦР відразу ж узяла курс на розбудову національної державності. Бачення статусу відновленої української держави було неоднаковим у різних політичних сил.

Ідеї автономії та федералізму були домінуючими у свідомості більшості українських партій 1917 р. Вустами її найавторитетніших представників вона поширювалася в усіх верствах українського суспільства. На всіх українських з'їздах і маніфестаціях есеро-есдеківське керівництво Центральної Ради прагнуло вимогу автономії України в перебудованій на федеративних засадах Російській державі включити до найважливіших пунктів революції.

Автономістично-федералістичні вимоги проходили через перші три Універсали Центральної Ради. Зокрема, у першому з них наголошувалося: "Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має сам порядкувати своїм життям" [11, т. 1, с. 101]. У II Універсалі підкреслювалося: "Ми, Центральна Українська Рада, завжди стояли за те, щоб не одділяти Україну од Росії..." [11, т. 1, с. 164]. Навіть у III Універсалі, у якому проголошувалося створення Української Народної Республіки, остання усвідомлювалася саме у складі федеративної Росії [11, т. 1, с. 398–401].

Самостійницький рух теж виступав реальною альтернативою в суспільно-політичному розвитку української революції.

Український самостійницький табір у цей час представляли політичні організації – "Союз української державності", "Братство самостійників", Військовий клуб ім. П. Полуботка, а також політичні партії – Українська народна партія (УНП), Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), Українська партія самостійників-соціалістів (УПСЦ).

До першої світової війни лише дві організації з виразно самостійницькою спрямованістю діяли на теренах України. Мова йде про "Братство тарасівців" – організацію, що започаткувала державницько-самостійницьку течію в українському національному русі в кінці минулого століття, й Українську Народну Партію (УНП), єдину партію самостійницької організації до кінця 1917 р. на Наддніпрянщині. УНП залишила помітний слід в історії самостійницького руху, з її діяльністю пов'язана розробка ідейно-теоретичної платформи самостійників і вся їхня практична робота. З історією УНП нерозривно пов'язаний найтриваліший період самостійницького руху в Україні (з 1901/02 до 1917 р.). Усі інші організації самостійницької орієнтації в Україні виникли значно пізніше ("Братство самостійників" у 1914 р., "Союз української державності"

у червні 1917 р.) Вони не виявили такої активної діяльності, залишивши після себе декілька документів.

Українська партія самостійників-соціалістів продовжила діяльність УНП, яка разом з іншими самостійницькими політичними течіями і групами, що стояли на ґрунті української державності (соціалісти-революціонери – незалежні, націонал-демократи, безпартійні самостійники) на всеукраїнському з'їзді увійшли до її складу як федеративна група.

Поява Української партії самостійників-соціалістів стала результатом завершення процесу консолідації всіх самостійницьких груп і течій, які стояли на соціалістичних засадах.

У газеті "Нова рада" від 10 грудня 1917 р. знаходимо повідомлення, що 17 грудня в Києві відбудеться Всеукраїнський з'їзд, який мав об'єднати українські політичні партії та групи, що стоять на ґрунті політичної й економічної незалежності українського народу і соціалістичного його визволення та за своїми переконаннями не увійшли до складу УСДРП і УПСР і УПСФ – в одну партію з метою притягти всі творчі сили української нації до будови нового життя на Україні і порятунку Батьківщини в цей грізний час.

Програма УНП стала основою програми Української партії самостійників-соціалістів. Ураховуючи минуле і склад новозаснованої партії вона мала подвійну назву. Делегатами на всеукраїнському з'їзді партії були представники від всеукраїнських організацій вільного козацтва, а також представники від українських залізничників, робітників пошти і телеграфу, кооперації, преси, літератури, науки.

На з'їзді було обрано Центральний комітет партії. До нього увійшло по одній особі від кожної категорії представництва, усього 21 особа. Серед них голова партії О. Макаренко – інженер-лісовод, товариші голови: доктор І. Луценко, представник Вільного козацтва, член Центральної Ради, доктор М. Андрієвський, київський адвокат, діяч кооперації, П. Макаренко – інженер, доктор технології, делегат 5-го армійського корпусу, член Центральної Ради; секретарі: І. Андрущенко – організатор Богданівського полку, член Центральної Ради, Андрус – діяч із Херсонщини, член Центральної Ради, В. Заїченко-Жадько – військовий старшина артилерії; член Української Центральної Ради та ін.

Основним результатом роботи Всеукраїнського з'їзду Української партії самостійників-соціалістів було прийняття партійної програми. Головною темою обговорення на з'їзді стала національно-державна політика. Ухвалена з цього приводу резолюція вимагала негайного проголошення Української Народної Республіки самостійною і незалежною державою, про що необхідно було сповістити всі країни. У програмі партії наголошувалося, що самостійна Україна має бути об'єднана у своїх етнографічних межах із забезпеченням їх автономного життя.

Головними завданнями партії визначені просвітницька діяльність серед українських робітників та хліборобів "з боку розуміння їх національних і класових інтересів" та їх об'єднання для боротьби за національне та соціальне визволення українського народу.

Партія визнавала соціалістичний ідеал як єдиний, що може задовольнити український народ, а саме в програмі зазначалося: "фабрики і заводи й т. п. на землі, оселеній українським народом, мусять належати українцям-робітникам, а земля (рілля) – українцям-хліборобам" [10, с. 63]. Представники партії вважали, що "чиста ідея соціалізму – ідея майбутнього визволення людинності від усіх життєвих кривд, ідея визволення всіх гноблених, ідея майбутнього щасливого життя людинності на ґрунті рівності і братерства ідея вічна" [13–19 травня 1918 р.].

Як зазначалося, більшість українських партій бачили майбутнє України у федерації з Росією. Самостійники-соціалісти визнавали лише добровільні спілки народів,

тобто спілки вже самостійних народів. Тому у справі створення федерації пропонувалося відкласти її до закінчення війни і лише після створення нових держав й остаточного визначення меж України з'ясувати, з ким республіці буде вигідно федеруватися.

У зв'язку з проголошенням самостійності України делегати з'їзду вважали, що необхідно відкликати депутатів, обраних на Всеросійські установчі збори, скасувати розділ № 3 закону про вибори до Українських установчих зборів, який надавав право голосу негражданам України і відкласти виборчу кампанію на місяць для того, щоб українські солдати змогли встигнути повернутися на Україну [13–7 квітня 1918 р.].

Значну увагу на з'їзді було приділено розгляду військових справ. Розуміючи, що боротьба за державність – це важкий і довгий процес, у якому першу роль буде відігравати збройна сила, самостійники-соціалісти головний акцент робили на збройні сили. У програмі партії наголошувалося на необхідності створення постійного українського війська, що викликане міжнародною ситуацією, у якій опинилася УНР: "Кожний громадянин мусить бути готовим в небезпечний для України момент стати до військового штику та оберігати свій край од небезпеки" [10, с. 65].

Присутні зазначали, що незважаючи на сучасну загрозливу військову ситуацію, керівні органи республіки зробили недостатньо для створення справжньої дієздатної української армії, тому з метою поліпшення становища вимагалось поставити генеральним секретарем військових справ і комісаром українського війська досвідчених військових самостійників-соціалістів для негайного переведення рішучої військової політики [13–7 квітня 1918 р.]. Щодо вільного козацтва, то воно визнавалось справою національно-державною, а тому мало утримуватися на державний кошт. Ухвалені з'їздом рішення були зачитані Й. Маєвським на засіданні малої ради 21 грудня 1917 р. і було висловлено побажання, щоб найближчим часом вона розглянула питання про проголошення УНР незалежною республікою [11, т. 2, с. 36–37]. Однак Рада обговоренням цього питання зайнялася пізніше.

Узагалі, представники партії вважали, що без сильної національної армії держава не може існувати, і тому необхідно негайно розпочати створення української армії: "у першу чергу розвернути ті полки, що zostались вірними Укр. Нар. Республіці в грізний для існування час, а власне полки: Богданівський, Республіканський, Наливайка, Гордієнковський, Дорошенка й інші до певного їх складу, для утворення гарнізону столиці – Києва. Негайно приступити до утворення української армії по зразку західно-європейському". З метою вирішення військового питання наголошувалося на об'єднанні всього світового офіцераства та воєнок, які творили у свій час українські сили та славилися боротьбою з Російським урядом за українізацію війська. "Тільки в співробітництві цих спільників, кому доля України дорога, тільки ця праця може створити армію, а інакше – даремна робота" [13–7 квітня 1918 р.].

У справі державного устрою Українська партія самостійників-соціалістів передбачала утворення вищої законодавчої влади – Українського парламенту (УЦР), який мав бути обраним терміном на 3–5 років. Головою виконавчої влади був Президент Республіки. Президент обирався на такий же термін, що і Парламент, а організація Ради Міністрів доручалася одному з представників парламентської більшості, наприклад, Голові Ради Міністрів. Запропонована програмою української партії самостійників-соціалістів формула устрою Української Народної Республіки повністю збігалася з основними положеннями конституції, виробленої групою членів УНР.

У Декларації прав українського народу затверджувалися права та свободи пересічного громадянина

Української Народної Республіки: свобода друку, слова, освіти, національності та релігії. Вибори до парламенту мали відбуватися на основі загального, рівного виборчого права з таємним голосуванням [10, с. 64].

Необхідною умовою для розбудови українського суспільства самостійники-соціалісти вважали національно-культурне відродження нації. Державною мовою проголошувалася українська, на яку необхідно було перевести всі державні заклади, назви вулиць й установ. У просвітній справі планувалося відділити школу від держави та передати середні школи на розпорядження громад. Вищі школи мали бути автономними та незалежними від держави та уряду. Право на освіту було безкоштовним та поширювалося на усіх громадян Української Народної Республіки [10, с. 77].

Як і більшість українських політичних партій того часу в релігійному відношенні самостійники-соціалісти вимагали відокремлення церкви від держави. Церковна служба мала проводитися українською мовою.

У справі розв'язання земельного питання в Україні програма наполягала на негайному проголошенні самостійності Української Народної Республіки як необхідної умови вирішення аграрного питання в Україні.

У програмі партії самостійники-соціалісти вимагали наділити землею безземельне селянство, дорізати землі із земельного фонду хліборобам власникам, які не можуть прожити зі своїх земельних ґрунтів, конфіскувати весь земельний фонд (землі казенні, удільні, монастирські, поміщицькі) та повернути його відшкодування її власникам.

В основу земельного закону пропонувалося покласти принцип націонал-соціалізації землі, тобто перехід землі у власність усього українського народу і створити з кабінетських, монастирських й удільних земель Всеукраїнського земельного фонду. "Кожний член української нації, що живе із землі, – зазначала програма, – бере її стільки до вживання, скільки може обробити власними руками, власноручно без наймита" [10, с. 69]. Сформульована в такому вигляді аграрна частина програми цілком відповідала моменту і розраховувала привернути до себе різні верстви українського населення, які відчували на собі земельний голод і були в полоні соціалістичних ілюзій різних політичних партій. Проте, намагаючись запобігти анархії і безладдю у розв'язанні аграрного питання, програма вказувала основні умови здійснення аграрної реформи: а) аби не зруйнувати господарства на Україні; б) не понизити його культурності; в) не порушити інтересів українського міського робітництва і трудового люду – не хліборобів" (10, с. 71). На практиці це означало негайне скасування лише великої земельної власності. Далі поступово мусить бути ліквідоване середнє землеволодіння. І тільки після цього передбачалося перехід до утворення трудового селянства, що живе з власної праці. Поступовість у проведенні реформи, на думку української партії самостійників-соціалістів, знизилася б гостроту класової боротьби, дозволила б запобігти руйнації культурного господарства, забезпечити соціальний мир і порядок на селі. Спеціальне земельне законодавство має зробити не тільки неможливою мобілізацію землі (скупчення її в поодиноких руках), а навпаки робити необхідним перехід земельної власності до трудової норми.

Перехід від індивідуальної обробки землі до колективних соціалістичних господарств мусив здійснюватися шляхом кооперації. Цілком свідомо програма усувала питання про розмір трудової земельної норми, форми кооперації.

Прийняття нової земельної програми було не тільки значною подією в розробці ідейних настанов Української партії самостійників-соціалістів, а й суттєво відбилося на всій практичній роботі партії. Завдяки начепленому ярлику

"соціалісти" національно-свідомі групи, що через розбіжності соціально-економічного характеру не поділяли програми УНП і належали до різних українських соціалістичних партій, хоча у вирішенні національно-державних питань стояли на тих самих ідейних засадах, що і самостійники, тепер увійшли до складу новозаснованої партії.

У справі розв'язання робітничого питання партія виступала за запровадження восьмигодинного робочого дня та нормальних умов праці; заборони використання дитячої праці; обмеження нічної праці для дорослих; упровадження безкоштовної медичної допомоги від підприємств; встановлення мінімуму заробітної платні; розроблення основних законів охорони праці; державне страхування робітників. Щодо принципу роботи робітничих організацій партія відстоювала їх автономність, пояснюючи це необхідністю розбудови громадянськості робітництва, що необхідно для успішного розвитку соціалістичного устрою в країні.

Програма самостійників-соціалістів у значній мірі повторювала програмні положення УНП. Це стосувалося робітничого та аграрного питань, принципу об'єднання українських робітників та хліборобів у національні організації, вирішення питань у справі суду, просвіти, релігії. Разом з тим, найважливіші питання державного будівництва, націоналізації і соціалізації землі були деталізовані постановами Всеукраїнського з'їзду Української партії самостійників-соціалістів і включені до нової програми у конкретнішому вигляді.

Партія самостійників-соціалістів репрезентувала інтереси національно налаштованих верств українського суспільства, в основному самостійницька ідея знайшла собі підтримку серед українського вояцтва. Військові мали радикальніші погляди, ніж інші верстви населення, про що свідчать постанови Всеукраїнських військових з'їздів, що відбулися протягом 1917 р.

Самостійники-соціалісти намагалися діяти легітимними методами та отримали право вислати своїх представників до Центральної Ради, сформували парламентську фракцію "Союз Самостійників-соціалістів", до складу якої увійшло 12, а згодом – 19 членів Ради, що стояли на позиції повної незалежності України. 14 грудня 1917 р. ініціативна група Союзу подала до президії Ради заяву з повідомленням про створення окремої фракції, зазначивши, то туди входять соціалісти різних напрямів. На чолі фракції став есер С. Шелухін, а секретарем – О. Степаненко.

Виступаючи 16 грудня на засіданні восьмої сесії Центральної Ради С. Шелухін заявив, що новостворена фракція вбачає своїм завданням "боронити ідею самостійності України". Однак самостійність у соціалістів-федералістів розглядалася лише як ступінь до федерації, а федерація – як держава, складена із самостійних держав. С. Шелухін зазначив про необхідність проголошення державної незалежності України, наголосивши "якби ми зразу стали на ґрунт самостійності, то ми не стояли б, як тепер, коло розбитого корита" [11, т. 2, с. 32–33]. На його погляд ухвала такого рішення сприяла б процесу визнання України іншими державами, у тому числі Англією та Францією.

Основні політичні засади Союзу були викладені його головою на сторінках "Нової Ради". С. Шелухін підкреслив, що не треба змішувати фракцію самостійників з партією самостійників. "Усі, хто належить до партії федералістів, через те саме вже й самостійники, але ж самостійність у них уявляє в собі тільки неодмінну умову, без досягнення якої неможливий був би й федералізм. У політичній партії самостійників – самостійність є ціль. От виходить, що поки не досягнена самостійність державна, доти федералісти й самостійники в сій справі мають одно спільне завдання" [12–20 грудня 1917 р.].

Від імені партії самостійників-соціалістів члени союзу брали активну участь в обговоренні біжучих подій і важливих політичних питань. Це стало очевидним уже з перших днів заснування Української партії самостійників-соціалістів. Так, на восьмій сесії пленуму Центральної Ради українські самостійники подали проект резолюції, згідно з яким Україна має вступити в переговори із Центральними державами та домогтися прилучення до України Галичини й Буковини [14]. При ратифікації мирного договору на одній із сесій УЦР О. Степаненко виступив від партії самостійників-соціалістів із заявою, аби "зі свого боку сприяти тому, щоби був затверджений мир, заключний делегацією Української Народної Республіки" [14].

Партія та її представники підтримували українську владу, хоча в той же час знаходилися в опозиції до уряду Голубовича, так як вважали політику його кабінету авантюрою в соціальній, національній та міжнародній сферах [13–2 червня 1918 р.]. Аналізуючи здобутки роботи минулорічного уряду, самостійники-соціалісти приходять до висновку, що "завдяки своїм недосвідченим проводирям соціалізм може втратити всякий вплив на маси, і надовго". Вважаючи національну солідарність першочерговою умовою успіху визвольних змагань, вони наголошували на припиненні партійної боротьби та утворенні дійсно коаліційного кабінету міністрів на підставі щирої згоди українських партій [13–7 квітня 1918 р.].

Взаємовідношення між існуючими партіями в Центральній Раді у представників партії самостійників-соціалістів були складними, оскільки мало хто з партійних діячів інших партій підтримував ідею самостійності. Партії соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, соціалістів-федералістів та правіші від неї політичні групи намагалися відмежуватися від самостійників в очах Тимчасового Уряду, щоби їх не звинуватили у сепаратизмі. Соціал-демократи були суперниками самостійників-соціалістів, оскільки останні мали великий вплив на робітничі організації. Національні гасла самостійників-соціалістів трактувалися як гасла реакційні, ворожі інтересам українських робітничих мас [10, с. 29]. Напругу між партіями в основному складали їх бачення статусу української держави, яке в основному мало федералістичний напрям.

Однак попри федералістичні переконання, український провід усе одно змушений був визнати ідею розбудови самостійницької держави як єдиний вірний шлях національно-державного розвитку та розпочати його реалізацію. IV Універсал Центральної Ради урочисто проголосив Україну самостійною незалежною державою. Офіційне оповіщення самостійності стало найвищим моментом у становленні української державності, однак у той же час прийшлося на момент кризи українського національно-визвольного руху. Центральна рада спізнилася з проголошенням незалежності та не викликала підйом патріотизму в українському суспільстві.

1. Винниченко В. Відродження нації : У 3 ч. – К.; Відень, 1920. 2. Груценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919 рр.). – К., 1993. 3. Грушевський М. Новий період історії України за роки 1914 до 1919. – К., 1992. 4. Дорошенко Д. Історія України (1917–1923 рр.) : У 2 т. – Ужгород, 1932. 5. Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. – К., 2005. 6. Мірчук П. Від Другого до Четвертого Універсалу. – Торонто, 1955. 7. Стрілець В.В. Державотворча діяльність політичних партій України (1917–1920 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992. 8. Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст. – К., 1996. 9. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. 10. Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – К.; Відень, 1920. 11. Українська Центральна Рада. Док. і мат. : У 2 т. – К., 1996–1997. – Т. 1–2. 12. Нова Рада. – К., 1917. 13. Самостійник. – К., 1917, 1918. 14. ЦДАВО України. – Ф. 1115, оп. 1, спр. 11, арк. 39–47.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ В США У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Розглянуто питання законодавчо оформленого становища жінки в американському суспільстві в період від початку XIX ст. до громадянської війни 1861–1865 рр.

This article deals with the question of the legal status of women in the American society in the period from the beginning of the 19th century to the Civil war in 1861–1865

Питання правового становища жінки було і залишається актуальним у багатьох країнах світу. Жіноцтво не завжди користувалося рівними з чоловіками правами в цивільно-правовій сфері, у сфері громадянських прав і свобод, кримінальна відповідальність відрізнялася для представників різних статей. У той же час одним з найважливіших індикаторів рівня розвитку суспільства є статус жінки, зокрема закріплення на законодавчому рівні рівноправності чоловіків і жінок, яке здійснено в багатьох країнах.

Розглядаючи історіографію даної проблематики, у першу чергу слід зазначити комплексні праці американських фахівців, присвячені історії жіноцтва в США, у яких приділено певну увагу і темі правового статусу жінки. Це "Століття боротьби" Елеонори Флекснер, "Жінки та американський досвід" Ненсі Уолоч, "Народжена для волі" Сари Еванс, "Жінки в новій Америці" Луїс Баннер [11; 21; 4; 6]. У працях "Правове становище жінок" Дж. Кессіді та "Закони стосовно жінок та дітей" А. Поррітт приділяється велика увага правам жінок у першій половині та середині XIX ст. [7; 14]. Проте ці праці видані наприкінці XIX та на початку XX ст. і для сучасної науки є, передусім, джерелом фактичного матеріалу. Кейт Мілет у книзі "Сексуальна політика" розглядає окремі аспекти питання правового статусу жінок у контексті загального дослідження гендерної проблематики в США та Великій Британії [2]. Значний фактичний матеріал щодо ролі та місця жінок у суспільстві, особливостей законодавства щодо жінок містять статті в тогочасній американській періодиці – журналах, часописах [8; 10; 12–13; 16–19]. Суфражистські документи є досить інформативним джерелом для дослідження даної проблематики [15; 20]. Проте перераховані вище праці та джерела не надають достатньо повної та узагальнюючої картини щодо правового статусу жінки в США протягом першої половини та середини XIX ст. Метою нашого дослідження є аналіз прав жінок у першій половині XIX ст., зокрема визначається правовий статус жінки в родині й у шлюбі, досліджується роль законів "про заміжніх жінок" для проблеми правового становища американок. Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері законодавчого забезпечення і реалізації прав жінок у США в XIX ст. Предметом дослідження є правове становище жінки у зазначений період.

З метою повного розуміння історичного та юридичного контексту правового статусу американської жінки у XIX ст. необхідно розглянути деякі особливості правової системи США. Вона належить до англо-американської (англосаксонської) правової сім'ї або до системи загального права (Common Law). Однією з головних відмінностей американського права після проголошення незалежності від англійського стала наявність загальнодержавної Конституції, прийнятої у 1787 р. Характерною рисою американського законодавства є наявність власної правової системи у більшості штатів. Окрім федеральної Конституції і федеральних законів, а також загальнообов'язкових для всіх штатів рішень Верховного Суду США, у кожному штаті видаються власні закони у галузях цивільного, процесуального, трудового і кримінального права.

Норми права у різних штатах відзначалися великою строкатістю, і це значною мірою впливало на специфіку становища жінок, оскільки ця сфера регулювалася, у

першу чергу, нормами цивільного законодавства, яке могло мати значні відмінності в різних регіонах країни.

Спосіб детермінації соціально-класового і юридичного статусу жінки білі американці запозичили з європейських традицій. У XIX ст. соціальний статус американки визначався її родиною, а точніше – статусом лідируючих чоловіків у нуклеарній сім'ї, до якої вона належала: статус неодруженої жінки визначався статусом її батька, а після заміжжя – чоловіка. Правове становище жінки визначалося законодавством штату, де вона проживала, і безпосередньо залежало від її шлюбного статусу – заміжнього чи незаміжнього.

Прийняті наприкінці XVIII ст. Декларація Незалежності, Конституція США та Білль про права, закріплювали за громадянами "невід'ємні" права людини: право на життя, свободу і прагнення до щастя, а також рівність усіх людей перед законом. Однак це не розповсюджувалося на жінок, так само, як і на інші традиційно дискриміновані категорії населення – індіанців і чорношкірих рабів. На початку XIX ст., коли було відмінено майновий ценз, що існував після революції, усі вільні чоловіки країни отримали право голосу на політичних виборах. Проте не були вдосконалені закони, які стосувалися прав жінок.

Одразу після проголошення незалежності в окремих регіонах країни жінки все-таки мали виборчі права. У деяких районах Вірджинії і Нью-Джерсі американки могли брати участь у голосуванні на політичних виборах. Уперше виборчі права для жінок США були декларовані в 1776 р. Конституцією Нью-Джерсі. Протягом нетривалого часу в штаті Нью-Джерсі голосувати на виборах могли лише достатньо заможні жінки, оскільки виборчі права отримали мешканці, які, згідно з майновим цензом, мали власності на суму не менше 250 дол. Однак поступово законодавство різних штатів зазнавало змін – приймалися або коректувалися конституції окремих штатів, внаслідок чого до них включалися положення, згідно з якими право голосу на виборах отримували виключно представники чоловічої статі.

Лише штат Кентуккі в 1838 р. надав жінкам шкільне виборче право (воно означало право голосу на виборах у шкільні ради), яке розповсюджувалося тільки на вдов з дітьми.

Таким чином, на рівні законодавства було закріплено політичну нерівноправність жінок від початку існування США як самостійної держави.

Правовий статус жінки в Сполучених Штатах наслідував модель, яка функціонувала в європейському законодавстві. Суспільний статус жінки та її матеріальне становище визначалися відповідно до того, що мав чоловік, з яким вона була безпосередньо пов'язана [21, с. 67].

Правовий статус жінки в колоніях базувався на англійському звичаєвому праві, а основою більшості законодавчих норм стали "Коментарі" сера Вільяма Блекстоуна, англійського юриста, який реформував англійське право після революції. Після проголошення незалежності американське законодавство, яке стосувалося прав і можливостей жінки, не зазнало змін.

Заміжні жінки мали так званий статус *femme couverte* (походить із французької мови і в даному випадку означає "заміжня жінка"). Такий статус означав, що одружені жінки знаходилися під опікою своїх чоловіків і не мали повної дієздатності, а це фактично прирів-

нювало їх до неповнолітніх осіб і чоловік практично ставав їх опікуном [2, с. 115]. Після одруження для жінок наступала так звана "громадянська смерть".

Сам Блекстоун так пояснював становище одруженої жінки відповідно до норм загального права: "Перебуваючи у шлюбі, чоловік і жінка становлять одну юридичну особу: тобто саме буття або юридичне існування жінки припиняється на час перебування у шлюбі або принаймні зливається з юридичним статусом чоловіка... Однак, хоча наше право загалом уважає чоловіка і його дружину за одну юридичну особу, передбачено випадки, коли жінку розглядають окремо; коли йдеться про її підпорядкованість чоловікові і коли вона діє під його примусом" [2, с. 117].

На практиці це становище жінки реалізовувалося таким чином: заміжня жінка не могла укласти контракти, розпоряджатися власністю; вона не могла переслідуватися у судовому порядку, а у випадку, якщо її образять, не могла подавати позов на кривдника – це мав робити її чоловік, і судова справа розпочиналася тільки з його ініціативи; не могла вона також і давати свідчення в суді. Жінка не могла заповідати власність. Її рухоме майно, за незначними виключеннями, переходило до її чоловіка. Нерухомість формально зберігалася за жінкою і переходила після смерті до її спадкоємців відповідно до законів даного конкретного штату, але чоловік мав виключне право розпоряджатися орендою і прибутками протягом свого життя навіть у випадку смерті дружини. Вважалося, що чоловік має використовувати гроші для піклування про родину, але випадки зловживання не були рідкістю і чоловіки не несли за це відповідальність. Теоретично жінка мала право на всі атрибути того рівня життя, який мав її чоловік, однак це право не підкріплювалося відповідним законом, і результатом шлюбу для жінки була втрата прибутків і контролю над рухомим і нерухомим майном [14, с. 105]. Існували виключення в Південній Кароліні і Пенсільванії, де заміжнім жінкам надавалося право контролю над власністю, яка складала їх частку майна. В окремих випадках право контролю розповсюджувалося на чоловіка і дружину однаковою мірою. І все ж такі випадки були надзвичайно рідкісними: у Південній Кароліні шлюби, у яких жінка користувалася правом на володіння майном, складали, за підрахунками американських спеціалістів, 1–2 % від усього загалу [4, с. 63].

Після смерті чоловіка жінка успадковувала третину рухомої власності чоловіка і могла отримати у користування протягом життя третину його нерухомого майна. Це право діяло незалежно від того, чи були в шлюбі діти. Ця частина майна, яку отримувала дружина померлого, називалася удовиною частиною спадку (*dower*). Після війни за незалежності в окремих штатах відбулися зміни: так, у Північній Кароліні вдова, яка мала більше двох дітей, могла отримати половину усього спадку – майно ділилося порівну між нею і дітьми [4, с. 72]. Якщо у вдови не було дітей, то її частина спадку складала половину майна [1, с. 184]. У випадку, коли чоловік помирає без заповіту, держава мала право забрати всю його власність, тому що юридично вона належала йому, віддавши вдові стільки, скільки вважала за потрібне в даному випадку, а то і залишивши дружину без нічого [2, с. 116]. У штаті Нью-Йорк, зокрема, вдова, незалежно від кількості дітей, отримувала у спадок речі її особистого вжитку, Біблію, хатнє начиння і домашню худобу [2, с. 116].

У багатьох штатах існувало право вдівця на володіння власністю померлої дружини протягом життя (*curtesy*). Згідно з нормами загального права, чоловік був власником рухомого майна дружини і володів після її смерті усім її нерухомим майном.

Поняття вдової частини спадку (*dower*) та права вдівця на довільне володіння майном померлої дружини

(*curtesy*) при наявності дітей були притаманними для Сполучених Штатів як колоніальних часів, так і першої половини XIX ст. і походили з англійського загального права [7, с. 18]. У тих штатах на Півдні і Заході, які користувалися не загальним правом, а нормами романогерманської системи, були відсутні ці два правові явища.

За нормами загального права, якщо при наявності живих батьків їх дитина помирала без власних нащадків, то у більшості штатів її власність успадковував батько, а не мати. Наступним після батька спадкоємцем міг стати вже будь-який найближчий родич незалежно від віку і статі.

У випадку, коли після смерті чоловіка залишалася дружина із неповнолітніми дітьми, для останніх признавалися опікуни, і власність, яку діти успадковували від батька, опинялася під контролем не їх матері, а чужих людей [15, с. 9]. Одна з найвідоміших американських суффражисток Ернестіна Роуз (суффражизм – рух за надання жінкам виборчих прав), порівнювала ситуацію у випадку смерті чоловіка і смерті дружини: "Коли помирає жінка, чоловік опиняється в ситуації, коли його ніхто не турбує, і діти залишаються з ним. Не відбувається ніяких змін, незнайомі люди не вторгаються в його дім і його горе; але коли чоловік помирає, вона не тільки, як це дуже часто буває, отримує лише жалюгідні копійки, але чужі люди отримують повноваження, які відбирають у дружини і матері... Завдання матері – піклуватися про дітей, годувати їх і підняти на ноги, але їй не можна довірити кілька сотень або тисяч доларів" [15, с. 9].

Чоловік, окрім прав, мав й обов'язки стосовно дружини. Він відповідав за всі її дошлюбні борги, протягом подружнього життя він був зобов'язаний утримувати її та забезпечувати всім необхідним відповідно до свого рівня життя та її суспільного становища [18, с. 35].

У Сполучених Штатах, як і в англійському праві, існувала система судів справедливості. Завдяки судам справедливості жінки або їх попечителі могли отримати контроль над власністю, яка складала їх частку майна [4, с. 72]. Однак такі домовленості були доступні лише жінкам із заможних родин, і вони все одно не могли повністю розпоряджатися власним майном [2, с. 115].

Працювати жінка могла тільки за згоди чоловіка, а її заробітна плата знаходилася під його повним контролем. Чоловік міг віддавати її в найми на будь-яку роботу, а у випадку невиплати її заробітної плати – подавати на боржників судовий позов [2, с. 115].

У випадку розлучення майно могло бути поділене між подружжям, але дуже рідко це відбувалося на засадах рівності. Якщо в шлюбному контракті не було обумовлено принципи поділу майна на випадок розлучення, то чоловік міг отримати власність дружини повністю, "аж до постільної білизни" [1, с. 184]. Коли розлучення відбулося з ініціативи чоловіка, він міг отримати не тільки майно, але й виключне право опіки над дітьми. Якщо жінка вирішувала втекти від чоловіка, то за законом він міг вимагати її повернення, як у випадку втечі рабів, і дружину могли схопити і затримати всупереч її волі [2, с. 116]. Чоловік повністю керував життям дружини, вона навіть не могла обирати місце проживання [2, с. 115].

Право чоловіка на власність дружини передбачало також те, що за борги чоловіка відповідала і жінка, тому її майно підлягало конфіскації так само, як і його.

Лише так звані *femme sole* (самотні жінки) – вдови і неодружені жінки старше 21 року – могли розпоряджатися майном, укладати контракти, робити і приймати подарунки та через повіреного виступати в ролі позивача та відповідати в суді [3, с. 258].

Жінки також не мали політичних прав. Виборчі права отримали дорослі вільні білі чоловіки. Одразу після революції ці права обмежувалися високим майновим цензом, який на початку XIX ст. був скасований. Раби,

індіанці і жінки, згідно з тогочасними законами, позбавлялися участі у політичному житті країни.

Обов'язком жінки в шлюбі було народження дітей, але право опіки над ними мав лише батько. За законом лише він мав право розпоряджатися долею неповнолітніх дітей [5, с. 390]. При окремому проживанні подружжя діти залишалися із чоловіком, мати не мала права опіки над ними [11, с. 8].

Отримати розлучення для жінки було дуже важко, хоча, на відміну від колоніальних часів, серйозною підставою для нього суд став вважати не тільки жіночий, але й чоловічий ад'юльтер [4, с. 71]. Закони про розлучення відрізнялися в різних штатах, але загалом вони збігалися в тому, що причинами для розлучення з ініціативи жінки могли вважатися тільки особливі прояви зловживань й образ, такі, як подружня зрада, небажання утримувати дружину, залишення родини або відверта жорстокість щодо жінки. На Півдні розлучення траплялися надзвичайно рідко, і протягом довгого часу не існувало законодавчих норм щодо них [11, с. 8].

Таким чином, правовий статус американських жінок у першій половині XIX ст. був значно нижчим, ніж статус вільних білих чоловіків. На законодавчому рівні закріплювалася нерівноправність жінок у цивільно-правових, сімейно-шлюбних відносинах, у політичній сфері, галузі судочинства тощо.

У 30-ті рр. XIX ст. ситуація щодо цивільно-правового статусу американок почала змінюватися із прийняттям так званих законів *про заміжніх жінок*. Це були законодавчі акти, що надавали жінкам право розпоряджатися власністю, яка була їх посагом або яку вони придбали пізніше. Вигода цих законів для родини полягала в тому, щоб капітали, які успадковувалися по жіночій лінії або давалися у посаг, не залишали сім'ю, а також щоб родина у випадку банкрутства чоловіка не залишалася без грошей. Незважаючи на те, що ці акти були в першу чергу спрямовані на захист сімейних капіталів заможних людей, вони мали велике значення, тому що частково урівняли в правах жінок і чоловіків стосовно родинної власності, а також сприяли розширенню дискусії стосовно жіночих прав загалом.

Прийняття законів про заміжніх жінок відбувалося у контексті широкого процесу індустріалізації і розвитку капіталістичних відносин. Жінки стали активно включатися до сфери виробничих відносин і найманої праці. Питання правових відносин власності у родині і у шлюбі стало дуже актуальним в умовах, коли американки стали масово працювати поза межами родини й отримувати заробітну плату. Закони про заміжніх жінок надавали одруженим американкам можливість розпоряджатися власною заробітною платою.

З 1839 по 1900 рр. майже в усіх американських штатах було прийнято закони, акти, згідно з якими заміжнім жінкам надавався контроль над власністю і заробленими грошима [3, с. 261]. Першу петицію до легіслатури Нью-Йорка про надання жінкам майнових прав було подано в 1836 р., її підписали шість жінок [11, с. 65]. Так розпочалася боротьба за майнові права жінок, яка тривала протягом довгого періоду.

До громадянської війни заміжні жінки отримали контроль над власністю, право заповідати майно і розпоряджатися заробленими грошима в таких штатах.

Право заповідати власність жінкам було надано в штаті Коннектикут у 1809 р., в Огайо – у 1835, у Техасі – у 1840, в Алабамі – у 1843, в Іллінойсі – у 1845, у Вермонті – у 1847, у Пенсільванії – у 1848, у Вірджинії – у 1849, у Мічигані – у 1850, у Массачусетсі – у 1855, у Род Айленді – у 1856, в окрузі Колумбія і в Мейні – у 1857, у Вісконсіні – у 1859, в Індіані – у 1859, у Меріленді – у 1860 р. Контроль над власністю жінки отримали в штаті Мейн у 1844 р., у Пенсільванії – у 1848 р., у Вісконсіні – у 1850, у Нью-

Джерсі – у 1852, у Массачусетсі та Мічигані – у 1855, у штаті Нью-Йорк – у 1860, у штаті Іллінойс – у 1861 р. Право контролю над заробітною платою жінкам було надано в 1855 р. в Массачусетсі й Мічигані та в 1857 р. в Мейні [7].

У штаті Меріленд, за законом 1860-го р., жінка могла заповідати лише власність, яку отримала після прийняття цього закону, а в Массачусетсі дружина потребувала згоди чоловіка, якщо хотіла заповісти більше половини свого рухомого майна кому-небудь, окрім нього [7, с. 23]. У штаті Вермонт у 1847 р. нерухоме майно одруженої жінки та її прибутки були звільнені від відповідальності за борги чоловіка [18, с. 44].

Повністю розпоряджатися своєю заробітною платою американки змогли в усіх штатах тільки з 1935 р., а в Джорджії – у 1961 р. [3, с. 261]. Ще в 1913 р. у 20 штатах для продажу своєї власності дружині була потрібна згода чоловіка, а в штаті Алабама цей закон продовжував діяти до 70-х рр. XX ст. [3, с. 261].

Таким чином, після прийняття законів про заміжніх жінок ситуація із майновими правами одружених жінок дещо поліпшилася, але тільки в тих аспектах, які були обумовлені в кожному конкретному законі конкретного штату, а загалом становище жінок і ставлення до них правової системи до громадянської війни 1861–1865 рр. не зазнало змін.

Правовий захист вільного білого населення Сполучених Штатів також відрізнявся за гендерною ознакою. Відомо суфражистка Ернестіна Роуз у 1851 р. зазначала характерний випадок з американської судової практики: у Нью-Йорку було засуджено до шестимісячного ув'язнення чоловіка, який вкрав пару черевиків, проте той же суддя звільнив іншого ув'язненого, який залякував і бив свою дружину, і лише висловив йому догану [15, с. 7]. Цей випадок показує, що, незважаючи на законодавчі перетворення в окремих штатах, жінки мали низький соціальний статус. Сама Ернестіна Роуз у виступі так коментувала різницю в цих двох вироків: "Суддя продемонстрував порівняльну цінність, яку він надає цим двом видам власності. Однак треба пам'ятати, що черевиків вкрав незнайомець, тоді як жінку образив її законний власник" [15, с. 8].

У першій половині XIX ст. правовий статус американської жінки вочевидь був значно нижчим, ніж статус чоловіка, навіть після позитивних перетворень, спричинених упровадженням законів про заміжніх жінок, які стали головним і єдиним фактором поліпшення такої ситуації. Пануюча на початку століття гендерна нерівноправність, яка проявлялася у повній правовій та економічній залежності жінок від чоловіків, обумовлювалася генезою правової регуляції становища американських жінок. Правові норми, які керували життям американок, походили із традиційної культури, характерною рисою якої є яскраво виражений патріархат, і не зазнали демократичних змін під час Американської революції. Внаслідок цього на початку XIX ст. правове регулювання становища жінок базувалося на традиційній системі гендерних відносин панування/підкорення, тобто суб'єктно-об'єктних. Виключення становили самотні повнолітні жінки. Початком перетворення на суб'єктно-суб'єктні відносини чоловіків і жінок, тобто відносини, функціонуючі на засадах рівноправності, у юридичній сфері стали закони, які надавали жінкам рівні з чоловіками можливості в окремих правових питаннях (закони про заміжніх жінок). Одночасно ці закони стали важливою частиною процесу модернізації американської суспільної системи, яка розпочалася разом з Американською революцією і формуванням влади, яка базується на засадах демократії.

альна політика. — К., 1998. 3. США: Конституція і права громадян. — М., 1987. 4. *Эванс С.* Рожденная для свободы. История американских женщин. — М., 1993. 5. *Austin B.F.* Woman, Her Character, Culture and Calling. — Brantford (Ont.), 1890. 6. *Banner L.W.* Women in Modern America: A Brief History. — San Diego, 1984. 7. *Cassidy J.J.* The Legal Status of Women. — N.-Y., 1897. 8. Divorce. Part V. Divorce and Divorce Laws in the United States // *New Englander and Yale Review*. — July 1868. — Vol. 27. — Issue 104. 9. Divorce. Part VI. Attitude of the Church Towards Divorce Laws: Principles of Divorce Legislation // *New Englander and Yale Review*. — October 1868. — Vol. 27. — Issue 105. 10. Editor's Historical Record // *Harper's New Monthly Magazine*. — January 1872. — Vol. 44. — Issue 262. 11. *Flexner E.* Century of Struggle. The Woman's Right Movement of the United States. — N.-Y., 1972. 12. *Jameson J. A.* Divorce // *The North American Review*. — April 1883. — Vol. 136. — Issue 317. 13. Legal Condition

of Woman // *The North American Review*. — April 1828. — Vol. 26. — Issue 59. 14. *Porritt A. G.* Laws Affecting Women and Children in the Suffrage and Non-suffrage States. — N.-Y., 1917. 15. *Rose E. L.* An Address on Woman's Rights, Delivered before the People's Sunday Meeting, in Cohituate Hall, on Sunday Afternoon, Oct. 19th, 1851. — Boston, 1851. 16. *Stanton E. C.* The Need of Liberal Divorce Laws // *The North American Review*. — September 1884. — Vol. 139. — Issue 334. 17. The Legal Rights of Married Women // *New Englander and Yale Review*. — January 1863. — Vol. 22. — Issue 82. 18. The Property Rights of Married Women // *The North American Review*. — July 1864. — Vol. 99. — Issue 204. 19. The Rights of Women // *The Living Age*. — February 22, 1845. — Vol. 4. — Issue 41. 20. The Woman Suffrage Year Book. 1917. — N.-Y., 1917. 21. *Woloch N.* Women and the American Experience. — N.-Y., 1984.

Надійшла до редколегії 17.01.06

Т. Орлова, канд. іст. наук

ІСТОРІЯ ЖІНОЦТВА – ВАЖЛИВИЙ НАПРЯМ НОВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Охарактеризовано новий перспективний напрям сучасних історичних досліджень, проведено порівняльний аналіз стану справ у розробці історії жіноцтва в Сполучених Штатах Америки, Росії та Україні.

The article characterizes a new, fruitful direction of contemporary historical studies, offers comparative analysis of the state of development in Women's Studies in the United States, Russia and Ukraine.

Від початку 90-х рр. минулого століття у вітчизняних гуманітарних науках відбуваються складні процеси інтенсивного пошуку і формування нового погляду на суспільство та історію. Відомо, що формаційний підхід, який панував у минулому, усю багатоманітність "світу людей" зводив до жорстких формаційних характеристик. Сучасній науці притаманне висунення на перший план людини та загальнолюдських цінностей. Наразі варто згадати "нову історичну науку", основи якої були закладено у 1930-х рр. французькими вченими, видавцями журналу "Аннали" Марком Блоком та Люсьєном Февром. Цей напрям виступив проти домінуючої ролі подійної історії – політичної, дипломатичної, військової. У наш час "нова історична наука" репрезентована вже цілим спектром течій, таких як нова економічна історія, нова соціальна історія, історична демографія, історія ментальностей, історія повсякденності та ін.

У 70-х рр. у США, а потім і в інших країнах виникло поняття *нова соціальна історія*. Її послідовники закликали дослідників повернутися обличчям до Людини. У підручниках з історії, наукових працях і у документальних фільмах з'явилися нові герої – прості люди з їхніми турботами і радощами, з їхнім умінням або невмінням пристосовуватися до значних подій і дій великих державних мужів. З'явилися і нові теми – історія міст і містечок, охорони здоров'я, хвороб, смерті, харчування, соціальних програм, боротьби з бідністю та багато ін. "Від вивчення державної політики й аналізу глобальних суспільних структур і процесів звернемося до малих життєвих світів", – так пролунав заклик німецьких істориків у 1985 р. [68, с. 7].

До того часу саме поняття *історія* асоціювалося із чоловіками. Під історією розуміли в основному значні політичні події і діяння державних мужів, які стояли над цими подіями. А оскільки серед "мужів" переважали чоловіки, то й історія в цілому вважалася їхньою сферою, їхнім володінням, до якого жінки допускалися дуже рідко. Причому жінки допускалися також рідкісні, такі, які наближалися до чоловіків за своїми розумовими і вольовими якостями. Прикладами можуть бути королева Єлизавета I у Великій Британії, Жанна д'Арк у Франції, цариця Катерина II в Росії, княгиня Ольга в Київській Русі. Тобто, до середини минулого століття або й пізніше історія людства фактично була "чоловічою історією", тобто орієнтованою на чоловічі персонажі і на чоловічі види діяльності, на першому місці серед яких була війна. Історія тієї чи іншої країни дуже часто виступає як політична, військова, як історія про становлення і розвиток бюрократичних інститутів. Можна сказати, що провідним принципом всесвітньої історії був андроцен-

тризм і їй був притаманний, не побоїмося цих слів, одвічний "чоловічий шовінізм". Це зрозуміло, бо історія аналізувалася і писалася чоловіками, з погляду чоловіків. Внаслідок цього в її анналах залишилося менше одного відсотка спогадів про внесок жіноцтва в політичне, економічне, культурне життя.

Не можна сказати, що дослідження ролі жінки в різні періоди не велося. За понад два століття вийшло друком чимало праць, присвячених жінкам-правителькам [4; 8; 14; 58; 74; 78 та ін.], дружинам правителів і жінкам-фавориткам, які певною мірою впливали на політику [3; 6; 13; 28; 48 та ін.], матерям великих людей [2; 27 та ін.], жінкам-воїтелькам і революционеркам різних часів і народів [5; 20; 39; 55; 57 та ін.], відомим жінкам у галузі освіти, науки, літератури, мистецтва [7; 17; 26; 34; 80 та ін.], а також жінкам у житті видатних чоловіків [15; 40; 54 та ін.]. Починаючи з XIX ст., виходять праці, присвячені ролі жінок у соціальному житті різних часів і народів [21; 50; 64; 65; 67 та ін.]. Разом із тим слід зазначити, що значна частина публікацій про жінок від давнини до сьогодення демонструвала і демонструє особливу цікавість до "екзотики", маргінальності, асоціальності. Про це свідчить, зокрема, велика кількість публікацій про коханок, авантюристок, відьом, проститутток, злодіяток, шпигунок тощо [1; 11; 25; 35; 37; 59; 67 та ін.]. Про певні відмінності у способі існування між чоловіками і жінками у різних народів писали етнографи. Деякі розвідки з цього аспекту мали місце у дослідженнях з історії давніх часів. Однак найбільший масив публікацій був породжений піднесенням руху жінок за свої права і йому ж присвячений.

Для позначення жіночого руху, головною метою якого було і є виборювання соціальних, політичних та економічних прав жінок, рівних з правами чоловіків, було обрано термін *фемінізм* (від франц. *feminisme*, від лат. *femina* – жінка). Рух за піднесення статусу жіноцтва розпочався із Французької революції 1789 р., однак набув поширення і певної форми лише протягом XIX ст. Перший в історії з'їзд на захист прав жінок було скликано у липні 1848 р. у Сенек-Фоллсі (штат Нью-Йорк). На ньому було прийнято конвенцію, у якій проголошувалися рівноправність чоловіків та жінок і висувалася вимога ліквідації дискримінації жіноцтва. У заяві з'їзду, крім цього, йшлося про виборче право для жінок, право на власне майно (за тодішніми законами майном і заробітком дружини розпоряджався чоловік), про вільний вибір професії і доступ до всіх навчальних та духовних установ, зміну закону про розлучення тощо.

Під тиском жіночого руху, який ширився і зростав, уряди багатьох країн приймали закони, що скасовували дис-

кримінацію за статтю, надавали рівні виборчі права, стверджували рівність в оплаті праці тощо. Під впливом книжок, таких як "Друга стаття" Сімони де Бовуар (1953) [51], у 1960-х рр. формується рух за емансипацію жінок, який поширюється на весь західний світ. Як зазначив американський історик Г. Уїлс, відповідаючи на питання про найзначніші зміни, які мали місце у світі: "Протягом останніх 40 років статус жінок змінився так, як він не змінювався за останні чотири сторіччя. Жодна зміна не торкнула так глибоко соціальну сферу. Змінилося ставлення дружини до чоловіка, матері до дитини, жінок до жінок. Цього достатньо, аби вважати даний період революційним, що вивільнив ресурси половини людської раси" [77, с. 134]. Звичайно, подібні глобальні соціальні зміни мали вплив на всі сфери, у тому числі і на наукову, зокрема історію.

У 60–70-ті рр. минулого століття активізація феміністського руху на Заході збіглася в часі із сексуальною революцією у соціосфері і з методологічною революцією в історіографії. У 70-х рр. у Сполучених Штатах Америки з'явилися не тільки "нова соціальна історія", а ще й так звані *women's studies*, що дослівно перекладається як *вивчення жіноцтва* або *жіночі дослідження*. У різних країнах з'явилося чимало спеціалізованих науково-дослідних центрів. Феміністської ревізії зазнали багато галузей знання і наукових дисциплін, насамперед філософія, історія, соціологія, психологія, мистецтвознавство, біологія та ін. З'явилася стала аббревіатура: W.S. Метою W.S. є розробка стратегії, яка б змінила ставлення людей, інституцій і суспільства в цілому до проблем жінок. Починаючи з 1970 р., у США було відкрито приблизно 300 програм W.S., до яких було включено понад 30 тис. курсів в університетах, коледжах та інших освітніх закладах. Аналогічні процеси почалися в інших країнах. У наш час вивчення теми об'єднує понад 450 дослідницьких програм у більшості західних країн.

Серед зазначених програм і курсів провідне місце посіли ті, що були присвячені історії жіноцтва. Треба відразу зазначити, що часом використовується словосполучення *жіноча історія*. Для нас такий варіант не є вдалим через той стереотип, який склався під впливом засобів масової інформації, зокрема, популярної телевізійної програми Оксани Пушкіної і не тільки. Почувши про "жіночу історію", людина відразу думає, що йдеться про розповідь з життя молодої жінки, яка чекала свого "принца", потім його нарешті зустріла, палко закохалася і т. д. і т. ін. Українські дослідниці вдало вийшли із непростого ситуації, обравши словосполучення *жіночі студії* [23]. У західних наукових колах прийнятий також варіант *історична фемінологія*. Він увійшов в обіг після того, як у 1975 р. Нін Коч використала термін *фемінологія*.

Відома російська дослідниця в галузі історії жіноцтва Н. Пушкарєва так визначає предмет історичної фемінології: "...це жінки в історії, історія зміни їхнього соціального статусу і функціональних ролей. Завдання історичної фемінології – вивчення змін опосередкованої жіночою статтю дійсності у просторі і часі (тобто з урахуванням географічної, етнокультурної і хронологічної складової)" [42, с. 44]. У своїх розвідках Н. Пушкарєва, спираючись на дослідження іноземних колег, виокремлює такі основні етапи у розвитку історичної фемінології. Перший – кінець 1960-х – початок 1970-х рр. – вона визначає як етап визнання "невидимості" жінок в історії і сексистської однобокості наших знань про минуле (американські дослідниці називали це феноменом "історії без жінки" або "womanless history"). Другий етап – від початку 1970-х рр. і до їх середини – визначається як етап комплементарного розвитку, прагнення доповнити ті дослідження, які вже існують, іменами жінок. При цьому "чоловіча історія" все ще сприймалася як основа, до якої додавалися "голоси жінок". Чоловічі цінності сприймалися як норми, а жіночі – як незвичайні, що

виходять за межі норми, як відхилення. Третій етап – середина 1970-х – кінець 1980-х рр. – це етап зближення історії і феміністської ідеології, розуміння істориками феміністських ідей. Четвертий етап, який триває досі, характеризується спробами вивчати жінок в історії й історію жінок, спираючись на поняття, які були винайдені і відпрацьовані під час еволюції жіночих досліджень у гуманітарних науках, такі як, наприклад, жіночий досвід або жіноче бачення світу [42, с. 46]. Разом із тим, як на третьому, так і на четвертому, нинішньому етапі деякі дослідження несуть на собі яскраво виражений феміністський акцент, який перешкоджає створенню дійсно об'єктивної цілісної картини розвитку людства, не дає змоги відтворити цілісність соціальної історії. Дійсно, історичні праці, виконані в традиційному ключі, досліджують здебільшого події "великої" історії – війн, революцій, зміни династій, тобто те, що належить до сфери "чоловічої діяльності". Поза їхньою увагою залишається сфера діяльності жінок, тобто повсякденне життя людей. Навряд чи можна вважати таку історію справді всебічною і всеохоплюючою. Вона скоріше одностороння. Отже необхідно "повернути історії обидві статі" [46, с. 35], аби картина стала повною.

Слід особливо підкреслити синтетичність "історії жіноцтва". У ній присутня і політична історія, тобто дослідження участі або неучасті жінок у політичних процесах, політичному житті, в управлінні суспільством на різних рівнях. Економічна історія у зазначеному ракурсі вивчає історію жіночої праці і зайнятості, підприємницької діяльності, заробітків, внеску до добробуту як на рівні родини, так і на рівні країн і навіть світу [81]. Історія боротьби жінок за рівні права, юридичні проблеми, юридичний статус жінки в суспільстві входять у коло історії права. Демографічна історія своїм підрозділом має історію сім'ї, тобто і тут не обійтися без жіночих студій. Так само не обійтися без них історії повсякденності, побуту і традицій, а ширше – історії культури. У свою чергу *історію жіноцтва* неможливо вивчати у відриві від тих самих політичної, економічної, соціальної, демографічної історії, історії права і культури та ін. Тобто має місце цікавий феномен звуження через розширення і розширення за допомогою результатів "звуженого дослідження", але вже на іншому, вищому рівні. Мається на увазі повнота і всебічність історичної картини. Як зазначає Л. Репніна: "На сьогоднішній день історія жінок і гендерна історія в її найширшому тлумаченні є величезним міждисциплінарним полем, яке охоплює соціально-економічний, демографічний, соціологічний, культурно-антропологічний, психологічний, інтелектуальний виміри, і мають об'єктивні підстави стати вельми важливим стратегічним плацдармом для вивчення історії приватного життя, так і для реалізації проекту "нової всезагальної історії", здатної переосмислити й інтегрувати результати досліджень мікро- і макропроцесів, одержаних у межах "персональної", локальної, структурної і соціокультурної історії" [46, с. 55].

У наведеній цитаті поряд з історією жінок йдеться про гендерну історію. Треба сказати, що у 1980-х рр. ключовою специфічною категорією аналізу в "історії жіноцтва" стає категорія *гендер*. У перекладі з англійської – це *рід*. У гуманітаристиці цей термін уперше використав американський психоаналітик Р. Столлер у праці "Стать і гендер про розвиток мужності та жіночності" (1968). У сучасному розумінні, на противагу терміну *стать* (англійською *sex*) як категорії біологічної, його почали використовувати дослідниці в галузі жіночих студій Г. Рабін, А. Річ та ін. Не ставлячи за мету навести всю множинність визначень поняття *гендер*, можна прийняти коротке і вичерпне визначення, запропоноване українською дослідницею Оксаною Кісь: "...гендер – це соціальні вияви статі, або ж просто "соціальна стать" [29, с. 48]. Тобто розвиток жіночих студій ви-

кликав перехід до аналізу не тільки становища жінок у патріархальному світі, а й усієї гендерної системи. На перший план дедалі більше висуваються підходи, згідно з якими всі аспекти людського суспільства, культури і взаємовідносин є гендерними. Відбувається поступовий зсув акцентів: від аналізу жіночого фактору і констатації чоловічого домінування до аналізу того, як гендер є, конструюється і відтворюється у всіх соціальних процесах, як це впливає на жінок і чоловіків [9, с. 11]. Гендерна історія є черговим альтернативним проектом реконструкції минулого. Він відкриває нову проблематику, дає можливість подивитися свіжим поглядом на старі проблеми, накреслити нові перспективи історичного пізнання. Це – заміна концепції єдиної й універсальної історії ідеєю множинності історій, що відповідає постмодерністському характеру сучасності. І гендер є "корисною категорією історичного аналізу", як зазначила назвою своєї статті Джоан Скотт [53].

Особливо слід звернути увагу на таку обставину. Часом, і це трапляється дуже часто, під гендером розуміють виключно жіноче питання з ухилом на феміністську нетерпимість у боротьбі з чоловіками. Цей радикальний фемінізм дуже шкодить виваженій об'єктивності, що є дійсним показником науковості досліджень. Не поодинокі праці, автори яких заявляють про те, що досліджують гендерну історію, але насправді до рівня гендерних узагальнень не піднімаються. А це і не обов'язково, бо існує чимало неопрацьованих проблем у галузі як історичної фемінології, так й історичної андрології ("історії чоловіків"). При тому, що вся історія, власне є історією з погляду чоловіків, останнім часом почали з'являтися публікації, які намагаються розглянути роль і місце чоловіків у суспільстві [31; 32; 38; 47; 52; 61 та ін.]. У США читаються такі курси як, наприклад, "Мужність в історії Сполучених Штатів" (Boston University) або "Маскулінність і патріархат" (SUNY Stony Brook).

Під рубрикою "Історія жіноцтва" у світі виходить зростаюча кількість монографічних праць, збірок статей і журнальних публікацій по всіх хронологічних етапах, різних регіонах і країнах, різноманітних сферах, а також узагальнюючі праці. Особливо активно працюють фахівці із Сполучених Штатів та Західної Європи [70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 78; 79; 80 et al.]. США відомі своїми феміністськими традиціями. У жодній країні світу жіночі студії не посідають такого важливого місця. Хоча історія жіноцтва як наукова субдисципліна склалася там у 70-ті рр. XX ст., історичні дослідження з жіночої тематики існували в Америці ще наприкінці XIX ст. Появу нового напрямку в історичній науці самі американські дослідники пояснювали тим, що назріла потреба у створенні не тільки history ("his" англійською – "його"), але й herstory ("her" – "її"). Оскільки жінки також виступають активними історичними суб'єктами, а історія завинила перед ними. У 1973 р. було проведено першу Беркширську конференцію з історії жіноцтва, на якій були присутні 500 осіб. У наступні десятиріччя відбулося дуже багато локальних конференцій, присвячених жіночим студіям. На щорічних конференціях Американської історичної асоціації й Організації американських істориків обов'язково працюють секції з історії жіноцтва. У 1978 р. в Америці було вперше проведено Тиждень жіночої історії. Це відбулося у Каліфорнії, у графстві Сонома, а у 1981 р. за ініціативою сенатора Оррина Хетча (республіканця від штату Юта) і конгресмена Барбари Мікулські (демократки від Меріленду) Конгрес прийняв резолюцію про щорічне проведення загальноамериканського Тижня жіночої історії. У 1987 р. тиждень перетворився на місяць. Березень став в Америці Місяцем історії жіноцтва – Women's History Month.

Якщо перше покоління фахівців з історії жіноцтва були самоучками, то вже до початку 1990-х рр. студенти США одержали широкі можливості спеціалізації у сфері жіночих студій. Фінансування цих програм здійснюється з великих

державних фондів, таких як Національний фонд підтримки гуманітарних досліджень, а також приватних фондів, особливо Фонду Форда. Серед курсів, які викладаються в американських університетах, можна, зокрема, назвати "Жіноча історія і феміністська теорія", який веде Кетрін Лавендер в університеті Колорадо; "Жінка в Америці" (Рут Мейервеїц – у Хартвордському університеті); "Жінка як інтелектуал у сучасній європейській історії" (Джон Тоеуз – у Колумбійському університеті); "Жінка в африканській історії" (Барбара Дубінз – в університеті Сан-Хосе); "Жінки у російській і радянській історії" (Дональд Дж. Роулс – в університеті Північної Кароліни) та ін. У наш час історія жіноцтва викладається майже в усіх американських університетах. Видається чимало спеціалізованих журналів, присвячених жіночій тематиці: "Віхи", "Жіночі дослідження", "Феміністські студії", "Жінки і політика". У 1989 р. побачив світ "Журнал жіночої історії". Загалом, слід зазначити, що у США існує Державний проект "Історія жінок".

Фахівці організовують міжнародну співпрацю. У Німеччині діє Міжнародний Жіночий університет. Працює Європейська літня школа NOISE із жіночих студій. Виходить міжнародний журнал "Огляд історії жіноцтва" ("Women's History Review"). З 1989 р. існує Міжнародна федерація дослідників у галузі жіночої історії. У багатьох країнах працюють її національні комітети. Зокрема, її колективним членом є Російський комітет. Цілі організації полягають у просуванні нових дослідницьких підходів у галузі історії жіноцтва, стимулюванні розвитку високопрофесійних студій, підтримці індивідуальних та колективних проєктів, а також публікацій, запровадженні курсів з історії жіноцтва до системи історичного освіти, підготовці навчальних та методичних посібників, організації конференцій і семінарів, координації розробок і обміні інформацією, а також інтегруванні фахівців у міжнародний дослідницький простір. У Росії 250 вчених, викладачів і аспірантів на 2006 р. вели роботу в галузі гендерних досліджень в університетах 60 міст. Значна частина з них – у галузі історії жіноцтва, що відображається, хоча значно менше, ніж у західних країнах, у публікаціях [16; 18; 24; 41; 42; 43; 44; 45; 46 та ін.]. На жаль, навіть такого масштабу в Україні не спостерігається.

Якщо подивитися на зміни, які переживає Україна на межі двох століть, можна помітити, що в нашій країні міцнішають тенденції, які діють у світі. Уже існує кілька науково-дослідних гендерних центрів, таких, як центр "Жінка і суспільство" у Львові, Київський центр Гендерних студій, Одеський Науковий жіночий центр, Харківський центр гендерних досліджень. Харківський центр при підтримці Фонду Дж. Д. і К.Т. Макартурів з 1998 р. видає журнал "Гендерные исследования" – єдиний академічний журнал з гендерних студій у країнах колишнього СРСР, який друкує матеріали вітчизняних та іноземних авторів. Постійною рубрикою в ньому є "Жіноча історія". Трансформація системи вищої освіти в Україні в бік інтеграції з європейськими принципами вузівської освіти визначає постановку актуального питання про гендерну толерантність наукового і навчально-викладацького дискурсу вітчизняної вищої школи. Західні жіночі/гендерні/феміністські дослідження виявили і продемонстрували андроцентризм інститутів науки й освіти, здійснили гендерні експертизи навчальної літератури і провели ревізію базових соціально-гуманітарних дисциплін, стимулювали включення нових курсів з проблем гендеру в навчальний розклад університетів.

В українській вищій школі також останнім часом з'явилися курси з гендерної тематики. Деякі освітні заклади навіть здійснили гендерну експертизу нормативних курсів та навчальних програм соціально-гуманітарного циклу. Це, зокрема – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. В університеті на 2006 р. уже читалися такі курси: "Вступ до теорії

фемінізму" (філософія) – автор Н. Чухим; "Феміністська інтерпретація релігії" (релігієзнавство) – автор Н. Чухим; "Гендерна система XX століття" (соціологія) – автор Л. Малес; Психологічні аспекти гендерних відносин" (психологія) – автор О. Єфімова; "Психологічна допомога жінкам і чоловікам у кризових станах" (психологія) – автор П. Грабська; "Жіноча преса: гендерні аспекти" (журналістика) – автор Н. Сидоренко; "Жінка в науці та освіті України XIX–XX ст." (історія) – автор М. Палієнко У Києво-Могилянській Академії у магістратурі історичного факультету викладається "Історія жіноцтва" (по чотири години на тиждень у п'ятому триместрі з іспитом наприкінці курсу). У Львові О. Кісь, одна з провідних дослідниць у галузі жіночих студій в Україні, розробила курс "Українське жіноцтво в історико-антропологічній перспективі". У Сумському державному педагогічному інституті О. Луценко читає курс "Історія жіночого руху в Україні".

Треба підкреслити, що гендерний підхід більше характерний для західного соціального і гуманітарного знання, тому не дивно, що він активізувався в Україні лише у 1990-х рр., коли, звільнившись від радянської азіатчини, вона змогла звернути погляди на Захід і без цензури ознайомитися із світовими тенденціями в науковому й освітньому просторі. Однак не можна сказати, що історією жіноцтва не займалися в Україні та в діаспорі до того часу. Навпаки, існує величезний масив публікацій, які вийшли друком, як в УРСР, так і за кордоном, що присвячені, насамперед, історії жіночого руху в Україні, а також діяльності її видатних жінок. Окремо слід вказати на значну кількість праць, присвячених ролі жінки в суспільстві та історії часів радянської влади. Цей пласт ще чекає на виважений і ретельний історіографічний аналіз.

Інтерес до історії жіноцтва в Україні останнім часом набув нового дихання, про що свідчать публікації, які побачили світ протягом останніх десяти-п'ятнадцяти років [7; 10; 12; 22; 23; 29; 30; 33; 36; 49; 56; 57; 60; 63; 66; 69 та ін.]. Усе ж, незважаючи на наявність значної кількості праць, як таких, що присвячені окремими видатним жінкам, так і загального характеру, можна вести мову поки що про етап "наближення" до того рівня, на якому зазначена субдисципліна знаходиться в країнах Європи та Америки. Велика кількість гендерних та жіночих студій в Україні мають дещо однобічний та фрагментарний характер, а коло тем потребує розширення.

Необхідність підвищення уваги до досліджень у зазначених галузях зумовлюється, насамперед, важливістю проблем гендерного балансу в українському суспільстві, де, як відомо, 54 % населення складають жінки, але належного місця у суспільному житті вони не посідають. Достатньо згадати хоча б мізерне представництво жіноцтва у Верховній Раді. Або те, що серед осіб з вищою освітою в Україні жінки складають 64 %, водночас серед безробітних жінок – приблизно 75 %. Жінки в Україні, окрім усього іншого, потерпають від гендерних стереотипів, які склалися історично. Часом історичні реалії подаються у перекошуваній формі, створюються нові міфологеми на недостатньому знанні дійсного стану речей як у минулому, так і на сучасному етапі. Додавання "жіночого виміру історії", без сумніву, може видозмінити наукові інтерпретації і збагатити образи минулих епох у буденній свідомості. Інтегрування історії жіноцтва, ширше – гендерної історії – до історії соціальної надасть нові імпульси розвитку загальної історії не тільки України, а й світу. Це дозволить всебітній історії вийти на вищий рівень своєї еволюції і надасть нові можливості давати відповіді на складні питання сучасності.

1. Бабинов Е.И. Продажные женщины. – М., 1870. 2. Блок М. Матери великих людей / Пер. с фр. – М., 1893. 3. Борисов Ю.В. Фаворитки Людовика XIV // Новая и новейшая история. – 1991. – № 4. 4. Брикнер А. История Екатерины Второй : В 2 т. – М., 1991. 5. Варганюк П.Л. Героїчне і трагічне в

долі Є.Б. Бош // УДЖ. – 1989. – № 8. 6. Васильева Л.Н. Кремлиевские жены. – М., 2003. 7. Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток української національної і світової науки (друга половина XIX – середина XX ст.) / За ред. Л.П. Шумрикової-Карагодіної. – Д., 2003. 8. Висоцький С.О. Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славі жінки Київської Русі. – К., 1991. 9. Воронина О.А. Социокультурные детерминанты развития гендерной теории в России и на Западе // Общественные науки и современность. – 2000. – № 4. 10. Генік С. 150 видатних українок. – Івано-Франківськ, 2003. 11. Гитин В.Г. Эта покорная тварь – женщина. – Х., 1997. 12. Гордасевич Г.Л., Гордасевич Б.О. Нескорена Берегиня: Жертви московського комуністичного терору XX століття. – Торонто: Л., 2002. 13. Горской С. Жены Иоанна Грозного. – Волгоград, 1990. 14. Диль К. Византийская императрица. Историческая хроника. – СПб; М., 1995. 15. Дубинский Н. Женщина в жизни великих и знаменитых людей. – Х., 1995. 16. Женщины в исторических судьбах России / Под ред. А.И. Евстратова. – Кострома, 1995. 17. Женщины в науке. – М., 1989. 18. Женщины в социальной истории России. – Тверь, 1997. 19. Женщины и Российское общество: Научно-исторический аспект. – Иваново, 1995. 20. Женщины – революционеры и ученые / Отв. ред. И.И. Минц, А.П. Ненароков. – М., 1982. 21. Жид П. Гражданское положение женщины. С древнейших времен. – М., 1895. 22. Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє : Мат. міжнар. наук.-практ. конф. 4–5 листопада 1995 р. – Д., 1996. 23. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні / За ред. Л.О. Смоляр. – О., 1999. 24. Кайдаш С. Сила слабых. Женщины в истории России (IX–XIX). – М., 1989. 25. Канторович Я. Средневековые процессы о ведьмах. – СПб., 1899. 26. Качкан В.А. Просвітницький вогонь Софії Русової // Українське народознавство в іменах. – К., 1994. – Ч. 1. 27. Качор М. Мама Івана Франка // Жіночий світ. – 1958. – Ч. 7–8. 28. Кирхейзен Г. Женщины вокруг Наполеона. – М., 1912. 29. Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках // Філософсько-антропологічні студії 2001. Спецвип. – К., 2001. 30. Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993. 31. Кон И. Мужское тело в истории культуры. – М., 2003. 32. Коновалов Д. Новые маскулинности: украинский дисплей // Гендерные исследования. – 2004. – № 4. 33. Кузич-Березовский И. Жінка і держава. – Л., 1994. 34. Куликов І.М. Леся Українка – видатний український мислитель і революціонер. – Х., 1962. 35. Кучинский А.В., Корец М.А. Преступники и преступления. Законы преступного мира. Женщины – убийцы, воровки, налетчицы. – Донецк, 1998. 36. Маланчук-Рибак О. Жінка в історії. – Л., 2002. 37. Мордовцев Д. Хто вона княжна Тараканова? // Україна. – 1991. – № 13. 38. Мужчина в традиційній культурі. Соціальні та професійні статуси і ролі. Сила і влада. Мужская атрибутика. Мужской фольклор. – М., 2001. 39. Оболенский С.С. Жанна – божья дева. – Париж, 1988. 40. Пересунко Т.К., Оршиака Ю.М. "И божество, и вдохновенье". Любимые женщины в творческой судьбе западноевропейских писателей. – Николаев, 1999. 41. Пушкарёва Н.Л. Женщины России и Европе на пороге Нового времени. – М., 1996. 42. Пушкарёва Н.Л. Рождение исторической феминологии // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – М., 2001. 43. Пушкарёва Н.Л. Русская женщина: история и современность. Два века изучения "женской темы" русской и зарубежной наукой 1800–2000. – М., 2002. 44. Репина Л.П. "Женская история": проблемы теории и метода // Средние века. – 1994. – Вып. 57. 45. Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая книга европейского прошлого. – М., 2002. 46. Репина Л.П. История женщин сегодня // Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени. – М., 1996. 47. Рыклин М. Преступления во имя братства // Гендерные исследования. – 2001. – № 6. 48. Рындин Л. Жрицы любви. – М., 1990. 49. Сабонова С.В., Галаган В.Я., Данилко Г.В., Сільченко З.О. Зв'язки: Жінки – Герої Радянського Союзу в боях за Україну в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1995. 50. Сегюр А. О женщинах, их состоянии и различных народов и влияния на общественный порядок / Пер. с фр. – М., 1805. 51. Симона де Бовуар. Друга стаття. – К., 1994. 52. Синельников А. Паника. Террор. Кризис. Анатомия маскулинности // Гендерные исследования. – 1998. – № 1. 53. Скотт Дж. Гендер: полезная категория исторического анализа // Гендерные исследования. – 2001. – № 5. 54. Соколов Б.В. Арман и Крупская: Женщины вождя. – Смоленск, 1999. 55. Соляник О.Ф. Красные косынки. – Д., 1991. 56. Стяжкіна О.В. Жінки в історії української культури другої половини XX століття. – Д., 2002. 57. Суховей Л.Н., Суховей А.Д. Женщины – воины Одесщины 1941–1945. – О., 2003. 58. Угоб Б. Женщины-правительницы в мусульманских государствах / Пер. с турец. – М., 1982. 59. Уилрайт Дж. Мата Хари: роковая любовница, или история женского шпионажа / Пер. с англ. – Смоленск, 1996. 60. Українки в історії / А. Андрусів, Ю. Багаліка, М. Богачевська-Хомяк та ін. – К., 2006. 61. Фасхеев Р.Г. Трансформация мужского гендерного конструкта в современных российских условиях : Автореф. дис. ... канд. социол. наук. – Екатеринбург, 2001. 62. Ферен К. Женщина перед судом справедливости и логики. – М., 1906. 63. Цунцкіна О.В. Жіночий рух в Україні: Погляд з регіону. – О., 2001. 64. Шашков С.С. Исторические судьбы женщины, детоубийство и проституция. История русской женщины // Шашков С.С. : Собр. соч. – СПб., 1898. – Т. 1. 65. Швейгер-Перхенфельд А.Ф. Женщина. Ее жизнь, нравы и общественное положение у всех народов земного шара. – СПб., 1885. 66. Шумрикова-Карагодіна Л.П. Видатні жінки України та їх внесок у розвиток національної і світової культури (друга половина XIX – середина XX ст.). – Д., 2003. 67. Щеголов В.Г. Положения и права женщин в семье и обществе в древности, средние века и новое время. – Ярославль, 1898. 68. Этнографическое обозрение. – 2004. – № 4. 69. Юсуп Д. Корона і вінок терновий. Жінки в історії України. – Івано-Франківськ, 1998. 70. Beard M. Woman as a Force in History. – N.-Y., 1971. 71. Becoming Visible : Women in European History / Ed. By Bridental et al. – Boston, 1977. 72. Clio's Consciousness Raised: New Perspectives on the History of Women / Ed. by M.S. Hartman, Z.W. Banner. – N.-Y., 1974. 73. History of Women in the United States: Historical Articles of Women's Lives and Activities / Ed. By N.F.Cott. – München; L.; P., 1992–1994. 74. Jenkins E. Elizabeth the Great. – L., 1972; The Seven Queens of England.

– Melbourne etc., 1953. 75. Lawrence A.A. Social History of Women in England. 1500–1760. – L., 1993. 76. Sex and Class in Women's History / Ed. by J.L. Newtown. – L., 1983. 77. The John., Catherine T. MacArthur Foundation. Report on Activities. – Chicago, 1994. 78. The Seven Queens of England. – Melbourne, 1953. 79. Tilly L.A. Gender, Women's History and Social History // Social Science History. – 1989. – Vol. 13. – P. 439–462. 80. Women and

Science. – L., 1979. 81. Показовими наразі можуть бути такі цифри: у наш час жінки складають половину людства, виконують дві третини всієї роботи, але одержують лише одну десяту світового доходу і володіють менш ніж однією сотою всієї нерухомості.

Надійшла до редколегії 25.01.06

Н. Папенко, канд. іст. наук

ЙОЗЕФ ВІРТ – НІМЕЦЬКИЙ АНТИМІЛІТАРИСТ ТА БОРЕЦЬ ЗА ДЕМОКРАТІЮ

Розглянуто динаміку еволюції політичних поглядів одного із провідних діячів католицької партії Центру першої половини XX ст. – Йозефа Вірта.

The dynamics of evolution of political views of the prominent leaders of German Catholic Centre Party of the first half of the XX century – Joseph Wirth – is analyzed in this article.

Йозеф Вірт (1879–1956) пройшов довгий та складний шлях від початку своєї політичної кар'єри у католицькій партії Центру. Його еволюція як політичного діяча була не прямолінійною. У ній були непослідовність, компроміси, обґрунтовані належністю до партії, що була однією із соціальних опор буржуазії, але не мала у своєму складі трудящих. Серед членів партії він знаходився на крайньому лівому крилі, що викликало ненависть усіх, хто прагнув встановити у Веймарській Німеччині реакційний режим і в короткий час підготувати воєнний реванш.

Після встановлення в Німеччині фашистської диктатури Й. Вірт покидає країну. Роки життя визначили його політичний світогляд та діяльність, яка шокувала його колег, політичних лідерів, таких як К. Аденауер. Насправді, боротьба за мир між народами була продовженням його курсу, який він підтримував усе своє життя.

Біографія Й. Вірта не є предметом серйозного дослідження. Їй присвячені окремі статті. Офіційна німецька історіографія відноситься до нього неприязно, мовчазно [23, с. 19]. Його ім'я відсутнє у біографічному збірнику "Німецька демократія від Бебеля до Хейса" [8]. Однак у брошури дослідника Г. Вірта (фахівця з історії Католицької партії центру) викладено основні етапи діяльності Й. Вірта [24].

Й. Вірт був вихідцем із трудящих мас. Його батьківщиною був Фрейбург – місто південнонімецької землі Баден, де протягом двадцяти років працював механіком у друкарні його батька. У Фрейбурзькому університеті (1903–1908) Вірт слухав лекції з історії філософії, економіки, фінансів, математики. Після закінчення університету він працював учителем і, можливо, саме тоді у нього з'являється інтерес до політики. Й. Вірт відвідує збори робітників, виступає за промови, чим звертає на себе увагу місцевих католицьких політиків. Можна переконливо сказати, що він був обдарованим оратором і це сприяло швидкому зростанню його політичної кар'єри. З 1911 р. – член місцевих зборів м. Фрейбурга, у 1913 р. – депутат земельного парламенту Бадена; наступного року – член рейхстагу [15, с. 171]. Друзі називали його "Джузеппе Гарібальді", бо його промови порушували соціальні проблеми німецького суспільства.

Під час листопадової революції 1918 р. в Німеччині Вірт прагнув запобігти її поширенню. У час, коли владу буржуазії було підірвано, Й. Вірт зі своїми радикальними поглядами, критичним ставленням до соціальної несправедливості стає кандидатом республіканського уряду Бадена [20, с. 85]. 10 листопада 1918 р. він стає міністром фінансів цієї землі, здобуває репутацію прихильника революції, опирається планам реакції щодо придушення революції [15, с. 170–171]. Після її поразки в Німеччині знову настає політична криза, тому реакція прагне до реставрації монархії. Однак реакційний путч Каппа – Лютвица (березень 1920) сприяє загальному страйку, який перекреслює задуми його організаторів. Уряд соціал-демократа Бауера змушений йти у відставку і до влади приходить кабінет на чолі із соціал-

демократом Г. Мюллером – мета якого полягала у стабілізації ситуації в країні. Суттєву роль у новому уряді повинен був грати міністр фінансів, бо рішення важливих внутрішніх проблем було тісно пов'язане з бюджетними проблемами й особливо репараційним питанням. Добре знаючи здібності Й. Вірта, Г. Мюллер запрошує на посаду міністра саме його. Що стосується партії Центру, то в цій ситуації вона була зацікавлена у включенні до складу імперського уряду саме Й. Вірта [12, с. 3]. Однак перебування уряду Г. Мюллера при владі було нетривалим. У червні 1920 р. було створено новий кабінет на чолі з лідером партії Центру Ференбахом, який залишив Вірта на посаді міністра фінансів, тим самим це викликало негативну реакцію з боку Народної партії. Розкриваючи задуми колег Ф. Штресемана, Вірт стверджував: "Велика промисловість наживається на економічній кризі, прагне звільнитися від податків і в іншому варіанті (з правими силами) вести спільні дії проти нації" [6, с. 7]. Ця заява характеризувала політичні упередження Вірта і зневажати ними у тій ситуації партія Центру не наважилася.

В уряді Ференбаха Вірт став досить помітною фігурою. Він перетворив міністерство фінансів на політичну платформу, при допомозі якої суттєво впливав на рішення Кабінету [7, с. 311]. Найбільші суперечки в уряді викликали наполегливі зусилля Вірта досягти реалізації закону про "так звану імперську надзвичайну жертву", що розповсюджувалася на владні економічні кола. У цьому питанні він нашоухнувся на сильний опір важкої індустрії в особі міністрів від Народної партії. Вони представляли інтереси таких магнатів як Г. Стіннеса і йому подібних. Вірт не був схильним йти на безпринципні угоди і про серйозні протиріччя, які мали місце в уряді, говорив відкрито. Це стосувалися, перш за все, закону про падіння заробітної плати в середньому на 10 % (березень 1920), однак з накладанням податків на великі прибутки, уряд не поспішав. У цій ситуації Вірт прагнув перерозподілити податкові витрати на користь трудящих, тим самим викликаючи до себе демагогічні напади в пресі з боку Народної партії.

На засіданні імперського керівництва Центру (кінець жовтня – початок листопада 1920) Вірт рішуче виступив проти членів партії Браунса та Штегервальда, які прагнули укласти союз із правими силами. Залишаючись буржуазним політичним діячем, Вірт робить ставку на ліберальні методи управління, на мирне врегулювання зовнішньополітичних конфліктів, категорично виступає проти союзу з реакційними силами.

У тодішній Німеччині внутрішні проблеми були тісно пов'язані із зовнішніми. Чим більше монополісти саботували ефективне оподаткування, тим більше ускладнювалося репараційне питання. Тільки мобілізація заходів, якими володіли владні структури, могла дозволити Німеччині виконати зобов'язання з Версальського договору. Однак вони цього не бажали. Їх демагогічні заклики до конфронтації з державами Антанти могли призвести ли-

ше до повного краху. Конфлікт досяг найбільшої гостроти на початку 1921 р., коли на відповідь про саботаж репараційних платежів, конференція союзних держав, що проходила в Лондоні, висунула ультиматум про визнання репараційного боргу, який становив 132 млрд марок та виплати відповідних внесків у встановлений термін. Час прийняття ультиматуму був обмежений 12 травня і у випадку відмови Антанта загрозувала окупацією промислового серця Німеччини – Рура. Лондонський ультиматум сприяв новому спалаху націоналістичних пристрастей, протестів проти виконання умов Версаль та призвів до відставки уряду Ференбаха, який відмовився від виконання репараційних вимог.

У такій ситуації знайти нового керівника уряду, який би пішов на капітуляцію перед Антантою, було нелегко. Мова йшла про двох кандидатів партії Центру: обер-бургомістра Кельна К. Аденауера та Й. Вірта. Під час обговорення кандидатур промислові магнати Кльокнер, Хомпель висловилися на підтримку К. Аденауера. Говорячи про Й. Вірта, Хомпель підкреслив, що "доктор Й. Вірт не прихильник правих сил" [25, с. 345]. К. Аденауер у свою чергу наполягав на зменшенні оподаткування значних прибутків; розширенні непрямих податків, які, як відомо, лягали на плечі народних мас; виступав проти одержавлення будь-яких галузей економіки, вважаючи за необхідне введення 9-годинного робочого дня. Його вимоги поєднувалися з програмою Народної партії та тих сил, що стояли правіше неї [11, с. 171]. Однак у такий критичний момент історії Німеччини переміг Й. Вірт, який вважав, що лише демократичний розв'язок надасть Німеччині впевненість [20, с. 385, 397]. Новий кабінет, який включав представників СДПН було сформовано 10 травня 1921 р. Народна партія не брала участі у роботі уряду, хоч розмови про її входження велися.

Й. Вірт був наймолодшим рейхсканцлером в історії Німеччини з 1971 р. Йому йшов 42-й рік. До складу уряду він ввів колишнього голову уряду соціал-демократа Є. Бауера (віце-канцлера), Шмідта, Граднауера; діячів партії Центру: Браунса, Гермеса, Гізбертса. Міністром відбудови став В. Ратенау – голова електротехнічного концерну "АЕГ", з яким у Й. Вірта склалися дружні відносини. В. Ратенау вважався впливовою людиною на Заході і його міжнародні зв'язки мали значення при обговоренні питання про репарації. Посади міністра фінансів та закордонних справ займав Й. Вірт, але через декілька тижнів міністром закордонних справ став Ф. Розен (який користувався значною підтримкою президента країни Ф. Еберта).

Виступаючи 10 травня 1921 р. в рейхстазі з урядовою декларацією, Й. Вірт підкреслював необхідність прийняття ультиматуму союзників, заявляючи, що лише таким шляхом можна запобігти окупації Рурської області. "Політика виконання", яку виконував уряд Вірта, могла розраховувати лише на значні кошти. У меморандумі (19 травня 1921) міністра економіки Шмідта зазначалося, що для регулярної виплати репарацій лише одних податків недостатньо, необхідно провести конфіскацію земельної власності, промисловості, торговельних закладів, банків на користь репараційного фонду [9, с. 8].

В урядовій програмі від 1 червня 1921 р. мова йшла про збільшення податків на корпорації, власність, особливе значення надавалося податку на обіг [18, с. 63]. Слід зазначити, що не лише праві сили зустріли заяви уряду негативно, рейхсканцлер не отримав необхідної підтримки і в самій партії. Лише соціал-демократи, незалежні соціал-демократи підтримали курс уряду.

21 вересня 1921 р. Віртом було проведено зустріч із представниками політичних та економічних кіл під знаком політичних послаблень внаслідок убивства колишнього

міністра фінансів, члена партії Центру М. Ерцберга. Ще в 1918 р. він підписав Комп'єнське перемир'я, тим самим викликавши до себе негативне ставлення партії, що поширювала проти нього наклепи, що сприяли намірам бойової організації "Консул" здійснити вбивство М. Ерцберга. Із цієї події була пов'язана заява Вірта, у якій наголошувалося про те, що у випадку громадянської війни рейхсканцлер стане на бік народу [14, с. 38]. Зазначена заява викликала значне незадоволення як серед владних буржуазних кіл, так і в самій партії Центру. На кінець вересня 1921 р. відбулося засідання в рейхстазі фракції партії Центру, на якому один із лідерів партії – П. Каас звинуватив Й. Вірта в його діях. Критикуючи політику та заяви рейхсканцлера, Католицька партія центру не збиралася відмовлятися від його послуг, хоч тиск на Вірта чинили консервативні кола. Їхнім лейтмотивом була, начебто, зрада Й. Вірта національних інтересів, відмова від прямої конфронтації із країнами Антанти. Й. Вірт відкидав фальшиві аргументи на його адресу прихильників "політики катастрофи". У його практичній діяльності відчувався вплив сил, метою яких було "не перегинати палицю" у боротьбі з реакційними елементами. Особливо з боку Баварії зростали сепаративні тенденції. На засіданні комітету закордонних справ Вірт оголосив документи, що свідчили про існування в Баварії учасників капповського путчу та вбивства М. Ерцберга. І все ж він діяв по відношенню до баварської влади примирливо, напевно, щоб не накликати на себе злість своїх політичних опонентів. Із мемуарів А. Брехта, який на початку існування нового уряду займав посаду статс-секретаря рейхсканцелярії, було видно, що рейхсканцлер бачив загрозу для країни з боку націоналістичних, мілітаристських організацій [15, с. 344–345].

Восени 1921 р. становище уряду ускладнилося. У жовтні в пресі з'явилася заява, що партія Центру готова пожертвувати рейхсканцлером заради створення кабінету "великої коаліції". На засіданні 17 жовтня міжнародного комітету партії в рейхстазі В. Маркс заявив, що партія Центру погоджується із заявою СДПН про збереження Й. Вірта на посаді лише в тому випадку, якщо Народна партія увійде до складу уряду [9, с. 329]. Зрозуміло, що для партії Центру важливо було, щоб рейхсканцлер пішов у відставку, бо головною причиною були репараційні платежі. Внесок промисловців, банкірів у вирішення репараційних платежів був незначним. Крім того, кожне внесення супроводжувалося значними труднощами. Відставка уряду стала неминучою внаслідок рішення країн Антанти про розподіл Верхніх сілезьких земель між Німеччиною та Польщею. Це призвело до обурення націоналістичних елементів. У день відставки уряду (22 жовтня) представники Католицької партії центру заявили, що вони не будуть заперечувати, якщо президент Ф. Еберт призначить Й. Вірта рейхсканцлером, а віце-канцлер Є. Бауер рішуче виступив за те, щоб Й. Вірт сформував уряд і тим самим зняв соціальну напругу в країні [9, с. 339]. Офіційно в уряді приймали участь СДПН, партія Центру. Демократична партія вирішила не вступати до кабінету, делегувавши до нього у ролі "приватних осіб" спочатку Гесслера (воєнний міністр), пізніше – Ратенау (міністр закордонних справ). Після його вбивства (червень 1922) Й. Вірт сам очолює це відомство.

Перед урядом знову постало питання: яким чином внести значні репараційні платежі. Вірт прагнув досягти угоди з монополістами. Однак 5 листопада 1921 р. було прийняте рішення "Імперського союзу німецької промисловості", у якому монополісти відмовляються від попередніх зобов'язань щодо репараційних платежів. Крім того, вони вимагали переходу державних підприємств, у першу

чергу залізниць, у приватну власність; жорсткої економії державних витрат на соціальні потреби [9, с. 383].

У цей час у країні відбувається рух під лозунгом "Здобуття державою реальних цінностей", що мав достатньо прихильників. Його виразниками стали КПН, НСДПН, профспілки, які добре розуміли наслідки репараційних платежів.

Відомий німецький дослідник діяльності Й. Вірта Р. Морзей писав, що "рейхсканцлер, проводячи внутрішню політику, не хотів знаходитися під черевиком великого капіталу". [20, с. 423–424]. У своїх виступах рейхсканцлер продовжував наголошувати на порозумінні, захисті демократії. 4 грудня 1921 р. відбулася зустріч рейхсканцлера з берлінською пресою, де ще раз ним було наголошено на необхідності щедрих внесків бізнесових кіл для вирішення внутрішніх та зовнішніх проблем. Саме в той час надійшла звістка про відмову англійського банку надати Німеччині кредити, які б дозволили зробити чергові внески по репараціях. Таке скрутне становище Німеччини змушує уряд звернутися до Канської конференції Великої Ради Антанти (початок 1922) з проханням відкласти сплату репарацій. Таким чином, репараційне питання щохвилини загострювалося, а бюджет, який отримав назву "компромісного", відзеркалював той факт, що держава так і не отримала від банків та промисловців значних коштів для виплати репарацій. Під час переговорів з банкірами, Вірт запевняв, що надасть членом Народної партії місця в уряді. Крім того, її лідер Г. Штреземан мріяв про посаду міністра закордонних справ, але 31 січня 1922 р. на цю посаду було призначено В. Ратенау, який вирізнявся значним інтелектом. Працюючи на посаді міністра відбудови, він був помітною фігурою, без особливих амбіцій. Між ним і Віртом встановилися дружні стосунки. Про Й. Вірта він висловлювався як про справжнього демократа із широким політичним світоглядом, невгамовного діяча, енергійну, авторитетну людину. Звичайно, що призначення В. Ратенау викликало негативну реакцію у керівництва Народної партії. Дедалі частіше вони висловлювали незадоволення діяльністю уряду, адже соціальна напруга в країні не згасла. На початку лютого 1922 р. в Німеччині починається страйк залізничників, який був зустрінутий по-різному. В імперському уряді позначилися розбіжності: лише окремі міністри підтримали голову уряду, який вступив у переговори із профспілками. Незабаром до страйкуючих приєдналися робітники комунальних підприємств, загрожували виступом робітники зв'язку. На зустрічі (6 лютого 1922) міністрів із діячами Народної партії Г. Штреземан виступив проти рейхсканцлера за його "лібералізм до страйкуючих", стверджуючи, що "страйк має політичне значення, тому до "порушників закону" необхідно вжити рішучих заходів" [9, с. 552–553]. Й. Вірту вдалося досягти угоди зі страйкуючими і під час обговорення цього питання у рейхстазі він зміг довести, що страйк не випадкове явище для німецької дійсності, так як це реакція знедолених на дійсність. Однак напруга у країні посилювалася, тому 15 лютого рейхсканцлер на засіданні в рейхстазі висуває питання про довіру до уряду. Проведення голосування було на користь уряду (220 проти 185).

На підтримку Й. Вірта виступили його однодумці: Г. Тревіранус, Г. Кьоллер, Г. Хеммер, підкреслюючи, що рейхсканцлер має ґрунтовну програму виходу із кризи [22, с. 83]. Він був холоднокровою, стриманою людиною, вільно володів англійською, французькою мовами, мав почуття гумору – усе це допомагало йому розрядити ситуацію. Рейхсканцлер був прагматичною людиною, оцінював ситуацію у світі і найважливішим його кроком було зближення Німеччини з Радянською Росією – укладання Рапалльського договору.

Шлях до Рапалльської угоди для Німеччини був непростим. У листопаді 1918 р. Німеччина розірвала дипломатичні відносини з Радянською Росією. Ця подія негативно вплинула на економічний розвиток країни, бо втрачалися пільги у торговельній сфері, відбудові економіки. На урядовому рівні до діяльності кабінету Й. Вірта мова про відновлення відносин серйозно не йшла. Контакти здійснювалися тільки через місії з питань військовополонених. 6 травня 1921 р. було укладено тимчасову угоду про створення представництва РРФСР в Німеччині з метою захисту інтересів громадян [3, с. 318–323]. У першому кабінеті Й. Вірта міністр закордонних справ Розен був противником зближення з Росією. Свідченням цього було вилучення відповідного чиновника східного відділу міністерства закордонних справ барона фон Мальцана (прихильника поновлення відносин з Росією) та призначення його послом до Афін [13, с. 52]. Однак нову посаду Мальцан не отримав, бо після того, як Й. Вірт отримав портфель міністра закордонних справ, він скасував це рішення і призначив Мальцана керівником східного відділу міністерства.

Невдалі спроби досягти змін у виплаті репарацій змушували шукати інші можливості. Остання крапка була поставлена рішенням Антанти по Верхній Сілезії. Після цього рейхсканцлер твердо вирішив досягти домовленості з РРФСР, маючи підтримку громадськості та ділових кіл.

Улітку 1921 р. відбулася бесіда Вірта з Мальцаном, яка ще раз підтвердила, що вони однодумці і вважають за необхідне підписати радянсько-німецький договір, який заснований на невизнанні анексії і реставрації. Останнє дуже цікавило німців, однак вони не виключали, що Радянська Росія може вимагати від Німеччини відшкодувань за збитки під час першої світової війни. Тим паче, що право на це обумовлювалося Версальським договором. Вірт та Мальцан вирішили не повідомляти про свої наміри щодо Росії ні президента республіки, ні Розена, знаючи про їхнє ставлення до цього питання [18, с. 152].

15 листопада 1921 р. при врученні вірчих грамот офіційним представником РРФСР М. Крестинським, рейхсканцлер заявив, що головним завданням для Німеччини у сфері зовнішньої політики є доброзичливі відносини з Росією [3, с. 395].

З 6 по 12 грудня 1921 р. проходила зустріч Й. Вірта з М. Крестинським, на якій ще раз було підкреслено важливість економічної співпраці. На пропозицію М. Крестинського встановити міждержавні відносини Й. Вірт відреагував позитивно, конкретизувавши необхідність обговорення питання про німецьку власність у Росії [19, с. 167]. Працюючи на посаді міністра закордонних справ, В. Ратенау вже застав "східну політику" в дії [21, с. 54] і, безумовно, заслуга в цьому належала Й. Вірту. Він прагнув до зближення з Росією, але подій не форсував. По-перше, побоювався реакції західних держав на подібні прояви зовнішньополітичної самостійності Німеччини, а по-друге, прагнув домогтися максимуму економічної користі для німецької буржуазії.

Слід зауважити, що правлячі кола західних держав на цей час усвідомлювали необхідність та доцільність угод з Росією. Про це свідчить резолюція Канської Ради (6–13 січня 1922), у якій було вирішено скликати в Генуї (квітень) європейської конференції з економічних питань та на яку запросити Німеччину і Росію. Очевидно, що після провалу іноземної інтервенції до Росії, Захід прагнув досягти своїх мети іншими, економічними заходами.

Німеччина поставилася до проекту створення консорціуму капіталістичних держав "для відновлення Росії" зі значною настороженістю. Цей проект суперечив не лише інтересам ділових кіл Німеччини, але і підходу до відносин з Росією. 26 січня 1922 р. в Берліні перебувала делегація Російської федерації, яка проводила переговори з представниками урядових та промислових кіл відносно

нормалізації відносин та економічної співпраці. Незважаючи на існуючі суперечності, рейхсканцлер наголошував на продовженні політичних переговорів. Залишалося трохи більше двох місяців до Генуезької конференції, на яку розраховувала Німеччина в надії отримання будь-яких економічних послаблень від країн Заходу. Існували думки про отримання компенсації та за конфісковану німецьку власність у Росії, при цьому забуваючи про великі збитки, нанесені Німеччиною Росії під час війни та інтервенції. Подібними міркуваннями і визначалася тактика німців напередодні конференції, частково під час бесіди Й. Вірта, В. Ратенау, фон Мальцана з представниками російської делегації: Г. Чичеріним, М. Литвиновим, Л. Красіним, В. Воровським. Про хід переговорів народний комісар закордонних справ Г. Чичерін 10 квітня телеграфував до Москви, посилаючись на складне становище Німеччини та слабкість її уряду. Під час переговорів було узгоджено тексти майбутнього договору, за виключенням питання про націоналізовану Росією німецьку власність [2, с. 182]. Метою німецької делегації було не тільки домогтися додаткових поступок, але й відкласти підписання договору з тим, щоб з'явитися перед Заходом нічим не зв'язаною.

На результат переговорів мало певний вплив розходження у поглядах між Й. Віртом та В. Ратенау, який був прихильником західної орієнтації, та гадав, що поспішати з німецько-радянським договором не варто. Це не завадило йому перекласти відповідальність за затримку на радянську сторону (чого Й. Вірт ніколи не робив) [3, с. 539]. Й. Вірт бачив безперспективність для Німеччини односторонньої орієнтації на Захід. Необхідно було швидко діяти і поштовхом для цього стало повідомлення (воно було достовірним) начебто радянська делегація веде переговори з англійцями про права РРФСР на отримання відповідної частки репарацій від Німеччини. На німців це повідомлення справило приголомшливе враження і примусило їх прийняти рішення. Рейхсканцлер писав, що представники Заходу прагнули при допомозі § 116 (право Росії претендувати на репарації) створити напругу, незгоду між російською і німецькою делегаціями. Однак росіяни зрозуміли ці наміри, після чого Німеччина рішуче виступила за укладання договору з РРФСР, перш за все тому, що він відповідав інтересам країни, незалежно від того, як його будуть сприймати інші держави [1, с. 57]. Рейхсканцлер надав енергійну підтримку Мальцану, гадаючи, що якщо Ратенау не переборе своїх вагань, то він сам підпише договір, на що Ратенау нарешті зважився [17, с. 447].

Вирішивши укласти договір, рейхсканцлер добре розумів, що йому доведеться переборювати значний опір впливових німецьких сил і, перш за все, президента країни, деяких міністрів. Ураховуючи це, він 14 квітня дає вказівку про відправлення до Берліна телеграми, у якій повідомляє керівництво країни про підписання угоди з Росією з метою уникнення ізоляції [18, с. 207]. Однак був відправлений інший текст, що викликав збентеження у противників договору тим, що рейхсканцлер вирішив проігнорувати це, демонструючи Антанті здатність Німеччини проводити самостійну зовнішню політику. Й. Вірт добре розумів, що поряд із противниками, він зустріне в країні значне коло прихильників нормалізації відносин з Росією.

16 квітня 1922 р. текст договору було підписано Г. Чичеріним та В. Ратенау. Він передбачав встановлення дипломатичних відносин у повному об'ємі, анулювання взаємних претензій: РРФСР відмовлялася від отримання репарацій, Німеччина – відшкодувань за конфісковану в РРФСР власність німецьких промисловців, банкірів. Обидві сторони погоджувалися розвивати взаємну торгівлю на основі найбільшої сприятливості, відбувалося поновлення консульських відносин [3, с. 479–481]. Рапальський договір було укладено без консультацій з

командувачем рейхсверу генералом фон Сектом. Він і був результатом політики, яку проводив граф фон Брокдорф-Ранцау та барон фон Мальцан – керівник східного відділу Міністерства закордонних справ. Командувач рейхсвером започаткував політику неофіційних та таємних військових угод з представниками Червоної армії. Перші контакти були налагоджені ще восени 1919 р., активні переговори припадають на 1921–1922 рр. РРФСР прагнула одержати технічну допомогу німецьких інженерів для свого озброєння. Німці ж бажали обійти рішення Версальського договору, випробовуючи в Росії заборонену Версалем німецьку зброю та проводячи в Росії підготовку воєнних кадрів для рейхсвера.

Договір був документом першорядного значення не лише для країн, які його підписали, а і для світової спільноти, бо спирався на принципи мирного співіснування. Повідомлення про підписання договору було подібне вибуху бомби. Англійський прем'єр-міністр Ллойд Джордж та міністр закордонних справ Франції Барту шаленіли, розуміючи той факт, що німецько-радянський договір створює зовсім нове бачення розвитку світових відносин.

Британія, Франція, Італія прагнули звинуватити Німеччину в "порушенні" покладених на неї зобов'язань. Загрожуючи зривом конференції, вони 18 квітня звернулися до Німеччини з колективним протестом, прагнучи залаякти керівників її уряду. Відкидаючи цей протест, рейхсканцлер Німеччини доводив, що договір не пов'язаний з якою-небудь подією і не є секретним для громадськості. 18 квітня на нараді членів німецького уряду в Генуї прихильник прозахідного курсу – міністр фінансів та член партії Центру Гермес звинуватив рейхсканцлера та В. Ратенау в тому, що проект договору не обговорювався кабінетом уряду. Це не похитнуло Й. Вірта. 24 квітня на засіданні членів уряду він запевнив усіх, що бере на себе відповідальність за політику в Рапалло. Що стосується ставлення СДПН до договору, то її політика була двоїстою. Однак у Німеччині зростала цькування, погрози ворогів договору на адресу В. Ратенау (22 червня 1922 р. його було вбито) та Й. Вірта. Дедалі частіше поширювалися листівки з текстом "Бийте Вірта з усією силою" [4, с. 426], тому, 24 червня його кабінет опубліковує проект закону "Про захист республіки". У ті часи відомий журналіст Г. Кесслер писав, "що засідання було дискусійним. Гермес та Маркс вважали, що новий закон не може бути направленим проти лівих сил, що він стоїть на захисті демократії, і те що соціал-демократи його не підтримали, сприятиме зміцненню реваншистських сил" [16, с. 323].

Після вбивства В. Ратенау, Й. Вірт знову очолив міністерство закордонних справ. Відносини із Заходом особливо з Францією, де до влади повернувся лідер "непримирених" Р. Пуанкаре (1922–1924, 1926–1929), ускладнювалися. Генуезька (10 квітня – 19 травня 1922), а потім Гаазька (15 червня – 20 липня 1922) конференції не виправдали сподівань правлячих кіл Німеччини про послаблення репараційного тягара. У публічних виступах Й. Вірта висловлювалася надія на мирне розв'язання протиріч із західними країнами, стверджувалося, що репараційну проблему вдалося перетворити із політичної на економічну, хоч уряд постійно залежав від промислових, банківських кіл. Мова йшла про поставки вугілля на рахунок репарацій. Зі свого боку, вугільні магнати висували нові вимоги до уряду. Г. Стіннес погодився задовольнити прохання уряду, але обмежив дії "допомоги" лише 1923 р., вимагаючи, щоб гірняки працювали понаднормово. Він прагнув диктувати політику в питаннях збільшення виробництва, скасування 8-годинного робочого дня, проведення поза уваги уряду переговорів із французькими політичними діячами, підприємцями, вимагав включення до складу уряду членів Народної партії, наголошуючи на тому, що якщо уряд не прислухається до

вимог, буде змушений піти у відставку [10, с. 364]. Відбувся саботаж усіх рішень уряду, що мали на меті забезпечити виплату репарацій. І хоча уряд докладав відчайдушних зусиль, його дії, як хвилі, розбивалися об каміння. Позиції рейхсканцлера серйозно похитнулися. Він ставав дедалі більш небажаним господарем країни. Слабкість позиції уряду виявлялася і у відносинах з РРФСР, які розвивалися не досить інтенсивно, викликаючи критику в різних суспільних колах. Затяглося і призначення німецького посла до Москви. Вибір упав на графа Брокдорфа-Ранцау – професійного дипломата, відомого своєю відмовою підписати Версальський договір (28 червня 1919). Між ним і рейхсканцлером не було взаємної симпатії. Брокдорф-Ранцау належав до дворянської еліти і в його очах Й. Вірт був "плебеєм". У другій половині липня встановилося певне взаєморозуміння. Можна вважати, що ці бесіди слугували для Брокдорфа-Ранцау поштовхом до перегляду його ставлення до РРФСР, тому що в майбутньому він стає прихильником зближення Німеччини з СРСР. Так, у своїх Нотатках від 14 липня 1922 р. від зазначає, що із розумінням поставився до пропозиції Й. Вірта про співпрацю з Росією [13, с. 120], тому був призначений послом до Москви. Разом з тим обставини в країні свідчили, що у жовтні-листопаді 1922 р. Й. Вірт втрачає значну підтримку Католицької партії центру, більшість у парламенті, не владний протистояти силам, що прагнуть повернути діяльність уряду вправо, зірвати "політику виконання" (не тому, що вона була неможливою, а тому, що для них вона була матеріально невідповідною) та замінити її "політикою катастроф". Після 10 листопада стало зрозумілим, що владні структури відвернулися від уряду, крім того, соціал-демократи відмовилися від участі у коаліції з Народною партією. Тому, 14 листопада Й. Вірт подає у відставку. Його наступником стає довірена особа великого капіталу, фінансових та промислових кіл В. Куно, той самий, якого у 1920 р. Й. Вірт не допустив до уряду.

Знаходячись у відставці, Й. Вірт не припиняє доводити важливість двосторонніх відносин з Росією, заявляючи, що "історія Європи підтверджує: поки Німеччина та Росія ставляться один до одного дружельно – норма-

льний розвиток для них забезпечений" [7, с. 320]. Ці слова нагадують про заповіт імперського канцлера О. фон Бісмарка щодо необхідності збереження доброзичливих відносин з Росією, але Й. Вірт пішов далі свого попередника, бо пропагував і здійснював на практиці добросусідство двох великих держав континентальної Європи.

Перебування Й. Вірта при владі було важливим етапом в історії Веймарської Німеччини. Його політика уособлювала буржуазно-демократичну альтернативу розвитку Німеччини і, у випадку її послідовного продовження, німецький народ міг би і не потрапити у вир націонал-соціалістичної ідеології, що привела націю до світової війни.

1. Ахтамзян А. Рапалльська політика. Советско-германские дипломатические отношения в 1922-1932 гг. – М., 1974. 2. Рапалльський договір і мирное сосуществование. – М., 1963. 3. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. – М., 1971. – Т. 2. 4. Bachem K. Vorgeschichte, Geschichte und Politik der Deutschen Zentrumspartei. – Köln, 1968. – Bd. 9. 5. Brecht A. Aus nächster Nähe. Lebenserinnerungen 1884–1924. – Stuttgart, 1966. 6. Das Kabinett Fehrenbach. – Boppard-am-Rein, 1972. 7. Deuerlein E. Deutsche Kanzler von Bismarck bis Hitler. – München, 1968. 8. Див. Deutsche Demokratie von Bebel bis Heuss. Geschichte in Lebensbildern. – Hamburg, 1964. 9. Див. Die Kabinette Wirth I und II. – Boppard-am-Rein, 1973. – Bd. 1. 10. Euler H. Die Außenpolitik der Weimarer Republik. – Aschaffenburg, 1957. 11. Eschenberg T. Matthias Erzberger. – München, 1973. 12. Griewank K. Dr. Wirth und die Krisen der Weimarer Republik // Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller – Universität. – Jena, 1951/1952. – H. 2. 13. Helbig H. Die Fragen der Rapallo-Politik. – Göttingen, 1958. 14. Див. Jasper G. Der Schutz und Republik. – Tübingen, 1963. 15. Köhler H. Lebenserinnerungen des Politikers und Staatsmannes 1879–1949. – Stuttgart, 1964. 16. Kessler H. Tagebuch 1918–1937. – F/a. M., 1961. 17. Krummacker F.A., Lange H. Krieg und Frieden. Geschichte der deutsch-sowjetischen Beziehungen von Brest – Litowsk bis zum Unternehmen Barbarossa. – München, 1970. 18. Див. Laubach E. Die Politik der Kabinette Wirth 1921/1922. – Lübeck; Hamburg, 1968. 19. Linke H.G. Deutsche-sowjetische Beziehungen bis Rapallo. – Köln, 1970. 20. Morsey R. Die Deutsche Zentrumspartei. 1917–1923. – Düsseldorf, 1966. 21. Schlesinger M. Erinnerungen eines Außenseiters im diplomatischen Dienst. – Köln, 1967. 22. Treviranus G.R. Das Ende von Weimar. Heinrich Brüning und seine Zeit. – Düsseldorf; Wien, 1968. 23. Див. Vom Hotzenwahl bis Wyhl. Demokratische Traditionen in Baden. – Köln, 1977. 24. Див. Wirth G. Joseph Wirth. – Berlin, 1980. 25. Wirth G. Zum Polarisierung der Kräfte in der Zentrumspartei in den Jahren 1920/1921 // Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller – Universität. – Jena, 1965. – H. 2.

Надійшла до редколегії 31.01.06

В. Перещ, асп.

МОТИВИ "ПАРТІЙНОГО ТОТЕМІЗМУ" В МІНОЙСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ (ДО ПИТАННЯ ПРО "МІНОЙСЬКИЙ МАТРІАРХАТ")

На основі археологічних джерел досліджено сутність суспільно-політичного устрою мінойського Криту. Проаналізовано зародження та розвиток так званого "мінойського матриархату". Простежено зв'язок між статевим та "партійним" тотемізмом.

Analysing the archaeological sources, the author of the article studies essence of political system in Minoan Crete. Origin and development of "Minoan matriarchy" is investigated. Relation between gender and "party" totemism is comprehended.

Вивчення питань, пов'язаних із суспільно-політичним устроєм мінойського Криту, дозволить нам пролити світло на важливі моменти в історії як Егеїди II тис. до н. е., так і деяких ранніх цивілізацій Передньої Азії.

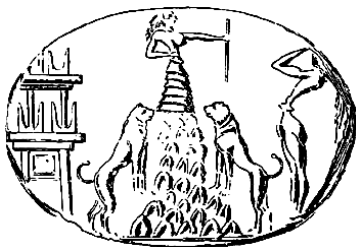
У даній роботі ми прагнемо розкрити зміст зображених у мінойському мистецтві сцен, пов'язаних з переслідуванням та роздиранням хижими тваринами трав'янистих.

Досліджуючи пам'ятки мінойського мистецтва, зокрема сцени, що представлені в мінойській гліптиці, ми звернули увагу на деякі характерні особливості в тих композиціях, які пов'язані з тваринним світом та світом мінойських божеств. Досить характерним у цих творах є те, що мінойська богиня – так звана Володарка звірів (Πότνια Θηρῶν) дуже часто зображується в компанії хижих звірів – левів, яких іноді змінюють грифони (які, як зазначає Ю. Андреев, "в усіх цих випадках, очевидно, мисляться як тварини однієї породи" [1, с. 304]). Ці звірі,

як правило, оточують богиню з двох сторін, ніби чекаючи на її повеління (див. рис. на с. 42) [18, р. 63, fig. 17; 8, vol. IV, fig. 130, 131, 133 a, 351; 1, ил. 56, 77]. Іноді вони супроводжують її на полюванні (?) [16, abb. 71 e; 1, ил. 75, 76]. Усе це дало привід А. Евансу охарактеризувати цих звірів як "святих стражів" або "помічників божества" [8, vol. IV, pt. II, р. 585, 607–614]. Сама ж "Володарка" бере їх під свою опіку, простягаючи над ними руки. Одним словом, ці хижакі можуть бути осмислені як свита мінойської богині [1, с. 252–253].

Зовсім не такими є відносини між цими хижаками та чоловічим божеством (або героями чи царями, що його дублюють). Так, ми бачимо на печатках сцени боротьби цього божества з левами [16, abb. 71 c; 8, vol. IV, fig. 573, 574], тоді як на інших печатках чоловіче божество зображується в дружніх відносинах із трав'янистими [14, pl. 206; 16, abb. 72 g; 8, vol. III, fig. 211]. З іншого боку, нам майже

невідомі сцени, на яких у колі трав'янистих зображувалася б мінойська богиня. Проте досить часто перед нами постають сцени переслідування та роздирання трав'янистих хижаків [11, pl. 43; 14, pl. 117; 8, vol. IV, fig. 579], які, як уже зазначалося, входили до свити богині.

Відтиск печатки із Кносса

Усе це наштовхує нас на думку, що в мінойському мистецтві (а також в певному розумінні і в мінойському суспільстві) існувало протистояння між Великою богинею і її хижацькою свитою з одного боку та чоловічим божеством і трав'янистими – з іншого.

Що ж це було за протистояння і який характер воно мало?

Ю. Андреев, аналізуючи сцени переслідування та роздирання трав'янистих хижаків, приходять до таких висновків. Мінойська "Володарка звірів була кровно (у буквальному, а не в переносному значенні цього слова) зацікавлена в тотальному винищенні хижаків трав'янистих тварин незалежно від того, брала вона сама безпосередню участь у цьому величезному кровопролитті, яке могло бути осмислене і як полювання, і як жертвоприношення, або ж ні. У будь-якому із цих випадків саме їй мала дістатися вся пролита її слугами кров, яка була для неї головним джерелом життєвої сили (мани), що забезпечувала нормальне функціонування богині у її основній ролі Всезагальної матері всього живого, яка поглинає своє власне потомство, а потім з подвоєною силою відтворює його... [1, с. 308]. Як універсальне божество дикої природи, пануюче над життям і смертю, вона втілювала у своєму образі великий закон боротьби за існування, регулюючи співвідношення чисельності хижаків і трав'янистих в окремих біоценозах, слідкуючи за тим, щоб їх загибель і приплид не порушували встановленої на віки природної рівноваги. Однак у сприйнятті мінойців Володарка була зовсім не символом "байдужої природи", однаково байдужої до всіх своїх породжень. У віковичній боротьбі земних істот за право на життя вона неприховано була на боці хижаків, вважалася їх грізним ватажком, розділяла з ними їх агресивність і кровожерливі інстинкти" [1, с. 372–374]. Що ж до сцен, на яких зображено боротьбу чоловічого божества з левачами, Андреев зазначає: "Цікаво, що юний бог або "геній", який замінює в багатьох випадках Володарку в геральдичних композиціях такого ж типу демонструє свою владу над звірами більш відверто, рішуче хапаючи їх за загривки і піднімаючи у повітря" [1, с. 304]. Саме ж чоловіче божество автором сприймається як дублер або асистент Великої богині, який допомагає їй виконувати деякі її функції [1, с. 339, 343].

Таким чином, гіпотеза Андреева пов'язує розглядувані нами сцени з релігійною сферою життя мінойців. При всій її переконливості ця гіпотеза навряд чи може бути визнана остаточною та вичерпною відповіддю на поставлене перед нами питання. Не відкидаючи таку можливість вирішення проблеми, розглянемо також і деякі інші. У даному випадку доречно буде зазначити, що різна інтерпретація одних і тих же сцен може бути виправданою з огляду на те, що переплетення або перетікання різних смислових відтінків одного й того ж

образу, однієї і тієї ж речі або особи – цілком нормально явище в наскрізь синкретичному мисленні стародавньої людини, яке не піддається строгому логічному аналізу [1, с. 302]. Не будемо забувати, що кожен міноєць міг розуміти ту чи іншу сцену з мистецтва через призму свого світогляду. Так, наприклад, критські служителі культу в сцени роздирання хижаків трав'янистих могли вкладати той зміст, який намагався відтворити Ю. Андреев – жертвоприношення з метою насичення Великої богині кров'ю своїх дітей. Сцени ж боротьби чоловічого божества з левачами прості мінойські селяни могли сприймати як втілення мотиву боротьби з хижаками з метою захисту домашньої худоби [пор.: 2, с. 68–69]. Подібні інтерпретації можна було б продовжувати та розвивати і далі (ми можемо вбачати в цих сценах мотиви боротьби добра і зла, весни з зимою і т. п.). Проте вони не торкаються тих суспільно-політичних процесів, які відбувалися в мінойському суспільстві. Зрозуміти сутність цих сюжетів ми зможемо, лише враховуючи ту конкретну історичну ситуацію, що склалася на Криті в період "старих" та "нових палаців". Ця ситуація характеризується різким прискоренням темпів соціально-економічного та культурного розвитку, що, за словами того ж Ю. Андреева, дозволяє розцінювати сам факт зародження цивілізації на Криті як свого роду "стрибок у нову якість", а також говорити про відому швидкість, а отже, і неповноцінність цього варіанту палацової цивілізації [1, с. 214]. У часи свого найвищого культурного розквіту мінойське суспільство перебувало на етапі ще далекому від повного розпаду первіснообщинних відносин і в ньому все ще продовжували панувати традиції родової солідарності [1, с. 583]. На нашу думку, в умовах цього "стрибка в нову якість" та відносно повільного розкладу родових відносин мало відбулися посилення боротьби патріархальних та "матріархальних" порядків, яке взагалі є властивим епосі розкладу первісного суспільства всіх народів світу [пор.: 4, с. 181–182]. У процесі цієї боротьби внаслідок різних причин становище жінки в суспільстві так зросло, що соціальна система, яка існувала на острові, наблизилася до матріархату або гінекократії в тому значенні цих термінів, яке вкладали в них Бахофен та Морган [1, с. 213–214].

Повертаючись знову до "наших" композицій, слід підкреслити, що в центрі уваги критського художника, як правило, знаходяться події загальнодержавного або загальнонародного масштабу [пор.: 1, с. 227]. Про це свідчить уже сама поява в цих композиціях верховного жіночого божества критян – Великої богині та чоловічого божества – бога-бика [пор.: 15, s. 79], який без жодних сумнівів був однією з найважливіших фігур мінойського пантеону [1, с. 377]. Причому мінойська богиня часто зображується з різноманітними атрибутами царської влади в руках.

Таким чином, розглядаючи сцени на "наших" пам'ятках мистецтва в контексті тих процесів, які відбувалися в мінойському суспільстві, ми приходимо до висновку, що вони пов'язані з протистоянням матріархату та патріархату. Більше того, наведений вище аналіз дозволяє стверджувати, що дані композиції відображають не просто боротьбу матріархального та патріархального порядків, а боротьбу двох політичних "систем" або "партій": "гінеко-олігархічної" та "патріархально-монархічної". Першопочаткове протистояння патріархального та матріархального порядків з розквітом мінойської держави переросло, на нашу думку, у протистояння між монархією, що органічно пов'язана з патріархатом та олігархією, яка, судячи з усього, сформувалася на базі гінекократії або матріархату.

Таким чином, мінойська богиня та її хижацька свита, яка зображується чи то під проводом богині, чи то без неї, могли значною мірою сприйматися мінойцями як уособлення "гінеко-олігархічних" кіл критського суспіль-

ства. На чолі цих кіл, очевидно, стояли жриці Великої богині, зображення яких ми часто зустрічаємо на палацових фресках [8, vol. III, pl. XVI–XVIII], а також зображені в мінойському мистецтві чоловіки (очевидно, жерці), які мають жіночу, або, скоріше, андрогінну зовнішність і відрізняються від жінок лише кольором шкіри [див.: 14, pl. XV–XVII, XXVII–XXVIII; 8, vol. III, pl. XVI–XVII; 16, taf. 34 a; 10, taf. 39 I–II; 15, s. 172, abb. 1]. Ці чоловіки постають перед нами надзвичайно миролюбними. Вдягнувшись в жіночі костюми, вони разом з жінками займаються жертвоприношеннями та іншими релігійними обрядами [14, pl. XV, XXVII–XXVIII; 16, taf. 34 a].

Зображені ж критськими майстрами мінойські чоловічі божества та царі, які, можливо, були в уявленнях мінойців земними втіленнями тих же божеств [1, с. 235; пор.: 8, vol. IV, pt. II, p. 401; 9, p. 13 ff.; 20, p. 91], а також траводні, зокрема бики, можуть сприйматися нами як уособлення монархічних або ж "патріархально-монархічних" елементів мінойського суспільства. Метою ж зображення цих сцен, очевидно, було виправдання та пропагування ідеології тієї чи іншої "партії", а також вплив на противника не лише реальним, але й ірраціональним шляхом [пор.: 2, с. 69].

Виходячи з нашої гіпотези, логічно припустити, що особливості зображення жіночого божества та його супутників на тій чи іншій пам'ятці мистецтва вказують на статус та роль "гінеко-олігархічних" кіл у мінойському суспільстві. Відповідно, особливості зображення чоловічого божества (або ж царя) та траводнів дозволяють нам поглянути на рівень розвитку "патріархально-монархічних" елементів.

Досить логічним є наше припущення, що Велика богиня, як верховне жіноче божество, уособлює владу "матерів", а бог чи цар – монархію, але чому в даній ситуації уособленнями цих двох "систем" виступають саме тварини?

На нашу думку, відповідь на це питання полягає у явищі, яке ми можемо умовно назвати "партійним" або "політичним" тотемізмом. Витоки "партійного" тотемізму слід шукати, можливо, у такому первісному явищі як ставейний тотемізм.

Сутність ставевого тотемізму полягає в тому, що всі чоловіки того чи іншого племені вірять у спорідненість з певним видом тварин або рослин, а всі жінки вірять в таку ж спорідненість з іншим видом [5, с. 125; 19, s. 100–101]. При цьому етнографи відмічали у первісних народів цікавий звичай: іноді чоловіки навмисно вбивали жіночих тотемів, щоб подратувати їх, жінки ж, у свою чергу, вбивали чоловічих тотемів і демонстративно проносили їх повз чоловіків. Такі "ігри" часто закінчувалися серйозними сутичками [13, p. 150–151; 17, b. IV, s. 98; 12, p. 124; 5, с. 125].

Перехід від ставевого тотемізму до "партійного" міг відбуватися на Криті, ймовірно, таким чином. Як уже зазначалося, з розкладом родового ладу посилюється боротьба патріархального та матріархального порядків. У значній частині мінойського суспільства, судячи з усього, настання патріархату надовго затримується материнсько-родовими традиціями і розклад родового ладу відбувається у формі так званого пізнього матріархату [4, с. 182]. У тій частині суспільства, де перемагають матріархальні елементи, набуває високого статусу і жіночий тотем, який переростає в загальноплемінний. З об'єднанням Криту, яке, очевидно, відбувалося в умовах пізнього матріархату, жіночі тотеми – леви та грифони – стають тотемами тих чи інших пізньоматріархальних територіальних об'єднань та "гінеко-олігархічних партій" і претендують на статус загальнодержавних тотемів.

Паралельно з об'єднанням Криту розпочинається військова експансія за межами острова, яка виплється у створення так званої "мінойської імперії" [див.: 7, с. 17–30]. У безперервних війнах зростає роль та становище чоловіка. З уз "матріархату" починають вивільнятися "патріархально-монархічні" елементи, які прагнуть до панування. Також, очевидно, посилюється таке універсальне явище як чоловічі таємні спілки [4, с. 186], діяльність яких спрямовувалася на підлив основ гінеократії [4, с. 186, 203], на протиположність ж їм з'являються жіночі спілки [4, с. 186]. Такі спілки, очевидно, і були пов'язані з мінойськими "партіями". Вони мали своїх ватажків, свої сходи і трапези, своїх духів-покровителів, релігійні церемонії [4, с. 186], а також своїх тотемів, яких, очевидно, ми і бачимо в згаданих сценах. Ми можемо також припустити, що в легенді про Мінотавра збереглися відомості про ініціації, які пов'язані зі вступом до чоловічих спілок: пожирання чудовиськом члена материнського роду, після чого мало послідувати воскресіння члена батьківського роду.

Далі перед нами постає таке питання: чому протистояння "гінеко-олігархічної" та "патріархально-монархічної" "партій" виражене у ворожнечі саме між хижакими та траводними, точніше кажучи, чому саме хижакими уособлюють "гінеко-олігархічні партії", і саме траводні уособлюють "патріархально-монархічні партії". Відповідь на це питання полягає, на нашу думку, в тому що, як відомо, скотарство традиційно належало до чоловічої сфери діяльності [6, с. 36; 3, с. 62]. Споконвічними ворогами пастухів були хижакі, очевидно, насамперед, леви, які нападали на стада. Жінки ж, помітивши, що чоловіче господарство зазнає великих лих від левів, могли сприйняти цих хижаків як своїх союзників, які відволікають чоловіків від "статевої" боротьби, тому жінки й "обрали" тотемом (спочатку ставе-вим, а потім "партійним") саме хижаків, а Велика богиня, як найвище уособлення матріархальної ідеології та "гінеко-олігархічних партій", взяла на себе роль покровительки цих тварин.

Також не будемо забувати, що головний представник траводних у мінойському мистецтві – бик – вважався на Криті втіленням чоловічого божества [15, s. 79] і був однією із центральних фігур мінойського пантеону. І тому в сценах переслідування та роздирання левами биків ми можемо відчутти торжество божественного жіночого начала над чоловічим.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що в сценах мінойського мистецтва, які пов'язані зі згадуваною ворожнечею, яскраво відобразилася та унікальна історична ситуація, що склалася на Криті в першій половині та середині II тис. до н. е.

1. Андреев Ю.В. От Евразии к Европе. – СПб., 2002.
2. Афанасьев В.К. Гильгамеш и Энкиду. Эпические образы в искусстве. – М., 1979.
3. Першиц А.И. Матриархат: иллюзия и реальность // ВАН СССР. – 1986. – № 3.
4. Першиц А.И., Монгайт О.Л., Алексеев В.П. История первичного общества. – К., 1980.
5. Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие. – М., 1964.
6. Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. Доисторический эгейский мир. – М., 1958.
7. Шувалов В.В. Морская держава Миноса // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира / Под ред. Э.Д. Фролова. – СПб., 2003. – Вып. 2.
8. Evans A. The Palace of Minos at Knossos. – L., 1921. – Vol. I; 1928. – Vol. II; 1930. – Vol. III; 1935. – Vol. IV.
9. Forsdyke J. Minos of Crete // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – 1952. – Vol. XV. – P. 13–19.
10. Geiss H. Reise in das alte Knossos. – Leipzig, 1981.
11. Hood S. The Minoans: Crete in the Bronze Age. – L., 1971.
12. Hume G. and Aston G. Savage life in Central Australia. – L., 1924.
13. Howitt A. The Natives Tribes of South-East Australia. – L., 1904.
14. Marinatos Sp. Crete and Mycenae. – L., 1960.
15. Pötscher W. Aspekte und Probleme der minoischen Religion. – Hildesheim; Zürich; N.-Y., 1990.
16. Schachermeyr Fr. Die minoische Kultur des alten Kreta. – Stuttgart, 1964.
17. Strehlow C. Die Aranda und Loritja-Stämme in Zentral-Australien. – Frankfurt/M., 1907.
18. Taylour W. The Mycenaeans. – L., 1963.
19. Vatter E. Der australische Totemismus. – Hamburg, 1925.
20. Willetts R.F. Cretan Cults and Festivals. – L., 1962.

БЕССАРАБСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У 1917–1918 РОКАХ

Розглянуто українсько-румунські відносини 1917–1918 рр., причини виникнення бессарабської проблеми, історіографія питання в цілому.

The article deals with the ukrainian-romanian relations of 1917–1918, the reasons for rising of Bessarabian problem, historiography of the issue in the whole

Незважаючи на тривалі етнокультурні й політичні зв'язки українських і румунських земель, певні періоди наших взаємин висвітлені недостатньо повно. Наукова література про відносини наших країн протягом ХХ ст. і до сьогодні, є досить нечисельною, зокрема немає спеціального дослідження про українсько-румунські взаємини 1917–1918 рр. Таке становище склалося в радянські часи, коли багато фактів української і румунської історії замовчувалися або подавалися у відретушованому вигляді, оминаючи гострі й суперечливі моменти. Маловивченою, проте доволі перспективною для дослідників є тема українсько-румунських взаємин доби визвольних змагань – УНР та Гетьманату. У цей період Україна відстоювала своє право бути незалежною державою, оформлювала відносини із сусідніми країнами, встановлювала кордони. Дослідження цієї тематики дозволять зрозуміти сутність територіальних проблем, які існують між нашими країнами, і в подальшому правильно їх вирішувати.

Для дослідження поставленої проблеми коротко окреслимо стан джерельної бази та здобутки попередників, які стали науковим підґрунтям для нинішніх дослідників. Архіви України, Румунії та Росії зберігають матеріали, що стосуються українсько-румунських відносин. Так, Центральний державний архів вищих органів влади України має велику кількість документів 1917–1918 рр. Частина документів зберігається у Москві в Архиві зовнішньої політики Російської імперії (АВПРИ) й Архиві зовнішньої політики Російської Федерації (АВПРФ) та румунських архівах органів влади.

Історіографія радянського періоду з бессарабського питання доволі ґрунтовна. Однак внаслідок різних цензурних обставин у ній не завжди повно розкривалося це питання. Праці періоду перебудови вже менш заідеологізовані і придатні для наукового опрацювання [1, с. 47–58; 3, с. 54–63; 7, с. 25–55; 8, с. 122–141; 10, с. 5–47; 23]. У 1996 р. Інститут слов'янознавства РАН випустив книгу "Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии" [2]. У 2000 р. в Росії й Румунії вийшло підготовлене спільними зусиллями вчених цих країн двотомне праця "Советско-румынские отношения. Документы и материалы. 1917–1945 гг" [24]. Ці видання постають солідним доробком, уміщуючи документи, які можуть бути корисними і дослідникам українсько-румунських стосунків.

Про бессарабське питання в загальноєвропейському контексті з академічною скрупульозністю йдеться в працях Н. Йорги та представників його історичної школи [28; 29; 34]. Останнім часом вийшло чимало цікавих праць молдовських істориків, які намагаються по-новому подивитися на складні моменти історії Молдови в загально-румунському контексті, порушуючи, насамперед, й вищезазначене питання [30; 31; 32; 33]. Серед них хочеться виокремити дві фундаментальні праці відомого історика І. Левіта, які охоплюють розвиток подій у Бессарабії від лютого 1917 по листопад 1918 рр [13; 14].

Натомість українська історіографія недостатньо репрезентує вищезазначену проблему, подекуди згадуючи про бессарабське питання лише в загальному контексті. Першою важливою працею пострадянської доби стала книга "Кордони України: історична перспектива та сучас-

ний стан", яка, спираючись на багатий архівний матеріал, розглянула нашу тематику [4]. Важливий матеріал з цієї проблеми містять праці М. Держалюка, В. Матвієнка, О. Реєнта, у яких бессарабському питанню присвячено чимало місця [6; 16; 17; 18; 19]. Безпосередньо торкається бессарабського питання в українсько-румунських відносинах С. Кульчицький у своїй невеликій, але змістовній статті [12, с. 428–435]. Праця французького ученого українського походження В. Косика "Франція та Україна: становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918)", є результатом багаторічних пошуків у військових архівах Франції [11]. Вона є неоціненним джерелом для дослідників української історії, наводячи конкретні приклади українсько-румунських взаємодій з Антантою. Остання, як відомо, зіграла вирішальну роль у приєднанні Бессарабії до Румунії. У книгах В. Сідака, присвячених історії українських спецслужб того періоду, також можна прослідкувати вплив цієї проблеми на стосунки між нашими країнами [20; 21]. Давно відомим усім раритетом археографічної думки стало двотомне видання "Українська Центральна Рада. Документи і матеріали", також багате на документальні матеріали того часу, які висвітлюють цю проблематику [26].

На підставі архівних джерел, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади України, а також розглянувши історію виникнення бессарабського питання, ми намагалися проаналізувати його в контексті українсько-румунських взаємин.

Бессарабське питання полягало у суперечливості статусу земель Пруто-Дністровського межиріччя, які протягом тривалого часу перебували в складі різних держав. У XII–XIII ст. вони були у сфері впливу Галицько-Волинської Русі, а починаючи з XIV ст., стали складовою частиною Молдавського князівства. У ході турецької експансії в Європі Молдова потрапила у васальну залежність до Османської імперії і, незважаючи на статус неінкорпорованої території, прагнула звільнитися від турецького панування. Це зумовило звернення молдавських господарів і бояр у XVI–XVII ст. до московських царів про перехід у підданство до Москви. Це було цілком можливим, оскільки Московська Русь як теоретичне підґрунтя розробила ідеологему, згідно з якою визволення православних народів від османського ярма мав здійснити християнський цар. Релігійно-державницька доктрина "Москва – третій Рим" освячувала заходи зі збирання земель колишньої Візантійської імперії навколо Московської Русі й розповсюдження впливу за її межі. Цар розглядався як світський правитель і захисник одновірців.

Під час російсько-турецьких воєн Росія ставила перед собою завдання не тільки звільнити православні народи від османів, а й встановити контроль над Протоками (Босфор і Дарданелли), отримавши, таким чином шлях до Середземномор'я і далі. Одним із кроків до виконання цього завдання було активне залучення балканських народів до сфери російського впливу. Так, у ході підготовки до Прутського походу у 1711 р., молдавський господар Д. Кантемір і російський цар Петро I підписали Луцький договір. За договором, у разі перемоги над турками, Молдова переходила до складу ро-

сійської корони, а посада молдавського господаря ставала спадковою. Цим намірам не судилося втілитися у життя, але було закладено юридичну основу входження молдавських земель до складу Російської імперії [25; с. 152]. Лише внаслідок російсько-турецької війни 1806–1812 рр. частина Молдавського князівства між Прутом і Дністром, отримавши назву Бессарабії, нарешті була приєднана до Росії [9, с. 56]. Протягом XIX ст. Бессарабія поступово була інкорпорована: шляхом уніфікації законодавства, встановлення російської адміністрації й упровадження в діловодство російської мови. При цьому, населення краю зазнало культурного впливу з боку Росії, а економіка почала переорієнтовуватися на капіталістичний спосіб виробництва.

Уже після Кримської війни 1853–1856 рр. Південну Бессарабію було від'єднано від Росії й передано до Молдови. Паризький договір 1856 р. залишав Росію в ізоляції не тільки політичній, а й економічній, позбавивши її можливості судноплавства Дунаєм. У той же час об'єднавчі процеси в Молдові і Валахії у 1859–1861 рр., виходячи з розстановки сил між Портою і європейськими країнами, і при сприянні Росії, призвели до утворення Об'єднаних Принципатів, з 1862 р. – князівства Румунії. Остання була дуже занепокоєна відсутністю в межах свого князівства бессарабських земель, з населенням яких Румунія не порівняла етнокультурних зв'язків. У другій половині XIX ст. Росія за допомогою дипломатії й військової сили всіляко прагнула звільнити народи Балкан від турецького панування. Так, на Берлінському конгресі, після російсько-турецької війни 1877–1878 рр., завдяки зусиллям Росії незалежність Румунії було визнано. Південна Бессарабія знову переходила до складу Росії, а Румунія отримувала компенсацію у вигляді болгарської Північної Добруджі. Проте це не влаштовувало офіційний Бухарест, який відразу після війни почав шукати можливостей повернути Південну Бессарабію [9, с. 215, 232]. Незважаючи на прагнення Росії зберегти гарні відносини Румунією, вони все ж були зіпсовані саме наявністю бессарабського питання.

Улітку 1916 р. румунський уряд почав секретні переговори з Антантою про участь у війні на її боці, за умови повернення Південної Бессарабії. Союзники Росії по Антанті вирішили задовольнити вимоги Румунії за рахунок угорської Трансильванії. Однак у січні 1918 р. Румунія, скориставшись послабленням Росії після війни і революції, анексувала всю Бессарабію. Підписання Брестського миру викликало зміну позиції Антанти з бессарабського питання, остаточно схиливши її на бік румунського уряду.

Румунія як новостворена держава прагнула якомога швидше зібрати всі землі, де проживало східнороманське населення (молдавани, арумуни, істрорумуни, трансильванські румуни, куцовлахи), використовуючи всі можливі способи при цьому. Протягом кінця XIX – початку XX ст. вона перетворювалася на найвпливовішу державу Балкан. Однак амбіції офіційного Бухареста не завжди відповідали можливостям румунської держави, яка у вирішенні своїх проблем, спиралася, зазвичай, на сильнішу країну.

Українсько-румунські відносини часів Центральної Ради й Гетьманату отримали бессарабське питання як камінь спотикання. У його вирішенні брала участь спочатку царська а згодом радянська Росія з одного боку, і Румунія – з іншого. Україна стала співучасником цієї болючої для усіх проблеми лише після Лютневої революції 1917 р., коли постало питання оформлення української державності – від національно-персональної української до повного суверенітету. Для вирішення бессарабського питання на свою користь, більшовицька Рада Народних Комісарів тиснула на Румунію ще й за допомогою новоутвореної радянської України. "Робітничо-селянська" Росія прагнула відновити контроль над "національними окраїнами" царської Росії. Румунія, скориставшись рево-

люційними подіями в Росії, також заявила свої права на Бессарабію. Говорила про це й Українська Центральна Рада, оскільки на півдні і півночі краю мешкало українське населення, яке не виявляло жодних бажань ставати підданими румунської корони. Бессарабське питання не було для України далеким, у 1917–1918 рр. воно вже заявило про себе, як хвилююча нагальна проблема. З нього витікала проблема українсько-румунського кордону, вирішення якої могло б, відповідно, привести до визнання України Румунією.

Складність українсько-румунських взаємин полягала також у тому, що в самій Бессарабії, як і в інших землях, які виходили зі складу Росії, відбувалися типологічно схожі процеси. Державотворення відбувалося за наявності проросійських і прорумунських сил у краї. Спочатку, 21 листопада 1917 р., було проголошено Сфатул Церій – законодавчо-представницький орган Бессарабії, а 2 грудня 1917 р. – Декларацію автономії Бессарабії. 24 січня 1918 р. було проголошено Декларацію незалежності Бессарабії під назвою Молдавської республіки з її урядом – Генеральним Директоратом. МНР як і УНР пройшла еволюційний розвиток від проголошення автономії до декларації повної незалежності. Однак тиск з боку Румунії й послаблення російського впливу змусили керівництво краю обрати прорумунський шлях розвитку своєї держави. Відповідно, 27 березня (9 квітня) 1918 р. було проголошено Декларацію унії Молдавської республіки з Румунським королівством [13; 14]. З листопада 1917 р. події в краї розвивалися з карколомною швидкістю, що не відповідало розвитку суспільно-політичних відношень. Прийняття Декларації про унію у квітні 1918 р., довело, що Бессарабія виявилася не готовою до самостійного життя.

Українська Центральна Рада, прагнучи вирватися з лабет Російської імперії, спочатку радо вітала появу Сфатул Церій, підтримавши появу в Бессарабії політичної автономії. Напередодні проголошення Молдавської республіки, а саме 15 січня 1918 р., керівництво УЦР передало румунському представникові генералу Коанді заяву. У ній йшлося, що Україна не проти злуки Бессарабії й Румунії, і навіть згодна допомагати у цьому питанні. Цілком імовірно, що українська сторона при цьому розраховувала на допомогу з боку Румунії у справі визнання незалежності України [15, с. 29]. Згодом, неправильно оцінивши міжнародну обстановку і власні можливості, УНР стала вимагати повернути Хотинський, Ізмаїльський та Аккерманський уїзди. Ці вимоги були цілком справедливими, якби не вкрай хитке положення самої УНР. Генеральне секретарство справ міжнародних, а згодом Народне Міністерство закордонних справ на чолі з О. Шульгиним, жваво обговорювали з румунською стороною питання приналежності бессарабських земель.

Румунський уряд аргументовано доводив Україні, що вона страждає пережитками царського часу – прагненням до приєднання, необґрунтоване нещодавнім Брестським договором. Як з'ясувалося згодом, значним недоліком української дипломатії було те, що українська сторона не включила питання про приналежність бессарабських земель до порядку денного під час переговорів у Бресті. Так, на вимоги української сторони, у ноті, датованій не пізніше кінця січня 1918 р., румунський міністр іноземних справ С. Авереску наголошував, "що Рада, заявляючи свої нові претензії, забула, що, підписуючи у Бересті-Литовському мир, Україна не покликала ні на які права ні до території, ні до населення Бессарабії, яку вважала за цілком окрему державу, від якої її одділяє Дністер, одвічна границя Молдавії, а також російської провінції Бессарабії після 1812 р., і велика шкода, що сьогодні політика Народньої Республіки, здається направлена до заборчости, якої не виправдовують ні історія, ні принцип права. І дійсно, з погля-

ду історичного й етнічного Бессарабія є без жадного сумніву румунська, бо належала до молдавської корони від часу утворення цього князівства в XIV віці аж до моменту захоплення царською Росією в році 1812, це насильство не могло би бути повторено Народною Республікою ціною всякої справедливості і права" [18, с. 31]. Румунська влада, таким чином, усіляко застерігала офіційний Київ від необдуманих кроків у вигляді збройної інтервенції, нагадуючи, що для анексії Бессарабії в української сторони немає юридичних підстав.

Україна у 1917–1918 рр. змогла лише заявити про себе як самостійна держава. Проте без підтримки усіх верств населення і без військової допомоги Антанти чи Німеччини країна не змогла б протистояти усім внутрішньо- і зовнішньополітичним ворогам. Виснажувало Україну й вирішення бессарабського питання. Не маючи достатньо дипломатичних й управлінських кадрів, відчуваючи брак міжнародного досвіду, Україна замість того, щоб об'єднати зусилля з радянською Росією і вирішувати це питання разом, прагнула самотужки діяти порозуміння з Румунією. Проте, як показав історичний досвід, саме радянській Росії і не варто було довіряти, тому цілком доречним були намагання України встановити контакти з країнами Антанти, зокрема і для вирішення бессарабського питання. Антанта і Центральні держави, не маючи достатньо відомостей про Україну, сприймали її як частину Великої Росії, на яку та, начебто, мала всі права. Так, серед України, Бессарабії й Румунії Антанта виокремлювала лише останню, надаючи їй усіляку підтримку. Для України і Бессарабії, які були заселені "неісторичними народами", Антанта і Центральні країни готували роль інкорпорованих територій. Лише завдяки зусиллям уряду й дипломатів Україна домоглася у січні 1918 р. визнання незалежності "де факто" від Франції і Великої Британії. А після підписання Брестського миру у березні 1918 р., з погляду міжнародного права Україну можна було розглядати як державу вже "де юре". Натомість проголошена на бессарабських теренах Молдавська Народна Республіка, отримала визнання лише з боку України і Румунії.

У цих умовах певним прорахунком української влади виявилось прийняття відставки міністра МЗС О. Шульгіна, який, будучи досвідченим політиком, уміло керував зовнішньополітичним відомством. О. Шульгін проводив активну політику зі зближення з Антантою, але здобутки цієї політики були перекреслені підписанням Брестського миру. Його професійність і далекоглядність дозволяла знаходити тимчасовий компроміс з Румунією з бессарабського питання. Після відставки О. Шульгіна у січні 1918 р. зовнішньополітичний курс УНР було змінено. Україна, не пориваючи зв'язків з Антантою, почала проводити політику на зближення із Центральними державами.

Внаслідок інтервенції військ М. Муравйова й Антонова-Овсієнка у січні-лютому 1918 р. Центральна Рада і Рада Народних Міністрів були змушені спішно покинути Київ, виїхавши в напрямку Житомир – Сарни. Керівництво УНР майже на два місяця втратило можливість впливати на вирішення бессарабського питання. Не виключено, що проголошення незалежності Бессарабії 24 січня 1918 р., збіглося у часі з більшовицькою інтервенцією й від'їздом з Києва керівництва УНР, не випадково. У цей час румунськими військами на кордоні з Україною, щоб запобігти можливому втручання в політичне життя МНР, було встановлено блокаду. Мости через Дністер було перекрито, а в березні-квітні 1918 р., після приєднання Бессарабії до Румунії, взагалі висаджено у повітря, телеграфний зв'язок з Києвом й Одесою був відсутній. Наступного дня після визволення Києва від більшовиків – 2 березня 1918 р., міністр закордонних справ УНР В. Голубович розіслав урядам Центральних

держав і Румунії ноту. У ній наголошувалося, що "всяка зміна бувшої румунсько-російської границі, особливо в її північній і південній частинах, глибоко порушує політичні і економічні інтереси УНР" [18, с. 31].

Встановлення дипломатичних відносин Української Народної Республіки з Румунським Королівством припало на доволі складний час, коли сама УНР доживала останні дні. Намагаючись зберегти нейтралітет, а також залучити Румунію до стану своїх прихильників, М. Грушевський на засіданні Центральної Ради 15 березня 1918 р. усіляко підтримував прагнення Бессарабії самовизначитися. У своїй промові він зокрема зазначав, що "з української сторони ніхто не має претензії на ті часті, у яких більшість становить молдавська людність, і оскільки дійсно місцева людність виявить свою охоту злучитись з Румунією, – місцева людність, а не румунське правительство". У той же час голова УЦР наголошував на необхідності самовизначення районів з українським населенням, тобто "мова може бути тільки про ті території, у яких молдавська людність не має абсолютної більшості. Це є мова про північну частину Бессарабії й південну" [12, с. 430; 25, с. 206].

Незважаючи на те, що бессарабське питання значно погіршило українсько-румунські відносини в часи першої УНР (листопад 1917 – квітень 1918), його все одно слід було розв'язувати. Для цього Центральна Рада вирішила направити до Румунії свого дипломатичного представника у ранзі посланця УНР. Ним був визначений діяч Центральної Ради М. Галаган. Наприкінці березня, під час розмови з М. Грушевським, питання щодо дипломатичного представника УНР в Румунії було вирішено, практично, за кілька годин [15, с. 171–172]. Для М. Галагана було складено пам'ятку, згідно з якою найголовнішим питанням в українсько-румунських відносинах залишалося бессарабське. Воно, відповідно, породжувало інші проблеми: визнання України, кордону, про військовополонених та інтернованих, військове майно. Для вирішення поставлених завдань М. Галагану треба було зв'язатися з послом у Німеччині О. Севрюком, який мав повноваження підписувати договір з Румунією щодо українсько-румунського кордону. Відносно кордону ані з Бессарабією, ані з Румунією Україна жодних правочинів не укладала, як зазначалося в пам'ятці. Уже 13 квітня 1918 р. була готова вірча грамота, яку М. Галаган вручив румунському прем'єру А. Маргіломану, прибувши до Ясс у квітні місяці [15, с. 23].

Того ж 13 квітня 1918 р. німецькі дипломати провели зустріч з головою УЦР М. Грушевським, головою МЗС В. Голубовичем та керуючим справами МЗС М. Любинським, під час якої наголошували, що без підтримки німецьких військ жоден з них не лишився б на своїй посаді. Психологічний тиск на представників української верхівки означав, що в умовах загострення ситуації в країні, її долю вже майже вирішено. Так, німецький посол у доповіді рейхсканцлеру від 29 квітня невисоко оцінював здібності української правлячої еліти, проте схвально відгукувався про П. Скоропадського: "У наш час ідеологів, фантастів і недоумків він принаймні проявив себе як чоловік" [18, с. 56]. Проте керівництво УНР не полишало надій на розв'язання внутрішньополітичної кризи.

У цей час було хитким і становище Бессарабії. З одного боку, у краї відбувалися державотворчі процеси, формувалися владні інститути, а з іншого – міжнародне становище новоутвореної Молдавської держави було дуже складним. У 1916–1918 рр. майже всю територію Румунії було зайнято німцями, за виключенням Запрутської Молдови, а Україна після Брестського договору також трималася завдяки присутності німецьких й австро-угорських військ. Бессарабії, внаслідок цього, загрожувала повна втрата тільки що проголошеного суверенітету. Претендентами на бессарабські землі, причому,

з неоднаковими правами, виступали: Німеччина, Росія, Україна й Румунія. Сфатул Церій при вельми несправедливому голосуванні обрав останню. Значної частини депутатів на засіданні 27 березня (9 квітня) 1918 р. не було, а тих, хто чинив спротив сфальшуванню виборів, було розстріляно. Після введення в Бессарабію румунських військ, керівництво УНР усвідомлювало, що декларована унія є способом вивести бессарабські землі із зони впливу України. Хоча дипломатичним шляхом ще робилися різні спроби приєднати до УНР ті території, у яких переважно мешкали українці.

Після приєднання Бессарабії до Румунії активність української сторони, яка відправила ноту за № 1512 від 19 квітня 1918 р., помітно зросла [15, с. 32]. Проте для УНР М. Грушевського і В. Винниченка це була вже остання нота, над Україною нависала тінь державного перевороту. Український уряд, як і раніше, не визнавав прав Румунії на Бессарабію, аргументуючи це тим, що подібні дії можуть бути законними лише після проведення плебісциту. З юридичного погляду, це було б справедливе вирішення суперечливого питання. Через тиск Росії й України на європейські держави, які, відповідно, впливали на Румунію, референдум було проведено. Він закріпив право Румунії на Бессарабію, але умови проведення плебісциту не давали підстав вважати його прозорим і справедливим.

Румунська сторона час від часу робила заяви про те, що вона не знає про будь-яку із частин Бессарабії, яка хотіла б приєднатися до України, що, безперечно, не відповідало дійсності. У вищезазначеній ноті українського уряду акт румунської влади відкрито називався анексією. У ньому, зокрема йшлося, що українська влада "не визнає рішення "Сфатул-Церій" про прилучення Бессарабії до Румунського Королівства актом вільного виявлення волі всіх народів, насильючих територію Бессарабії, і тому Українська Народня Республіка вимагає – здійснення вільного бажання мешканців тих частин Бессарабії, які заявили, або вільно виявлять свою волю прилучитися до Української Народньої Республіки". У ноті далі йшлося про те, що Українська Центральна Рада доручає Раді Народних Міністрів звернутися до Румунії, а також до держав Четверного союзу з нотою – протестом проти утисків і насильств над народами Бессарабії. Керівництво УЦР також зазначало, що "не вважаючи Бессарабську справу актом 9-го квітня за вирішеною, Українська Центральна Рада доручає Раді Народних Міністрів вжити всіх заходів, які будуть до її розпорядження, аби в найкоротшим часі було рішення долю Бессарабії в порозумінню з Українською Народньою Республікою й за свобідним виявом волі всього населення Бессарабії" [15, с. 32].

Ця й наступні ноті подібного змісту лише драгували румунський офіціоз, викликаючи обурення румунського уряду, який відповів черговою нотою від № 3501 від 19 червня 1918 р. Спростовуючи вимоги української сторони про економічні потреби України щодо Бессарабії, румунський уряд писав, "що до стратегічних і економічних потреб, Королівське Правительство має честь зауважити, що з браком якого-небудь іншого тривкішого мотиву, згадані потреби завжди були кінцевим аргументом для виправдування завоювань та загарбань, ще недавно царська політика не мала інших аргументів для виправдовування своїх претензій монополізувати Босфор і Чорне Море, і тепер Українська Республіка не може, коли вона не хоче одверто приєднатися до принципів імперіалістичної політики, підтримуватися цими уже добре відомими підставами для претензій зглядом територій, на котру вона не може мати ніякого права.

Коли взяти за добру і дійсну підставу виправдування територіальних домагань статічні й економічні потреби, то Румунія мала право в свою чергу претендувати на По-

ділля й навіть на Одеський порт. Дійсно, Румунія тепер єдина держава в Європі, не маюча морського порту, і ніхто не стане тепер змагатися, що володіння таким портом – це найважливіше питання, від якого залежить прогрес у існування усякої цивілізованої Держави. Однак подібні претензії, цілковито основані з огляду виразного економічного інтересу Румунії, всіма будуть рахуватися, як не помірні, і Україна обов'язково буде турбуватися і протестувати проти подібних вимагань" [15, с. 93–95].

Місія М. Галагана до Ясс виявилася недовгою, після перевороту 29 квітня 1918 р. його відкликають до Києва. Уже 15 травня 1918 р. посланник УНР в Румунії "просить міністра прийняти справи через складення їм повноважень" [15, с. 23]. Уряд П. Скоропадського призначає замість М. Галагана особливим посланцем у Румунії А. Галіпа, який вирішував поточні питання, постійно курсуючи між Києвом і Яссами. Фактично увесь тягар дипломатичних зносин лягав на тимчасово виконуючого обов'язки Генерального консула України в Румунії Комісара Української Держави Д. Чоботаренка. Відносини України з Румунією у травні-жовтні 1918 р. підтримувалися на рівні Генерального консульства, яке займалося поточною роботою з вивезення військового майна, повернення військовополонених тощо. Місцеперебуванням української дипломатичної установи було визначено м. Ясси, де знаходився й румунський уряд внаслідок окупації країни німецькими військами. Протягом квітня-травня 1918 рр. українська дипломатична місія постійного власного приміщення не мала. Спочатку приміщенням дипломатичної установи слугувала штаб-квартира Генерального комісара Української держави, яка належного імунітету не мала.

Дипломатичні зусилля, які робилися українською стороною, фактично зводилися нанівець. Румунське керівництво, незадоволене швидкою зміною урядів і режимів, чекало, якою буде політика нової української влади щодо Бессарабії. 20 травня було призначено нового главу МЗС Д. Дорошенка. Новий міністр зайняв жорстку позицію в питанні про анексію Бессарабії румунськими військами. Міністр наполягав на політично-автономній належності останньої до Української держави. У ноті від 9 червня 1918 р. керуючий МЗС аргументовано доводив, що "Бессарабія... була у найтісніших економічних і політичних зносинах з найближчою своєю сусідкою Україною", а тому Румунія не має права на цей регіон. Оскільки румунська сторона вступила в полеміку, не бажаючи поступатися, то у травні 1918 р. за наполяганням Д. Дорошенка було видано наказ "Про заборону вивозу товарів до Румунії і Бессарабії" доки не буде "врегульоване питання про долю Бессарабії, правомірність її приєднання". Про це ж писав у своїй доповіді Д. Чоботаренко, вважаючи, що заборона ввозу продовольства з України, зробить вплив на Румунію стосовно бессарабського питання [15, с. 110].

Проте "митно-торговельна війна" з Румунією тривала недовго і 7 серпня 1918 р. до Києва прибула спеціальна румунська місія на чолі із заступником МЗС Є. Концеску. З огляду на можливість встановлення через нормалізацію відносин із Румунією безпосередніх контактів із представниками Антанти в Яссах чи Бухаресті, Д. Дорошенко наполягав на укладанні торговельної угоди. Попри протидію міністра торгівлі і промислу С. Гутника та міністра фінансів А. Ржепецького, міністри МЗС вдалося забезпечити успішніший результат переговорів [16, с. 176].

У цей час Генеральне консульство України в Яссах було в непевному становищі через мізерний штат, брак коштів і відсутність досвіду у персоналу. Т.в.о. Генерального консула Д. Чоботаренко був фаховим військовим, але поступово набував дипломатичного досвіду. Під час перебування в Румунії він ретельно вивчав обстановку, аналізував становище в стосунках між краї-

нами. Так, 29 серпня 1918 р. він склав доповідну записку на ім'я міністра МЗС, у якій, виходячи з необхідності встановлення тісних торговельно-економічних стосунків з Румунією, а також урахування географічного положення країни, запропонував відкрити декілька консульств. На думку Д. Чоботаренка, їх мало бути вісім. Три у Валахії – Генеральне консульство в Бухаресті, консульство в Галаці й віце-консульство в Суліні; п'ять у Молдові (включаючи й Бессарабію) – консульство в Яссах і віце-консульство в Дорохої, консульство в Кишиневі, а у Більцях й Аккермані (Білгороді-Дністровському) – віце-консульства [15, с. 208–209 зв]. Наявність такої розгалуженої мережі консульських установ давало б можливість встановити ще тісніші торговельно-економічні відносини з Румунією. Улітку 1918 р. румунська економіка була паралізована – окупована частина країни нещадно грабувалася німцями, сировина й продовольство вивозилися. Частина Запрутської Молдови, де зберігалася румунська влада, страждала від голоду внаслідок неврожаю. Д. Чоботаренко у таємній доповіді від 10 липня 1918 р., зазначав, що в неокупованій частині Румунії лише у 2–3 округах відносно гарний врожай, а в решті зернові загинули зовсім, кукурудза теж не вродила [15, с. 110].

Ураховуючи прохання румунського уряду не підіймати в такий важкий час бессарабське питання, Д. Чоботаренко наголошував, "що питанню про Бессарабію належить додатки характер вплива на народні маси Бессарабії, шляхом печаті й обережної, тонкої пропаганди і шляхом вплива на різні політичні круги Румунії, меж котрими по питанню про Бессарабію, в сучасний мент, проводиться жорстока боротьба" [15, с. 110].

У жовтні 1918 р. главою особливої дипломатичної місії до Румунії було призначено генерала В. Дашкевича-Горбачького, особу, наближену до Гетьмана, колишнього начальника особистого Штабу Гетьмана й керівника перевороту [22, с. 301, 353]. Але й уже і час Гетьманату добігав кінця, залишивши багато суперечливих моментів українсько-румунської історії нез'ясованими.

Відносно бессарабського питання українська сторона проводила не завжди виважену й послідовну політику, що було обумовлено низкою чинників. Так, у грудні 1917 р., коли відцентрові процеси з перетворення "національних окраїн" Росії в окремі державні утворення не набули достатніх обертів, УЦР вітала появу Сфатул Церій, підтримуючи прагнення до незалежності мешканців бессарабського краю. У січні 1918 р., змінивши разом із главою МЗС зовнішньополітичний курс, українська влада стала вимагати приєднання до України південної й північної частини Бессарабії, де українське населення було переважаючим. Офіційний Київ сподівався отримати підтримку у цьому питанні від Центральних держав, усвідомлюючи, що Румунія увійшла до сфери впливу Антанти. Проголошення Молдавської Народної Республіки збіглося у часі з більшовицькою інтервенцією в Україну, коли УНР втратила можливість стежити за розвитком подій у Бессарабії. Повернувшись до Києва, УНР активізувала українсько-румунські стосунки, надіславши першу дипломатичну місію на чолі з М. Галаганом, яка не вирішила жодного з поставлених завдань, оскільки румунська сторона очікувала на стабілізацію або зміну влади в Україні.

Після гетьманського перевороту особливий посланець А. Галіп і Генеральний комісар Української держави Д. Чоботаренко намагалися зрушити бессарабське питання з місця. Воно гальмувало визнання України з боку Румунії, що робило неможливим дипломатичні зносини у повному обсязі. Гетьманат П. Скоропадського теж не зміг провести і втілити в життя послідовну політику стосовно бессарабського питання. Вимагаючи належності Бессарабії до України на засадах політичної автономії, а також,

прагнучи визнання України, Гетьманат вдавався до дипломатичних заходів й економічних санкцій щодо Румунії. Проте ця міра впливу вже не діяла. Румунія вже була переорієнтована на Антанту, від якої й отримувала військову, фінансову та продовольчу допомогу. У той же час вирішити бессарабське питання, урахування нестабільного становище Української Держави, було неможливим.

Причини нерозв'язності бессарабського питання для УНР полягали не тільки в українсько-румунських суперечностях, а й у небажанні з боку Антанти розглядати Україну, як можливу для самостійного існування державу. Підписання Брестського договору позбавило УНР підтримки з боку Антанти і призвело до скасування визнання України. Натомість вимоги Румунії відносно Бессарабії заохочувалися. Також слід урахувати, що на Бессарабію претендувала радянська Росія, активно діючи в цьому напрямі. Навіть за наявності прагнення Сфатул Церій приєднатися до України, цього б не дозволили зробити ні Росія, ні Антанта, ні Центральні держави. Державотворчі процеси в Бессарабії відбувалися на тлі напруженої міжнародної обстановки, а також наявності проросійської і прорумунської течій у краї. Швидкий розвиток подій, незрілість владних інституцій, розпорошеність зусиль правлячої еліти, а також загроза з боку іноземних держав, змусили бессарабське керівництво обирати шлях розвитку у стислі терміни, не маючи часу, на виважені кроки.

Росія й Румунія доводили своє історичне право володіти Бессарабією, на підставі того, що свого часу вона входила до складу їхніх держав. Україна аргументувала свої права на Бессарабію на підставі наявності українського населення на Півдні й Півночі краю й тісних економічних зв'язків. Ці аргументи разом з усіма дипломатичними й економічними заходами з вирішення цього питання не втримали Румунію від анексії Бессарабії. Отже, Україна за складної міжнародної обстановки, що склалася у 1917–1918 рр., не мала шансів на врегулювання бессарабського питання на свою користь.

1. Антосяк А.В. Революция и контрреволюция в Бессарабии в 1917–1918 годах // Вопр. истории. – 1988. – № 12. 2. Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии. – М., 1996. 3. Боечко В.Д. Спільна боротьба трудящих України і Молдавії проти інтервенції військ королівської Румунії в Бессарабію (грудень 1917 – лютий 1918 рр.) // УІЖ. – 1988. – № 1. 4. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична перспектива та сучасний стан. – К., 1994. 5. Галаган М. З моїх споминів. – Л., 1930. – Ч. III. 6. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. – К., 1999. 7. Документи о борьбе трудящихся Западной Белоруссии, Западной Украины и Бессарабии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с СССР // Сов. арх. – 1990. – № 1. 8. Историческое значение присоединения Бессарабии и Левобережного Поднепровья к России / Отв. ред. В.И. Жуков. – Кишинев, 1987. 9. История внешней политики России. Вторая половина XIX века. – М., 1997. 10. Коланский Я.М., Левит И.Э. Советско-румынские отношения после Венской конференции (март-апрель 1924 г.) в контексте международной политики // Проблемы истории стран Юго-Восточной Европы. – Кишинев, 1989. 11. Косик В. Франция та Україна: становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). – Л., 2004. 12. Кульчицкий С. До історії становлення сучасного українсько-румунського кордону // Relatii romano-ukrainene: istorie si contemporane. – Satu-Mare, 1999. 13. Левит И. Движение за автономии Бессарабии в 1917 р. Образование Сфатул Церий. Провозглашение Молдавской Демократической Республики. – Кишинев, 1997. 14. Левит И. Молдавская республика (ноябрь 1917 – ноябрь 1918). – Кишинев, 2000. 15. Листування дипломатичного відділу УД та УНР в Румунії – ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 122. 16. Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії XX століття у постатях. – К., 2002. 17. Матвієнко В.М. Політика УНР та УД щодо новоповсталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917–1923): Автореф. дис. ... д-ра істор. наук. – К., 2003. 18. Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1923: на теренах постімперської Росії. – К., 2002. 19. Реєнт О.П. З'їзд поневоленіх народів у Києві (8–15 вересня 1917 року). – К., 1994. 20. Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки (нарис). – К., 1995. 21. Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., 1998. 22. Скоропадський Павло. Спомини. – К., 1995. 23. Скорцова А.Ю. О формах общественной активности средних городских слоев в Бессарабии в 1917 г. // Из истории социаль-

ных отношений и общественно-политического движения в Молдове (XIV – начало XX в.). – Кишинев, 1991. 24. Советско-румынские отношения. Документы и материалы. 1917–1945 гг. : В 2 т. – М., 2000. 25. *Стату В.* История Молдовы. – Кишинев, 1989. 26. Українська Центральна Рада. Док. і мат. : В 2 т. – К., 1997–1998. 27. *Широкопад А.Б.* Русско-турецкие войны. 1676–1918 гг. / Под общ. ред. А.Е. Тараса. – Минск, 2000. 28. *Ionescu D.P.* Războiul de independență a României și problema Basarabiei. – Buc., 2000. 29. *Iorga N.* Războiul pentru independență a României acțiunile diplomatice și stări de spirit. – Buc., 1998. 30. *Moraru A.*

Basarabia și Transnistria (1812–1993). – Chișinău, 1995. 31. O pagina din istoria Basarabiei, Sfatul Terii (1917–1918). Editure ingetate... de Ion Negrei și Dinu Poștarencu și relațiile sovieto-române în perioade interbelică (1919–1939). – Chișinău, 2004. 32. *Pădureac L.* Relații romano-sovietice (1917–1934). – Chișinău, 2003. 33. *Țăcu O.* Problema Basarabiei și relațiile sovieto-române în perioade interbelică (1919–1939). – Chișinău, 2004. 34. *Zbucă G.* O istorie a Romanilor din Peninsula secolul XVIII–XX. – Buc., 1999.

Надійшла до редколегії 30.01.06

I. Сироїд, асп.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано роботи вітчизняних дослідників, присвячені громадсько-політичній діяльності О. Гончара.

The article is devoted to analysis of home investigations of O. Honchar's social and political activity.

У національно-культурному відродженні України провідна роль належить представникам творчої інтелігенції. Вони виступають джерелом духовності, спрямовують не лише культурний, але й політичний рух свого народу. І хоча дослідники по-різному визначають роль і місце інтелігенції в суспільно-політичних процесах, однак не підлягає сумніву думка про те, що саме ця категорія людей завжди була ідейним натхненником, рушієм державницьких планів свого народу. Творча інтелігенція, як духовна частина еліти, має можливість реально впливати на розвиток державотворчих процесів в Україні через безпосередню та опосередковану участь у владних структурах, партіях і рухах та за допомогою впливу на громадську думку. Не менш важливою є роль творчої інтелігенції у створенні та реалізації консолідуючої ідеї суспільства, генеруванні індивідуальних та колективних цінностей, у формуванні взаємодіючих суспільства із владою. Таким чином, представники української творчої інтелігенції стають активними учасниками суспільно-політичного життя країни.

Серед відомих письменників, які своєю працею утверджували українську державність, сприяли національному відродженню у другій половині XX ст., особлива роль належить видатному письменнику й талановитому майстру слова – Олеся Гончару.

О. Гончара знають передусім як письменника і публіциста, автора "Прапороносців", "Собору" та інших не менш відомих творів. Його громадсько-політична діяльність і досі залишається поза увагою як науковців, так і широкого загалу. І хоча після смерті письменника минуло більше десяти років, однак палітра думок щодо з'ясування місця та значення цього митця в українській історії є різноманітною та неоднозначною [5, с. 7].

У свідомості широких читацьких мас тривалий час складалося враження, що Олесь Гончар купається у славі, пожинає лаври, адже його заслуги високо оцінені – він лауреат найпрестижніших премій, академік, депутат Верховних Рад УРСР і СРСР, член Центрального Комітету КПУ, багато років підряд голова Спілки письменників України та Українського Комітету захисту миру. Однак він ніколи не почувався у системі влади своїм, сяйво слави ніколи його не засліплювало. Та й партійне керівництво республіки завжди відчувало його незалежність.

Мета даного дослідження полягає у комплексному аналізі наукових робіт, які присвячені громадсько-політичній діяльності Олеся Гончара, з'ясування дискусійних, малодосліджених питань, пов'язаних з вивченням особистості видатного українського письменника.

Аналізуючи стан наукової розробки проблеми, варто зазначити, що життєвий шлях та творчий доробок письменника ніколи не був обділений увагою дослідників. Тут слід згадати ґрунтовні праці М. Гуменного [8], В. Дончика [10], О. Килимника [16], В. Ковалю [17], М. Малиновської [18], І. Семенчука [27], М. Наєнка [19];

20; 21], А. Погрібного [24; 25], В. Зубович [14] та ін. У цих роботах автори лише поверхово торкаються громадської діяльності письменника.

Окремі штрихи до громадсько-політичної діяльності О. Гончара знаходимо у публікаціях і статтях, що виходили до ювілеїв письменника. Так, до 60-річчя митця у 1978 р. вийшов збірник статей, етюдів, відгуків відомих літераторів України, Росії та інших радянських республік, присвячених життю і творчості О. Гончара [26]. Серед великої кількості написаного власне громадській діяльності письменника присвячено тільки кілька публікацій цього збірника. Зокрема, у статті Н. Рибак "Дорогами правди й миру йдеться про участь Олеся Гончара у всесвітньому русі прихильників миру [26, с. 57–63]. Автор підкреслює, що його творчі пошуки тісно пов'язані з активною участю у громадському житті країни.

До 70-річчя від дня народження Олеся Гончара побачив світ ще один ювілейний збірник [28]. У ньому кілька публікацій привертають увагу і мають вагоме значення для вивчення саме його громадської діяльності. Зокрема, М. Шевченко згадує й аналізує участь письменника у Міжнародному форумі боротьби за мир і виживання на планеті [28, с. 189–196]. Л. Новиченко висвітлює його публіцистичну діяльність та її значення [28, с. 298–307]. Автор аналізує сформульовану О. Гончаром ще у 1966 р. ідею контролю громадськості над діями чиновників. Порушуючи болючі проблеми екології, він ще тоді пропонував: "Чому б не спитати в народу, перш ніж розпоряджатися багатством нації?" [28, с. 300]. Дослідник твердить, що саме таке вирішення багатьох інших питань письменник убачав єдино правильним. Отже, у середині 1960-х рр. в умовах тоталітарної держави О. Гончар порушив питання проведення всенародних референдумів з важливих питань життя суспільства. Це ще один аргумент не на користь прихильників думки про Олеся Гончара як апологета радянської системи. Тоді ж письменник уперше рішуче заговорив про стан української мови. На думку Л. Новиченка, уся діяльність голови Спілки письменників України була проникнута турботою про мову, про необхідність її збереження й розвитку, у тому числі й державними заходами [28, с. 302]. Велике значення мають, на думку дослідника, виступи О. Гончара вже в часи перебудови з приводу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, проблем впливу господарської діяльності людей на навколишнє середовище тощо. Саме завдяки його наполяганням такі сумнозвісні проекти як будівництво каналу Дунай – Дніпро й АЕС у Чигирині були винесені на громадське обговорення і переглянуті.

Підкреслюючи важливу роль О. Гончара у громадському житті, Є. Гуцало у ювілейній статті до того ж такі 70-річчя письменника справедливо зауважив: "...Він з тих, кому до всього є діло, хто відчуває свою найгострішу причетність до пекущих проблем у республіці, свою

особисту відповідальність за успішне подолання перешкод, які заважають нам вільно господарювати, мислити, творити" [9, с. 3–4].

Про визначне місце митця в суспільно-політичних процесах республіки, значення його діяльності для держави свідчать численні поздоровлення на честь 75-річного ювілею від найвищих посадових осіб уже незалежної України. "Великим Громадянином своєї Держави, символом її честі і гідності, патріотизму і героїзму, зразком Самопожертви в ім'я її світової долі" називають О. Гончара у своєму привітанні міністр освіти України П. Таланчук і перший заступник міністра А. Погрібний [3, с. 7].

У ювілейному збірнику "Високоліття: Олеся Гончару 75!" багато авторів досліджують окремі аспекти громадсько-політичної діяльності. Зокрема, І. Бокий прослідковує еволюцію громадської позиції Олеся Гончара, чільне місце приділяє його ролі і внеску у становлення і розвиток "руху шістдесятників" [3, с. 29]. Автор висловлює думку про те, що з появою роману "Собор" почався крах тоталітарної системи на теоретичному рівні, цей твір став "тією разючою зброєю, що вивела український народ на дорогу національного відродження" [3, с. 28]. "Антисоборні кампанії" 1968 р. – основна тема статей В. Ковалю [3, с. 58–83] і Г. Кипніса [3, с. 84–90]. Так, В. Коваль наводить маловідомі раніше архівні документи з березневого пленуму ЦК КПУ 1968 р., на якому, власне, й було розкритиковано автора "Собору". Дослідник викриває факти репресій і переслідувань, яких зазнав О. Гончар, аби відмовився від свого роману, досліджує роль письменника у процесі збереження української мови. Позицію окремих періодичних видань під час тотальної критики роману "Собор" аналізує Г. Кипніс. Однак, зважаючи на те, що автор у той час був редактором "Літературної газети", його оцінка позиції цього видання здається суб'єктивною і потребує критичного аналізу. Завершуючи аналіз збірника "Високоліття", слід наголосити, що всі його автори висловили думку про те, що Олександр Гончар виборював незалежність України ще задовго до 1991 р.

Добра традиція ювілейних виступів і статей не припинилася після смерті письменника. Більше того, нові оприлюднені документи часів радянської епохи дозволяють щоразу більше заглиблюватися у його громадсько-політичну діяльність, стосунки з владою.

Три роки не дожив Олександр Гончар до свого славного 80-річчя. Зібрані у книзі "Вінок пам'яті Олеся Гончара" матеріали стали даниною життю і діяльності митця [2]. Основу збірки складають спогади, аналітичні розвідки як відомих, так і невідомих широкому загалу сучасників письменника про пам'ятні події, яскраві, іноді драматичні епізоди його біографії. Ю. Мушкетик, аналізуючи значення громадсько-політичної діяльності Олеся Гончара, робить висновок: "...Якби на 1991 р. Олександр Гончар був молодший, здоровший, він би й став гетьманом України, гетьманом справжнім, провідником нації... Він і так був одним із духовних її провідників, й залишиться таким у пам'яті всіх справжніх українців – одним із найкращих громадян і синів України" [2, с. 11].

Нові, невідомі широкому загалу раніше епізоди цькування О. Гончара компартійними режимовладцями відкривають на сторінках даного збірника Л. Бойко [2, с. 269–283] і В. Гаман [2, с. 363–370]. Їх дослідження побудовані на використанні архівних матеріалів, із залученням власних спогадів. Останній фактор не виключає суб'єктивного характеру цих статей.

Тему протистояння митця і влади розвинув у своїй публікації до 85-річчя від дня народження Олеся Гончара А. Погрібний [22]. Побудована на власних спогадах, стаття викликає особливий інтерес, адже автор був

безпосередньо знайомий з О. Гончаром, і в останні роки життя письменника доля досить часто зводила їх разом. А. Погрібний досліджує основні етапи у стосунках О. Гончара із владою, починаючи ще з "дособорних" часів і завершуючи виходом митця з лав комуністичної партії. Власне, він склав товариство письменнику у тому історичному поході до української молоді під час "революції на граніті" у жовтні 1990 р., після якого з'явилася заява про вихід із КПРС. І у своїй публікації вчений детально розповідає про це, а також цитує щоденникові записи письменника, які ще раз доводять його переживання і вболівання за долю України.

А. Погрібному належить низка публікацій і праць на теми гончарознавства. Окрім уже згадуваних, для об'єктивної оцінки місця і ролі письменника у суспільно-політичних процесах варто залучити його полеміку з автором статті "Можна одверто?" І. Кошелівцем [24, с. 113–131]. Відомий літературознавець з діаспори звинуватив класика української літератури О. Гончара в апологетиці соціалістичного реалізму, надмірній увазі до нього з боку високих керівників, що виявилось в присудженні високих державних премій та нагород, створенні своєрідного культу [5, с. 10–11]. А. Погрібний погоджується з критиком у тому, що О. Гончар сформувався як соцреалістичний письменник. Бо, якби він таким не був, вважає автор, то його просто не існувало б, тому що "не переважаючий, а таки весь, до решти весь інтелект нації згинув би по гулагах, як цього вельми праглося режимові" [24, с. 114–115]. До речі, зауважує А. Погрібний далі, лише звучність Гончарового імені врятувала його від арешту після появи на світ "Собору". Полемізуючи з І. Кошелівцем, дослідник наводить незаперечні факти еволюції поглядів та позиції О. Гончара, неугідності письменника системі. А всі премії та звання, якими так щедро обдаровувала митця комуністична влада, справедливо вважає одним із способів приборкати письменника.

Стосунки між владою та творчою інтелігенцією, систему підпорядкування і використання таланту письменників у справі поширення комуністичної ідеології аналізують у своїх працях Г. Касьянов, В. Баран, О. Заплотинська. Висвітлюючи еволюцію тоталітарної системи в 1960–1980-х рр., зародження і розвиток неконформістського руху в Україні, зазначені автори приділяють певну увагу діяльності О. Гончара. Саме в цей час він очолював Спілку письменників України, був активним учасником не лише літературного життя, а й політичних процесів у республіці. Зокрема, В. Баран аналізує позицію голови СПУ щодо новаторства в літературі, творчості молодого покоління письменників-шістдесятників. Автор приходить до висновку, що однією із причин критики роману "Собор" став виступ О. Гончара на захист молодих новаторів на V З'їзді письменників України у листопаді 1966 р. [1, с. 248]. З В. Бараном згодна О. Заплотинська. У своїй статті "Формалізм чи новаторство?": інтелектуальний неконформізм в офіційному дискурсі 1960–1970-х років в Україні" дослідниця аргументовано доводить, що у Спілці письменників України, якою у той час керував О. Гончар, панувала найбільша підтримка молодих новаторів порівняно з іншими творчими спілками [12, с. 152]. Г. Касьянов розкриває механізм переслідування владою автора "Собору". Доктор історичних наук зазначає, що події навколо цього роману О. Гончара вкотре підтвердили готовність ідеологічних структур до колективного цькування будь-кого, незалежно від посади чи суспільного становища [15, с. 78].

Проблема взаємодій митця і влади знайшла відображення і в монографії М. Зобенко "Українське небо Олеся Гончара" [13]. Відповідний розділ у книзі

розпочинається аргументованою критикою однієї із статей до п'ятої річниці незалежності України, автор якої відносить О. Гончара до числа "ревних функціонерів партії", що "раптово стали на шлях боротьби за незалежність" [13, с. 58]. М. Зобенко спростовує таке твердження і прослідковує визрівання в О. Гончара ідеї необхідності національної свободи ще із часів його головування у Спілці письменників, аналізує події навколо його виходу зі складу КППС, акцентує увагу на внесок митця у розбудову української державності.

Окремо слід виділити монографію В. Галич "Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності" [5], що вийшла друком у 2004 р. У ній автор вперше порушила проблему публіцистичної творчості О. Гончара, яка тісно перепліталася з його громадською позицією, відзначила її глибокий політичний контекст. У своїй роботі дослідниця спирається на малодоступні архівні матеріали з особистого фонду О. Гончара, а також на публіцистичні праці письменника. Монографія розкриває низку важливих сторін творчої біографії митця, дозволяє простежити еволюцію його світоглядних позицій та політичних поглядів через призму публіцистики. У дослідженні опосередковано прослідковується участь О. Гончара у суспільно-політичному житті країни.

Найґрунтовніший аналіз діяльності О. Гончара на політичній ниві міститься у передмові до збірника документів "Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар у суспільно-політичному житті України 60–80-х років XX століття". Ідея цієї книги – відобразити в документах і матеріалах громадсько-політичну діяльність письменника у 1960–1980-ті рр., розкрити реакцію українського суспільства на роман "Собор", долю митця в тоталітарному суспільстві. У вступній статті П. Тронько, О. Бажан, Ю. Данилюк висвітлюють діяльність Олесь Гончара у галузі збереження української мови, національної політики, охорони і відродження пам'яток історії та культури, навколишнього середовища, музейної справи тощо [31, с. 3–19]. Використовуючи матеріали особистого архіву письменника, а також фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва та Центрального державного архіву громадських об'єднань України, автори аналізують звернення Олесь Гончара до вищих органів влади та державного управління СРСР та УРСР з питань функціонування української мови, поліпшення стану викладання її в навчальних закладах різних рівнів, популяризації української культури. Дослідивши опубліковані й архівні документи, автори роблять висновок, що кампанія проти "Собору" і його автора мала зовсім протилежний від задуманого ефект. Твір привернув увагу культурних кіл, а громадський подвиг О. Гончара сколихнув інтелігенцію, став важливим подразником для розвитку національно-культурних процесів [31, с. 18].

Отже, наявність наукової літератури, присвяченої життю і діяльності О. Гончара, – це свідчення його високого авторитету і неocenеного внеску у розвиток національної ідеї та самостійності. Однак, заради справедливості, треба сказати, що в сучасній літературі існують й інші оцінки життєвого і творчого шляху письменника. Уже в незалежній Україні він зазнавав нападок, його критикували нещадно, звинувачували у служінні колишній системі. Відповідь на подібні закиди знаходимо серед щоденникових записів О. Гончара від 27 січня 1992 р.: "Ось якийсь знавець пише про мене: "...весь час перебував на вершині системи". Так це декому уявляється. А хто ж був для тієї системи упродовж десятиріч "білою вороною"? За чийм життям постійно стежив, мабуть, цілий взвод донощиків-сексотів? На кого пашіли злобою "ватченки"

та "щерибицькі", вважаючи, що "его пора сажать"? Вічне підслуховування телефонних розмов, вічний піднадзорний – нічого собі "на вершині системи"... Ворогові не побажаю такого комфорту... А що викоювала зі мною цензура, звичайно ж, за вказівкою згори!...Таке то було життя "на вершині..." [7, с. 526].

Навіть після смерті Олесь Гончара подібна критика на його адресу продовжує звучати. У статті до першої річниці смерті письменника критик Сергій Тримбач навів одну з крайніх позицій: "На Гончара в останні ліберальні роки чимало дивилося крізь візерунчасті грати попереднього режиму. Мовляв, сидів собі в позолоченій клітці і підсвистував наділеним владою. А потім своєчасно ухопив віяння часу, здав партквиток і став "батьком нації". Прудкий царедворець, хитруватий політикан" [30]. Жодним чином подібні звинувачення не применшують, тим паче не нівелюють, значення його громадсько-політичної, суспільної діяльності. Навпаки, лише всебічне ґрунтовне вивчення життєвого шляху Олесь Терентійовича Гончара, його різноманітної творчої, громадської, політичної діяльності дозволить об'єктивно висвітлити роль і місце письменника у суспільно-політичному житті України в 1950-х – першій половині 1990-х рр.

Таким чином, аналіз наукової і публіцистичної літератури свідчить, що проблема громадсько-політичної діяльності Олесь Гончара досі не була предметом спеціального дослідження. Тому потреба і необхідність її вивчення диктується як соціально-політичними реаліями сьогодення, практичною актуальністю, так і недостатньою розробкою в наукових працях. Сьогодні дослідникам важливо переглянути застарілі підходи, дати об'єктивну, обґрунтовану, наукову оцінку не лише його літературній спадщині, але й діяльності на ниві політичній, державотворчій.

1. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Л., 1996; 2. Вінок пам'яті Олесь Гончара: Спогади. Хроніка / За ред. В. П'янова. – К., 1997; 3. Високоліття: Олесь Гончару 75! 36. мат. / За ред. В. П'янова. – К., 1993; 4. Галич В. Антропонімія Олесь Гончара: природа, еволюція, стилістика: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1993; 5. Галич В. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності. – К., 2004; 6. Галич В. Публіцистична творчість Олесь Гончара: історія, поетика, прагматика: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 2004; 7. Гончар Олесь. Щоденники: У 3 т. – К., 2004. – Т. 3; 8. Гуменний М. Поетика Олесь Гончара-романіста: Дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1991; 9. Гуцало Є. "З думкою про народ!" До 70-річчя Олесь Гончара // Українська мова і література в школі. – 1988. – № 4; 10. Дончик В. В ім'я України // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 4; 11. Жулинський М. Олесь Гончар: творчість як доля // Гончар Олесь. Твори: У 12 т. – К., 2001. – Т. 1; 12. Заплотинська О. "Формалізм чи новаторство?": інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960–1970-х років в Україні // УІЖ. – 2006. – № 1; 13. Зобенко М. Українське небо Олесь Гончара: Есе, студії, полеміка. – Л., 2003; 14. Зубович В. Олесь Гончар – літературний критик і дослідник літератури: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1993; 15. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995; 16. Килимник О. Олесь Гончар. – К., 1966; 17. Коваль В. "Собор" і навколо собору. – К., 1989; 18. Малиновська М. Олесь Гончар. – К., 1971; 19. Наєнко М. Краса вірності: У творчому світі Олесь Гончара. – К., 1981; 20. Наєнко М. Одержимість: Критичні розвідки, портрети, відгуки. – К., 1990; 21. Наєнко М. Олесь Гончар // Історія української літератури: У 2 кн. / За ред. В.Г. Дончика. – К., 1998. – Кн. 2; 22. Олесь Гончар. Пам'яті Олесь Гончара // Літературна Україна. – 1995. – 20 лип.; 23. Поєрібний А. "Ваша усмішка – ваша загадка, Олесю..." // Вечірній Київ. – 2003. – 9 квіт.; 24. Поєрібний А. Класики не зовсім за підручником. – К., 2000; 25. Поєрібний А. Олесь Гончар. Нарис творчості. – К., 1987; 26. Про Олесь Гончара. Літературно-критичні статті, листи, етюди. – К., 1978; 27. Семенчук І. Олесь Гончар – художник слова. – К., 1986; 28. Слово про Олесь Гончара. Нариси, статті, листи, есе, дослідження. – К., 1988; 29. Триалог. З Валентиною Даниліною Гончар розмовляють Іван Драч та Віталій Абліцов // Гончар О. Катарсис. – К., 2000; 30. Тримбач С. Они уходят от нас, а мы остаемся одни... // Киевские ведомости. – 1996. – 13 июля; 31. Тронько П., Бажан О., Данилюк Ю. Митець і влада: Олесь Гончар на тлі суспільно-політичного життя в Україні 60–80-х рр. // Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. XX ст.: 36. док. і мат. – К., 1999.

Надійшла до редколегії 12.01.06

ІРАКСЬКИЙ ФАКТОР У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ У ПЕРСЬКІЙ ЗАТОЦІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Присвячено встановленню миру та безпеки в регіоні Перської затоки після завершення антиіракської компанії в 2003 р. Проаналізовано позицію основних учасників конфлікту, а також вплив іракської війни на систему відносин у субрегіоні та міжнародних відносин у цілому.

The article is devoted the problems of world's and safety recovery in the region of the Persian gulf after completion the Antilraqi company in 2003. Position of basic participants of conflict is analyzed. To consider influence of Iraqi war on the system of relations in subregion, and also in the system of international relations on the whole.

Військові операції "Свобода Іраку" та "Шок і трепіт" проведені США та Великобританією в 2003 р., призвели до падіння режиму Саддама Хусейна в Іраці, але не вирішили основне питання – забезпечення миру та стабільності в регіоні, а навпаки призвели до дестабілізації і напруженості. Надзвичайно високим є вплив результатів цих операцій і на геополітичну розстановку сил на Близькому Сході та на зовнішню політику основних учасників антиіракської компанії.

У коаліційному угрупованні багатонаціональних сил під егідою США на початку іракської війни брали участь 47 з 267 держав світу в цілому. З них військовим діям США 19 країн надали лише дипломатичну підтримку, 14 – надали повітряний простір і висловили свою готовність відправити після закінчення бойових дій своїх миротворців до Іраку. Франція, Німеччина та арабський світ заявили про свій нейтралітет, а в деяких випадках навіть засудили дії коаліційних військ. До антиіракської коаліції увійшли переважно держави, що прагнули дивідендів (економічних, політичних тощо) після закінченню війни. Зокрема, крім США та Великобританії, заgonи миротворців були направлені з Польщі, України, Чехії, Австралії, Іспанії та Японії.

Протягом трьох років (2003–2006) змінилася якісна та кількісна характеристика іракської війни. У 2003 р. американські політологи назвали конфлікт в Іраці найменш малокровним серед війн за останні 100 років для США. А вже на кінець активного етапу війни в 2003 р. в американській армії загинуло 137 чол. і за втратами вона займала 10 місце серед десяти найбільших війн, у яких США брала участь. Однак уже в березні 2006 р. за кількістю загиблих (2 477 чол.) іракська війна зайняла вже сьоме місце, як констатують американські аналітики [6].

Крім того, за період 2003–2006 рр. в Іраці загинув 101 солдат армії Великобританії та 103 військовослужбовці збройних сил решти держав коаліції.

Кількість санітарних втрат, тобто військовослужбовців американської армії, які отримали різного ступеня травми та поранення, за даними Центрального військового командування, склало 17 219 чол. [9, с. 7].

За різними оцінками представників офіційного Багдаду у протистоянні загинуло близько 5 тис. військовослужбовців та від 25 до 100 тис. мирних мешканців Іраку. Президент США Джордж Буш у 2005 р. напередодні парламентських виборів в окупованій державі заявив, що загальні втрати цивільного населення в Іраці склали близько 30 тис. чол. [5].

На жаль на сьогоднішній день немає уточнених відомостей щодо втрат серед мирного населення Іраку. Повідомлення про загибель мирних іракських громадян, які надходили з Багдада та Вашингтона є взаємосуперечливими: Ірак прагне збільшити число втрат серед мирного населення, а Сполучені Штати йдуть на свідоме заниження цих втрат. Шокуючими стали повідомлення полковника йорданських ВВС Н. Альхаса, зроблені ним 2 лютого 2006 р. Полковник зізнався, що з 2004 р. спеціалісти "йорданського військово-польового шпиталю в Іраці, який має місткість менше 100 ліжок,

протягом 2 років надали допомогу більше ніж чотирьом мільйонам іракців та провели 1638 операцій" [4, с. 31].

Якщо на цьому тлі взяти до уваги, що внаслідок чисельних бомбардувань повністю було зруйновано близько 500 місцевих лікарень та поліклінік, які ще 10 років тому вважалися найкращими на Близькому Сході, то кількість поранених іракців, які не змогли вчасно отримати медичну допомогу, вимірюється сотнями тисяч.

За останні три роки після завершення війни в Іраці в багатьох державах світу пройшли демонстрації протесту. Рекордна кількість протестуючих, які незадоволені політикою Вашингтона на Близькому Сході, є і в самих Сполучених Штатах. Відповідно до результатів проведених опитувань, близько 65 % американців вважають хибними дії керівництва щодо Іраку.

Загалом у світовій історії вперше утворилася унікальна ситуація, коли коаліція держав, яка у військовому плані розбила армію супротивника, програла інформаційну війну. Як зізнався генерал армії Сполучених Штатів Артур Кларк, командуючий коаліційним угрупованням військ в Іраці, інформаційні зусилля США були направлені, перш за все, на американське населення. Внаслідок цього вперше за всю історію після другої світової війни авторитет США впав більш ніж у 50 % держав світу [3, с. 4].

Внаслідок цього на сучасному етапі одним із провідних завдань американських урядовців стало відновлення втраченої довіри у світовій громаді та аргументоване доведення необхідності військового втручання в Ірак.

Увагу світової спільноти привернули дві доповіді, зроблені відомими американськими фахівцями, щодо наслідків іракської війни для США та регіону в цілому. Першу доповідь було підготовлено вашингтонським Центром стратегічних і бюджетних оцінок, автором якої є безпосередньо експерт Ендрю Крупкевич. Другу доповідь підготували перші особи попередньої адміністрації США – міністр оборони Уільям Пері та державний секретар Мадлен Олбрайт. Автори обох доповідей дійшли фактично тотожних висновків.

По-перше, війни з Іраком та Афганістаном привели до "катастрофічного скорочення" кількості бажаючих служити в американській армії США, через що американська армія опинилася на межі глибокої кризи.

По-друге, у постійній боротьбі з партизанським рухом в Іраці війна перейшла до затяжної стадії. Військові експерти вважають, що придушення партизанського руху, як правило, займає близько дев'яти років. В Іраці з цим явищем борються вже три роки й Ендрю Крупкевич вважає, що "у Пентагона не вистачить сили волі на наступні шість років, щоб продовжувати боротьбу з партизанами" [3, с. 4].

Про цей же чинник згадується і в "Чотирьохрічному військовому огляді", який було надано конгресу США Пентагоном. У ньому констатується той факт, що Сполучені Штати були втягнуті у "довгу війну", яка аналогічно холодній, може тривати невизначений термін. Полковник збройних сил США Ральф Петерс вказав на неприємні результати, що отримали США в кінці іракської війни. Серед них особливо виділено, що масштабні бомбарду-

вання та ракетні удари, які повинні були зруйнувати іракську армію, не досягли своєї кінцевої мети [7].

Внаслідок цього американська високоточна зброя виявилася надто високоточною і не виконала психологічної мети – не привела іракську армію до страху та розгубленості. Високі технології, на які було витрачено мільярди доларів, використовуються неефективно. Іракські терористи набагато успішніше за американську армію використовують можливості Інтернету та стільникового зв'язку. Уявлення американських теоретиків про те, що територію іракської держави можна контролювати, використовуючи гарно оснащені, але малочисельні підрозділи, виявилися хибними.

Американський народ, дві третини якого в 2003 р. схвалила введення американських військ в Ірак, після зростання кількості загиблих солдат в Іраці, змінив своє ставлення до війни і на сьогоднішній день вважає війну в Іраці помилкою та урядовою забаганкою. Змінили своє ставлення щодо перебування американських військ в Іраці засоби масової інформації США, які сьогодні вимагають швидкого виведення військових США з Багдаду.

Дисонансом до зазначених вимог американської громадськості став виступ на сторінках газети "Washington post" міністра оборони США Дональда Рамсфелда, який до досягнень війни в Іраці, відніс прийняття іракської конституції, обрання нового іракського парламенту та участь у політичних процесах сунітів. Загалом, Д. Рамсфельд запропонував розглядати ситуацію в Іраці з погляду історії. Виведення американських військ з Іраку, за словами міністра оборони, варто порівнювати з тим, якщо б "ми (американці) закликали держави Східної Європи повернутися під владу Радянського Союзу". Терористи в Іраці, на думку голови Пентагону, "зі страхом спостерігають прогрес, що відбувся в Іраці за останні три роки" [2, с. 82].

Проте іракські посадовці та представники арабських держав не поділяють оптимізму Вашингтона. Шиїтські та сунітські політики називають ситуацію в іракській державі "громадянською війною", прогножуючи розпад Іраку та активну реакцію на це сусідніх держав. Відчайдушний опір іракського партизанського руху, примусив американські урядові кола до кроку, на який ніхто не сподівався три роки назад. А саме – до переговорів із сунітськими лідерами, режим яких американці поставили собі на меті повалити ще в 2003 р.

Виходячи з вищенаведеного та аналізуючи післявоєнні дії американської армії в Іраці, можна зробити висновки, що регулярна армія США не готова до специфічних умов війни з тероризмом. Це привело не лише до невиправданих втрат бойової техніки та особового складу, але й до різкого зниження бойового духу американських військових. Відповідно до соціологічних досліджень спеціалістами США, більшість солдат армії США, що проходять службу в Іраці, вважають, що необхідно вивести війська Сполучених Штатів з країни протягом року. Лише 23 % солдат США, що служать в Іраці, підтримують президента США щодо необхідності залишитися в Іраці "стільки, скільки потрібно" [7].

Загалом, іракська компанія продемонструвала, що США після 11 вересня оцінюють свою державу як домінуючу силу світової політики, для якої узгодження дій з партнерами не є необхідністю, а виступає лише формальністю.

Зі зміною політичного режиму в Іраці, сусідні арабські держави – Сирія, Йорданія, Саудівська Аравія – постраждали від чисельних атак терористів, що прибули до їх країн з Іраку. Внаслідок цього, з метою забезпечення внутрішньої безпеки, зазначені держави посилили режим перетину своїх кордонів. Після активізації в Іраці курдського руху за незалежність, Туреччина, Іран

та Сирія були вимушені об'єднати свої зусилля щодо протидії утворенню курдської держави.

Повалення режиму Саддама Хусейна в Ірані зустріли схвально, адже одночасно змінилася геополітична ситуація в регіоні, що дало Ірану шанс стати регіональним центром сили. Політичні аналітики в Тегерані розглядають іракську кризу як найбільш значиму міжнародну подію після розпаду Радянського Союзу та ліквідації двополюсної світової системи, оцінюючи її не лише як регіональну, але і як таку, що може привести до зміни балансу сил на користь США на світовому рівні та вплинути на політичний, економічний, культурний, духовний та екологічний розвиток сусідніх держав.

Проте ситуація в Іраці, яка склалася після повалення режиму Саддама Хусейна, окрім присутності іноземного військового контингенту на кордонах характеризується наявністю факторів, які також можуть вплинути на серйозну дестабілізацію обстановки не лише в державі, але й у регіоні в цілому. Наявність Курдського автономного району на півночі країни, з одного боку, і значний відсоток шиїтського населення на півдні Іраку, яке постійно бореться за самовизначення, викликає серйозну небезпеку у сусідніх держав відносно того, чи залишиться Ірак цілісною державою.

В умовах збереженні в Іраці досить напруженої військової і політичної ситуації й пошуку шляхів для задоволення інтересів як етнічних, так і конфесійних, уряд Ірану вживає активних зусиль для захисту своїх національних інтересів. Іранський уряд виступив за збереження Іраку в його географічних та політичних кордонах і різко виступив проти федеративного устрою держави за етнічним принципом.

Офіційна позиція Тегерану щодо іракського врегулювання є такою: "Іран не допустить такого розвитку подій, які можуть призвести до зміни кордонів в регіоні і буде захищати територіальну цілісність регіону" [1, с. 41]. І керівництво Ірану наполягає на терміновому виведенні всього іноземного військового контингенту, так як саме в присутності іноземних військових вбачає причину дестабілізації всередині Іраку та на прикордонних територіях.

Одна з основних цілей іранської політики щодо Іраку – звести до мінімуму можливі руйнівні наслідки кризи на своїх кордонах та усередині держави, запобігти можливому використанню території Іраку в ролі антиіранського плацдарму.

Внаслідок проведення упереджувальної зовнішньої політики Іран заклав свій кордон з Іраком. Крім того, іранські урядовці виступили за збільшення питомої ваги атомної енергетики в загальній енергетичній системі держави, а також за те, щоб мінімізувати можливі силові акції з боку США та Ізраїлю. Ураховуючи вищезазначене Іран має всі шанси стати основним центром сили Перської затоки.

Значний інтерес до іранської сторони виявляє й керівництво Іраку, що можна пояснити не лише прагненням до встановлення тісних взаємозв'язків з найближчим сусідом, а й свідчить про вплив іранського уряду на політичні угруповання іракських шиїтів, без взаємодії з якими неможливо вирішити проблему державного будівництва в Іраці. Отже, шиїтських фактор залишається основним в іракській політиці Тегерану.

Щодо іракської проблеми Туреччина зайняла чітку нейтральну позицію. Зокрема, офіційна Анкара прийняла рішення не надавати територію турецької держави американським солдатам для участі у військовій операції проти Іраку, що, у свою чергу значно погіршило американо-турецькі відносини. Коментуючи критичні зауваження Вашингтона щодо нейтральної позиції турецької держави, прем'єр-міністр Туреччини наголосив на тому, що США не завжди розуміють складність ситуації і особливу роль Туреччини в регіоні.

Анкара також вказала Вашингтону на непослідовність його лінії в курському питанні. Незважаючи на визнання американцями Курдської Робітничої партії – терористичною організацією, США фактично відмовилися проводити антитерористичні операції на півночі Іраку. На думку Анкари, Вашингтон фактично зайняв нейтральну позицію щодо курдських екстремістів, обмежившись лише політико-дипломатичним тиском на цю організацію.

Колишній голова уряду Туреччини Б. Еджевіт, оцінюючи реалізацію американського проекту "Великий Близький Схід", метою якого є поширення демократії на Близькому Сході, вважає, що Сполучені Штати чекають від Анкари лише сліпої підтримки агресивних планів нинішньої американської адміністрації щодо Іраку, Ірану та Сирії. Турецький високопосадовець звернув увагу на той факт, що будь-які дії США проти Ірану та Сирії, як і у випадку з Іраком, найбільшу шкоду приносять лише Туреччині. Сьогодні, як підкреслив экс-урядовець, Туреччина ставить на меті у своїй зовнішній політиці розвивати добросусідські відносини із сусідніми державами [8].

Європейські держави Німеччина та Франція на початку іракської кризи виступали проти військового втручання, згодом змінили свою позицію щодо війни в затоці. Франція виявила повну лояльність до подій в Іраці в обмін на можливі економічні дивіденди. Німеччина також відмовилася від негативної оцінки перебування американських військових в Іраці, при цьому похвалились американсько-німецькі двосторонні відносини.

Тим часом НАТО із закінченням американсько-іракської війни взяло на себе відповідальність за підготовку спеціалістів для армії Іраку, крім того НАТО проявило ініціативу щодо технічного оснащення іракської армії. Північноатлантичний альянс забезпечив керівництво проведенням операцій в Афганістані, внаслідок чого Сполучені Штати змогли вивільнити та задіяти в Іраці частину своїх збройних сил.

Одним з елементів іракської кампанії, який дестабілізує регіон, є питання стабільності державних кордонів у межах усього Близького Сходу. Лідери більшості країн регіону вважають, що саме питання кордону знаходиться на межі серйозних змін, які можуть бути як спровоковані історичним розвитком подій, так і бути наслідком глобальних експериментів в галузі геополітики лідерів Заходу, у першу чергу США.

Прикладом першого сценарію є створення автономного або незалежного Курдистану, що неминуче активізує курдський сепаратизм на території Туреччини та потенційно може привести до її розпаду. Непрямим наслідком цього стане значне загострення відносин у середовищі етнічних турок і курдів, які живуть на території Європи, у першу чергу в Німеччині.

Приклад другого – це створення під зовнішнім тиском держави Палестина, яка докладатиме всіх зусиль для досягнення своєї економічної та внутрішньополітичної незалежності, що паралельно приведе до неминучої ескалації, вже на міждержавному рівні, палестинсько-ізраїльського конфлікту. Незмінність кордонів Йорданії, Сирії, Ірану та інших монархій Перської затоки також може бути поставлена під питання.

Україн небезпечним є розширення практики насильницької "демократизації" інших держав Близького та Середнього Сходу. У випадку, якщо США реалізують плани щодо зміни режиму в Ірані, це призведе до дестабілізації всього регіону, включаючи його центральноазиатську і прикаспійську периферію. Військова експансія щодо іракської держави не лише може привести до "в'єтнамізації" конфлікту, але і послугувати основою для незворотних змін, перервавши хід реформ на користь найконсервативнішої частини політичного керівництва.

Підсумовуючи результати іракської кризи, досить важко назвати певний позитив, який би отримав Ірак або сусідні держави від зміни геополітичної ситуації в регіоні. Адже замість єдиної світсько-мусульманської держави з елементами диктатури виникла територія, не контрольована ні американськими військами, ні урядом Іраку, територія, яка стала полігоном для випробувань нових видів американської зброї та дала новий поштовх до гонки сучасних високотехнологічних озброєнь.

1. Вартанян А.М. Ресурсный фактор внешнеполитической активности Тегерана // Сб. ст. Ин-та Ближнего Востока. – М., 2006. 2. Циганок А. Геополитические изменения на Ближнем Востоке после иракской войны // Сб. ст. Ин-та Ближнего Востока. – М., 2006. – С. 80–92. 3. Циганок А. Иракский тупик // Новая политика. – 2006. – 24 марта. – С. 4. 4. Шатков В.С. О потерях ВС США в Ираке // Сб. ст. Ин-та Ближнего Востока. – М., 2006. – С. 31. 5. 2,787 US Soldiers Killed, 21,077 Wounded, 144,000 Remain in Iraq. – www.usliberals.about.com. 6. Iraq war cost to top \$ 500 billion in 2006. – <http://www.iraqwar.mirror-world.ru>. 7. Limits of power: keeping the lights on in Iraq. – <http://www.mnf-iraq.com>. 8. Turkey unhappy over Iraq's constitution, western countries hail it. – Gateway to Russia, 8 March, 2006. 9. White D. Bush "Victory Plan" is PR Document, Not War Strategy // Liberal politics US. – 2006, № 2. – P. 7.

Надійшла до редколегії 24.01.06

Ю. Сорока, канд. іст. наук

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ОПОРУ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1941–1944 РОКАХ

Розглянуто питання масового українського національного збройного руху проти німецьких окупантів.

The article is studied the issues of mass Ukrainian armed national movement against German invaders.

Проблема Українського національного руху опору у другій світовій війні належить до найменш досліджених. Адже для радянської історіографії ця проблема загалом не існувала. Серед праць, що стали доступні дослідникам після проголошення незалежності України, є праця автора з української діаспори В. Косика, у якій на багатому джерельному матеріалі розкрито історію українського народу періоду другої світової війни. Фрагментарно дану проблему розкрито в дослідженнях Ю. Киричука [9], К. Кондратюка [12], І. Дробота, В. Кучера та ін. [7].

Виношуючи гегемоністичні плани світового планування, підкорення широкого європейського простору керівництво нацистської Німеччини всіляко загравало з національно-патріотичними силами різних країн, обіцяючи надання їм певної державної самостійності. Однак уже з перших днів німецької окупації українських зе-

мель стало очевидним, що всі кроки націоналістів, спрямовані на відновлення української державності, національного відродження, суперечили загарбницьким планам гітлерівців. У відповідь на проголошення Акту 30 червня і створення УНР-а в Києві вже у серпні-вересні 1941 р. відбулися масові арешти бандерівців, а у грудні розпочалися репресії і проти мельниківців.

Після арешту С. Бандери, 15 керівників Державного правління й ув'язнення близько 300 активістів ОУН Провід прийняв рішення про перехід ОУН-Б у підпілля з метою "однодумно підняти інтенсивну підготовку до боротьби на різних ділянках життя проти німецької окупації, зокрема для боротьби збройного типу". [7, с. 147]. М. Лебедь, який очолював ОУН-Б в Україні після арешту С. Бандери, провів у вересні 1941 р. Першу конференцію ОУН, на якій було вирішено продовжити розпочату

Українським урядом діяльність, розгорнути підготовку до активної боротьби з німецькими окупантами та проти радянських партизанів, збирати і складати зброю, вести підготовку нових керівників для визвольної боротьби [7, с. 146]. Були створені Крайовий військовий штаб, старшинська і підстаршинська, санітарні школи, курси радистів. Низові ланки організації розпочали створення бойових підрозділів. Побойовуючись, що бандерівці можуть підняти збройне повстання, гітлерівська служба безпеки у наказі від 25 листопада 1941 р. наголошувала, "що рух Бандери готує повстання у рейхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Усі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники" [7, с. 148].

Однак перші партизанські загони українських націоналістів, що виникли на окупованій території, спочатку не були пов'язані з ОУН-Б. З початком німецько-радянської війни, близький до петлюрівського уряду УНР Тарас Боровець ("Бульба") організував військові загони під назвою "Поліська Січ. Українська Повстанська Армія". Дозволені й озброєні вермахтом його загони, що налічували до 3 тис. стрільців, займалися очищенням болотистих і лісистих районів Волинського Полісся (частково Білорусії) від залишків Червоної армії та радянських партизанів. Проте 15 листопада 1941 р. під тиском СД, офіційно через брак спорядження, німці розпустили й обеззброїли загони Т. Бульби-Боровця. Останній у своїх спогадах стверджує, що "після офіційної ліквідації "Поліської Січі", штаб в Олевську поділився на дві частини, одна з яких роз'їхалася, а друга відразу почала працювати над організацією нової підпільної бойової акції. Першим наказом нового штабу у грудні 1941 р. було знято з назви організації дописку "Поліська Січ" і вона почала виступати тільки під назвою "Українська Повстанська Армія" [7, с. 148]. З початком 1942 р. збройні формування Т. Бульби-Боровця активізували свої дії проти німців, організовуючи напади на гітлерівські військові об'єкти та установи. На початок весни 1942 р. в розпорядженні Головної команди діяли п'ять "летючих бригад", кожна з яких складалася із близько сотні партизанів.

Посилення німецького окупаційного терору змусило багатьох жителів західноукраїнських земель піти у підпілля і викликало потребу організації самооборони, щоб охороняти своє життя і майно. Разом з тим, керівництво ОУН-Б, маючи інформацію про стихійні збройні виступи, зволікало і не схвалювало ідеї створення партизанських загонів. Друга конференція ОУН, яка відбулася у квітні 1942 р., прийняла рішення продовжити об'єднання військових і політичних сил в усій Україні з метою створення Української держави, але висловилися проти партизанської боротьби з причини необхідності подальшого об'єднання сил народу в широкий збройний рух [13, с. 234–235]. У травні 1942 р. відбулася Почаївська конференція ОУН-М, на якій заступником А. Мельника і головою Проводу в Україні було обрано О. Кандибу-Ольжича, прихильника жорсткого антинімецького курсу. За його ініціативою мельниківці розпочали формування військових загонів, значно зріс їх приплив у бульбівські формування на Волині [12, с. 39–40].

Весною і літом 1942 р. гітлерівці запровадили жорстоку політику на окупованих територіях, особливо на Волині і Поліссі. Поряд з пограбуванням населення, гітлерівці взялися за його депортацію на примусові роботи в Німеччину, вдавалися до масових розстрілів і нищення цілих сіл. Поява влітку 1942 р. на Волині і Поліссі радянських розвідувально-диверсійних і партизанських груп, а також польських військових формувань, що вели боротьбу за відновлення довоєнної Польщі, стала ще одним приводом для посилення терору гітле-

рівців на окупованих територіях. Страждаючи від переслідування і знищення, низові структури ОУН-Б вимагали від Проводу дозволу розпочати масову партизанську боротьбу. Усе це спонукало Провід ОУН-Б діяти рішучіше і за його вказівкою впродовж вересня і на початку жовтня 1942 р. на Волині створюються перші бойові відділи: партизанський загін під командуванням С. Качинського і перша сотня УПА під командою Г. Перегінняка.

Кінець 1942 р. – початок 1943 р. став періодом масового розгортання українського збройного національного руху. Уже 4 грудня 1942 р. шеф поліції й безпеки СД в Ровно доповідав у Берлін: "На Україні активність банд не ослабла. Лише в окремих зонах Ровно і Житомира за останні 8 днів відбулося 150 нападів. Внаслідок цього у різних районах зменшилася заготівка зерна для Німеччини і фронту до таких розмірів: Костопіль – 32–33 %, Сарни – 25–30 %, а в боротьбі з бандами ми зазнаємо втрат" [12, с. 41].

7 лютого 1943 р. сотня під командуванням Г. Перегінняка вчинила напад на районний центр Володимирець. За ним повстанці зайняли містечко Степань, Топоровичі, Людвипіль, Цумань. У боях загинули організатори партизанського руху С. Качинський та Г. Перегінняк. У січні 1943 р. волинські бандерівські партизанські загони поповнили вояки і старшини (у їх числі Роман Шухевич) колишнього батальйону Нахтигаль, яким, після відмови поновити контракт з німцями й ув'язнення у Львові, вдалося втекти на Волинь [9, с. 56].

Третя конференція ОУН-Б, яка відбулася 17–21 лютого 1943 р. заявила, що у німецько-радянській війні Україна опинилася "між молотом і ковадлом" і тому "український народ має боротися проти обох імперіалізмів", спираючись тільки на власні сили і, що "всяка співпраця з німецьким окупантом" дає привід Москві "компроментувати українську визвольну боротьбу як знаряддя німецького імперіалізму в його завойовницьких планах". У своїй постанові конференція категорично заявила, що ОУН "засуджує всі спроби індивідуальної чи збірної співпраці з окупантами як шкідництво і зраду українського народу". Було схвалено рішення про перехід до великомасштабної партизанської війни. Командуючим партизанськими відділами на Волині й Поліссі було призначено Д. Клячківського ("Клима Савура") [15, с. 45–46].

З початком 1943 р. українська поліція дедалі частіше почала відмовлятися брати участь в акціях гітлерівців проти місцевого населення і вивезенні людей на примусові роботи до Німеччини. У березні 1943 р. Провід ОУН-Б закликав українських поліцейських Волині перейти зі зброєю до партизанів. Німецьке командування, довідавшись про заклик бандерівців, почало роззброювати їх і розстрілювати (Здолбунів, Ровно). У Волинській обл. німці заарештували і розстріляли поліцейських двох діяльниць. У Ковелі при спробі обеззброїти поліцію було вбито 18 гітлерівців [3, с. 383, 388]. У другій половині місяця всі відділи української поліції у повному складі, за винятком окремих осіб, у повному озброєнні перейшли до партизанів, поповнивши загони УПА.

28 березня 1,5 тис. німців оточили і безперервно атакували м. Людвипіль, де перебував відділ УПА. Залишивши на полі бою 58 убитих і 5 спалених автомашин, гітлерівці змушені були відступити до Костополя. 10 квітня відділи УПА одночасно атакували тюрми Крем'янець, Дубна, Ковеля, Луцька, Горохова, Любачівки, звільнивши сотні в'язнів. Партизанські загони вчинили напад на табір військовополонених у Ковелі і невідільницький збірний пункт у Ківерцях. Звільнені люди поповнили загони УПА [8, с. 104].

У квітні 1943 р. повстанський рух повністю охопив усі райони Волинської і Ровенської обл. Німецька адміністрація була ліквідована у сільських районах Мізоч,

Острів, Шумськ, Крем'янець, Верба. Для знищення тут повстанського руху німці кинули в ці райони цілу дивізію, у складі двох угорських полків, німецького полку СС і полку узбеків і казахів. Після тривалих і кривавих трьохденних боїв угорські полки були повністю розбиті, решта – змушені були відступити [14, с. 59].

На початок літа 1943 у більшості районів Волині німецька адміністрація існувала лише в окружних і районних центрах, а сільська місцевість була переважно у руках повстанців (бандерівців, бульбівців, мельниківців), а в північних районах – під контролем радянських партизан. Так, наприкінці червня від німців було очищено велику територію трикутника Ковель – Ровно – Сарни. Деякими районами УПА володіла неподільно. Зокрема волинське містечко Колки з навколишніми селами іменували "Колківською республікою". Іншу незалежну від німців територію становили свинарські ліси на південний схід від Володимир-Волинського. Цю територію у народі називали "Січ" [12, с. 44].

Підрозділи УПА завдавали постійних ударів по німецьких комунікаціях, чинили диверсії на залізницях. Тільки у липні-серпні 1943 р. оунівці 1716 раз вчинили диверсії і саботажі на основних залізничних сполученнях гітлерівців. Окружний комісар Луцька Ліндер інформував 5 серпня 1943 р. Генерального комісара Волині та Поділля: "Залізниця підривають, по шляхах можна їздити лише з конвоюм, тому і населення більше з нами не працює". Той, у свою чергу, повідомляв Берлін, що для остаточного викоренення українського національного руху "треба повністю евакуювати місцеве населення" з цих районів" [12, с. 44].

Ряди повстанців постійно зростали. Якщо у квітні 1943 р. сили УПА ОУН-Б налічували 8–10 тис. бойовиків, то у червні 1943 р. їх кількість подвоїлася і постійно зростала. Для поповнення своїх лав у червні і серпні 1943 р. на Волині було проведено часткову мобілізацію чоловічого населення до УПА, внаслідок якої майже припинився притік населення із регіону на примусові роботи до Німеччини. Військові підрозділи УПА поповнювалися і за рахунок колишніх бійців Червоної армії. У розвідзведенні Українського штабу партизанського руху (УШПР) № 63 від 16 липня 1943 р. вказувалося на те, що "націоналісти в свої загони вербують бійців і командирів Червоної армії та осіб із східних областей, які залишилися на території західних областей" [16].

Другим за значенням був партизанський рух під проводом Тараса Бульби-Боровця. Цей рух у квітні-травні налічував 4 тис. повстанців. Третій рух збройного опору складався з партизанських підрозділів в ОУН-М, і нараховував 2–3 тис. чол. [3, с. 330–331].

Наявність різних течій в українському русі опору спричинила влітку 1943 р. боротьбу за загальне лідерство у повстанському середовищі. Переможцем вийшла чисельніша течія ОУН-Б. У липні-серпні 1943 р. під час силової акції за об'єднання всіх націоналістичних збройних підрозділів вони включили до своїх формувань загони ОУН-М і Бульби-Боровця, за винятком одного формування, яке на чолі з Боровцем, який відмовився підкорятися єдиному командуванню УПА, продовжувало існувати як незалежне партизанське з'єднання під назвою "Українська Народна Револьюційна Армія" (УНРА) аж до приходу радянських військ.

Внаслідок об'єднання збройних формувань УПА досягла апогею своєї сили на Волині. За свідченням Головного штабу УПА-Північ ефективна сила УПА на Волині у другій половині 1943 р. сягала близько 20 тис., а в період максимальної мобілізації – до 40 тис. озброєних людей [6, с. 142].

Улітку 1943 р. ОУН-Б почала формувати озброєні військові формування в Галичині. З початком війни терени Галичини не були відразу полем активних дій оунівців,

як Волинь і Полісся. Передусім тому, що окупаційні власті у Галицькому губернаторстві не відразу вдалися до масового тотального терору, як це було у північно-західних районах України. Використовуючи цей фактор, ОУН-Б з вересня 1941 р. почала створювати в Галичині розгалужену мережу вишкільних осередків і таборів, де готувала свої політичні і (частково) військові кадри. За свідченням дослідників, дві події та посилення окупаційного терору змусили провід ОУН-Б форсувати організацію регулярних військових формувань у Галичині. Перша – це проголошення 28 квітня 1943 р. початку організації української стрілецької дивізії "Галичина" під егідою німців для боротьби з більшовиками. До цього ОУН-Б поставилася негативно. На засіданні повітових осередків ОУН-Б Галичини 20 травня 1943 р. було прийнято постанову "зірвати зв'язки з усіма, що зголосилися до дивізії".

Друга подія – це поява 7 липня 1943 р. на теренах Галичини формувань радянських партизанів на чолі із Сидором Ковпаком [10, с. 16].

Уже в червні 1943 р. ОУН-Б формує на Станіславщині дві підстаршинські школи Української національної оборони, а до кінця літа формує 9 вишкільних таборів із чисельністю три сотні чоловік кожен. Тривалий час для маскування від нацистів повстанські відділи в Галичині іменувалися не УПА, а УНС (10, с. 16). Уже восени 1943 р. німецька адміністрація констатувала: "1943 р. Галичина мала подвійне обличчя. Вдень правила, як і досі, німецька адміністрація... А вночі весь край – поза містами, немов островами – був охоплений Українською повстанською армією; по лісах вправи зі стрільби та спорудження сховищ, на шляхах – транспортування боєприпасів, передислокація з'єднань, постійні контролі і патрулі, по селах – постій війська, яке годувала людність". Озброєні загони УПА постійно поповнювалися і досягли свого апогею в Галичині на середину літа 1944 р., коли в її лавах налічувалося близько 40 тис. чол. [12, с. 445].

Дещо іншою була ситуація на Буковині. Уже в перші дні окупації румунські окупаційні органи провели арешти найактивніших українських національних діячів. Уникаючи репресій, значна частина оунівців перебралася із Чернівців у Галичину.

У липні 1941 р. в Чернівцях під проводом Петра Войновського почали формуватися дві групи Буковинського куреня по 500 осіб у кожній, які ставили перед собою мету – піти на Україну і там перейти в розпорядження уряду майбутньої Української держави. У кінці вересня курінь дістався Києва, де його чекало гірке розчарування. Гітлерівці не тільки не дозволили формувати українську національну армію, а навіть не збиралися доручати українцям серйозних адміністративних посад, відводячи їм роль виконавців поліцейських і каральних завдань. Не довзі курінь роззброїли, багатьох його членів розстріляли за патріотичну діяльність, частину направили в українську поліцію Києва та ближніх сіл і райцентрів, а іншу – в 115-й і 118-й батальйони німецької охоронної поліції "шуцманшафт" [11, с. 69–71].

У 1942–1943 рр. та в лютому-березні 1944 р. румунські окупаційні органи, вважаючи Буковину і Бессарабію своїми відвоєнованими територіями, провели мобілізацію чоловіків 1919–1923 рр. народження. Декого із призваних направили в діючу армію, а переважну більшість – у робочі загони (деташементи), які використовувалися на ремонті і будівництві залізниць та інших господарських роботах.

Наприкінці 1943 р. німецьке командування в Чернівцях посилило набір добровольців до німецької армії і так званого охоронного корпусу Російської визвольної армії, який використовувався в боротьбі проти югославських партизанів. Здобиччю вербувальників ставали здебільшого люди, які не мали з чого жити і шукали роботу. Під обіцянку роботи в Німеччині їх відправляли в Югославію, обмундировували, видавали збою і

змушували виконувати військову службу. Кількість таких завербованих з Буковини і Бессарабії сягала 6 тис. чол. Під кінець війни частини цього корпусу опинилися в англійській окупаційній зоні Австрії [11, с. 43, 49–50].

Таким чином, з відводом на Україну певної частини оунівців П. Войковським, арешти значної кількості членів ОУН румунськими окупаційними властями, підлив її соціальної бази значно знекровив потужність національно-визвольного руху на Буковині. Діяльність незначної кількості оунівців у Буковині обмежувалася глибоко законспірованою підпільною роботою, відновленням зруйнованої мережі, виготовленням і розповсюдженням листівок, підготовкою кадрів за межами краю, зокрема в Галичині.

У той же час завдяки широкій та ефективній підпільній мережі ОУН-Б на Поліссі, Волині й Галичині УПА розрослася у велику, добре організовану армію, яка захопила контроль над значною територією даних земель.

Німецька адміністрація, стривожена активністю УПА змушена була кинути проти неї значні сили. Окремі військові операції гітлерівців у червні-липні 1943 р. переросли у серпневий наступ. Проти повстанців було кинуто 10 тис. жандармів, 10 моторизованих батальйонів з артилерією, 50 танків, 27 літаків. У ході боїв і сутичок було вбито і поранено 1237 воїнів УПА. Втрати гітлерівців сягали понад 4 тис. убитими і пораненими солдатами й офіцерами [9, с. 65].

8–9 вересня 1943 р. відбувся великий бій під селом Родовичі на Волині. У ньому взяли участь 9 сотень УПА, а з німецького боку – близько 1,5 тис. солдатів. Восени боєві дії перекинулися на Галичину. Загалом у липні-листопаді 1943 р. УПА провела 120 боїв, знищила, за неповними даними 4,5 тис. солдатів й офіцерів противника. Втрати повстанців становили 1,6 тис. бійців [12, с. 46].

У зв'язку з активізацією партизанської боротьби, протиукраїнський терор на Поліссі, Волині й Галичині набрав масового характеру. Так, з 10 жовтня 1943 р. по всій території Галичини були введені так звані наглі суди, які з початку їх існування і до кінця червня 1944 р. тільки у Станіславській області винесли смертний вирок і прилюдно розстріляли 15,771 особу [10, с. 17].

У складних умовах боротьби проти німецьких окупантів і радянських партизанів ОУН змушена була переглянути свої позиції з питань національно-визвольного руху. У серпні 1943 р. у Волинських лісах відбувся Третій великий збір ОУН-Б, на якому було обговорено програму, ідеологію, питання боротьби ОУН. Ураховуючи політичну обстановку того часу, були внесені зміни в "напрямі від монархічного до демократичного націоналізму чи націоналістичного демократизму".

Рішенням Зборів військовим органом організації став Головний штаб УПА, який дислокувався поблизу Львова. Головою проводу ОУН-Б було обрано Романа Шухевича (Тур, Тарас Чупринка), який одночасно з листопада 1943 р. став головнокомандувачем військами УПА. Клим Савур зайняв посаду командира групи УПА "Північ", яка діяла на Волині та Поліссі.

Ставши одноосібним лідером у націоналістичному русі в західних областях України, ОУН-Б намагалось залучили в повстанські загони представників інших народів, які через певні воєнні обставини опинилися на західноукраїнських землях. Заклик ОУН до опору німецьким окупантам та протидії радянській владі, високий рівень дезертирства в Червоній армії, звільнення військовополонених сприяли вступу до УПА представників багатьох національних меншин, які опинилися на західних землях. Восени 1943 р. у складі УПА діяло 15 національних підрозділів, у тому числі азербайджанський, грузинський, узбецький, вірменський, татарський, литовський та ін. З виходом Червоної армії на Правобережжя Україну, проти німецьких військ акцій з боку УПА поменшало. У цей час УПА розпочала підготовку до

тривалій боротьби за визволення України від тоталітарного сталінського режиму. Та все ж у багатьох місцевостях збройні сутички з окупантами не припинялися. 11 березня 1944 р. відбувся бій у с. Стара Ягольниця Чортківського р-ну Тернопільської обл., у якому було знищено 42 німецькі штурми і загинуло 9 бійців УПА. Навесні 1944 р. відділи УПА вступили в сутички на території Станіславської обл. з частинами 1-ї угорської армії, зокрема: 28 березня – поблизу с. Хлібчин, 5 квітня – біля с. Бондарівка, 13 квітня – біля с. Копанка, 24 квітня – поблизу с. Кропивник, 6 травня – поблизу с. Грабівка, 12 травня – поблизу смт. Солотвин.

Кровопротитна збройна сутичка між німецькими військами та загонами УПА сталася 9–16 липня 1944 р. в Карпатах на межі Львівської та Станіславської обл.: поблизу с. Кам'янка (Сколівський р-н) і с. Липа (Долинський р-н). Зазнавши великих втрат, дві німецькі дивізії змушені були відступити. Загалом, у 1944 р. відбулося близько 100 протинімецьких збройних виступів [12, с. 47; 10, с. 17].

Зі вступом Червоної армії на західноукраїнські землі розпочалося формування нового політичного центру під егідою ОУН-УПА. Цей надпартійний орган мав керувати українським рухом на рідних землях і репрезентувати його за кордоном. 11–15 липня 1944 р. під охороною загонів УПА в Карпатських горах 20 представників різних українських політичних течій (крім ОУН-М) створили новий державницький орган під назвою Українська Головна Визвольна Рада (УГВР). Створення УГВР стало виявом ідеї історичної наступності боротьби українського народу за самовизначення. УГВР поставила за мету об'єднати і координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил, "керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державної незалежності і створення органів незалежної державної влади в Україні" [15, с. 131].

Отже, жорстока й безкомпромісна боротьба українських патріотичних сил за здобуття національної незалежності, відстоювання і захист власної території і свого народу засвідчило створення у роки другої світової війни ще одного феномена світової історії – Української Повстанської Армії. У її лавах були представники практично всіх українських націоналістичних течій. У період максимальної мобілізації в УПА нараховувалося понад 80 тис. активних озброєних бійців, через її ряди пройшло близько 200 тис. чол., а всього разом з підпіллям ОУН її чисельність сягала до півмільйона учасників різних форм боротьби [7, с. 154; 13, с. 445–446].

Під час широкомасштабних бойових дій проти німецьких окупантів ОУН-УПА зазнала відчутних людських втрат. Спираючись на різні джерела, дослідники визначають втрати ОУН і чинні відгалуження націоналістичного підпілля у кількості 4,756 чол., у тому числі 197 членів вищого керівного складу. Більшість тих, хто потрапив у лабету до нацистів (95 %), діяли на західноукраїнських землях. У південних, східних і центральних областях України жертвами окупантів стали в основному члени похідних груп ОУН [1, с. 308].

Разом з тим, з початком другої світової війни головний Провід ОУН послідовно дотримувався теорії "доконаних фатів" у ставленні до Німеччини, сподіваючись, що нацисти погодяться на передачу політичної влади ОУН та проголошення української державності у випадку, коли остання зможе реально продемонструвати свою силу, авторитет, організованість та вплив на маси. В умовах агресії головне своє завдання ОУН вбачало у захопленні влади на місцях, створенні власних органів управління, поліцейських та інших силових структур. Лише масові репресії нацистів проти цивільного населення й, зокрема проти українських національних сил, змусили ОУН перейти до збройного опору окупантам.

Не сприяло консолідації в антигітлерівській боротьбі поборювання за верховенство серед різних течій українського націоналістичного руху. Незважаючи на те, що у роки другої світової війни всі воюючі сторони діяли у специфічному морально-психологічному полі, у якому загальноприйняті положення міжнародного права та правила війни були відкинуті всіма учасниками світового збройного конфлікту і домінуючою нормою того часу стало "право сильного", ОУН і УПА несе моральну відповідальність за окремі репресивні заходи, застосовані не тільки до ідейних та політичних супротивників, а й до місцевих жителів західноукраїнських земель.

Водночас, користуючись масовою підтримкою українського населення, при відсутності будь-якої чужої допомоги, Українська Повстанська Армія виступала активним чинником загальноєвропейського антигітле-

рівського руху опору і внесла свій вклад у розгром нацистської Німеччини.

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000.
2. Борець Ю. За Україну, за її волю. – Дрогобич, 1998.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 2.
4. Бульба-Боровець, Тарас Отаман. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху. – Вінніпег, 1981.
5. В обороні волі. Боротьба УПА з німецькими окупантами на Рівненщині в 1941–1944 рр. – Рівне, 1995.
6. Дробот І. Кучер В. та ін. Український народ у другій світовій війні. – К., 1998.
7. Дем'ян Г. Проти нацистської окупації // Військо України. – 1993. – № 10.
8. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років XX століття. – Л., 2000.
9. Книга Пам'яті України. Івано-Франківська область. – Л., 1995.
10. Книга Пам'яті України. Чернівецька область. – Чернівці, 1999. – Т. 1.
11. Кондратюк К. Боротьба УПА з німецькими окупантами України: Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвип. – Дрогобич, 2002.
12. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993.
13. Лебедь М. УПА. – Рим, 1946.
14. Літопис УПА. – Торонто, 1989. – Т. 1, кн. 1.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 41, арк. 60.

Надійшла до редколегії 26.01.06

Н. Шевченко, канд. іст. наук

"ІРЛАНДСЬКИЙ ФАКТОР" У БРИТАНСЬКІЙ ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Уперше в сучасній українській історіографії проаналізовано вплив так званого ірландського фактору на хід британської історії першої половини XVII ст. Автор наголошує, що ірландську проблему можна розглядати не тільки в локальному контексті, але і як проблему багатоскладового королівства, яке в зазначений період переживало важливий етап трансформації на шляху досягнення британської єдності.

For the first time in modern ukrainian historiography the impact of so called "Irish factor" on the whole course of British history of the first half of the XVIIth c. is analyzed in this article. The author emphasizes, that "Irish problem" can be seen not only in its local context but also as the problem of multiple kingdom, which in this time went through the significant stage of transformation towards the creation of British union.

Динамічні процеси, які охопили у XVII ст. Британські острови, увійшли в історіографію під назвою "Англійська революція". Хоча історики, особливо британські дослідники, ще і по сьогодні сперечаються про характер тих подій (революція, змова Парламенту, боротьба між угрупованнями правлячої еліти, заколот провінцій тощо), проте визнається той факт, що все, що тоді відбулося, не було суто "англійською справою". Ці події втягли у свій вир усі три королівства: Англію, Шотландію та Ірландію, і позначилися на подальшій долі всього регіону.

У статті зроблено спробу проаналізувати вплив "ірландського фактора" в контексті розвитку процесу загальнобританської єдності першої половини XVII ст. Хронологічні межі дослідження охоплюють 1603–1660 рр., від часу утвердження на англійському престолі шотландської династії Стюартів і до їх реставрації після періоду внутрішніх конфліктів та міжцарювання.

Актуальність дослідження зумовлена недостатньою, на нашу думку, увагою до цього питання як у зарубіжній, насамперед британській, так і у вітчизняній історіографії. Дійсно, у науковій літературі, присвяченій аналізу подій британської історії XVII ст., питання про наявність ірландського чинника спеціально не вивчалось. Події в Ірландії із 1640 по 1690 рр. розглядалися в основному як своєрідне "відлуння" динамічних процесів в Англії. Такий підхід, скажімо, характерний для представників вігського напрямку в британській історіографії XIX ст. – Г. Галлама, Дж. Гріна, Т. Маколея [12, 11, 14].

Основу їх інтерпретації становила схема поступального розвитку англійської представницької демократії, невпинного розширення демократичних свобод. Подіям XVII ст., з огляду на їх значущість, відводилося одне із ключових місць. Хоча ця схема покликана була подати погляд на хід усієї британської історії, однак найбільшим її недоліком, на нашу думку, був англоцентризм. Саме тому, зокрема, події XVII ст. в сусідніх із Англією Шотландії та Ірландії розглядалися побіжно, як відгомін основної боротьби між англійським Парламентом та монархією.

Хоча вігську інтерпретацію подій, її пізнавальну схему та методи дослідження на початку 30-х рр. XX ст. було піддано жорсткій науковій критиці, однак традиції у висвітленні британської історії XVII ст. по суті залишилися сталими. Щоправда, деякі зміни намітилися із середини XX ст., що було спричинено специфікою розвитку британської історичної науки цього періоду, зокрема розширенням тематики досліджень, підвищенням інтересу до ірландської національної історії. Тепер події Англійської революції перетворилися на суто "англійську справу", і головне завдання дослідників ірландської історії цієї доби полягало в аналізі "відлуння" революційних процесів на ірландській території (для порівняння: у істориків-вігів події в Ірландії були "продовженням" подій у самій Англії). Такий висновок дозволяють нам зробити матеріали спеціального історіографічного дослідження Р. Річардсона, де вперше в британській історичній науці подано аналіз вивчення Англійської революції, починаючи із XVII ст. і до наших днів [16].

Новий підхід у висвітленні подій в Ірландії XVII ст. запропонував відомий сучасний історик К. Расселл. У низці своїх наукових публікацій дослідник спробував проаналізувати "ірландські справи" в контексті загальних тенденцій, які охопили Британські острови в цей період [17, 18, 19, 20]. Щоправда, історик по суті обмежився дослідженням лише релігійних мотивів, що вже стало традиційним при вивченні тогочасних процесів. При цьому К. Расселл зробив акцент на висвітленні проблем поширення та поглиблення релігійної Реформації, що, на його думку, у тодішніх британських умовах проявилось у складній комбінації міжрелігійного, антиабсолютистського та міжнаціонального протистояння.

У вітчизняній історіографії досліджувана нами проблема саме в такій постановці не знайшла висвітлення. Згідно з ідеологічними настановами, які панували в радянській історичній науці, пріоритетними темами досліджень із всесвітньої історії модерного часу визнавалися національно-визвольні рухи, соціальні революції (повстання) тощо. Такі тенденції не оминули і радянську бри-

таністику. У працях цілої плеяди радянських науковців, які плідно працювали і над проблематикою Англійської революції, і безпосередньо, над історією Ірландії XVII ст., головний акцент робився саме на вищезазначених аспектах [3, 4, 6]. Цей період ірландської історії, відповідно, розглядався як завершальний етап колоніального поневолення "Зеленого острова" Англією, а повстання 1641–1649 та 1688–1689 рр. як потужні прояви національно-визвольного руху. У цілому ж в інтерпретаціях радянських дослідників Ірландія поставала як заручниця внутрішніх процесів, які переживала в XVII ст. сусідня Англія, а не виступала їх активною політикоформуючою складовою.

У новітній українській історіографії відсутні праці, присвячені висвітленню цього питання, і, отже, запропоноване нами дослідження є першою спробою в даній царині.

Для розуміння проявів ірландського чинника слід спершу окреслити державотворчі процеси на Британських островах на початку XVII ст. На нашу думку, власне сама британська проблема XVII ст., невід'ємною складовою якої є "ірландські справи", породжена якраз особливостям становлення та розвитку державних утворень у цьому регіоні. З формального погляду на початку XVII ст. на островах існувало три незалежних королівства: Англія, Шотландія, Ірландія, і саме в такій послідовності вони фіксувалися в державних паперах після 1603 р. Акт про державну унію, тобто юридичне оформлення процесу об'єднання, між Англією та Шотландією з'явився лише в 1707 р., а між об'єднаним королівством Англії–Шотландії (воно отримало назву Велика Британія) та Ірландією в 1801 р.

Об'єднувачем земель у загальнобританському контексті була Англія. У 1284 р. внаслідок завоювання Едварда I їй вдалося приєднати Велс, який було перетворено на королівський домен. Фактичне об'єднання Англії та Шотландії відбулося в 1603 р., коли після смерті бездітної Єлизабет I Тюдор англійський престол посів представник шотландської королівської династії Джеймс VI Стюарт (Stuart в англійській та Stewart у шотландській транскрипції), ставши англійським монархом під іменем Джеймса I.

Процес "збирання" всіх британських земель під англійською владою значно розтягнувся в часі через проблеми з Ірландією, хоча сам Зелений острів став першим об'єктом англійської колонізації ще в XI ст. внаслідок завоювальницьких походів Генрі II та його васалів.

Значних успіхів у встановленні англійського контролю над Ірландією було досягнуто в XVI ст., за часів правління династії Тюдорів. Англійська влада спробувала зменшити вплив традиційних місцевих інститутів і залучити Ірландію в систему централізованого державного управління. Важливу роль у цьому відіграв ухвалений ще в 1495 р. так званий "Акт Пойнінгса", згідно із яким значно обмежувалася роль ірландського Парламента: він не міг обговорювати жодного проекту, не схваленого попередньо англійським урядом. Окрім цього, кожен статут англійського уряду та місцевої англійської адміністрації набирав чинності на всій території Ірландії, а не тільки в Пейлі – бастионі англійської колонізації, хоча, зауважимо, більша частина острова ще не була підпорядкована англійській Короні.

На думку деяких дослідників, незважаючи на інтенсифікацію централізаторської політики щодо Ірландії за часів правління Тюдорів, усе ж успіхи англійців були досить скромними, їм не вдалося встановити дієвий контроль над Зеленим островом аж до часу придушення повстання Тірона та Тирконелля на початку XVII ст. [9, р. 12–13]. Конфіскувавши землі цих кланів (територія Ольстера), англійська Корона отримала реальні можливості для поширення свого впливу далеко за межі Пейлу.

На початку XVII ст. всі три ще формально незалежні королівства були об'єднані на правах особистої унії в одну

державу, а це стало сприятливою передумовою для нового етапу уніфікації в загальнобританському контексті. Щоправда, Джеймс I Стюарт виявився далекозорим й обережним правителем, який намагався уникати форсування об'єднавчих процесів, аби не збурювати своїх англійських, шотландських та ірландських підданих.

Найгострішою проблемою, яка стояла на заваді уніфікації в межах нового державного утворення, стала **релігійна проблема**. Її суть полягала в особливостях релігійного життя в окремих королівствах. Так, у XVI ст. в Англії і Шотландії відбулася церковна Реформація. В Англії, де цей процес проходив з ініціативи королівської влади та під її контролем, утвердилася Англійська церква, яка перетворилася на міцну опору державної влади, тоді як у Шотландії під впливом кальвіністських ідей сформувався пресвітеріанський устрій церкви, значно демократичніший за англійський зразок та незалежний від державної влади. Ірландія ж залишилася бастионом католицизму і розглядалася її сусідами як потенційна база Контрреформації.

Як засвідчує аналіз історичних подій XVII ст., вирішення проблеми уніфікації релігійного життя в загальнобританському контексті відбувалося двома шляхами. Перший із них пов'язаний із церковною політикою Чарльза I Стюарта, спадкоємця Джеймса I. Він розглядав **армініанство** як своєрідний фундамент, який би "зцементував" всі три королівства. Однак його новації не сприймалися ні шотландськими, ні ірландськими, ні навіть частиною англійських підданих. Деякі дослідники вважають, що саме на Чарльзі I лежить провина за втягнення пресвітеріанської Шотландії у Громадянську війну [19, р. 531].

Другий шлях досягнення британської єдності в релігійному питанні пов'язаний із діяльністю лідерів парламентської опозиції, і в першу чергу, Дж. Піма. Його суть полягала в подальшому поглибленні церковної Реформації в руслі **пуританізму**. Цю стратегічну лінію надалі продовжила партія парламенту, а згодом і режим протекторату [5, с. 69]. Реалізація цієї церковної політики нагтовхувалася, найперше, на інтереси ірландських підданих, отже, на англійському парламенті лежить провина за втягнення Ірландії у конфлікт. Непорозуміння на релігійному ґрунті посилювалося через те, що в період Громадянських воєн в Англії та в період Міжцарювання ірландці зберігали відданість англійській Короні, тоді як англійський парламент, що конфліктував із монархією, розглядав це як недружній прояв до англійського парламенту і нації в цілому та як "папістську змову". Такий висновок дозволяє зробити аналіз деяких документальних джерел тієї доби [2, с. 159; 5, с. 70; 13, р. 206; 21, р. 211].

Таким чином, намагаючись досягти єдності Британії у сфері релігії, ні монарх, ні англійський Парламент не вважали на той факт, що пропонувані ними два шляхи вирішення релігійного питання мають задовольнити інтереси всіх **трьох королівств**, хоч два з них (Англія і Шотландія) є протестантськими.

На думку деяких дослідників, позиції протестантизму на Британських островах були міцними до 1620-х рр. [18, р. 306], а згодом він поступово їх втрачав. Ознаками цього стало повільне збільшення кола своїх прибічників та неспроможність вироблення нових оригінальних ідей. Проявами кризових явищ можна вважати нездатність протестантських держав згуртуватися під час Тридцятилітньої війни та "непорозуміння" на релігійному ґрунті між Англією та Шотландією, які призвели до втручання у внутрішні справи одна одної і зрештою спричинили розірвання спільних домовленостей, зафіксованих в Урочистій Лізі. Таким чином, Ірландія виявилася, з одного боку, заручницею кризових явищ у протестантському русі на Британських островах (їх подолання втілювалося в бажанні відновити та поглибити реформаційні процеси), а з іншого боку, католицизм роз-

глядався однією із головних перешкод на шляху досягнення британської (протестантської) єдності, яку намагалися втілити в життя в першій половині XVII ст. послідовно правляча династія Стюартів, партія парламенту, а згодом і режим протекторату.

Другою гострою проблемою, розв'язання якої було запорукою британської єдності, була **проблема** створення ефективної **системи державного управління**. Період раннього модерного часу – це важливий етап у розвитку нового типу владних структур, у визначенні їх повноважень та функціонального призначення в системі централізованого управління.

На Британських островах найшвидшими темпами цей процес проходив в Англії, де ще у XVI ст., на думку деяких британських дослідників, відбулася так звана Тюдоровська революція в управлінні [15]. Її суть полягала в тому, що на зміну Королівському Хаузхолду, як центру адміністративної діяльності, що прямо залежав від особи монарха, прийшла система, яка складалася з адміністративних та судових органів, що були порівняно незалежними від безпосереднього королівського втручання та контролю з боку Двору. Королівський Хаузхолд зберіг за собою функції з обслуговування особистих потреб монарха та перетворився на один із секторів державного механізму, хоча і доволі специфічний. Таким чином, у 30-ті рр. XVI ст. в Англії відбувається перехід від методів "Хаузхолд-управління" країною до методів бюрократичного адміністрування.

Однак цей процес був майже призупинений після воцаріння на англійському престолі представників династії Стюартів, які намагалися повернути важелі реального управління до Королівського двору. Одночасно серед представників владної еліти спалахнули запеклі дискусії щодо прерогатив королівської влади та "привілеїв" парламенту, що втілювалося в знамените ідеологічне протистояння навколо питання про так звану Давню Конституцію [10, р. IX].

Одним із факторів переростання цих теоретичних дискусій у політичне протистояння стала ситуація навколо ірландського питання, а точніше – навколо принципів управління Ірландією. Незважаючи на те, що Ірландія вже протягом тривалого часу перебувала у підданстві англійської Корони, проте реальна можливість встановити над нею адміністративний контроль відкрилася лише після придушення повстання Тірона і Тирконелля (1594–1603), що зігалося у часі з воцарінням Стюартів.

І партія Короля, і партія Парламенту усвідомлювали, що без досягнення політичної уніфікації та централізованої системи управління, британська єдність буде неповноцінною, проте обидві партії по-різному бачили шляхи їх досягнення і спиралися на свої політичні союзників у самій Ірландії. Велику роль у зміцненні позицій королівської влади в Ірландії відіграв Томас Вентворт, граф Страффорд, який протягом 1633–1640 рр. обіймав посаду лорда-намісника. Дбаючи про інтереси монархії, він намагався встановити добрі стосунки як із представниками впливових сімей з числа так званих старих англійців, які оселилися тут ще із XII ст. (цікава деталь: у переважній більшості вони належали до католицької церкви), так і з главами власне ірландських кланів. Англійський Парламент мав собі за політичних союзників в Ірландії так званих нових англійців, точніше – англо-шотландців, які переселялися сюди, починаючи із часів Тюдорів, а наймасовіші хвилі еміграції припали на початок правління Стюартів. В абсолютній більшості ці переселенці були протестантами [8, р. 23–27].

Протягом 30-х рр. XVII ст. методи і стиль керівництва королівського намісника в Ірландії не були предметом обговорення ні в англійському, ні в ірландському парламентах, оскільки ті не скликалися. За встановленою в часи Середньовіччя практикою, парламентські асамблеї збира-

лися, коли монарх потребував фінансового забезпечення, тобто для вוטання податків, надання субсидій.

Ірландський фактор гостро проявився в 1640 р. у зв'язку із повстанням шотландських ковенанторів. Ірландський Парламент, скликаний у 1640 р., на відміну від скликаного в тому ж році англійського так званого "Короткого", а згодом і "Довгого" Парламентів, проголосував за надання Чарлзу I субсидій для придушення повстання його шотландських підданих. Пізніше від графа Страффорда Королю надійшла і пропозиція про перекидання з Ірландії озброєного контингенту для придушення шотландського повстання. Завдяки цим двом обставинам Ірландія виявилася втягнутою в політичний конфлікт, з одного боку, між монархом та англійським Парламентом, з іншого, – між монархом та його шотландськими підданими.

У ході подальших подій жодна із сторін конфлікту не полишала намірів використати ірландську тему у своїх інтересах, проте стратегічний курс залишався незмінним – зміцнити політичну єдність у британському контексті. Підтвердження цьому можна знайти в документах тієї доби [5; 1; 7]. Як засвідчив аналіз цих документів, саме ірландське питання стало лакмусовим папірцем реального рівня політичних розбіжностей між Королем та англійським Парламентом.

Досягнення релігійної та політичної уніфікації було важливою умовою британської єдності, проте без економічної її складової це об'єднання було б нежиттєздатним. Вивчення макроекономічних процесів перш. пол. XVII ст. на Британських островах може бути темою окремого спеціального дослідження, тому в контексті цієї статті ми лише окреслимо декілька моментів. Насамперед зауважимо, що в досліджуваній нами період специфіка торговельних зв'язків полягала в тому, що всі три королівства орієнтувалися на європейські ринки, а регіональна торгівля була слаборозвиненою. Отже, для досягнення британської єдності слід було зосередити увагу саме на розвитку внутрішньобританської торгівлі.

Період ранньомодерного часу характеризується стрімким розвитком капіталізму, намічається специфіка окремих регіонів. Найшвидшими темпами цей процес відбувається в Англії, де зростає не тільки комерція, але й мануфактурне виробництво. З огляду на це, Англія потребувала зручних умов доступу на аграрний ринок з метою забезпечення своїх потреб у дешевій сільськогосподарській продукції. Таким зручним ринком внаслідок своїх природно-кліматичних умов та з огляду на географічне розташування стала Ірландія. Отже, і в економічній сфері особливості генези капіталізму на Британських островах зумовлювали потребу в тісніших контактах між королівствами.

Як засвідчує проведене нами дослідження, ірландський фактор у першій половині XVII ст. виступав важливим елементом становлення британської єдності. Щоправда, включення Ірландії до загальнобританських державних інститутів, створення спільного економічного простору та уніфікація в релігійному житті, – усі ці процеси, природно, викликали реакцію (насамперед, у вигляді тривалого періоду "внутрішньої нестабільності"), що трансформувалася у чітке уявлення про наявність ірландської проблеми.

Аналіз процесів першої половини XVII ст. дозволяє нам зробити висновок про те, що ірландську проблему можна розглядати і в ширшому контексті – як проблему багатоскладового королівства, яке в зазначений період переживало складний етап державотворення, і ці трансформаційні процеси позначилися на внутрішній ситуації в кожному окремому королівстві. Реакція Ірландії на ці процеси, на нашу думку, пояснюється тим, що в умовах трискладового королівства спрацювало сумнівне правило: коли домовляються два партнери, їх інтереси порівняно легше узгоджуються і вони швидше стають

союзниками, коли ж справа стосується трьох, то вони, скоріше, створюють натовп, а це, у свою чергу, ускладнює вироблення комбінацій взаємовигідних рішень.

З огляду на специфіку свого історичного розвитку Ірландія становила певну "перешкоду" на шляху створення британської спільності, і тому, скоріше, скидалась на "незручного" партнера, ніж на рівноправного союзника, а, отже, і змушена була відчувати на собі весь тягар становлення і розвитку загальнобританської єдності.

1. Акт об'явлення і установленні правління вільного государства (Commonwealth) Англії, Шотландії і Ірландії і владений, їм приналежачих, 11 ноября 1654 – 20 января 1655 г. // Законодательство Английской революции 1640–1660 / Н. Дмитриевский. – М.; Л., 1946. 2. Акт об Устроении Ирландии, 12 августа 1652 г. // Законодательство Английской революции 1640–1660 / Н. Дмитриевский. – М.; Л., 1946. 3. Английская буржуазная революция XVII века / Под. ред. Е.А. Косминского : В 2. – М., 1954. 4. История Ирландии / Отв. ред. Л.И. Гольман. – М., 1984. – Гл. III–IV. 5. Торжественная Лига и Ковенант // Законодательство Английской революции 1640–1660 / Н. Дмитриевский. – М.; Л., 1946. 6. *Сапрыкин Ю.М.* Английское завоевание Ирландии (XII–XVII вв.). – М., 1982. 7. An Ordinance by the Protector for Elections in Ireland, June 27, 1654 // Constitutional Documents of the Puritan Revolution 1625–1660 / S.R. Gardiner. – Oxford, 1906. 8. *Aylmer G.*

Rebellion or Revolution? England 1640–1660. – Oxford, 1986. 9. *Bennett M.* Civil Wars in Britain and Ireland 1638–1651. – L., 1997. 10. *Burgess G.* The politics of the Ancient Constitution. An Introduction to English Political Thought, 1603–1642. – L., 1992. 11. *Green J.R.* History of the English People : In 3 v. – L., 1878. – Vol. III, books VII–VIII. 12. *Hallam H.* The Constitutional History of England (from the Accession of Henry VII to the Death of George II) : In 3 v. – L., 1855. – Vol. II–III. 13. John Pim's Speech to the Preliminary Charges, 25 November 1640 [Strafford's Impeachment, 1640–1641] // The Stuart Constitution 1603–1688. Documents and Commentary / J. Kenyon. – Cambridge, 1976. 14. *Macaulay Th.B.* The History of England from the Accession of James the Second : In 2 v. – L., 1899. – Vol. 2. 15. Revolution Reassessed. Revisions in the History of Tudor Government and Administration / Ch. Coleman. – Oxford, 1986. 16. *Richardson R.C.* The Debate on the English Revolution: Revisited. – L., 1988. 17. *Russell C.* The British Background to the Irish Rebellion of 1641 // C. Russell Unrevolutionary England, 1603–1642. – L., 1990. 18. *Russell C.* The Catholic Wind // C. Russell Unrevolutionary England, 1603–1642. – L., 1990. 19. *Russell C.* The Fall of the British Monarchies 1637–1642. – Oxford, 1992. 20. *Russell C.* The Problem of Multiple Kingdoms c. 1580–1630 // Russell C. The Causes of the English Civil War: The Ford Lectures Delivered in the University of Oxford 1987–1988. – Oxford, 1991. 21. Strafford's Last Speech in his Defence, 13 April 1641 [Strafford's Impeachment, 1640–1641] // The Stuart Constitution 1603–1688. Documents and Commentary / J. Kenyon. – Cambridge, 1976.

Надійшла до редколегії 25.01.06

А. Шилова, канд. іст. наук

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ПЕРШОЇ ЮГОСЛАВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Проаналізовано ідеї слов'янської єдності та плани спільного державного утворення південнослов'янських народів.

The ideas of Slavonic unity and plans of the common state creations of south Slavonic nations are analyzed.

Югославія була не тільки самостійним автохтонним явищем, а й особливим "європейсько-середньоземноморським" світом. Заселена переважно слов'янами, вона водночас належала до центральноєвропейського, дунайського, балканського і середземноморського регіонів. Південнослов'янські народи з раннього середньовіччя мешкали на стику трьох релігій і трьох цивілізацій. Події, що відбувалися на Балканах, то роз'єднували, то об'єднували слов'янські народи. Починаючи з раннього середньовіччя, югослов'яни (словенці, хорвати, серби, македонці) поступово втрачали свою державність. Після завоювання турками Балканського півострова хорвати стали південно-східним форпостом католицизму в Європі, серби ж склали південно-західний бастион православного світу; мусульмани слов'янського походження опинилися на південно-західному кордоні сталого ісламського проникнення до Європи. Словенія потрапила під німецьку домінацію. Культурно-історичний розвиток югослов'ян забезпечувався їх належністю до християнської традиції грецького і римського обрядів. Відомі досягнення слов'ян-католиків – дубровницько-далматинський ренесанс, хорватське бароко, віддаляло їх від сербського і македонського середньовіччя. Тому югослов'яни з повним правом декларували себе як етнічно родинні, але історично різні народи, на світогляд, культуру, орієнтацію, побут, традиції та звичаї яких наклала свій особливий відбиток кожна з релігій. Нерідко це призводило до зміни культурного середовища, життєвого й духовного укладів. Просунення турецьких завоювань від Сараєво, де зіткнулися інтереси Османської та Австрійської імперій, призвело до відповідної ребантизації слов'ян. Ісламізовані серби й хорвати стали іменуватися "муслімани". Так на базі слов'янського етносу сформувалася особлива мусульманська нація і, як наслідок, утворився югослов'янський католицько-православно-мусульманський трикутник.

У XVI–XVII ст. серед слов'ян не раз висловлювалася думка стосовно їх близькості та цілісності й пропонувалися різні проекти об'єднання. Ідея слов'янської єдності знайшла своє відображення в гуманістичній літературі Далмації та Дубровника. Від абата Мавро Орбіна – ав-

тора праці "Королівство слов'ян" (1601) – започатковано традицію зображення слов'ян як єдиного цілого [4, с. 323]. Прихильником слов'янської єдності, зокрема, був хорват Юрій Крижанич (1618–1683), який навіть зробив спробу розробити конкретні плани культурного й політичного згуртування слов'ян [3, с. 42].

У 1683 р. Габсбурги за допомогою польського короля Яна Собеського завдали поразки туркам біля Відня і витиснули їх із Центральної Європи. У нових умовах письменник й історик Павле Ритер Витезович виступив з ідеєю об'єднання південних слов'ян під егідою хорватів, що мало відкрити шлях політичному об'єднанню південнослов'янських земель [3, с. 48]. Проте тоді ідея об'єднання не змогла стати силою, яка б зупинила процес "автономізації" південного слов'янства.

Ідея створення спільного державного утворення південнослов'янських народів, заснована на визнанні єдності сербів, хорватів, словенців, виникла на початку XIX ст. певною мірою під впливом прецеденту, створеного Наполеоном, який об'єднав захоплені ним землі на південному Сході та Балканах у провінцію, що отримала назву "Іллірія".

У 30-ті рр. XIX ст. під керівництвом відомого хорватського громадського та культурного діяча Людевіта Гая сформувався рух за об'єднання південних слов'ян, що дістав назву *іліризм*. Гая захопила ідея етнічного братерства слов'ян, і він зайнявся пошуком місця хорватів у слов'янському світі. У своїй відомій пісні "Ще Хорватія не загинула", яку з деякими змінами було надруковано в журналі "Даніце" 5 лютого 1835 р., він писав про відродження Хорватії і називав усіх південних слов'ян "хорватами", схилившись тим самим до панхорватизму. Його відомі даворії, написані наприкінці 1835 р. ("Прилетіли птахи зозулі", "Гей, брати, гей, герої!") мали національний хорватський зміст. Автор звертався в них до хорватів, закликаючи їх до захисту своєї батьківщини. "Брати, ми усі – хорвати!" – вигукував він [2, с. 112]. За ініціативою Гая хорвати відмовилися від рідного кайкавського діалекту на користь поширеного серед сербів штокавського, щоб таким способом зняти розбіжності в мові та ще більше наблизитися один до одного. Це був жест єднан-

ня з родинним народом. Так, внаслідок розширення славізму два етноси з різними назвами об'єдналися мовною "пуповиною", що із часом стало причиною і понині актуального історичного розкаяння [5, с. 105]. Проте національний рух словенців, солідарний з ідеєю їх об'єднання з іншими південними слов'янами, ніколи не збирався відмовлятися від національної літературної мови та політичного суверенітету, залишаючись прихильником принципу федерації [11, с. 44]. Для хорватів і словенців, які в XIX і на початку XX ст., перебуваючи у складі Австро-Угорщини, зазнавали сильного національного тиску і, де це було можливо, чинили опір політиці онімечення та мадяризації слов'янських земель, об'єднання із сербами, які мали власну державу, було єдиною реальною можливістю отримати незалежність і здійснити мрію щодо вільного національного розвитку.

На початку XX ст. поширюються також ідеї хорватсько-сербської співпраці та об'єднання південних слов'ян у єдину слов'янську державу. Їх матеріалізацією стало створення 12 грудня 1905 р. хорватсько-сербської коаліції. У маніфесті, виданому коаліцією, говорилося, що хорватські та сербські партії "встановили міцніші зв'язки, ставлячи за мету вивести спільними силами при підтримці обох народів Хорватію з нестерпних жакливих умов". Для цього всі закликалися викорінювати будь-які, навіть незначні перешкоди на шляху до рівноправ'я і свободи [8, с. 6].

У період хорватсько-сербської коаліції хорватський і сербський народи виступили єдиним фронтом проти центральної влади. Тоді ці два народи були рівноправними.

На початку XX ст. загострюється так зване македонське питання. Ще в 1893 р., коли Македонія мала статус турецької провінції, було створено Внутрішню македонську революційну організацію, гаслом якої був націоналістичний лозунг "Македонія – для македонців", а за мету було визнано досягнення автономії шляхом збройного повстання. Однак повстання 1903 р. жорстоко придушується турецькими військами. Розв'язання Македонського питання стає прерогативою балканських держав. У 1912 р. створюється Балканський союз у складі Сербії, Болгарії, Греції та Чорногорії. Внаслідок першої балканської війни з під влади Туреччини звільняються Новіназарський санджак, Косово, Метохія, Македонія та Албанія.

За Лондонським мирним договором 1913 р. Османська імперія втратила майже всі свої європейські володіння. Македонію було поділено між Сербією, Грецією та Болгарією. Однак міжсоюзницькі протиріччя через територіальне питання незабаром поховали Балканський союз. У липні 1913 р. між Грецією та Чорногорією, з одного боку, та Болгарією, з іншого, почалася друга балканська війна. Відповідно до Бухарестського мирного договору 1913 р. захід і центр Македонії відійшли до Сербії, південь – до Греції, невеликий Пірінський край залишився за Болгарією. Балканські війни, які звільнили Македонію від Османського ярма, створили новий вузол протиріччя внаслідок поділу її між сусідніми державами [1, с. 193].

Виходячи із власних стратегічних інтересів, на Балканах прагнули закріпитися для подальшого проникнення на Близький Схід і на Східне Середземномор'я Німеччина та Австро-Угорщина. У цьому їм протистояли держави Антанти, які намагалися не допустити зміцнення позицій своїх суперників. Урешті-решт, протистояння інтересів "великих" держав на Балканах та за її межами призвело до першої світової війни, приводом для початку якої стало вбивство єрцгерцога Фердинанда в Сараєво.

У 1915 р. в Лондоні представники Хорватії, Словенії, Істрії, Далмації, Боснії та Герцеговини заснували Південнослов'янський комітет на чолі із хорватським політичним діячем Анте Трумбичем. Цей комітет розгорнув широку діяльність, спрямовану на вихід їх країн із війни та об'єднання в одну державу разом із Сербією та Чор-

ногорією. Проте питання про засоби та методи досягнення цієї мети залишалося відкритим [6, с. 136].

20 липня 1917 р. головою Ради міністрів Сербії Миколою Пашичем та головою Південнослов'янського комітету Анте Трумбичем було підписано Корфську декларацію, у якій передбачалося створення об'єднаної південнослов'янської держави у складі Сербії, Чорногорії, Хорватії, Словенії, Боснії та Герцеговини. Головою держави планувалося обрати представника сербської династії Карагеоргієвичів, а саму державу назвати "Королівство сербів, хорватів та словенців". Корфська декларація виходила з повної рівності трьох народів – сербів, хорватів та словенців, проголошувала необхідність дотримання конституційних прав і політичних свобод, визнавала свободу православного, католицького та мусульманського (для отуречених сербів) віросповідання. Проте в ній обходилося питання про права національних меншин – македонців, албанців, угорців та інших народів. Не згадувалося і про компетенцію органів місцевого самоврядування, про права парламентів та урядів [7, с. 38].

29 жовтня 1918 р. в умовах розвалу імперії Габсбургів Хорватський сабор ухвалює рішення "про анулювання всіх державно-правових зв'язків з Королівством угорців та Австрійською імперією, оголосивши незалежну державу Далмації, Хорватії, Славонії та міста Рієка" [9, с. 7]. Питання про устрій та форму нової держави не розглядалося, проте зазначалося, що має бути забезпечене рівноправ'я словенців, хорватів і сербів. На керівництво новою південнослов'янською державою, крім Белграда, претендував Загреб. Тим самим прагнення до державного об'єднання сербів, хорватів і словенців, вистраждане цими народами в умовах багатовікового національного пригнічення, стало підкріплюватися суперництвом Загреба з Белградом. Основу взаємної недовіри становило зіткнення різних концепцій південнослов'янського об'єднання – унітарної (великосербської) й федеративної. Однак у будь-якому випадку ідея "трьох-іменного народу" не враховувала інтересів македонців, албанців і мусульман, що проживали на території майбутньої держави [3, с. 52].

1 грудня 1918 р. в Белграді було проголошено створення першої в історії незалежної держави південнослов'янських народів – Королівства сербів, хорватів і словенців (СХС), до складу якого увійшли Сербія з Вардарською Македонією, Чорногорія, Воєводина, Боснія та Герцеговина, Хорватія, Славонія, Далмація, Словенія. Нове державне утворення було створено у формі монархії під династією Карагеоргієвичів. Це була перша югославська держава. Народи, які увійшли до складу СХС, об'єдналися добровільно, на основі етнічної близькості. Їхнє об'єднання диктувалося як зовнішніми, так і внутрішніми факторами, головними серед яких були: необхідність захисту від чужоземних завоювників, утворення єдиного південнослов'янського ринку.

У єдиній державі з'явилися нові можливості для росту капіталістичних виробничих сил, розвитку науки, культури, мистецтва, прикладних знань. Створення югославської багатонаціональної держави сприяло вирішенню частини важливих життєвих проблем народів, які увійшли до неї, хоча водночас виникли нові. Незабаром з'ясувалося, що нове державне утворення не відповідає ідеальним уявленням прибічників іліризму та їхніх нащадків. Буржуазія відразу ж перебрала на себе домінуючу роль у політичному й економічному житті країни, а це призвело до загострення конфліктів між панівними класами. Не було вжито заходів для досягнення рівності народів, що мешкали в Королівстві СХС. Маніфест принца – регента Сербії Олександра Карагеоргієвича, опублікований 1 грудня 1918 р., та Відовданська конституція 1921 р. ігнорували права національних меншин – албанців, угорців, македонців, турків, боснійців, мусульман.

Чимало громадських і політичних діячів говорили про необхідність урахування інтересів національних меншин. Так, представник південнослов'янської політичної еміграції, хорват з Далмації доктор Л. Войнович попереджав голову сербського уряду про серйозну небезпеку у зв'язку з цим: "Дійсність полягає в тому, що країни (Сербія, Чорногорія, Боснія – Герцеговина, Далмація, Хорватія, Славонія, Істрія та Фіуме) мають своєрідну історичну індивідуальність і такі глибокі культурні, соціальні й конфесійні відмінності, що позбавлення їх на основі адміністративних принципів, які діють у Сербії... передбачало б найближчим часом виникнення найсерйозніших труднощів і ранній розпад молододержави та, можливо, громадянську війну [7, с. 40]".

Незабаром після створення Королівства сербів, хорватів і словенців з'явилося відчуття розчарування. Звільнені "брати" вимагали автономії й створення власної держави. Прем'єр-міністр цього королівства Микола Пашич у 1923 р. дійшов висновку, що створення спільної держави зі словенцями та хорватами було помилкою. Цього ж погляду дотримувався депутат Народної скупщини Іосиф Предавець, який у 1928 р. заявив, що "хорвати ще раз поїдуть до Белграда, щоб побратерськи розлучитися із сербами" [9, с. 8]. Однак "на превеликий жаль, – як писав письменник Йован Дучич, – цього не сталося. У хорватів не вистачало сміливості зробити це, а в сербів – розуму" [10, с. 9]. Дучич взагалі був противником південнослов'янства і створення державної співдружності з хорватами та словенцями. Він заперечував будь-яку хорватську державність, стверджуючи, що Хорватія сторіччями була невизнаною в межах чужих хазяїв, а в Істрії не було будь-яких ознак національної солідарності сербів і хорватів, не кажучи вже про їх кровну близькість. Дучич вважав, що провідні ідеологи хорватської ідеї виключали можливість спільного життя сербів і хорватів [31].

Інший голова уряду Королівства сербів, хорватів і словенців Антун Корошець також вважав створення спільної держави зі словенцями та хорватами помилкою. "Серби, – казав він, – подарували нам золоту кобилу, Югославію, а ми повернемо їм шапу" [10, с. 10].

Незважаючи на прийняття південнослов'янства, керівник хорватської національно-ліберальної партії Йосип Штроссмайер ніколи не говорив про спільну сербсько-хорватську державу [10, с. 11]. Відомий дослідник Анте Старчевич доводив існування расових відмінностей між цими двома народами, а міністр Королівства Сербів, Хорватів і Словенців Степан Радич заперечував спільність їх менталітету [10, с. 11]. Лідер хорватської селянської партії і водночас лідер Селянської демократичної коаліції Влатко Мачек також відкидав ідею щодо єдиної етнічної та історичної індивідуальності сербів і хорватів [10, с. 11].

Незабаром перша югославська держава через сепаратистські вимоги хорватів була дестабілізована. Поступово вичерпувався політичний капітал Королівства – його внесок у перемогу Антанти над германо-австрійським блоком у першій світовій війні. Король Олександр був змушений скасувати конституцію, розділити в 1929 р. державу на бановини та проголосити Королівство Югославія, що мало символізувати державу і національну єдність народів, які його населяють. Теорію "трохорідного народу" було замінено теорією "об'єднаного слов'янства" ("інтегрованого югославізму"), з якої і було виведено нову назву держави.

1. История македонского народа. – Скопье, 1986; 2. *Лещиловская И.И.* Иллиризм: К истории хорватского национального Возрождения. – М., 1968; 3. *Лещиловская И.И.* Исторические корни югославского конфликта // Вопросы истории. – 1994. – № 5; 4. *Пащенко Е.* Миф слов'янської єдності / Політологія посткомунізму. – К., 1995; 5. *Пащенко Е.* "Балканський вузол" і етнічні міфології // Політична думка. – 1995. – № 1; 6. *Писарев Ю. А.* Образование югославского государства. – М., 1975; 7. *Писарев Ю. А.* Создание югославского государства в 1918 году: уроки истории // Новая и новейшая история. – 1992. – № 1; 8. Поточний архів Міністерства закордонних справ Республіки Сербська Країна // Хорватсько-сербська коаліція 1905 року. – Б. в., 1996; 9. Поточний архів Міністерства закордонних справ Республіки Сербська Країна // Государство словенцев, хорватов сербов. – Б. в., 1996; 10. Поточний архів Міністерства закордонних справ Республіки Сербська Країна // Королевство сербов, хорватов и словенцев. – Б. в., 1996; 11. *Чуркина И. В.* Словенское национально-освободительное движение в XIX веке и Россия. – М., 1976.

Надійшла до редколегії 30.01.06

ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА США ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (1990-ТІ – ПОЧАТОК 2000-Х РОКІВ)

Розкрито політику США щодо ООН у 1990-ті та на початку 2000-х рр. Встановлено, що політику США в ООН було направлено на зменшення внесків як до регулярного бюджету, так і до бюджету на проведення миротворчих операцій.

The article exposes the financial policy of the USA towards the United Nations (1990's –beginning of 2000's). It's determined that reduction of the American assessments both to the regular budget and peacekeeping of the UN was the main feature USA's policy in this period

Після закінчення холодної війни і трансформації міжнародної системи на Організацію Об'єднаних Націй (ООН) поклалися нові завдання, вирішення яких потребувало витрат нових і досить значних коштів. ООН опинилася на межі фінансової кризи, яка могла б призвести не лише до часткової зупинки діяльності кількох програм, а й паралізувати роботу головних її органів.

Фінансова криза ООН турбувала і викликала занепокоєння американського керівництва, адже США були і залишаються найбільшим платником Організації. На 1993 р. Сполученим Штатам належала найбільша частка, що становить 25 % виплат до регулярного бюджету ООН і приблизно 31 % від загальних виплат на проведення миротворчих операцій.

Фінансову політику Сполучених Штатів щодо ООН після 1990-х – на початку 2000-х рр. умовно можна поділити на такі напрями:

- ✓ Виплата боргу США ООН;
- ✓ Зменшення американської частки внесків до регулярного бюджету і на проведення миротворчих операцій ООН;
- ✓ Зменшення бюджету ООН.

Проблема боргу Сполучених Штатів ООН протягом 1990-х і на початку 2000-х рр. була наріжним камнем у відносинах країни з Організацією. Виплату боргу ООН американське керівництво тісно пов'язувало зі зменшенням американської частки внесків до регулярного бюджету і на проведення миротворчих операцій ООН.

Сполучені Штати були і залишаються найбільшим боржником ООН. На 30 вересня 1995 р. загальна сума боргу ООН становила 3,3 млрд дол., з яких 810 млн країни-учасниці заборгували до регулярного бюджету, а 2,5 млрд до бюджету на проведення миротворчих операцій. Із цієї суми 1,4 млрд дол. відходило американській стороні (527,2 млн дол. до регулярного бюджету і 927,2 млн дол. на проведення миротворчих операцій). Згодом США виплатили частину боргу і на 31 грудня 1995 р. загальний борг США ООН становив 1,2 млрд дол. [8].

У щорічному звіті щодо участі США в ООН за 1995 р. американський уряд висловив підтримку "щодо запровадження стимулюючих механізмів для своєчасних виплат ООН, проте категорично виступив проти застосування санкцій проти боржників". Також марними були в цьому році зусилля американської дипломатії щодо зменшення частки США на проведення миротворчих операцій з 31 % до 25 %. У черговому звіті Генерального секретаря щодо фінансового становища Організації наводиться сума боргу країн-учасниць, що на грудень 1996 р. становила 2,3 млрд дол. і приблизно 65 % від цієї суми заборгували Сполучені Штати.

Навесні 1996 р. американське представництво в ООН повідомило всі інші представництва, що має намір домогтися перегляду своєї частки як у регулярному бюджеті ООН, так і в бюджеті з проведення миротворчих операцій [9]. Це було пов'язано зі зміною концепції миротворчості в зовнішній політиці адміністрації Б. Клінтона, яку також було реорганізовано відповідно до миротворчих вимог ООН. У зв'язку із цим було закрито

такі миротворчі місії, як Операцію ООН у Мозамбіку, адже вона досягла своєї мети і була успішною, та Сили охорони ООН на теренах колишньої Югославії, що вважалася невдалою, а також інші операції, які були класифіковані не як миротворчі операції ООН, а як багатонаціональні і були передані для подальшого проведення під юрисдикцію інших міжнародних організацій. Це призвело до кардинальних змін у фінансовому забезпеченні миротворчих операцій і стало причиною зменшення внесків США на миротворчість. Щорічні американські внески на миротворчість знизилися з 1 млрд дол у 1994–1995 рр. до 240 млн дол. у 1998 р. [9].

Протягом 1999 р. відбулося значне поліпшення фінансового становища ООН. Загальна заборгованість країн – учасниць ООН знизилася з 2,031 млрд дол. у 1998 р. до 1,758 млрд порівняно з 1999 р. Значною мірою це було пов'язано із річною виплатою американської сторони в розмірі 709 млн дол., що становило 31 % від загальних річних внесків до Організації. Проте, незважаючи на це, Сполучені Штати залишалися найбільшим боржником і заборгували аж 67 % відсотків від загальної заборгованої суми [12, р. 99].

У зв'язку із великою заборгованістю США перед ООН у 1998 р. перед американською дипломатією в ООН постала проблема втрати голосу в Генеральній Асамблеї на її черговому засіданні у січні 1999 р. Справа в тому, що за ст. 19 Статуту "країна-учасниця ООН, яка заборгувала, позбавляється права голосу в Генеральній Асамблеї, якщо сума її заборгованості є рівною або перевищує розмір внесків, що дорівнює сумі її щорічного внеску за два роки, проте Генеральна Асамблея може дозволити цій країні-учасниці брати участь у голосуванні, якщо вона визнає, що заборгованість із виплати платежу відбулася не з її вини" [2, с. 150]. На той час Сполученим Штатам вдалося уникнути санкцій ст. 19 у зв'язку із тим, що ООН взяла у США непередбачувані кредити на миротворчі операції в розмірі 42,5 млн дол. і досить великій американській виплаті в розмірі 360,5 млн дол., яку було зроблено в останньому кварталі 1998 р. [11, р. 91]. Ці дії американського уряду суттєво допомогли скоротити суму боргу, яка вже не становила двохрічної заборгованості і, таким чином, змогли попередити застосування щодо США санкцій, зазначених у ст. 19. Проте, незважаючи на це, проблему не було вирішено до кінця і питання застосування санкцій, які б могли зашкодити активній участі американської делегації у роботі чергової сесії Генеральної Асамблеї, потребувало негайного вирішення.

У 1999 р. США вдалося уникнути можливої втрати голосу в Генеральній Асамблеї в основному завдяки повній виплаті внеску (приблизно 304 млн дол.) до регулярного бюджету до кінця 1999 р.

У Конгресі Сполучених Штатів щодо критичного фінансового становища ООН і у зв'язку із цим принизливого становища США було розроблено компромісний білль "Холмса – Байдена". Прийняття законопроекта передували комітетські слухання у Сенаті, на яких було вироблено план виплати американцями боргу в розмірі 819 млн

дол. протягом трьох років, лише в тому випадку, якщо ооновське керівництво погодиться на 22 вимоги американського уряду. У кінці 2000 р. на 55-й сесії Генеральної Асамблеї все-таки були прийняті рішення щодо зменшення американського щорічного внеску до ООН з 25 % до 22 %. Проте не було встановлено точного розміру внесків на проведення миротворчих операцій і зазначалося лише те, що ця частка знизиться із 30,2816 % у 2000 р. до 27,6307 % у 2001 р. Упродовж 2002 і 2003 рр. вона буде поступово знижуватися, але не до 25 %, як очікувало американське керівництво [13, р. 111–112].

Порівняно з досягненнями попередніх років 2000 рік виявився роком фінансових втрат не лише для США, а і для ООН. Загальна заборгованість країн – учасниць ООН зросла порівняно з минулим 1999 р. з 1,758 млрд дол. до 2,259 млрд дол. Організація опинилася на порозі чергової фінансової кризи і те, яким би чином повів би себе головний фінансовий донор, мало б велике значення для її. Хоч заборгованість Сполучених Штатів знизилася до 58 % від загальної суми порівняно з попереднім роком і становила 1,310 млрд дол., проте це було пов'язано із зростанням майже втричі витрат на миротворчі операції. Для США ця сума збільшилася з 269 млн дол. до 667 млн. Найвищий рівень асигнувань американської сторони разом із 25 % дозволеними американським законодавством, призвели до зростання боргу Сполучених Штатів на проведення миротворчих операцій ООН до 1,144 млрд дол у 2000 р. Протягом року американська сторона виплатила більше ніж 850 млн дол, включаючи внески і до регулярного бюджету, і до військових трибуналів, а також витрати на миротворчість. Такі події дали можливість ООН уникнути взяття чергової позики для проведення миротворчих операцій. Також Сполучені Штати в цьому році виплатили 100 млн дол. боргу за попередній 1999 р., але не зробили такого внеску за 2000 р. [13, р.109].

2001-й рік для ООН став роком великих виплат. У цьому році було досягнуто найбільшого рівня отриманих контрибуцій за всю історію існування Організації. Цей внесок склав 4,437 млрд дол. У 2001 р. Сполучені Штати виплатили приблизно 1,7 млрд дол., 582 млн дол. були другою великою виплатою американського уряду в межах виконання біллу "Хелмса – Байдена", ратифікованого у 1999 р. Також було виплачено додатково 31 млн дол, як передбачалося в тому випадку, якщо Генеральна Асамблея погодиться знизити виплати США до регулярного бюджету з 25 % до 22 %, що і сталося [14, р.107].

У 2002 р. Сполучені Штати розрахувалися з ООН за всіма фінансовими статтями цього року і виплатили вцілому 988,5 млн дол., включаючи заборгованість в розмірі 30 млн дол. за попередній період на проведення миротворчих операцій, що було реалізацією третього і заключного кроку виконання білля "Хелмса-Байдена" [15, р. 115]. Протягом 2003 і 2004 рр. Сполучені Штати без жодних проблем виплатили заборгованості за всіма фінансовими статтями ООН у розмірі 762 і 975 млн дол. відповідно [16, р.141; 16, р.127].

У 2003 р. було встановлено розміри американських асигнувань до ООН на 2004–2006 рр. На ці роки встановлювалася вцілому прийнятна для американської сторони шкала внесків на проведення миротворчих операцій: на січень місяць 2004, 2005 і 2006 рр. у розмірі приблизно 26,5 % щорічно. Ця цифра впала порівняно з попередніми роками, проте не до бажаних 25 %. Розмір внеску США до регулярного бюджету ООН залишався незмінним – 22 % [16, р. 147–148].

На початку 1990-х рр. керівництво Білого дому активно виступало за зменшення бюджету ООН. 23 грудня

1995 р. Генеральна Асамблея ООН затвердила резолюцію 50/214, за якою було визначено попередній бюджет на 1996–1997 рр. у розмірі 2 млрд 608 млн 274 тис. дол., також було встановлено додаткову суму до бюджету з урахуванням поточного валютного курсу та інфляції в розмірі 103 млрд 991 млн 200 дол. [3, с. 379–387].

Сполучені Штати не схвалювали прийнятий бюджет, але і не блокували його прийняття. Вони підтримували прийняття бюджету, запропонованого Генеральним Секретарем з урахуванням валютного курсу та інфляції 1994 р., який би не перевищував 2 млрд 510 млн дол. Згодом Генеральний Секретар пропонував вже вдвічі змінений бюджет, який на осінь 1995 р. становив 2 млрд 827 млн 752 тис. 200 дол. Проте Генеральна Асамблея окремою резолюцією відкинула цю пропозицію [8].

Прийнятий бюджет на 1996–1997 рр. вперше за всю історію існування ООН не тільки був меншим за бюджет попередніх 1994–1995 рр., який становив 2 млрд 632 млн 435 тис. 300 дол, а й відображав тенденцію свого зменшення приблизно на 1 %. Прийняття цього бюджету керівництво Сполучених Штатів розцінювало як важливий крок на шляху до реформи Організації [8].

Білий дім також активно підтримував наступні кроки керівництва ООН, пов'язані зі зменшенням бюджету. 18 грудня 1996 р. Генеральна Асамблея затвердила резолюцію 51/222, за якою бюджет на 1996–1997 рр. було переглянуто і затверджено новий в розмірі 2 млрд 603 млн 280 тис. 900 дол, який, у свою чергу, був меншим на 4 млн 993 тис. 100 дол. [4, с. 315–320]. Така сума була прийнятною для американського керівництва у зв'язку з тим, що в уряді ще не було затверджено остаточного розміру асигнувань до міжнародних організацій на 1997 р., у якому рекомендувалося заощадити і не виплачувати 100 млн дол до регулярного бюджету Організації [9].

Політику Сполучених Штатів було направлено на зменшення бюджету і на наступні 1998–1999 рр. 22 грудня 1997 р. Генеральна Асамблея прийняла резолюцію 52/221, за якою було затверджено бюджет у розмірі 2 млрд 532 млн 331 тис. 200 дол. [5, с. 350–353], що входив у межі, які встановила американська дипломатія – 2 млрд 533 млн дол. [6]. 18 грудня 1998 р. Генеральна Асамблея ООН затвердила резолюцію 53/215, за якою бюджет на 1998–1999 рр. було визначено повторно у розмірі 2 млрд 526 млн 703 тис. 500 дол. На цей раз сума була ще меншою на 5 млн 627 тис. 700 дол., проте і на цей раз законодавча гілка влади США вимагала притримати 100 млн. дол виплат до регулярного бюджету, у тому випадку, якщо керівництво ООН не зробить жодного кроку, який би міг призвести до зростання бюджету вище встановленої американцями межі.

Прийняті бюджети наступних років були більшими ніж бюджети ООН 1996–1997 та 1998–1999 рр., але їх збільшення було вимушеним і відповідало вимогам часу, адже саме на початку 2000-х рр. перед Організацією постали нові завдання, виконання яких вимагало затрати нових коштів.

У 2001 р. було прийнято попередній бюджет на 2002–2003 рр. в розмірі 2,7 млрд дол. Це рекордна сума порівняно з попередніми роками, проте Сполучені Штати підтримували всі реформаторські ініціативи в Організації, які вимагали нових затрат, до того ж після подій 11 вересня американське керівництво покладало великі надії у допомозі йому в боротьбі з тероризмом [14, р. 109].

У 2002 р. бюджет на 2002–2003 рр. було повторно переглянуто і збільшено аж до 2,9 млрд дол, проте американська сторона знову не висунула жодних претензій щодо його досить високого рівня, адже, таким чином, було задовільнено кілька її вимог щодо підвищення і розширення функцій відповідних органів у справі забезпечення і

збереження миру та протидії і боротьбі з тероризмом [15, р. 117]. Схожа ситуація склалася і під час прийняття бюджету на 2004–2005 рр. Він істотно зріс і становив 3 млрд 160 млн 860 тис 300 дол. Цей бюджет містив у собі такі статті витрат, які активно підтримували Сполучені Штати, а саме, боротьба з тероризмом і проведення спеціальних політичних місій в Афганістані та Іраку [16, р. 142]. Така тенденція до зростання бюджету прослідковувалася і під час прийняття попереднього бюджету на 2006–2007 рр., який становив 3 млрд 622 млн. дол. І в цьому випадку американська дипломатія підтримувала його прийняття, пояснюючи це тими самими причинами, що мали місце і в обговореннях попередніх бюджетів, а саме боротьба з тероризмом, встановлення всезагального миру та безпеки і т. д. [17, р. 129].

Виплата американського боргу Організації була і є пов'язаною зі зменшенням американської частки внесків до регулярного бюджету і на проведення миротворчих операцій ООН. Внаслідок дипломатичних переговорів і дебатів як в Організації, так і всередині країни, вдалося досягти домовленостей щодо цих положень. На 2006 р. частка американських виплат до оонівського регулярного бюджету становить 22 % [1]. Виконання ж вимог щодо зменшення миротворчих внесків є набагато складнішим питанням, адже на даний момент Організацією проводяться 16 миротворчих операцій. Різке скорочення американської частки у їхньому фінансуванні могло б призвести до зменшення ефективності, або взагалі до згорання операцій. Уцілому, незважаючи на це, зменшення фінансування з 31 % до приблизно 27 % є великим досягненням американської дипломатії [7].

Бюджетна політика адміністрацій Б. Клінтона і Дж. Буша відрізнялася. Активну позицію американського уряду у 1990-х рр. щодо неминучого зменшення бюджетних витрат ООН можна пояснити недовірливим ставленням американських політиків, які були переконані у непотрібності Організації та її занадто великій бюрократизації. Республіканська ж адміністрація Дж. Буша зіштовхнулася з новою великою глобальною проблемою тероризму, яку самотужки вирішити неможливо, тому США на початку 2000-х рр. намагалися і намагаються будь-якими засобами заохотити ООН працювати разом у цій сфері. У зв'язку із цим жодних претензій з американського боку щодо скорочення бюджету не прослідковується, а навпаки виділяються додаткові кошти.

Фінансова політика США в ООН була і є тісно пов'язана з її реформою, а конкретніше, із тими вимогами реформування, які ставлять перед нею країни, у даному випад-

ку Сполучені Штати. Проведення всезагальної реформи ООН є найголовнішою умовою американської сторони щодо спільної й активної співпраці у фінансовій сфері.

1. Начисление взносов государствами-членами в регулярный бюджет ООН в 2006 году // <http://www.un.org/russian/question/contrib.htm>.
2. Организация Объединённых Наций : Сб. док. – М., 1981.
3. Резолюция 50/214 (1995) от 23 декабря 1995 г. Вопросы, связанные с предлагаемым бюджетом по программам на двухгодичный период 1996–1997 годов // ООН. Генеральная Ассамблея. Сессия (50; 1995; Нью-Йорк). Официальные отчёты: Доп. №49(A/50/49). Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на пятидесятой сессии. – 19 сент.–23 дек. 1995 г. – Нью-Йорк, 1996. – Т. 1.
4. Резолюция 51/222 (1996) от 18 декабря 1996 г. Бюджет по программам на двухгодичный период 1996–1997 годов // ООН. Генеральная Ассамблея. Сессия (51; 1996; Нью-Йорк). Официальные отчёты: Доп. №49(A/51/49). Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на пятидесятой первой сессии. – 17 сент.–18 дек. 1996 г. – Нью-Йорк, 1997. – Т. 1.
5. Резолюция 52/221 (1997) от 22 декабря 1997 г. Бюджет по программам на двухгодичный период 1998–1999 годов // ООН. Генеральная Ассамблея. Сессия (52; 1995; Нью-Йорк). Официальные отчёты: Доп. №49(A/52/49). Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на пятидесятой второй сессии. – 16 сент. – 22 дек. 1997 г. – Нью-Йорк, 1998. – Т. 1.
6. The Secretary's Certification of a U.N. Reform budget of \$2.533 Billion. Hearing before the Subcommittee on International Operations of the Committee on Foreign Relations United States Senate. – 105th Congr., 2nd Session. – May 20, 1998. – Wash., 1998.
7. United States Mission to the United Nations. The United Nations – Myth and Reality American Support. Fact sheet American Financial Support. Update June, 2005. – www.un.int/usa/fact2.htm.
8. United States Participation in the United Nations. Report by the President to the Congress for the Year 1995. Released by the Bureau of International Organization Affairs. U.S. Department of State, November 1996.
9. United States Participation in the United Nations. Report by the President to the Congress for the Year 1996. Released by the Bureau of International Organization Affairs. U.S. Department of State, July 1997.
10. United States Participation in the United Nations. Report by the President to the Congress for the Year 1997. Released by the Bureau of International Organization Affairs. U.S. Department of State, July 1998.
11. United States Participation in the United Nations. Report by the President to the Congress for the Year 1998. Released by the Bureau of International Organization Affairs. U.S. Department of State, August 1999.
12. United States Participation in the United Nations. Report by the President to the Congress for the Year 1999. Released by the Bureau of International Organization Affairs. U.S. Department of State, October 2000.
13. United States Participation in the United Nations. Report by the President to the Congress for the Year 2000. Released by the Bureau of International Organization Affairs. U.S. Department of State, October 2001.
14. United States Participation in the United Nations. Report by the President to the Congress for the Year 2001. Released by the Bureau of International Organization Affairs. U.S. Department of State, March 2003.
15. United States Participation in the United Nations. Report by the Secretary of State to the Congress for the Year 2002. Released by the Bureau of International Organization Affairs. U.S. Department of State, October 2003.
16. United States Participation in the United Nations. Report by the Secretary of State to the Congress for the Year 2003. Released by the Bureau of International Organization Affairs. U.S. Department of State, September 2004.
17. United States Participation in the United Nations. Report by the Secretary of State to the Congress for the Year 2004. Released by the Bureau of International Organization Affairs. U.S. Department of State, September 2005.

Надійшла до редколегії 10.01.06

Я. Бондарчук, асп.

ДОКУМЕНТИ ПРОФСПІЛОК ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ КОЛЕКТИВНО-ТРУДОВИХ СПОРІВ

Присвячено дослідженню профспілкових джерел у вивченні соціально-трудова конфліктів.

The article is devoted to the survey of important trade unions' sources for the research social conflicts.

Як свідчить історія, конфлікти є невід'ємною складовою суспільного життя країни. У системі соціально-трудова відносин найважливішими є трудові конфлікти. Становлення ринкових стосунків в Україні, у роки незалежності, супроводжувалося з одного боку – зростанням конфліктного потенціалу, напруги в стосунках між профспілками і роботодавцями, з іншого – намаганнями вибудувати цивілізовану систему стосунків між соціальними партнерами. Зазначені тенденції яскраво проявилися і в одному з останніх трудових конфліктів.

Дослідити історію перебігу соціально-трудова конфліктів в Україні, з'ясувати причини, що призводять до їх виникнення та можливі суспільно-політичні наслідки, немож-

ливо без вивчення документів та матеріалів профспілок. Адже документи саме цих організацій найповніше відображають весь перебіг соціального діалогу в країні.

У даній роботі автор ставить за мету з'ясувати значення документів та матеріалів профспілкових організацій як джерела вивчення історії трудових конфліктів в Україні.

Мета дослідження формує такі завдання:

- ✓ систематизувати та проаналізувати документи профспілок із зазначеної проблеми;
- ✓ з'ясувати причини та наслідки розв'язання трудового конфлікту;
- ✓ дати оцінку стану соціального діалогу в Україні на підставі аналізу документів, які висвітлюють хід конфлікту.

© Я. Бондарчук, 2007

Основними джерелами у вивченні цієї теми є:

✓ рішення профспілкової конференції. Ці документи дають можливість з'ясувати позиції всіх суб'єктів соціального діалогу у розв'язанні колективно-трудова спорів;

✓ постанови президії Федерації професійних спілок України (ФПУ). Вони розкривають причини конфлікту, методи його подолання, визначають тактику дій профспілок, відповідно до поточної суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації у країні;

✓ заяви та звернення профспілок до вищих органів державної влади дають можливість з'ясувати позицію профспілок з актуальних суспільно-політичних проблем;

✓ поточне листування профспілок з органами державної влади, громадськими організаціями та політичними партіями. Надає можливість досліднику дати об'єктивну оцінку партнерським стосункам суб'єктів листування;

✓ інформаційно-аналітичні матеріали профспілок, до яких належать прес-релізи, збірники документів із зазначеної проблеми, інформаційний сайт профспілок, матеріали інформаційно-аналітичних відділів ФПУ тощо. Допомагають досліднику детальніше відтворити картину перебігу суспільно-трудова спорів.

Аналіз зазначеної сукупності джерел дозволить вирішити поставлені завдання.

Розглянемо для прикладу колективно-трудова спір, у який вступили всеукраїнські профспілки 14 листопада 2005 р. з Кабінетом Міністрів України.

Предметом трудового конфлікту, зареєстрованого розпорядженням Національної служби посередництва та примирення від 16 листопада 2005 р. № 325-р, стали різні підходи до розв'язання актуальних соціально-економічних проблем.

84 профспілкові об'єднання у своїх спільних вимогах до Кабінету Міністрів України вказали на:

✓ занижений рівень прожиткового мінімуму на 2006 р.;

✓ наявність заборгованості із виплати заробітної плати нижче рівня прожиткового мінімуму;

✓ наявність заборгованості із виплати заробітної плати та за виконані державні замовлення [5, с. 1].

✓ зволікання із запровадженням у повному обсязі Єдиної тарифної сітки оплати праці працівників бюджетної сфери [6, с. 1].

На думку профспілок, наявність цих проблем уже тривалий час залишається дестабілізуючим фактором у суспільстві.

Для улагодження конфлікту відповідно до діючого законодавства, було задіяно механізм примирних процедур.

16 грудня 2005 р. закінчила свою роботу примирна комісія з вирішення колективного трудового спору між Всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями та Кабінетом Міністрів України. Робота примирної комісії була досить складною і напруженою. Менше ніж за місяць було проведено сім засідань. Незважаючи на те, що вимоги профспілок ґрунтувалися на положеннях, чітко визначених законом, представники Урядової сторони намагалися довести протилежне, такий підхід не сприяв врегулюванню конфлікту [3].

Члени примирної комісії від Урядової сторони посилалися на те, що профспілками не надано фінансове обґрунтування своїх вимог із зазначенням джерел, які дозволять їх реалізувати. Уряд намагався спростувати загальновідому аксіому про те, що закон не потребує фінансового обґрунтування, а потребує фінансового забезпечення. Замість того, щоб шукати шляхи забезпечення конституційних прав трудящих, представники Урядової сторони постійно намагались довести, що підґрунтя для висунення профспілками вимог не існує.

Під час роботи примирної комісії профспілки прагнули досягти компромісу шляхом певних поступок, але Уряд не відреагував і пропозиції профспілок не віднайшли свого відображення у проекті Державного бюджету України на 2006 рік [9, с. 20].

Представники профспілкової сторони констатували той факт, що примирна комісія з вирішення колективного трудового спору на найвищому національному рівні була зовсім не конструктивною та не ефективною, і нагадувала не примирні процедури, а протистояння.

Слід зазначити, що певною мірою складність примирного процесу зумовлюється недосконалою законодавчою базою, адже нинішній Закон України "Про порядок вирішення колективних трудових конфліктів" не передбачає достатньої відповідальності сторін.

Зволікання Кабінету Міністрів України в узгодженні розбіжностей із профспілками з приводу трудового конфлікту призвело до того, що 26 грудня 2005 р. на засіданні Спільного представницького органу всеукраїнських профспілок та профоб'єднань було прийнято рішення вважати вимоги профспілок до Уряду незадоволеними.

11–12 січня 2006 р. Спільний представницький орган, розглядаючи питання з приводу вирішення колективного трудового спору, ухвалив план подальших консолідованих дій всеукраїнських профспілок та профоб'єднань щодо задоволення своїх вимог, яким були передбачені радикальніші кроки у напрямі вирішення спору [7, с. 7]. Основними з них є:

✓ скарга до Міжнародної організації праці;

✓ підготовка до проведення масових акцій протесту (зокрема до Всеукраїнського страйку) та Всеукраїнського референдуму стосовно запровадження основних соціальних гарантій;

✓ проведення наприкінці лютого 2006 р. Всеукраїнської профспілкової конференції з основним питанням порядку денного "Про колективні дії із захисту конституційних прав трудящих;

✓ ініціювання невідкладних зустрічей з Президентом України, прем'єр-міністром України, головою Верховної Ради України, керівниками Всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців;

✓ звернення до Ради національної безпеки та оборони України, до Національної служби посередництва і примирення, до співголів Національного тристороннього соціально-економічної ради, до членів профспілок і трудових колективів, до міжнародних галузевих профспілкових організацій та об'єднань з проханням про підтримку вимог або сприяння у вирішенні спору.

З політичного погляду, дії Уряду в цьому конфлікті виявилися недостатньо далекоглядними. Адже напередодні парламентських виборів він проігнорував можливість урегулювати конфлікт із профспілками і тим самим знизити соціальну напругу та недовіру людей до влади. Кабінет Міністрів і надалі продовжував самостійно приймати ті рішення, які мав обов'язково узгоджувати з профспілками. Не стало винятком і підвищення тарифів на електроенергію для населення на 20 % і цін на природний газ на 25 %, рішення за якими Кабінет Міністрів монополізував, поставивши профспілки перед фактом, цим самим порушивши п. 4.11 Генеральної угоди, у якому зазначається, що рішення про зміну діючих тарифів і норм, які затверджуються центральними органами виконавчої влади відповідно до їх повноважень, приймаються за погодженням з профспілковою стороною [14, с. 1].

Можна стверджувати, що завдяки наполегливості профспілок, підняття тарифів на електроенергію та газ було скасовано [12, с. 1].

Перше засідання організаційного комітету з координації та реалізації плану консолідованих подальших дій

всеукраїнських профспілок, щодо задоволення їхніх вимог до Кабінету Міністрів України відбулося майже через тиждень – 17 січня 2006 р. Було направлено звернення від профспілок України до Президента України В. Ющенка, секретареві Ради національної безпеки і оборони України А. Кінаху, Співголови Національної тристоронньої соціально-економічної Ради В. Грищенку, Голові Національної служби посередництва і примирення В. Руденку з проханням негайно провести зустріч із профспілками для врегулювання колективного трудового спору [7, с. 8].

З метою вирішення цих проблем профспілки вже подавали свої пропозиції до проекту Державного бюджету України на 2006 р., ініціювали розгляд у Національній раді соціального партнерства, зверталися до прем'єр-міністрів України Ю. Тимошенка та Ю. Єханурова, але зустрічі не відбулися. Безрезультатність цих дій стала поштовхом до проведення 20 жовтня 2005 р. Всеукраїнської акції протесту профспілок, вимоги якої знову таки були проігноровані владою [2, с. 3].

Однак, незважаючи на проведені профспілковою стороною всіх необхідних процедур, їхні вимоги залишилися незадоволеними.

24 січня в будинку Федерації профспілок України, відбулася прес-конференція, у якій узяли участь Голова ФПУ О. Юркін, його заступник Г. Осовий, Голова ЦК профспілки охорони здоров'я Т. Казаріна та голова профспілки атестованих працівників органів внутрішніх справ України – Г. Кабанченко. О. Юркін укотре зазначив, що профспілки хочуть мирним шляхом вирішити конфлікт, аби не destabilізувати й без того напружену ситуацію в суспільстві, але в разі ігнорування владою позиції профспілок, вони будуть змушені вдаватися до масових акцій на захист конституційних прав працюючих, включаючи застосування крайньої форми протесту, як страйк. Голова ФПУ закликав усі профспілки звернутися до спілчан із закликом провести протягом січня-лютого 2006 р. відкриті збори (конференції, засідання профспілкових комітетів з єдиним порядком денним – "Захистимо права трудящих" із запрошенням на них представників роботодавців, органів влади та надіслати рішення керівництву держави, місцевим адміністраціям, засобам масової інформації [13].

15 лютого 2006 р. президією Федерації профспілок України було прийнято рішення про підтримання рішення СПО щодо проведення 22 лютого 2006 р. Всеукраїнської профспілкової конференції з приводу розв'язання конфлікту між Урядом і профспілками та участі в ній усіх членських організацій у кількості 15 делегатів від кожної [7, с. 8].

У зазначений президією ФПУ термін у Жовтневому палаці України відбулася Всеукраїнська профспілкова конференція "Про дії профспілок на захист законних трудових та соціально-економічних прав працівників", яка ставила завдання визначити шляхи вирішення колективного трудового конфлікту між профспілками і Кабінетом Міністрів України.

На конференції були присутніми близько 1200 делегатів. Вони представляли всі регіони України, галузеві профспілки, національні профцентри. Сторона Уряду на конференції була представлена прем'єр-міністром України Ю. Єхануровим та членами Кабінету Міністрів. У конференції також взяли участь голови обласних державних адміністрацій та сторона роботодавців.

Основні положення колективного трудового спору та проблеми, пов'язані з його вирішенням, у своїй доповіді проаналізував керівник Спільного представницького органу профспілок, Голова ФПУ – О. Юркін. Від урядової сторони про стан вирішення колективного трудового спору в ході примирних процедур доповів міністр праці та соціальної політики І. Сахань. Позицію роботодавців у

своєму виступі розкрив В. Грищенко, співголова Національної тристоронньої соціально-економічної ради при Президентові України. Це сприяло відвертій розмові учасників конференції та конструктивному пошуку можливих варіантів вирішення конфлікту. У ході профспілкової конференції було напрацьовано низку пропозицій, що лягли в основу Домовленостей між профспілками, роботодавцями та урядом. Уряд продемонстрував готовність до активного соціального діалогу. Ю. Єхануров запропонував конкретний план дій з реалізації вимог профспілок.

Профспілковою стороною були запропоновані зустрічні пропозиції та адресовані керівникам примирної комісії щодо розв'язання питань, які стали предметом конфлікту. Внаслідок цього сторони пішли на певний компроміс. Конференція після широких дебатів ухвалила рішення, складовою частиною якого стали Домовленості між Кабінетом Міністрів України і всеукраїнськими профспілками, до яких приєдналася сторона роботодавців. Цей документ підписали від уряду – Ю. Єхануров, від Спільного представницького органу профспілок – О. Юркін і тут же на конференції сторона роботодавців прийняла рішення про приєднання до цих Домовленостей, від імені яких документ підписав В. Грищенко.

Сторони домовилися:

- ✓ Затвердити в день конференції Постанови уряду щодо оновленого набору продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг для основних соціальних і демографічних груп населення, схвалених тристоронньою науково-громадською експертизою, за що боролися профспілки з липня 2005 р. Крім того, у місячний термін буде розроблено методику визначення вартості величини прожиткового мінімуму, яка передбачає включення до його складу прибуткового податку. За участю соціальних партнерів до 1 червня 2006 р. буде підготовлено методологію формування прожиткового мінімуму відповідно до законодавства України та з урахуванням міжнародних стандартів, яка ляже в основу формування проекту бюджету 2007 р.;

- ✓ Сторони визначили терміни остаточного погашення боргів із заробітної плати, що накопичилися у попередні роки і складають майже 1 млрд грн. Більша частина боргів буде погашена до 1 травня 2006 р. Нарешті вирішено питання про погашення заборгованостей з держзамовлення, що накопичувалося роками;

- ✓ Створити передумови для вирішення такої важливої і водночас складної проблеми, як досягнення розміру мінімальної заробітної плати до прожиткового мінімуму, встановлення на такому рівні державної соціальної гарантії. За це профспілки ведуть боротьбу з моменту прийняття Закону про оплату праці (1995);

- ✓ Вирішити питання щодо запровадження другого (2006) і третього (2007) етапів запровадження Єдиної тарифної сітки оплати праці працівників бюджетної сфери, що дозволить суттєво підвищити рівень заробітної плати працівникам бюджетної сфери і дасть можливість наблизити її до законодавчо визначеного рівня;

- ✓ Учасники Конференції схвально поставилися до отриманого від Президента України Звернення, підтримано його пропозицію щодо встановлення активного соціального діалогу та проведення найближчим часом засідання Національної тристоронньої соціально-економічної ради при Президентові України, створеної Указом глави держави в грудні 2005 р.;

- ✓ Делегатами конференції перед соціальними партнерами була поставлена вимога щодо активізації колективних переговорів з укладання нової Генеральної угоди на 2006–2009 рр. з тим, аби вона була підписана не пізніше середини березня 2006 р., що дасть змогу врахувати її норми при укладанні колективних угод на

галузових територіальних рівнях та колективних договорів на підприємствах.

Станом на 7 вересня 2006 р. було підбито підсумки з виконання досягнутих домовленостей між Урядом та профспілками 22 лютого 2006 р. Профспілкова сторона констатувала той факт, що у питаннях повернення боргів із заробітної плати на підприємствах окремих галузей та у питанні запровадження Єдиної тарифної сітки оплати праці працівників бюджетної сфери, досягнуті домовленості виконуються частково. Також фахівці ФПУ зазначили, що більша частина узгоджених планів дій не виконана, зокрема у таких соціально-гострих питаннях, як визначення прожиткового мінімуму та ін.

Незважаючи на те, що більшість узятих Стороною власників на себе зобов'язань не було виконано, все ж таки, завдяки досягнутому компромісу між соціальними партнерами було зведено до мінімуму можливість виникнення соціально-економічного конфлікту в суспільстві [10].

Проаналізувавши документи і матеріали профспілок, можна дійти висновку, що вони є важливим джерелом як у вивченні колективно-трудових спорів так і у пізнанні суспільно-політичної історії незалежної України в цілому. Адже ці джерела регламентують внутрішньоспілкову діяльність, містять інформацію про взаємодію профспілок з Кабінетом Міністрів України, Верховною Радою та Президентом України.

Характер джерельної бази профспілок та зокрема Федерації профспілок України, як найбільшого профоб'єднання України дозволяє досліднику повною мірою розкрити суспільно-політичну роль цих організацій, їх внутрішню структуру та механізми взаємодії із владою.

Аналіз документів профспілок дозволяє відтворити реальну картину діяльності цих організацій із захисту соціально-економічних, правових, трудових та культурних прав її членів.

Як свідчать першоджерела, механізми узгодження сторін у нашій державі ще не достатньо ефективні, адже система соціального діалогу в Україні знаходиться в стадії формування. Багато складових цього процесу не врегульовано законодавством. Зокрема це стосується відповідальності сторін соціального діалогу за взяті зобов'язання [8, с. 633].

На прикладі як останнього переговорного процесу, так і попередніх, спостерігається відсутність традиції вирішення конфліктів цивілізованим шляхом – ні Уряд, ні роботодавці не готові вести конструктивний діалог із профспілками. Крім об'єктивних причин, звичайно, іс-

нують ще й суб'єктивні фактори, які гальмують переговорні процеси у соціально-трудовій сфері, та не дають можливість у повному обсязі виконувати всі пункти, як Генеральної, так і галузових угод.

Низький рівень економіки нашої держави не дозволяє вирішувати всі соціально-економічні проблеми населення.

За сучасних умов, коли відбувається трансформація власності від державної до приватної, об'єктивно вимагають дедалі більшої ролі в переговорних процесах об'єднання роботодавців. За такої подальшої тенденції держава може трансформуватися з рівноправного соціального партнера в арбітра, який регламентуватиме відносини між профспілками та роботодавцями.

Щоб посилити свій вплив у переговорному процесі, за умов ринкової економіки профспілки мають консолідуватися та приділити увагу розбудові діалогу зі своїми членами для того, аби задекларовані ними 13 млн спілчан були не лише формальною цифрою, а й надійним тилом, який надасть політичної ваги та поваги профспілкам у відносинах із соціальними партнерами під час розв'язання соціально-економічних конфліктів.

1. Бондарчук Я.О. На терезах соціальної рівноваги, Генеральна угода очима профспілок // Профспілки України. – 2004. – № 2. – берез.-квіт. 2. Бондарчук Я.О. Ні – фальсифікації бюджету! // Всеукраїнська молодіжна газета "Так чи ні". – К., 2005. – № 3. 3. Важкі кроки соціального діалогу: документи і матеріали / Аналітично-інформаційне управління апарату ФПУ. – К., 2006. 4. Городня О. Потрібен трудовий арбітраж. Для розгляду вимог профспілок до Уряду // Профспілкові вісті. – 2006. – № 6 (314) від 17 лют. 5. Звернення Спільного представницького органу до народних депутатів України від 14 лютого 2006 року, №38-СПО. – Поточний архів інформаційно-аналітичного управління ФПУ. 6. Звернення профспілок України до членів профспілок. Додаток до Постанови президії ФПУ. Від 17.11.2005 №Р-22-ІІ. "Про позицію ФПУ під час виборів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування в 2006 році". – Поточний архів ФПУ. 7. Колективний трудовий спір між профспілками та Кабінетом Міністрів України. Етапність виникнення та хронологія подій / ФПУ – К. 2006. 8. Нариси історії професійних спілок України / ФПУ / Гол. ред. О. Стоян; кер. авт. кол. О.П. Реєнт. – К., 2002. 9. Остапенко Л. Профспілки та бюджетна політика // Профспілки України. – 2006. – № 6. – січ.-лют. 10. Офіційний сайт Федерації профспілок України. – <http://www.fpu.org.ua>. 11. Профінформ ФПУ: "Кабмін ігнорує вимоги профспілок! Чекає на акції протесту?" // Профспілкові вісті. – 2006. – № 2 (310), від 20 січ. 12. Управління апарату ФПУ: "Підвищення цін і тарифів для населення не буде" // Профспілкові вісті. – 2006. – № 4 (312), від 3 лют. 13. Федерация профсоюзів потребує збільшити розмір прожиточного мінімуму на 2006 год як минимум вдвоє. – Інтернет видання: Інтерфакс-Україна 24.01.2006. 14. Юркін О. В. ФПУ рішує протестувати // Профспілкові вісті. – 2006. – № 1 (309), від 13 січ.

Надійшла до редколегії 17.01.06

В. Вахонєєв, студ.

МІРМСЬКІЙ ЗА РИМСЬКОЇ ДОБИ

"Мале" місто Боспора Мірмекій (Керч, Крим) є важливою археологічною пам'яткою Північного Причорномор'я. Базуючись на аналізі археологічних джерел, зроблено спробу реконструкції життя Мірмекій за римської доби. Місто тимчасово припинило існування в період царювання Мітрідата VI Євпатора та було відбудоване в кінці I ст. н. е. У II ст. н. е. на скелі мірмекійського акрополю було побудовано склеп, можливо, царя Боспора, у якому знаходився розкішний мармуровий саркофаг. У цей час Мірмекій складається з декількох великих домоволодінь (садиб). Населення залишило місто в кінці III – на початку IV ст. н. е.

A small Bosphorus town of Myrmekion (Kerch, Crimea) is an important archaeological site of Northern Black Sea region. Based on the analysis of archaeological resources, the author makes attempt of reconstruction of the Myrmekion life at Roman period. The town perished in the reign of Mithradates VI Eupator to be revived in the late of 1st century BC. In the 2nd century AD a sepulcher, probably of the king of Bosphorus, was built on the acropolis rock that held an elegant marble sarcophagus. Myrmekion developed into a settlement consisting of several large estates. The population left the town in the late 3rd-early 4th centuries AD.

Реконструкція вигляду боспорських поселень у римську добу є одним з найважливіших і цікавих завдань, що стоїть перед археологами-антикозавцями. В останній час ведеться інтенсивна робота в цьому напрямі, пов'язана як з відкриттям нових об'єктів, так і з інтерпретацією вже відомих. Особливо вражаючи відкриття були зроблені при дослідженні столиці Боспор-

ського царства Пантікапея. Однак цікаві результати можна очікувати і при вивченні римських шарів і комплексів так званих "малих" міст Боспора.

Мірмекій – одне з таких "малих" міст, що розташовувалося на північному березі невеликої Керченської бухти на Карантинному мисі, у межах сучасного м. Керч. Місто існувало з другої чверті VI ст. до н. е. до початку IV ст. н. е.

Археологічне вивчення пам'ятки почалося ще в першій половині XIX ст. У 1820-х рр. П. Дюбрюкс разом з І. Стемповським зняли план Мірмекія. У 1834 р. А. Ашик вивчив двокамерний склеп із двома мармуровими саркофагами всередині. У 1863 р. О. Люценко провів перші розкопки в південно-східній частині Мірмекія, а в 1885 р. Ф. Гросс дослідив так звану "набережну Мірмекіона".

З 1934 по 1966 рр. систематичні дослідження були проведені Боспорською експедицією ЛВІА (тоді ІІМК) АН СРСР під керівництвом видатного радянського антикознавця В. Гайдукевича, з 1982 по 1994 р. – Мірмекійським загonom Боспорської експедиції під керівництвом Ю. Віноградова. У 1999 р. було споряджено спільну експедицію ІІМКу та Державного Ермітажу, а з 2000 р. Мірмекійська археологічна експедиція Державного Ермітажу, очолювана О. Бутягіним, веде самостійні дослідження.

За весь період дослідження було накопичено великий матеріал, що характеризує всі сторони життя Мірмекія за римської доби. Однак і досі цей період залишається найменш вивченим.

Як відомо, період пізнього еллінізму був дуже несприятливим для всього Боспору. Погіршення військово-політичного становища Боспорського царства, викликане постійними сутичками із сусідніми варварськими племенами, події, що сталися після підкорення держави понтійському царю Мітрідату VI Євпатору, призвели до глибокої соціально-економічної кризи Боспору. У першій половині I ст. до н. е. в Мірмекії відбуваються певні негативні зміни, непрямим доказом чого можуть слугувати знахідки декількох монетних скарбів: перший, знайдений на ділянці "І", містив найпізніші монети 80–70 рр. до н. е., другий, шість монет Амісу, було знайдено на ділянці "Б" та датований також 80-ми рр. до н. е. Археологічні дослідження свідчать, що ближче до кінця першої половини I ст. до н. е. мешканці починають масово залишати місто. Його центральна та східна частини перетворюються на руїни [19, с. 55; 29, с. 274]. Не протирача цьому у результаті, отримані при дослідженні західних ділянок. Крім цих соціально-економічних чинників, безперечно, негативно вплинув і землетрус 63 р. до н. е., який, вочевидь, також привів до масової руйнації будівель в місті (Dio. Cass. XX 15 II. 11, 4; Oros. VI. 5, 1).

Після цих подій Мірмекій кілька десятиріч перебував у запустінні. Територія кинутого міста була знову заселена лише в самому кінці I ст. н. е. У цьому контексті особливо цікава нещодавна знахідка фрагменту мармурової плити з посвяченням з розкопок на ділянці "Т" [7, с. 60, № 56]:

Βασιλεύοντος [βασιλέως]
Ασπούργου φι[λορωμαίου]
Ετους -τ

Ανεοι(?)...

"Під час царювання царя Аспурга, друга римлян, в 31... році..."

Напис датований періодом між 310 та 319 роками боспорської ери, тобто 13–22 рр. н. е. Про це ж свідчить і характер письма [2, с. 20–21, табл. III.1]. Не виключено, що цей епіграфічний документ має аналогію із фанагорійською манумісією [27, № 985]. Тут використовується стандартна для Аспурга титулатура – βασιλεύς. Крім того, тут, як і в інших документах того часу, Аспург названий φιλορωμαίος, тобто другом римлян. У третьому рядку зазначено рік, на що вказує останнє слово ετους.

У зв'язку із цим зараз важко встановити причини зміни, що відображені в наших писемних джерелах. Якщо в період "розквіту" міста в IV ст. до н. е. Псевдо-Скілак називає його "полісом" (πόλις), то в I ст. н. е. Страбон називає Мірмекій "містечком" (ποίχιον) та "селищем" (κώμη) (Strabo, VII, 4, 5; XI, 2, 6). Дослідники пояснювали цей факт тим,

що в західній частині Мірмекію в елліністичний час існував "акрополь", який у перші століття н. е. був забудований житловими будівлями. Саме виходячи з цього, вважали, що факт забудови колишнього "акрополя" з його монументальними будівлями узгоджувався зі зміною характеру поселення, на яку і вказували античні автори [26, с. 47]. Однак розкопки останніх років показали, що в доримську добу територія так званого "акрополя" Мірмекія найінтенсивніше забудовувалася лише в пізньоархаїчний період [4, с. 80]. Цікаво відмітити, що К. Гріцик, проаналізувавши весь комплекс знахідок останніх років з розкопок на ділянках "С" та "Т" (у т. ч. знайдені ордерні архітектурні деталі, фрагмент колони, напис-посвячення на мармуровій плиті) прийшла до висновку, що, вочевидь, уся територія навколо скелі належала святилищу, з чим і пов'язана відсутність регулярної забудови цієї частини міста в елліністичний період [22, с. 98]. Вочевидь, у I ст. н. е. ситуація змінюється: святилище (чи святилища) не відбудовується.

Таким чином, після подій I ст. до н. е. територія Мірмекія піддалася новій забудові, що істотно відрізнялася від попередньої елліністичної [19, с. 102]. На думку К. Кастанаян, перед цією забудовою всі зруйновані будівлі I ст. до н. е. перекриваються чотирикутним шаром сміттєзвалища із харчових відходів та фрагментів кераміки (друга половина I ст. до н. е. – початок I ст. н. е.) [25, с. 214–215]. І. Шургая зазначав потужність нівелюючого шару до 2,5 м, хоча і відносив його до пізньоелліністичного часу [33, с. 66]. Перед нами постає питання про потужність нового шару засипки. Від себе додамо, що за весь час дослідження Мірмекію культурний шар такої потужності спостерігався лише при вивченні Зольника II ранньоелліністичного часу.

Маже всі дослідники відмічали відсутність за римської доби суцільної забудови поселення, що була дуже характерною для елліністичного часу, коли будівлі просто прибудовувалися одна до одної [7, с. 40; 13, с. 115]. Частково можна погодитися із цією думкою, але лише частково. Не варто узагальнювати весь римський період однією тезою, оскільки в історії Мірмекія римська доба тривала близько 300 років. Як мінімум до початку, а то й до середини II ст. н. е. на поселенні зберігається регулярна забудова, лише іноді зустрічаються поодинокі пустирі (зокрема один з найбільших було досліджено у центральній частині ділянки "І", саме на ньому базувалася переважна більшість висновків про відсутність суцільної забудови, але, зазначимо, що це лише один такий випадок).

Цікаво відмітити знахідку фрагмента мармурової плити з написом фіасів [27, № 870] на некрополі Мірмекію. Не виключено, що цей епіграфічний документ зі згадкою посади неаніскарха може свідчити про наявність в I – першій половині II ст. н. е. в Мірмекії розвинутої міської общини зі свого роду релігійними об'єднаннями. З іншого боку, поняття некрополь Мірмекія досить умовне, тому вірогіднішою є думка про те, що цей напис фіасів походить з пантікапейського некрополя (у римську добу межу між двома некрополлями зазвичай встановити не вдається).

Поки що важко реконструювати детальніше I ст. н. е., набагато більше даних про наступне, II ст. в історії Мірмекія.

Неодноразово дослідники, що вивчали Мірмекій, зауважували, що з відсутністю суцільної забудови Мірмекія в перші століття н. е. пов'язана та обставина, що городище не було укріплено фортифікаційною стіною. Більш рання стіна III ст. до н. е. в перші століття н. е. вже не існувала [13, с. 115]. Не розібраними залишилися лише нижні ряди кладки. Розкопки на ділянці "Б" показали, що мірмекійську оборонну стіну було розібрано в пізньоелліністичний час (II–I ст. до н. е.). В одному місці залишки стіни перекривалися водостоком, в іншо-

му – на лінії стіни знаходилася криниця, при облаштуванні якої частину кладки було розібрано. І водостік, і криниця відносяться до початку I ст. н. е. [25, с. 214].

Виникає питання, поставлене ще В. Гайдукевичем: – "Чи був Мірмекій у даний період (у перші століття н. е. – В. В.) повністю залишений без фортифікаційних споруд, що огорожували городище, чи замість ліквідованої стіни виникло щось інше, що заміняло її" [13, с. 115; 17, с. 147].

На планах П. Дюбрюкса та І. Бларамберга, що були зняті у 20-ті рр. XIX ст., були означені сліди укріплень Мірмекію (на одному з них лінія зовнішніх укріплень, що охоплювала поселення, мала пояснення: "головний вал"). Таким чином, згідно з цими планами, основні укріплення Мірмекія склалися з валу, а не стіни. Однак, що ж являв собою в дійсності вал, відмічений на цих планах? Чи була це фортифікаційна земляна споруда, що заміняла більш ранні оборонні стіни Мірмекія, чи, можливо, на цих планах означено валоподібне підвищення ґрунту, що утворилося на місці колишньої оборонної стіни? Відомо, що рельєф городища зазнав деяких змін у зв'язку з будівництвом у 30-х рр. XIX ст. Нового Карантину. Саме тому, можливо, жодних ознак валу в новий час на городищі нема. Тому чи був Мірмекій у римський час укріплений земляним валом, сказати точно не можна [17, с. 147–148]. К. Кастанаян підтверджувала існування валу [25, с. 214], а Ю. Віноградов вважає твердження про існування валу непереконаливим [13, с. 115]. І це можна пояснити кількома прикладами.

По-перше, при детальному розгляді плану П. Дюбрюкса, що був нещодавно опублікований І. Тункіною, можна помітити, що траса земляного валу проходить точно по трасі елліністичної стіни [31, рис. 47]. Швидше за все, вал утворився на місці нерозібраних залишків елліністичної стіни [8, с. 47–48].

По-друге, у римську добу деякі домоволодіння Мірмекія мали власні оборонні споруди.

У 1986–1987 рр. на ділянці "Р" Мірмекійським загonom Боспорської експедиції ЛВІА АН СРСР досліджувалася оборонна вежа, яка була вбудована в одне з домоволодінь римського періоду. Вона являла собою самостійну фортифікаційну споруду (I–III ст. н. е.) і не була пов'язана з оборонними стінами. Досліджена площа вежі складала 42 кв. м, вона мала форму широкого в плані ромбу з довжиною сторони 7 м. Кладка стін іррегулярна, дво- тришарова, на два фази, була складена із грубо тесаних каменів вапняку на глинистому розчині. Висота стін досягала 2 м [10, с. 19–20]. Будівельники намагалися створити міцну будівлю, тому стіни вежі були впущені в ґрунт до рівня материка, іноді перекриваючи більш ранні будівлі.

Вежа була вбудована у вже існуючу будівлю I–II ст. н. е. У кінці II ст. н. е. приміщення, до якого вона була прибудована, було засипано. Після цього підвалини вежі були посилені на 2,2 м протитаранним поясом. З півночі і північного заходу від неї на відстані 1,3–1,4 м було побудовано стіну, кладка якої мала помітний нахил. Простір між стіною і баштою, вочевидь, був забитий глиною [11, с. 8–10].

В існуванні вежі можна виділити два періоди її функціонування:

1. Ранній (I–II ст.), коли вежа входила до складу крупної будівлі;

2. Пізній (кінець II–III ст.), що був ознаменований перебудовою даної споруди після часткового чи повного руйнування будівлі [11, с. 18].

Можливо, що перебудова башти була зумовлена якимись воєнними потрясіннями, що мали місце в II ст. н. е. На підтвердження цього ми маємо ще низку доказів. Цікаво, що із шести виноробень римського часу, що

були відкриті на Мірмекії, чотири не пережили II ст. н. е., а одна була побудована пізніше [13, с. 117]. Добре відомі керамічні комплекси II ст. н. е. Один був знайдений В. Гайдукевичем у 1959 р. на ділянці "І" в ямі і складався з більш ніж із трьох тисяч уламків піфосів різних розмірів, більш ніж двох тисяч уламків амфор тощо [20, с. 138]. В. Гайдукевич вважав, що він утворився внаслідок скидання побутового сміття. Однак було б важливо дізнатися, які причини викликали утворення такої великої кількості побутових відходів? Цікаво, що в 1982–1983 рр. був відкритий другий комплекс у напівпідвалі приміщення IV і ряді ям на ділянці "П". За своїм характером він не відрізнявся від попереднього [12, с. 71–73; 13, с. 117]. Крім того, саме десь у цей період було перебудоване після часткового зруйнування домоволодіння, відкрите в останні роки на ділянці "Т".

Загалом, II ст. н. е. в історії Мірмекія є майже не найзагадковішим [9]. Саме тоді на скелястий верхівці мису був вирублений у скелі та облаштований двокамерний склеп (В. Гайдукевич назвав камери склепами "А" та "Б"), що досліджувався у 1834 та 1934 рр. Усередині було знайдено два саркофаги. Перший саркофаг простий, другий – з пароського мармуру, він був прикрашений скульптурними та рельєфними зображеннями сцен із життя Ахіла на острова Скірос. Слід зауважити, що це найбільший та найбагатший саркофаг серед усіх, що знайдені в Північному Причорномор'ї (саме він входить до основної експозиції Державного Ермітажу). Саркофаг, вочевидь, був привезений з Аттики на замовлення і являє собою сьогодні найяскравішу пам'ятку аттичного мистецтва другої половини II ст. н. е. [30, с. 135–145].

Оскільки склеп було пограбовано, то жодного супроводжуючого матеріалу, що допоміг би при вирішенні питання про соціальну приналежність похованих тут осіб, не збереглося. Однак багатство саркофагу вже саме по собі показове. До того ж вибір місця для поховання в межах поселення на скелястому мисі, що завершує Керченську бухту, дозволяє вважати можливим, що таке право мали лише члени правлячої на Боспорі династії, чи найбільш наближені до них особи [7, с. 39; 13, с. 114; 19, с. 10].

Десь із другої половини II ст. Мірмекій складається з декількох величезних, подекуди й укріплених, домоволодінь (їх нерідко називають садибами), що включали в себе велику кількість житлових та господарських приміщень [4, с. 80; 19, с. 102]. Саме в цей період Мірмекій остаточно перестає бути містом. Тепер тут нема тісної забудови з вуличною сіткою, не існує культового (у складі домоволодінь були домашні святилища) та адміністративного центру, нема єдиної системи оборонних споруд.

Саме в цей час зі східного боку від скелі мірмекійського акрополю будується величезне домоволодіння (садиба), що досліджувалося протягом 2000–2005 рр. на ділянці "Т", не виключено також, що її частина була досліджена в кінці 1940-х рр. на ділянці "Л" [6; 18, с. 70]. Першопочатково на даній території виник будівельний комплекс із трьох будівель та монументальна криниця. Пізніше це домоволодіння було перебудоване. Однак слід зупинитися на декількох моментах. По-перше, слід звернути увагу на розміри садиби. Одна з основних будівель, що складалася із п'яти приміщень з другим поверхом, мала площу близько 100 кв. м. По-друге, слід виділити знахідку в одній з господарських ям, що належала домоволодінню, фрагменту посудини з прокресленою "сарматською" ("царською") тамгою. По-третє, слід врахувати близьке розташування цього домоволодіння до знатного поховання на верхівці скелі. По-четверте, в одному з приміщень цієї садиби на ділянці "Л" було знайдено три електричні статери. Нарешті, не слід ігнорувати і факт географічної близькості Мірмекія до столиці Боспорської

держави Пантікапея. Сукупність приведених спостережень дозволяє зробити припущення, що в цей період на Мірмекії могли проживати представники роду, близького до правителів Боспору [9, с. 52–53].

Характеризуючи економіку Мірмекія II–III ст. н. е., слід зауважити, що виноградарство та виноробство продовжують тут домінувати ще з елліністичного часу. На території городища на 2006 р. відкрито шість виноробень римського часу [14, с. 129], були знайдені два виноградарські ножі. Однак для вивчення давнього виноградарства велику цінність становлять знахідки кісточок винограда. Дуже рідко археологи знаходять кісточки, що добре збереглися, оскільки, пролежавши довгий час у культурному шарі, вони повністю зотлівають. Однак у 1947 р. при дослідженні приміщення із трьома піфосами на ділянці "J" було знайдено велику кількість виноградних кісточок, що лежали шаром біля вогнища [18, с. 213]. Про це насіння професор А. Негруль дав такий висновок: "Кісточки винограду у великій кількості почорніли від часу (чи від вогню). Довжина варіює між 5 та 6 мм, що характерно для дикого винограду Крима, а також для винних сортів басейну Чорного моря та західноєвропейських... За всіма ознаками, і враховуючи географічне місце знахідки, я відношу це насіння до категорії винних сортів Чорного моря: *Vitis vinifera*" [18, с. 216, рис. 72].

Не менш важливе місце в економіці населення Мірмекія займав і рибний промисел. Знахідки бронзових риболовних гачків, грузил для сітки, голок для вязання сіток – усі ці знаряддя рибного промислу є дуже характерними для Мірмекія у II–III ст.

У ході тривалих розкопок на Мірмекії були вивчені спеціалізовані господарські приміщення, пов'язані з рибним промислом [21, с. 137, 140]. Уже класичною для Мірмекія римського часу в працях різних дослідників стала згадка комплексу рибозасолювальних ванн, що були відкриті в 1937–1938 рр. на ділянці "З". Зауважимо лише, що ці ванни одноразово могли вмістити близько 100 т риби [17, с. 207]. Функціонували вони в II–III ст. н. е.

Важливою складовою духовної культури Мірмекія була організація некрополю. Вивчення його топографії надає додатковий матеріал для визначення деяких рис духовної культури та побуту населення [35, с. 819–821].

У 1885, 1888 та 1889 рр. розкопки мірмекійського некрополю проводив Ф. Гросс на території, розташованій на північний схід від городища. Вочевидь, до Мірмекія відносяться і поховання, вивчені К. Думбергом в 1901 р. У 1903 та 1906 рр. дослідження продовжив В. Шкорпіл. У 1953 р. некрополь досліджений С. Капошиною, також був віднесений до Мірмекія, хоча стосовно цього є певні сумніви. У 1965 та 1974–1975 рр. були проведені охоронні розкопки некрополя Мірмекія під керівництвом Н. Молевої.

Поховання, датовані римським часом, нічим не відрізнялися від пантікапейських, у зв'язку з чим, як уже зазначалося, до сьогодні існує плутанина у визначенні меж цих міст. Результати досліджень некрополя Мірмекія римської доби показують, що в перші століття н. е. основним типом могил тут були ґрунтові поховання, що мали кам'яне, рідше комбіноване кам'яно-дерев'яне перекиртя. Обряд поховання цього часу нічим не відрізняється від попереднього часу, змінився лише сам інвентар: з'явився червонолаковий посуд, скляні вироби тощо. Усі кістяки мали витягнуте положення, більшість яких була орієнтована головою на схід. Знайдений інвентар свідчить про приналежність похованих до рядового населення.

Однак робилися поховання і в сімейних склепах, вирублених у скелі, без лежанок та з ними. Однак сьогодні інформація про некрополь Мірмекія римської доби (як, власне, і попередніх) поки ще дуже розрізнена, розпорошена та недостатня для реконструкції цілісної картини розповсюдження поховань навколо городища.

Перша половина III ст. не відзначається якимись якісними змінами в загальному руслі життя Мірмекія. Цей період характеризується більшою чи меншою стабільністю. Все ж середина III ст. стала справді доленною для всієї боспорської історії [28, с. 195]. Не оминули ці загальнобоспорські події і Мірмекія, і пов'язані вони з нашествиям варварських племен на Боспор. В. Гайдукевич вважав, що борани вийшли до берегів Азовського моря і оволоділи Танаїсом, тоді ж нависла небезпека і над найголовнішими життєвими центрами Боспору в районі Керченської протоки [16, с. 443]. Правлячі кола Боспору вирішили піти на згоду з варварами, що вторглися в кордони держави. За цією угодою борани отримали можливість вільного проходження крізь протоку з Азовського в Чорне море, причому Боспор взяв на себе зобов'язання надати свій флот для транспортування варварів в інші райони Чорного моря [16, с. 444]. У середині 50-х рр. III ст. н. е. на території Боспорського царства з'явилися борани і готи, а в кінці 60-х рр. III ст. н. е. – герули, які використовували боспорський флот для походів у Малу Азію і на Балканський півострів [24]. Уся державна система Боспору виявилася повністю дезорганізованою. Це знайшло відображення у відомому свідченні Зосима (Zosim, I, 31), а також у відомостях про участь боспорського флоту в готських походах на Імперію [3, с. 72–100].

На основі вивчених письмових джерел деякі дослідники прийшли до висновку, що германці, перерізавши морські комунікації, завдали сильних втрат економіці Боспора, а це призвело у другій половині III ст. н. е. до ліквідації великих комплексів з переробки риби в Мірмекії та Тірітаці через припинення рибальства [23]. Судячи з усього, боспорці в таких умовах не мали можливості поставляти солону та в'ялену рибу в місця дислокації римських легіонів у Малій Азії та на Балканах, як у попередній час [16, с. 352].

Аж до подій 267–268 рр. будь-яких реальних свідчень руйнувань на Боспорі немає. У відношенні наслідків цього походу 267–268 рр. для Боспора в літературі нема єдиної думки. Одні дослідники вважають, що розгром більшої частини поселень і фортець у Східному Криму відноситься безпосередньо до подій цього походу. Інші ж, навпаки, вважають, що ці події відбулися лише на економіці Боспора.

Аналіз археологічного матеріалу, включаючи і монети пізньоантичних царів Боспорського царства, дозволив В. Зубареву прийти до висновку, що шари руйнувань на більшій частині поселень сільської хори сформувалися десь в інтервалі між 276 р. і 90-и рр. III ст. н. е. Їх можна пов'язати з подіями варварського походу 275–276 рр., чи віднести до пізнішого часу [24, с. 126; 38].

Безпосередньо для Мірмекія, як приклад, можна навести результати, отримані при дослідженні садиби з ділянки "Т". У безпосередньому шарі руйнування було знайдено монету царя Фофорса, який правив у 278/79 – 308/309 рр. [16, с. 459]. За Н. Фроловою боспорський цар Фофорс правив у 285–308 рр. н. е. [32, с. 75–95]. На цей же період вказує і керамічний матеріал. Особливо цікаво відмітити речі, відкриті in situ під шаром пожежі, у якій загинуло домоволодіння. Це сім амфор у приміщенні 1 будівлі 2: одна широкогорла рожевоглиняна амфора зі світлим ангобом [1, с. 48, рис. 6.27], нижня частина колхідської амфори четвертого типу, дві амфори типу 79 за І. Зеєст, очевидно, фракційні варіанти [1, с. 48, рис. 6.24], дві вузькогорлі південнопонтійські амфори типу D за Д. Шеловим (вочевидь, цей тип заходить далі середини III ст.) [1, с. 46–47, рис. 6.8–9; 9] та нижня частина конічної амфори. В іншому приміщенні було знайдено розвал двох боспорських широкогорлих амфор.

В останній час з'явилася також версія про вплив природного фактору на руйнування поселень на Бос-

порі. М. Вінокуров та А. Ніконов зазначають, що будівельні залишки Мірмекея перших століть н. е. мають тут значні сліди пошкоджень, які за багатьма характерними ознаками кваліфікуються як сейсмічні [15, 2004, с. 98]. І датують їх автори версії періодом між 267/8 – 275/6 роками н. е. [15, с. 102]. Однак версія не набула поширення через відсутність конкретних фактів підтвердження. Ті нахили стін мірмекейських будівель, які наводять автори версії, скоріше утворилися просто при руйнації будівель, не обов'язково при землетрусі.

Все ж як би там не було, поки що важко реконструювати ті події кінця III – початку IV ст. н. е., що призвели до руйнування Мірмекея [13, с. 117; 34, с. 472; 35, с. 818]. Однак мешканці залишили поселення без поспіху та, вочевидь, перебрався під захист фортечних мурів Пантікапея. На це вказує той факт, що в керамічному матеріалі садиби з ділянки "Т" дуже незначний відсоток "сміттевого" матеріалу. Усе це дозволяє впевнено стверджувати, що після руйнування будинків ніхто не використовував для зкидання сміття котловани, що утворилися на їх місці. Це однозначно свідчить про повне припинення життя в античному поселенні. Вірогідно, знаходячись у стані постійної варварської небезпеки, мешканці неукріплених стінами поселень поступово мігрували під захист фортифікаційних споруд столиці [5, с. 59]. Таким чином, можна стверджувати, що руйнування поселення слід розглядати як частину єдиного процесу колапсу сільської території європейського Боспора у другій половині III–IV ст.

1. Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. – Симферополь, 1999; 2. Болтунова А.И., Книпович Т.Н. Очерки истории греческого лапидарного письма на Боспоре // Нумизматика и эпиграфика. – 1962. – № 3. – С. 3–31; 3. Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. – М., 1990; 4. Бутягин А.М. Западная окраина Мирмекея в свете последних археологических исследований // 175 лет Керченскому музею древностей: Мат. междунар. конф. – Керчь, 2001; 5. Бутягин А.М. К вопросу о времени разрушения античного Мирмекея // Проблемы истории и археологии Украины: Мат. V междунар. науч. конф. – Х., 2004; 6. Бутягин А.М. Последние жители античного Мирмекея (Усадьба III в. н. э. на карантинном мысу) // Боспорские

чтения: Мат. конф. – Керчь, 2005. – Вып. VI; 7. Бутягин А.М., Виноградов Ю.А. Мирмекей в свете последних археологических исследований. – СПб., 2006; 8. Вахонеев В. Фортификационные сооружения Мирмекея римского времени // Шевченківська весна: Мат. міжнар. наук.-прак. конф. – К., 2006. – Вып. IV, ч. 3; 9. Вахонеев В.В. Боспорский городок Мирмекей во II веке н. э. // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: Мат. III Судакской междунар. конф. – Киев; Судак, 2006. – Т. II; 10. Виноградов Ю.А. Отчёт о работе Мирмекейского отряда Боспорской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1986 году. – Архив КДІКЗ, оп. № 2, од. зб. 921; 11. Виноградов Ю.А. Отчёт о работе Мирмекейского отряда Боспорской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1987 году. – Архив КДІКЗ, оп. № 2, од. зб. 1029; 12. Виноградов Ю.А. Исследования в западной окраине Мирмекея // КСИА. – 1991. – № 204. – С. 71–77; 13. Виноградов Ю.А. Мирмекей // Очерки археологии и истории Боспора. – М., 1992; 14. Винокуров Н.И. Виноделие античного Боспора. – М., 1999; 15. Винокуров Н.И., Никонов А.А. Тотальные разрушения второй половины III в. н. э. на Боспоре как хронологический репер // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. – СПб., 2004. – Ч. 1; 16. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. – М.; Л., 1949; 17. Гайдукевич В.Ф. Раскопки Мирмекея в 1935–1938 гг. // МИА. – 1952. – № 25; 18. Гайдукевич В.Ф. Виноделие на Боспоре // МИА. – 1958. – № 85; 19. Гайдукевич В.Ф. Мирмекей. – Варшава, 1959; 20. Гайдукевич В.Ф. Керамический комплекс II в. н. э. из Мирмекея // КСИА. – 1963. – Вып. 95. – С. 25–30; 21. Гайдукевич В.Ф. Античные города Боспора. Мирмекей. – Л., 1987; 22. Грицик Е.В. Эллинистические полуземлянки из раскопок Мирмекея // Проблемы изучения античной археологии Северного Причерноморья: Мат. науч. конф. – СПб., 2005; 23. Зинько А.В. Рыболовный промысел в Тиритакте в III в. н.э. // Боспорские исследования. – 2006. – Вып. XI; 24. Зубарев В.Г. Из истории Боспорского царства во второй половине III – начале V вв. н. э. // Боспорские исследования. – 2006. – Вып. XI; 25. Кастанаян Е.Г. Период позднего эллинизма в истории городов Боспора // ПИСПАЭ. – 1959; 26. Кругликова И.Т. Боспор в позднеантичное время (очерки экономической истории). – М., 1966; 27. Корпус боспорских надписей. – М.; Л., 1965; 28. Маслеников А.А., Милеева Ю.В. Кризисы и катастрофы в истории Боспора (К постановке проблемы) // Боспорские чтения: Мат. конф. – Керчь, 2005. – Вып. VI; 29. Пругло В.И. Восточные кварталы Мирмекея в свете археологических исследований 1957 г. // ЗОАО. – 1960. – Т. I (34); 30. Северкина И.И. Мраморный саркофаг из Мирмекея // ТГЭ. – 1962. – Т. VII. – С. 135–145; 31. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб., 2002; 32. Фролова Н.А. Монетное дело Боспора (середина I в. до н. э. – середина IV в. н. э.). – М., 1997. – Ч. II; 33. Шургая И.Г. Мирмекей // Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984; 34. Gaidukevič V.F. Das Bosporanische Reich. – Berlin, 1971; 35. Vinogradov Ю.А., Butyagin А.М., Vakhtina M.Y. Myrmekion-Portmeus: Two small towns of Ancient Bosphorus // Ancient Greek Colonies in the Black Sea. – 2001. – Vol. II.

Надійшла до редколегії 12.01.06

Я. Гирич, асп.

ВПЛИВ МІСТОБУДІВНОЇ ПОЛІТИКИ НА УРБАНІЗАЦІЮ В УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 50-Х – ПОЧАТОК 60-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)

Проаналізовано основні напрями містобудівної політики радянської влади та її вплив на урбанізацію в Україні у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр.

The article deals with the analysis of the main ways of city-building policy of soviet power and its influence upon urbanization in Ukraine during the second part of 1950-th – the beginning of 1960-th.

У другій половині 1940-х рр. житлове господарство України перебувало в занепаді і потребувало відновлення. У небувало короткі терміни були здійснені величезні за своїми масштабами роботи, направлені на відбудову зруйнованих міст. У цей період перед архітекторами і будівельниками стояло завдання побороти згубні наслідки війни для житлового господарства міст України. Адже після закінчення Великої Вітчизняної війни було повністю або частково зруйновано 714 міст, близько 20 тис. сіл, 2 млн будинків та приміщень, 40 тис. надвірних будівель жителів Української РСР. Не мали даху над головою 10 млн осіб [6, с. 625]. Наприкінці 1940-х рр. головну ставку було зроблено на малоповерхове будівництво літніх будиночків та кредитування забудови приватного сектору. Однак такі заходи не могли вирішити найголовнішої проблеми – швидкої ліквідації нестачі житла для населення. Житлове будівництво починали вести на вибіркових вільних ділянках у зруйнованих районах міст. Проте поряд із цим у деяких містах мала місце нічим не виправдана розкиданість житлового будівництва, що утруднювало впровадження найпрогресивніших поточних методів будівництва і раці-

ональне використання відповідних механізмів, викликало збільшення протяжності інженерних мереж, призводило до здорожання і подовження термінів будівництва.

Політика радянської влади у другій половині 1950-х рр. вирізнялася різкою зміною у ставленні держави до проблеми житлового будівництва та містобудування. У життя було впроваджено низку принципових рішень, які сприяли вирішенню житлової проблеми та вивели містобудівництво в країні на якісно новий рівень.

Проблема містобудівної політики радянської влади та її вплив на урбанізацію в Україні знайшла часткове відображення в науковій літературі. Специфікою літератури з даної тематики є низька увага істориків до подібних питань. Серед головних робіт з даної проблематики варто виділити праці економістів М. Дьоміна [1], Г. Лаппо [3], І. Сігова [8]. Написані ще за радянських часів, ці дослідження все ж носять аналітичний характер і відображають економічні аспекти містобудування та урбанізації. Головними недоліками даних робіт є односторонній розгляд містобудування та урбанізації, аналіз проблем та явищ "з висоти" десяти-двадцяти років, вивчення лише економічної складової.

© Я. Гирич, 2007

Дана стаття має розкрити вплив містобудівної політики на урбанізацію та її наслідки, дати історичний аналіз цього явища.

Основи містобудівної політики було закладено директивами XX з'їзду КПРС щодо шостого п'ятилітнього плану розвитку народного господарства СРСР на 1956–1960 рр. Рішеннями з'їзду планувалося побудувати за рахунок державних коштів близько 205 млн м² житлової площі, що вдвічі перевищувало об'єми житлового будівництва попередніх п'яти років; передбачалося максимальне сприяння індивідуальному житловому будівництву шляхом надання державних кредитів; декларувалося розширення продажу населенню будівельних матеріалів та обладнання; затверджувалося впровадження індустріальних методів будівництва, усунення "кустарщини" та архітектурних "надмірностей" [3, с. 5]. Грудневий Пленум ЦК КПРС (1956), переглянувши деякі показники розвитку економіки країни, вказав на необхідність пошуку додаткових коштів на житлове будівництво [3, с. 6]. Зазначені рішення започаткували новий етап державної політики щодо житлового будівництва.

Основним документом, що регламентував політику містобудування в Україні наприкінці 1950 та на початку 1960-х рр. стала спільна Постанова ЦК КПУ та Ради міністрів Української РСР від 24 серпня 1957 р. № 988, прийнята відповідно до союзної Постанови "Про розвиток житлового будівництва в СРСР" від 31 липня 1957 р. [9, с. 476–479]. Головним завданням було проголошено досягнення значного щорічного зростання житлового фонду та в 10–12-річний термін покінчити з нестачею в країні житла. По Україні планувалося збудувати державою 29,5 млн м², обсяги індивідуального житлового будівництва встановлювалися в 21,4 млн м². Окрім того, у сільській місцевості планувалося звести 860 тис. житлових будинків. Житлове будівництво відтепер позиціонувалося як одне з основних завдань діяльності раднаргоспів та виконкомів місцевих рад, ставши таким чином стратегічно важливим аспектом діяльності держави. Органи виконавчої влади мусили відтепер не лише дбати про державне будівництво, а слідкувати за всіма видами будівництва. Для успішного виконання поставленого завдання передбачалося укрупнення будівельних трестів та стимулювання результатів проведенням соціалістичного змагання. Постановою проголошувалося проведення будівництва лише за типовими проектами, заселення однієї сім'ї в квартиру. Забудова вільних територій житловими масивами ставала новою та перспективною формою будівництва. Планувалося широке залучення багатьох галузей економіки УРСР для розширення виробництва та застосування принципово нових будівельних матеріалів й обладнання.

Республіканським керівництвом було прийнято низку інших правових актів щодо впорядкування та поліпшення містобудівної справи. Усі вони стосувалися окремих аспектів проблеми збільшення об'ємів та темпів житлового будівництва. Так, у Постанові Ради Міністрів Української РСР № 71 від 15 січня 1959 р. "Про затвердження прейскурантних цін за один квадратний метр жилої площі і заходи з подальшого зниження вартості житлового будівництва в Українській РСР" стверджувалося: "Незважаючи на проведені заходи зі зниження вартості житлового будівництва й усунення надмірностей у здійсненні будівництва за типовими проектами, вартість одного метра квадратного в 1957 р. становила 1529 крб, в 1958 – 1521". [13, арк. 1]. Для здешевлення пропонувалися такі заходи: повсюдне застосування проєктів з малометражним плануванням, що зменшувало вартість одного квадратного метра житлової площі одразу на 300 крб. Окрім того, перевищувати встановлені прейскурантні ціни дозволялося не більше ніж на

15 %, застосовувати лише типові проєкти Держбуду УРСР ТП-2, що передбачало забудову вільних територій житловими масивами і будівництво на них відповідно будинків малометражного планування. Здешевленню вартості житла мало також сприяти зменшення транспортних витрат. Ці заходи в сукупності дозволяли зменшити ціну до 1000 крб за один метр, тобто на третину дешевше ніж за два попередні роки [13, арк. 5].

Рішеннями уряду передбачалося розширення виробництва окремих видів будівельних матеріалів та їх часткове здешевлення. Так, Постанова Ради Міністрів Української РСР № 194 від 14 лютого 1959 р. "Про рівень зниження оптових цін на щебінь та впорядкування оптових цін на будовий камінь стіновий з вапняку по ГОСТу 4001-58 виробництва державних підприємств Української РСР" передбачала зниження цін на підприємствах, підпорядкованих раднаргоспам та міністерству автомобільного транспорту і шосейних шляхів на 15,7 %, на підприємствах у підпорядкуванні облвиконкомів на 5,2 % [15, арк. 155]. Іншою Постановою Ради Міністрів Української РСР від 3 березня 1959 р. "Про розширення виробництва та застосування в будівництві нових матеріалів і виробів зі скла" передбачалося вивести на якісно новий рівень виробництво скла в республіці [17, арк. 120–123]. Ці заходи дали можливість вирішити проблему наявності матеріалів для вікон у масштабах України.

Республіканським керівництвом особлива увага приділялася упорядкуванню столиці. 21 січня 1959 р. Радою Міністрів УРСР було прийнято Постанову № 96 "Про організації будівництва в м. Києві масивів крупнопанельних житлових будинків". Згідно з нею передбачалося забудова нових житлових масивів – Відрадного та Дарниць. До цього залучалися Київпроект, Дніпроцивільбуд та Академія будівництва й архітектури УРСР. Панельні будинки стають оригінальним інженерним рішенням на шляху до здешевлення будівництва та збільшення його обсягів [14, арк. 155].

Важливим аспектом діяльності держави з подальшого розвитку житлового будівництва в країні було стимулювання індивідуального житлового будівництва. Цей напрям державної політики регулювався Постановою Ради Міністрів Української РСР № 63 від 19 січня 1959 р. "Про план довгострокового кредитування житлового будівництва, господарського обзаведення, житлово-комунального господарства УРСР та придбання автоматів для торгівлі по міністерству торгівлі Української РСР на 1959 рік". Згідно з постановою сума кредитів для індивідуального житлового будівництва по республіці становила 494,2 млн крб. Загальна сума кредитів складала 559,9 млн крб. Найбільша частка кредитів припадала на Сталінську (156,6 млн крб.), Луганську (69,3 млн крб.) та Дніпропетровську обл. (67,3 млн крб.), найменша на Чернівецьку (1,1 млн крб.) [12, арк. 202].

Відповідно до містобудівної програми проводилися і соціалістичні змагання. Так, за підсумками 1958 р. переможцями соціалістичного змагання із благоустрою міст було визнано: Київ, Сталіно, Одесу. Відзначено позитивну роботу керівництва міст: Краматорськ, Горлівка, Жданов, Запоріжжя, Харків, Львів, Севастополь, Тернопіль, Дніпропетровськ, Кременчук [14, арк. 190]. Соціалістичне змагання із благоустрою міст мало дещо формальний характер, оскільки лише міста-переможці отримували грошову винагороду, які мали державне фінансування в достатньому обсязі.

Нормативними актами передбачалося централізоване виділення коштів на благоустрій деяких міст, не згадуваних серед переможців соціалістичного змагання, наприклад Полтави та Макіївки. Так, на вдосконалення інфраструктури Полтави в 1959 р. виділялася

сума в 12 млн крб. [15, арк. 131]. Ці кошти пішли на газифікацію, будівництво водопроводу, житла, каналізації. Для цих же потреб для Макіївки було виділено 5 млн крб. [15, арк. 148].

Важливим напрямом у розвитку будівельної індустрії ставало укрупнення будорганізацій та створення нових потужних будівельних трестів. Відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР № 266 від 2 березня 1959 р. "Про заходи з утворення будівельних організацій і баз будіндустрії в нових районах промислового будівництва Української РСР", у трьох раднагоспах – Харківському, Станіславському та Вінницькому організовувалися трести: будівельно-монтажні, механізації та промисловості будівельних матеріалів [16, арк. 228]. Будівельні організації нового типу ставали основними виконавцями та втілювачами планів держави щодо побудови запланованих об'ємів житлової площі.

Величезні масштаби запланованого житлового будівництва в семиріччі (1959–1965) поставили перед радянськими містобудівниками нові завдання, які вимагали від проектувальників застосування нових прийомів планування і забудови житлових районів. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР 4 грудня 1958 р. прийняли постанову "Про заходи з поліпшення справи планування і забудови населених пунктів УРСР", у якій підкреслювалося винятково важливе значення районного планування. Для забезпечення планомірності в роботах з відбудови і нового будівництва готувалися проекти генеральних планів 122 міст і 683 районних центрів. Згодом були розроблені проекти планування більше 200 міст і багатьох селищ [1, с. 34]. Так було розпочато кампанію з масованого житлового будівництва.

Реалізація цієї програми супроводжувалася небаченими темпами житлового будівництва. За 10 років, з 1956 по 1965 рр., було збудовано 182423 тис. м² житлової площі, зведено 4101,3 тис. квартир (жител), квартири отримали 17,9 млн чол. [11, с. 170–171]. Якщо ж узяти результат за виконання семирічного плану розвитку народного господарства в 1959–1965 рр. то в Україні коштом держави, кооперативних організацій та на гроші робітників і службовців у містах і робітничих селищах введено в дію житла загальною площею 96,4 млн м² проти 44,5 млн м² за попередні сім років. Крім того, колгоспами, колгоспниками та сільською інтелігенцією споруджено 911,5 тис. житлових будинків [7, с. 456–457]. Забудова міст велася переважно великими житловими комплексами на вільних територіях, що стало однією з найхарактерніших рис тодішнього радянського містобудування. Потреба у великій кількості житла за відносно стислі терміни призвела з одного боку до застосування новітніх технологій будівництва, а з іншого – до халатності та часто низької якості будівель. Комплексне будівництво характеризувалося також широкими масштабами озеленення, благоустрою, завчасним прокладанням підземних мереж та інженерною підготовкою території.

Для втілення в життя програми широкомасштабного будівництва в 1954 р. створювався Головкиївбуд, що об'єднав у собі багато дрібніших підприємств будівельної галузі. Саме в Києві, уперше в СРСР було застосовано блоки заводського виготовлення із цегли – перший такий будинок спорудили на проспекті 40-річчя Жовтня (нині – Голосіївський) у 1957 р. З 1962 р. – у м. Києві, а з 1965 в усіх інших містах республіки знімалися обмеження щодо кількості поверхів у новобудовах (не більше 5) і давалося зелене світло появі дев'ятиповерхових будинків [9, с. 490–491]. Перший в Україні такий будинок збудували в Києві на Відрадному масиві в 1964 р. [6, с. 460]. Ці будинки відомі як "хрущовки" мали свою архітектурну назву – зразки типової забудови першого покоління. У той час

робилися величезні за своїми розмірами капіталовкладення в розвиток інфраструктури. Протягом семирічки в республіці збудовано клубів на 1,3 млн місць, кінотеатрів – на 180 тис. місць, загальноосвітніх шкіл – на 1,7 млн учнівських місць, дошкільних закладів – на 640 тис. місць, лікарень – на 82,8 тис. ліжок, оздоровчих закладів – на 28,3 тис. місць [11, с. 170–171]. Із завершенням семирічки припинилося будівництво малометражного та надзвичайно дешевого житла.

Міське населення республіки протягом 1950–1962 рр. збільшилося на 71,1 %, а його питома вага в загальній чисельності населення підвищилася з 35,5 % в 1950 до 49,3 % в 1962 р. [8, с. 71]. Станом на 1 січня 1963 р. УРСР посідала за цим показником шосте місце в Радянському Союзі (після РРФСР, Латвійської, Естонської, Вірменської та Азербайджанської РСР). Порівняно із загальносоюзними змінами у цілому відносна чисельність міського населення в Українській РСР була нижча на 3,9 % (відповідно 49,6 і 51,6 %) [7, с. 4]. Слід також підкреслити і ту обставину, що міське населення збільшувалося значно швидше, ніж усе населення республіки: середньорічні темпи зростання всього населення за 1950–1962 рр. становили близько 1,5 %, а міського – понад 4 % [7, с. 5].

У 1959 р. порівняно з 1939 сільське населення республіки зменшилося на 15,5 %, причому в жодній із 25 областей протягом цього періоду не спостерігалось збільшення чисельності сільського населення, а в таких областях, як Волинська, Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська, Сумська, Тернопільська і Харківська чисельність сільського населення скоротилася на одну чверть. Абсолютна чисельність міського населення зменшилася тільки в одній Тернопільській області, а його відносна чисельність збільшилася тут із 14 до 17 %. У всіх інших областях УРСР відбулося значне збільшення чисельності міського населення, причому в десяти областях абсолютну кількість міського населення зросла більш ніж у півтора рази [10, с. 11].

В означений період прослідковувалася надзвичайно нерівномірна урбанізація різних частин Української РСР. Наприклад, питома вага міського населення у загальній чисельності населення Донецько-Придніпровського економічного району на 1 січня 1963 р. була вдвічі вища, ніж у Південно – Західному районі (відповідно 67,1 і 32,8 %). У Вінницькій, Рівненській, Тернопільській та Хмельницькій обл. питома вага міського населення в загальній кількості населення області становила менше 25 %.

Значний інтерес викликає порівняння чисельності населення в містах і селищах міського типу. З 1939 по 1959 р. чисельність усього міського населення збільшилася на 41,1 %, у тому числі населення міст – на 35,7, а інших міських поселень – на 65,5 % [5, с. 21]. Отже, населення селищ міського типу та робітничих селищ у зазначений період зростало майже вдвічі швидше, ніж населення міст. Характерно також, що населення великих міст збільшувалося значно швидше, ніж малих. Так, у 1959 р. порівняно з 1939 у містах з кількістю жителів до 20 тис. чол. населення збільшилося на 23,3 %, 20–100 тис. чол. – на 30,6, 100–500 тис. чол. – на 39,1, понад 500 тис. чол. – на 46 % [5, с. 24]. Така ж закономірність була властива і для зростання населення інших селищ міського типу. За цей же період населення інших міських поселень з кількістю жителів до 5 тис. чол. збільшилося на 39,6 %, 5–10 тис. – на 53,1, понад 10 тис. чол. – більше, ніж утричі [5, с. 25].

Виявилася закономірність, відповідно до якої темпи зростання населення міста збільшувалися із приростом чисельності його населення. Те, що населення в

містах з кількістю жителів 500 тис. і понад 500 тис. чол. зростало повільніше порівняно з попередніми групами, не заперечує цієї загальної тенденції, а є результатом обмеження переселень у великі міста. Хоча, адміністративні заходи, спрямовані на обмеження збільшення населення великих міст, не змогли затримати зростання чисельності їх жителів. З 15 січня 1959 по 1 січня 1963 р. чисельність населення двох найбільших міст республіки – Києва та Харкова зросла на 10,6 %. За цей самий період усе міське населення республіки збільшилося на 14,2 %, із вирахуванням переведення сільських поселень у міські.

Введення в 1956 р. нового "Положення про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу та робітничих селищ" істотно змінило практику адміністративної статистики: якщо на 1 січня 1956 р. було зареєстровано 781 міське селище (284 міста і 497 поселень міського типу), то за станом на 1 січня 1959 р. їх було вже 1082 (331 місто і 751 поселення міського типу), тобто загальна кількість міських поселень за три роки збільшилася на 39 %, у тому числі міст – на 17, інших міських поселень – на 51 % [2, с. 26]. Збільшення кількості міст та міського населення в них стало одним із наслідків державної містобудівної політики.

Отже, міста в другій половині 1950-х – на початку 1960-х отримали новий позитивний імпульс для свого розвитку. Активне містобудівництво стало важливим напрямом державної політики та втілювалося в життя як одна із стратегічних задач. Реалізація цього проекту широкомасштабного житлового будівництва дозволила перетворити Українську РСР на високо урбанізовану республіку.

1. Дьомін М.М., Наймарк Й.І., Фомін І.О. Містобудівництво в Українській РСР у семиріччі. – К., 1961. 2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. – М., 1963. 3. Жилищное законодательство. – К., 1957. 4. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. 5. Лібанова Е.М. Особливості сучасних демографічних процесів в УРСР. – К., 1984. 6. Народное хозяйство СССР в 1970. Стат. ежегод. – М., 1971. 7. Развитие народного хозяйства Украинской РСР в 1917–1967 годах : У 2 т. – К., 1967. – Т. 2. 8. Сигоев И.И. Урбанизация и развитие городов в СССР. – Л., 1985. 9. Систематичне зібрання діючого законодавства Української РСР. – К., Т. 11. – Розд. XII. 10. Стешенко В.С. Демографічні дослідження. – К., 1975. 11. УРСР у цифрах в 1974 році. Короткий стат. дов. – К., 1975. 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ). (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2, оп. 9, спр. 5315. 13. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 9, спр. 5316. 14. ДАВО України. – Ф. 2, оп. 9, спр. 5319. 15. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 9, спр. 5321. 16. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 9, спр. 5331. 17. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 9, спр. 5332.

Надійшла до редколегії 23.01.06

С. Діброва, канд. іст. наук

"НЕСТОР УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ": Я. НОВИЦЬКИЙ І М. ГРУШЕВСЬКИЙ

Уперше запропоновано розгляд взаємовідносин М. Грушевського та Я. Новицького; досліджено оцінку істориком світового рівня наукової значимості праць ученого-краєзнавця та визначено причини однозначної "етнографізації" Грушевським наукової спадщини Новицького.

The article proposes the review of the M.S. Grushevski and Y.P. Novitski relationship for the first time; examining the mark made by the historian of the world level of the science amount of the scientist-regional geographer's works and explaining the causes of unambiguity of the "ethnification" by Grushevski the scientific heritage of Novitski.

Яків Павлович Новицький (1847–1925) – історик, археолог, археограф, етнограф, статистик, збирач фольклору і краєзнавець у всіх цих сферах науки, що зосереджував свої студії винятково на матеріалах з регіону старих Запорозьких Вольностей. Дослідники його творчості, говорячи про його наукові контакти та пріоритети, головним чином акцентують увагу на стосунках і науковій співпраці Я. Новицького з Д. Яворницьким, у крайньому разі – із діячами харківського та катеринославського наукових осередків. На реконструкції стосунків олександрівського (запорізького) дослідника з найвищачнішим українським істориком М. Грушевським ніхто спеціально не зупинявся. Між тим висвітлення наукових контактів ученого-краєзнавця та історика зі світовим ім'ям могло б, з одного боку, посприяти переоцінці значимості та масштабу праці краєзнавця, а з іншого – пояснити, чому для Грушевського (а за ним і подальших біографів Якова Павловича аж до сьогодення) Новицький був лише етнографом. У даній статті ми вперше пропонуємо аналіз взаємовідносин двох далеко нерівноцінних учених. У цьому криється певна методологічна засада: вивчення осіб "другого" та "третього" ряду в науці становить важливу складову комплексної реконструкції національної інтелектуальної історії та з'ясування не лише унікальних (на прикладі знакових особистостей), але й протипотівних інвектив (на прикладі "середніх" учених, й особливо провінційних дослідників-краєзнавців) наукового поступу української гуманітаристики в певні періоди її творчого існування. Розгляд взаємовідносин М. Грушевського з Я. Новицьким важливіше, що саме з легкої руки Грушевського запорізький учений отримав визначення "Нестор української етнографії" та понині визначається переважно як учений-етнограф.

Від початку зазначимо, що тема "Новицький і Грушевський" може бути поділена на два хронологічні етапи, які мають якісно різні посутні інвективи. Ідеться про прижиттєві особисті стосунки дослідників та про некрологічні оцінки Грушевським творчості Новицького (Не беремо до уваги замітку М. Грушевського про працю Я. Новицького 1910 р., яка не мала жодних оціночних положень і носила суто інформативний характер: М. Г. (Грушевський М.С.). Бібліографічна замітка про книгу: Новицький Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. Александровск, 1910 // Записки наукового товариства Шевченка. – Л., 1912. – Т. 107. – Кн. 1. – Бібліографія. – С. 178).

Особисті стосунки Новицького та Грушевського зав'язалися вже після повернення Михайла Сергійовича в Україну 1924 р., коли історик почав розбудовувати свої наукові структури в Українській Академії наук. Однією зі сфер інституціоналізації проєктів Грушевського було створення наукових осередків під егідою УАН у провінції. Саме у зв'язку з цим його оточення збило інформацію про провінційних дослідників. Щодо Новицького надав інформацію Грушевському один із учнів та співробітників історика М. Ткаченко, який її отримав, ймовірно, від Д. Яворницького. Вочевидь, М. Грушевський належав до тих осіб, з подачі яких у 1924 р. УАН обрала Я. Новицького своїм членом-кореспондентом.

У жовтні 1924 р. М. Грушевський написав Якову Павловичу привітного листа з повідомленням про його обрання до Академії. Лист Михайла Сергійовича не зберігся, і про нього згадує Новицький у листі до М. Ткаченка від 23 жовтня 1924 р. Разом із повідомленням про почесне обрання Грушевський надіслав Новицькому примірники часопису "Україна" та "Записки історико-філологічного відділу" [1, ф. 4, спр. 129, арк. 4–5]. А 10

листопада 1924 р. Грушевський запропонував Спільному Зібранню УАН офіційно привітати Якова Павловича з нагоди 50-ліття його наукової діяльності, що й було прийнято, а привітальна адреса надіслана до Запоріжжя [5, ф. I, спр. 26311, арк. 2].

Водночас Грушевський доручив М. Ткаченку, якого Новицький уже знав, обговорити з Яковом Павловичем можливість створення в Запоріжжі краєзнавчого гуртка та подати до друку в Академію якусь зі своїх нових праць. Гурток з україністики було створено, але він не мав жодних перспектив, оскільки окрім Новицького ніхто з його членів не займався науковими пошуками. Такий осередок не міг зацікавити Грушевського, який свідомо зосередив увагу власне на самому Новицькому та можливості публікації зібраних ним місцевих матеріалів. Новицький відразу запропонував цілком готову до друку книгу "Остров Хортиця на Дніпрі, его природа, история, древности". 23 жовтня 1924 р. він повідомляв Ткаченка: "На цих днях вишлю Хортицю в рукописі. Написана вона по російським правописом 1917 року. Як признано буде Академією держатися нового правопису, то я протів цього нічого не маю". При цьому Новицький просив друкувати працю шрифтом, який застосовується в "Записках історико-філологічного відділу", щоб не втомлювалися очі. Яків Павлович з досвіду 77-літньої людини вказував: "А знаєте, як важливіше зберегти очі з молоді до старості! Тільки ми об цьому менш всего думаємо". Посилаючи текст, Новицький обіцяв пізніше переслати докладну карту острова Хортиці, власні фотографії урочищ, скель, порогів, археологічних знахідок і свою власну фотографію в молодому віці, коли його дослідження Хортиці лише розпочиналися [1, ф. 4, спр. 129, арк. 4–5].

Рукопис Новицького було прорецензовано й автор отримав зауваження для доопрацювання тексту. Звісно, він уже був не в змозі щось активно переробляти та вводити елементи авторського аналітизму, "академізувати" рукопис. Яків Павлович пішов іншим шляхом. Він в окремому листі до М. Ткаченка пропонував "косметичні" зміни: викреслити спірне місце про тлумачення походження назви Хортиця; у складному і до кінця не з'ясованому питанні про початки Січі та її першозасновника пропонував зробити посилання на Д. Яворницького і зазначав, що у працях М. Грушевського та інших істориків не бачить суттєвих доказів версій щодо цього питання, а тому залишається єдиний авторитет – Яворницький. Акцентуємо на цьому увагу: Новицький не вважав Грушевського авторитетом у вивченні історії козацтва, віддаючи перевагу Яворницькому. Залишається невідомим, чи читав він відповідні томи "Історії України-Руси", принаймні, у його особистій бібліотеці цієї фундаментальної праці Грушевського не було (це засвідчено каталогом 1918 р.). Така позиція Новицького вказувала, що він залишився істориком-аматором, для якого високий рівень "польоту" наукової думки залишався неможливим. Більше того, Яків Павлович сприймав лише фактологічний матеріал і мало звертав увагу на ідеї та теоретичні наукові концепції, зокрема й щодо вивчення такого специфічного мікросоціуму як козацтво. Новицький навіть не думав, що це його ігнорування праць Грушевського може образити останнього та викликати не надто позитивне ставлення його учнів і співробітників, тим більше, що Грушевський "заперечувався" авторитетом Яворницького, якого в колі "високої науки" також вважали аматором.

Запорізький дослідник не був посвячений у тонкощі "наукової дипломатії" й писав у листах те, що власне думав і переживав. У тому самому листі до Ткаченка Новицький повідомляв, що карту та фотографії Хортиці він надіслав на ім'я М. Грушевського. Звісно, літнього

вченого найбільше турбувало питання: "Чи буде надрукована книга і як швидко. Хотілося б мені, поки ще живий, бачити її в друці". Водночас Новицький пропонував історичній секції УАН рукопис свого збірника історичних пісень для друку окремою книгою, а Етнографічній комісії – збірник побутових пісень [1, ф. 4, спр. 129, арк. 7–8 зв.].

Справа з роботою про Хортицю затрималася з кількох причин (про це – далі). Ти часом, за спеціальним проханням М. Грушевського Новицький переслав йому також свій короткий життєпис, який і опублікували в часописі "Україна" [1, ф. 4, спр. 129, арк. 6–6 зв.], що його редагував Грушевський.

У період листування Я. Новицького з М. Грушевським та іншими діячами Академії й новими очікуваннями на появу наукових видань краєзнавця в Києві сталася трагедія місцевого масштабу: було закрито Запорізький архів, створений Новицьким, а він сам звільнений з посади завідувача та залишений без роботи. У листі до М. Ткаченка учений з гіркотою писав: "Поділюся з Вами своїм горем: посада завідувача архівом ліквідована, цілий архів з 1798 р. приречений на знищення миттю, я залишився без місця, без засобів до існування взагалі. Поки що тимчасово прилаштувався в одній школі... діловодом за 2 крб у місяць, але ця служба для мене зтяжка, місячне утримання у 2 крб не забезпечує..." [1, ф. 4, спр. 129, арк. 8 зв.]. Академія не могла зарадити у цій справі, оскільки архівна система не підпорядковувалася їй. Однак Ткаченко дав Новицького пораду: забрати все найцінніше з архіву у власне помешкання задля збереження. Відібрані Яковом Павловичем справи склали частину його архіву й разом з ним потрапили до Інституту рукопису НБУВ НАН України.

Тим часом в Академії вирішили перекласти роботу Новицького про Хортицю українською мовою. І хоча переклад було зроблено, по смерті автора про цю його працю цілком забули. Забув про неї також М. Грушевський, який спочатку мав намір друкувати рукопис в "Україні".

У Державному архіві Запорізької обл. збереглися неповні другий та третій невиправлені примірники машинопису праці [3, ф. 161, спр. 4, арк. 1–72 (російськомовний машинопис з правками автора)]. Саме за цим варіантом історичну частину рукопису (без опису флори і фауни) уперше було опубліковано В. Ульяновським у 1990 р. [7]. Згодом дослідник віднайшов повний виправлений та доопрацьований варіант праці, надісланий Я. Новицьким М. Грушевському. Оригінал виправленого машинопису, карта Хортиці та фотографії потрапили до архіву редакційного Грушевським часопису "Україна" [5, ф. X, спр. 17865, арк. 1–86 (російськомовний авторський рукопис і машинопис); спр. 17866, арк. 1–59 (рукопис українського перекладу); спр. 17867, арк. 1–62 (машинопис українського перекладу); спр. 17867, Додатки (карта Хортиці та 8 фотографій)]. Цей текст, але в українському перекладі (ймовірно, М. Ткаченка) і був знову надрукований у спеціальному збірнику [8]. Зазначимо, що редактор 1924–1925 рр. дещо виправив авторський текст: він був літературно відредагований за тогочасним правописом та стилем, поправлений, скорочений повтори, зайві фрази тощо. А 1997 р. цілком авторський російськомовний варіант праці Новицького вийшов друком у Запоріжжі [6].

Цікаво, що саме в останні роки життя Новицького, коли зав'язалися його стосунки з Грушевським та виник проект видання в "Україні" дослідження Якова Павловича про острів Хортицю, виникає загальніший проект, підказаний старим знайомим Новицького природознавцем Андрієм Косовцевим: "Хорошо бы, если бы все, что Вы написали о Днепре и порогах и народных преданиях, собрать в одну книгу и издать... – прекрасная вещь,

гораздо лучше всего того, что пишет о степях да могилах гроборазрыватель Эварницкий, хотя он профессор, но мне не нравится" [1, ф. 4, спр. 103, арк. 2 зв.]. Помінувши суб'єктивні твердження про Яворницького, зосередимося на самій ідеї, яку Новицький фактично переадресував УАН (у т. ч. в листах до Грушевського та Ткаченка), коли отримав пропозицію друкувати свої праці. На жаль, він не встиг утілити в життя цей, без сумніву, важливий проект, який дав би до рук дослідників запорізьких старожитностей концентрований матеріал, що збирався вченим майже півстоліття.

Утім, самого Новицького все ж більше турбувала думка про незавершені проекти та не втілені в життя наукові ідеї. Буквально за годину до смерті Яків Павлович у листі до В. Білого писав лише про одне: "Хотілося б мені закінчити те, що задумане і чого неможливо виконати при умовах теперішнього мого життя. Архівного й етнографічного матеріалу у мене хватило б не на один рік, аби охота та здоров'я" [2]. Жалкував Новицький і за тим, що цілком самотній у своїх наукових студіях у Запоріжжі. Він писав Яворницькому (28 січня 1924): "Завидую тобі, козаче, що живеш між освіченими людьми, де єсть с ким поділитися словом і розважить душу. А мені ж тут – чужий між чужими" [9]. Саме ця обставина дещо знеохотила Грушевського до Запоріжжя, оскільки там виявилось неможливим створення наукового краєзнавчого гуртка, який би постачав матеріали до очолюваної М. Грушевським "порайонної комісії".

Упродовж останнього року життя Новицького (1924–1925) його публікаторський проект, інспірований Грушевським, так і не був утілений. У цей час Михайло Сергійович не робив якихось оцінок наукових здобутків запорізького дослідника. Однак саме м. Грушевському належить перша посмертна замітка про Я. Новицького. Ідеться про коротку некрологічну згадку в переліку померлих діячів української науки за 1918–1925 рр. Як видно з авторського рукопису, інформація про Я. Новицького належить перу М. Грушевського. Це важливо, оскільки саме його визначення надовго наклали на Я. Новицького печатку представника винятково етнографічної науки. М. Грушевський назвав його "Нестором української етнографії", вказавши, що саме "з приводу п'ятдесятиліття його діяльності на сім полі (він був) вибраний членом-кореспондентом УАН" [4]. Як бачимо, найбільший історик в Україні визначав Я. Новицького лише як етнографа. Причина цього – переважаюча популярність фольклористичних збірників, виданих Новицьким, матеріалами яких користувався і сам М. Грушевський. Несхильність Новицького до синтезації, відсутність у його науковій спадщині значних аналітичних студій унеможлилювала розглядати в ньому дослідника комплексного напрямку, для якого важливою була й етнографія, й історія, й археологія, й історична географія, і флора та фауна, і метеоумови – тобто все, що супроводжувало існування населення в історичному Запорожжі. З іншого боку, формальна належність Я. Новицького до Етнографічно-фольклористичної комісії ВУАН також слугувала певним "патентом" визначення його наукових пріоритетів.

Тим не менше, саме в редакції "України" лежав рукопис узагальнюючої праці Новицького про Хортицю, з яким був знайомий М. Грушевський. Він якнайкраще вказував на комплексний напрям студій автора. Однак Грушевський, імовірно, не орієнтувався на цей рукопис значною мірою тому, що він носив яскраво виражений популярний характер, до того ж складався більше ніж наполовину із сировинного матеріалу (щоденник археологічних розкопок) і не міг слугувати для академічних означень, а відтак і не був опублікований в "Україні". Зазначимо при цьому, що за творчим задумом книга про Хортицю синтетична. Синтетизм останньої праці Новицького

полягає у всебічному описі Хортиці: історії, географії, природи, корисних копалин, переказів, легенд. Цей глобальний задум давав унікальні можливості для створення справжньої наукової синтетичної праці. Однак цього не сталося, оскільки Новицький знову збився на просту констатацію та виклад сировинного матеріалу (більшу частину праці займає щоденник археологічних розкопок, записи спогадів про урочища). Він так і не зміг піднятися не лише над описовістю, але й до створення комплексного дослідницького тексту. І все ж саме ця книга Я. Новицького має вважатися його основним науковим здобутком у вивченні запорізьких старожитностей.

Ідентифікація Грушевським Я. Новицького як етнографа збережеться надовго і стане ледь не головною ознакою творчості дослідника. Це значною мірою залежало від особистих пріоритетів авторів, які про нього писали, а також від того, що частина архіву вченого, яка зберігалася в ІМФЕ, була більш актуалізованою, ніж рукописи у ф. 202 Інституту рукопису НБУВ.

Характеристику М. Грушевського щодо Новицького як етнографа розвинув у розлогій статті В. Білий, який єдиний мав можливість скористатися особовим архівом краєзнавця, а його наступники в дослідженні наукової спадщини Я. Новицького вже без особливого обґрунтування просто повторювали це означення. Нині Новицького також "розміщують" лише в етнографічному науковому полі. Етнографічний вектор оцінки творчої спадщини Новицького закріпився остаточно і першоважливу роль у цьому відіграла коротка некрологічна замітка М. Грушевського. Додаткове свідчення тому – стаття Д. Чернявського, що вийшла у редактованому М. Грушевським часописі "Україна" [10]. Її автор також особисто знав Новицького та його основні публікації з пам'ятками фольклору, відтак уже в першому реченні Чернявський визначив його як "заслуженого місцевого етнографа". І лише потому Чернявський зазначав, що Новицький "був не тільки етнографом, а й істориком, археологом, дослідувачем місцевого краю, а також педагогічним діячем". Усі ці означення давалися не в хронологічному порядку (педагогом Новицький був від початку), а, вочевидь, щодо значимості досягнень Якова Павловича в кожній із галузей.

Саме із замітки М. Грушевського, на наш погляд, розпочинається другий період історіографії "новицькіани", що охоплює короткий час від смерті Я. Новицького і до початку 30-х рр. Він може вважатися чи не найпродуктивнішим, оскільки його представники (В. Білий) уперше скористалися багатим матеріалом особового архіву Новицького і детально проаналізували його вибрані публікації (Д. Чернявський). Однак саме в цей час Я. Новицький однозначно був "записаний" лише до етнографів. Це було підкреслено крилатим визначенням М. Грушевського – "Нестор української етнографії". У цей ж період починається підкреслена "українізація" усього життя і творчості Я. Новицького, його чітка "соціалізація" – прив'язування до "народного середовища" (йшлося, звісно, про селянство, хоча Новицький ніколи не відмовлявся від свого дворянського звання).

Друга "зустріч" Новицького через його рукописну спадщину з представником "клану" Грушевських відбулася вже після перевезення архіву запорізького дослідника до Києва (це здійснив В. Білий) [5, ф. 37, спр. 217]. До опрацювання архіву вченого були залучені фахові археографи – члени Археологічної комісії ВАУН на чолі з О. Грушевським – молодшим братом Михайла Сергійовича. Саме у зв'язку з розглядом архіву Новицького представниками етнографічної та історичної наук спостерігається цілком різна оцінка наукової спадщини запорізького вченого. Тоді як акад. А. Лобода, В. Білий та загалом етнографи вважали, що папери Новицького

із записами запорізького фольклору дуже цінні для науки, археографи особливої ваги в паперах Якова Павловича не знайшли. Останній факт зазначений у доповіді О. Грушевського на засіданні Археографічної комісії, очолюваної М. Грушевським, 30 жовтня 1926 р. Учений звітував, що його співробітники "впорядковували матеріали, що залишилися від небіжчика Я.П.Новицького..., особливо цікавих серед них не знайшлося" [5, ф. X, спр. 10751]. Це твердження відбиває дуже важливу обставину недооцінки істориками значимості не лише праць Новицького, але й унікальних видів джерел, які він зібрав та якими збагатив можливості вивчення запорізьких старожитностей не лише етнографами чи фольклористами, але й істориками. "Універсализм" підходу Новицького до вивчення історії Запоріжжя (фіксування усіх "слідів" минулого: від викопних решток до усного слова) не був сприйнятий відразу, а відтак вчений отримав "тверду опінію" переважно етнографа, а не історика. Більше того, саме з пропозиції археографів та О. Грушевського архів і колекція Новицького були розчленовані. До Історико-географічної комісії ВУАН, яку очолював С. Грушевський, передали колекцію документів з Олександрівських архівів та установ, а також частину листування вченого. Утім, уже наприкінці 1929 р. всі ці рукописи були передані до Археографічної комісії, яку очолював М. Грушевський [5, ф. X, спр. 8119, 8113]. Інша частина архіву та фольклорні збірки залишилися в Етнографічно-фольклорній комісії.

Слід зазначити, що Я. Новицький завдяки своїй науковій діяльності у 20-ті рр. XX ст., ймовірно, через посередництво М. Грушевського, який ще з еміграційної пори займався допомогою акцією для підтримки українських учених (особливо провінційних), був занесений до списків допомогівих акцій науковцям і завдяки цьому отримував додаткові засоби для існування. Так, у 1923 р. Головне бюро місії Нансена в Харкові посилало Новицькому продуктові посилки [5, ф. 202, спр. 174]. Грошові перекази у 1923–1924 рр. Яків Павлович отримував від Всеукраїнського комітету сприяння вченим, який надавав "дополнительное академическое обеспечение" [5, ф. 202, спр. 46].

Через академічні установи Новицький пробував вирішити і своє квартирне питання: його неодноразово намагалися обмежити у площі проживання. Яків Павлович мешкав у власному домі по вулиці Рози Люксембург (колишня Олександрівська) № 53 [5, ф. 202, спр. 24]. Право жити там йому доводилося постійно поновлювати. В архіві Новицького зберігся текст його заяви в Запорізьку окружну інспектуру з проханням дати новий вид на житло за зазначеною адресою [5, ф. 202, спр. 23]. При цьому постійно переглядалися норми квартирної плати (в архіві вченого є виписка з газети "Красное Запорожье" від 23 грудня 1923 р. щодо нових норм квартплати з 1 грудня [5, ф. 202, спр. 49]). Як основного домовласника, окружна міліція зобов'язувала Новицького тримати двірника. Оскільки ж Яків Павлович не мав фінансової можливості утримувати за свої незначні кошти ще й двірника, у 1924–1925 рр. він просив Окружне міліцію дозволити йому самому виконувати функції двірника по своєму будинку на Рози Люксембург № 53. У заяві від 20 січня 1925 р. він писав: "Не имея возможности содержать на свои средства дворника, прошу Милицию, по примеру прошлого года, разрешить мне исполнять эту обязанность по своему домовладению" [1, ф. 4, спр. 142]. Будинок у Новицького врешті частково ревізували: родину перемістили у три кімнати, відібрали годинники, всі фотокамери (5) та інші прилади, які використовували вчений для обмірів та досліджень. У листі до Яворницького (від 28 січня 1924) Яків Павлович повідомляв: "Ти знаєш мій будинок, в котрім сам я жив: пам'ятаєш обгороджений двір і садок з пасікою. Тепер не те: з сім'єю в п'ять

душ (невістка і онуки) мешкаємо в трьох невеличких кімнатах с чорного ходу; в дворі, в садку забора нема і сліду – розгромлено. Мало цього – в помешканні столи, стільці, ліжко, вся одежа, посуда, годинник і наслідок фотографічні апарати (5) ревізовано" [9].

Нагадаємо, за кілька місяців до смерті Новицький був звільнений зі своєї останньої посади (завідувача архіву). Саме тоді (14 лютого 1925) керівництво Всенародної бібліотеки України в особах директора С. Постернака, завідувача відділом україніки М. Ясинського, та вченого секретаря В. Міяковського звернулося до Новицького з прохання повідомити інформацію про себе у зв'язку зі збиранням бібліотекою відомостей про сучасних українських учених та діячів культури. Новицький мав писати, що він безробітний і був звільнений за скороченням штату та закриттям архіву місцевим Відділом народної освіти [5, ф. 202, спр. 179]. А відтак певним нонсенсом була відповідь 9 липня 1925 р. Окружної спілки робітників освіти з подякою ВУАН за висловлене Академією співчуття з приводу смерті члена-кореспондента ВУАН Я. Новицького [5, ф. I, спр. 26337]. Єдине, що Спілка за увесь час зробила для Я. Новицького (в числі інших своїх співробітників) – у липні 1924 р. його оглянула лікарняно-амбулаторна комісія й дала направлення в будинок відпочинку [5, ф. 202, спр. 191]. Невідомо, чи вдалося Новицькому через Спілку влаштуватися вчителем в якусь із трудових шкіл задля додаткового заробітку, що він пробував зробити [5, ф. 202, спр. 173, 184, 214 (Дод. 5)]. У листі до М. Ткаченка, як уже зазначалося, Новицький повідомляв, що після закриття архіву влаштувався діловодом у школу з мізерною оплатою – 2 крб в місяць [1, ф. 4, спр. 129, арк. 7–8 зв.]. Ця інформація мала б потрапити також і до Грушевського, за завданням якого Ткаченко листувався з Новицьким.

Лише смерть принесла "хвилинну пошану": Новицького ховали урочисто, з музикою і при великому зібранні жителів Запоріжжя на цвинтарі церкви Св. Пилипа (нині кладовище ліквідоване). Над труною було сказано чимало гучних промов про визначного історика та краєзнавця. В. Білий, який був очевидцем цієї сумної події, зауважив: "В голосних промовах над його труною славили небіжчика за працю, запевняли, що справа, що він почав, не загине, а проте, за життя – допомоги собі або справі своїй, якщо не пошани за невиспущу працю, то хоч полегкості якої, – Яків Павлович не зазнав" [2, с. 363]. Пошана на цьому й закінчилася, про родину Новицького тут же забули. 4 листопада 1925 р. Євдокія Ананіївна Новицька (невістка) писала акад. Д. Багалію: "Обращаемся к Вам с покорнейшей просьбой – семья покойного Якова Павловича Новицкого. Уже шесть месяцев как мы похоронили своего единственного кормильца Якова Павловича, жившего и умершего в большой бедности и оставившего семью из четырех душ без всяких средств к существованию: невестки нетрудоспособной, внучки 23-х лет безработной и двух внуков, учащихся в механико-технической профшколе. Жить без средств невыносимо тяжело, у детей большое желание учиться, но благодаря неимению средств, им предстоит бросить учение и идти в завод чернорабочими. Но так как Яков Павлович проработал в области научной деятельности более пятидесяти лет, то на основании этого я осмеливаюсь просить Вас, Димитрий Иванович, не оставит без внимания мою просьбу и похоронит перед Научным Обществом о выдаче хоть какой-нибудь пособия для семьи Якова Павловича, находящейся в таком бедственном положении" [5, ф. 1, спр. 46021]. Однак, якщо самому Я. Новицькому Академія не змогла допомогти, то про його родину вона не подбала тим більше. Показовим є також те, що

Євдокія Новицька зверталася по допомогу не до Грушевського, а до Багалія. Ймовірно, вона була так зорієнтована: столиця в Харкові, Багалій має більший вплив й авторитет серед державних та партійних керівників.

Підсумовуючи, зробимо дещо "сміливий" висновок. В оцінці творчої спадщини Я. Новицького М. Грушевський несправедливо відкинув його заслуги перед історичною наукою, які дають можливість визначити Новицького не лише як етнографа, але і як історика. Унікальність творчого методу Я. Новицького полягала в опрацюванні нетрадиційних видів джерел місцевого походження, які були недоступними іншим дослідникам і саме через публікації Новицького вчені отримували можливість їх використовувати. З іншого боку, – це метод "тотального" вивчення усього, що пов'язане з козацькою історією Запоріжжя, починаючи від землі, загалом природи та ландшафтів, розташування поселень, екологічної системи та природних ресурсів, і закінчуючи археологічними розкопками, архівними розшуками, записами спогадів, перека-

зів, історичних пісень, висловів і термінів від старожилів. Завдяки цьому, праці Новицького наповнені "живим" матеріалом, зібраним на руїнах козацького Запоріжжя, що забезпечує їм постійну актуальність та наукову вагу як потенційний матеріал для усіх наступних дослідників запорізьких старожитностей в історичній сфері.

1. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. Інститут рукописів. – Ф. 4. 2. Білий В. Я.П.Новицький (1847–1925) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Кн. 7–8. 3. Державний архів Запорізької обл. 4. Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918–1925 // Україна. – 1925. – Кн. 6. 5. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису. 6. Новицький Яков. Остров Хортиця на Дніпрі, его природа, история, древности. – Запоріжжя, 1997. 7. Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі // Трибуна (Київ). – 1990. – № 10–12. 8. Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі: його природа, історія та старовина // Запоріжжя: до історії козацької культури. – К., 1993. 9. Ульяновський В.І., Абросимова С.В. Листи Я.П. Новицького до Д.І. Яворницького // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. 10. Чернявський Д. Яків Павлович Новицький // Україна. – 1926. – Кн. 1.

Надійшла до редколегії 16.01.06

А. Ільченко, асп.

ПОЗИЦІЯ США ЩОДО ЧИЛІ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ УРЯДУ НАРОДНОЇ ЄДНОСТІ (1970–1973) ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ

Зроблено спробу дослідити позицію урядових кіл США щодо Чилі напередодні приходу до влади Сальвадора Альєнде та протягом усіх трьох років правління Народної єдності, а також прослідкувати еволюцію американської політики щодо цієї країни в зазначений період.

In is article the author tries to study the USA government position towards Chile before Salvador Allende coming to power and during all three years of Popular Unity governing, and to trace the evolution of American policy towards this country at this time.

Для Сполучених Штатів Америки країни Латинської Америки, з огляду на їх географічне розташування, завжди були у сфері першочергових політичних та економічних інтересів. У розпал холодної війни боротьба за сфери впливу у світі між двома наддержавами поширилася також і на цей регіон. Встановлення комуністичного режиму на Кубі створило загрозу для американського панування на всьому континенті, тому сама лише можливість приходу до влади лівих у Чилі автоматично перетворила цю країну на арену політичного протистояння між США та СРСР. І саме тому при дослідженні будь-якого аспекту історичного розвитку Чилі початку 1970-х рр. неможливо оминати свою увагою її взаємовідносини із США в цей період. До того ж саме активні дії Сполучених Штатів проти С. Альєнде та його уряду були одним із вирішальних факторів його падіння.

Перш ніж перейти безпосередньо до розгляду еволюції позиції США щодо Чилі в зазначений період, потрібно зауважити, що найголовніші її етапи припадають на 1970 – початок 1971 р., оскільки саме в цей період формувалося ставлення американських урядових кіл до уряду Народної єдності та приймалися основні рішення щодо взаємовідносин між двома країнами. Це одна з причин того, що головним джерелом, на яке спирається дане дослідження є свідчення, що їх дали деякі американські офіційні особи та урядовці на слуханнях спеціальної підкомісії Сенату США з розслідування дій корпорації The International Telephone and Telegraph Company (ITT) в Чилі саме протягом 1970–1971 рр. Ця підкомісія засідала в березні 1973 р. під головуванням сенатора Френка Чорча [3; 4]. У даному дослідженні аналіз політики США щодо Чилі в зазначений період також проведено на основі матеріалів та документів, що їх надрукував у своїй праці чилійський дослідник і політичний діяч Армандо Урібе, і які раніше не вивчалися у вітчизняній історіографії [7].

У цілому дана проблема є порівняно непогано опрацьованою. Так, радянський дослідник Ф. Сергєєв у своїй

монографії "Чили: анатомія заговора" на багатому джерельному матеріалі розглянув роль США в падінні демократичного режиму в Чилі, але головна увага була зосереджена переважно на ідеологічно заангажованому аналізі дій та заходів ЦРУ в даному напрямі [1]. При цьому у згаданому вище дослідженні матеріали засідань підкомісії Чорча, яка працювала у 1973 р, використовуються лише як допоміжний матеріал, тоді як основним джерелом є матеріали іншої сенатської підкомісії під головуванням Ф. Чорча, яка у 1975 р. розслідувала діяльність ЦРУ у Чилі протягом 1963–1973 рр. Проблемі взаємовідносин Сполучених Штатів та Чилі періоду Народної єдності присвячено також працю американського дослідника Моріса Морлі, у якій так само, як і в монографії Ф. Сергєєва, використовуються матеріали засідань різних сенатських комітетів та комісій, але при цьому головну увагу приділено аналізу форм та методів політичного й економічного тиску, а не самому процесу формування міждержавних стосунків [2]. Крім того, ним також не були використані матеріали підкомісії Чорча. Таким чином, дане дослідження є першою спробою всебічного аналізу еволюції американсько-чилійських стосунків протягом перебування при владі уряду Народної єдності.

Політика Сполучених Штатів у Латинській Америці першої половини 60-х рр. мала досить агресивний характер, демонструючи при цьому приклади неприхованого прямого та опосередкованого військового втручання (Куба в 1961, Домініканська Республіка в 1965). Проте з другої половини 60-х рр. акценти американської політики в регіоні помітно змістилися від прямих військових операцій до заходів прихованішого економічного та політичного тиску. У першу чергу ця зміна орієнтирів вилилася в активний збір інформації про окремі країни. У Чилі ця нова політика проявилася у тому, що в 1965 р. було запущено в дію "Проект Камелот", який передбачав збір експертами з латиноамериканських справ інформації, що стосується всіх сфер життя Чи-

лійського суспільства. Особливо активні дослідження проводилися стосовно збройних сил [7, р. 26–29].

Невдала спроба військового перевороту, здійснена генералом Роберто Віо в полку Такна ("Такнасо") в кінці жовтня 1969 р., змусила Сполучені Штати звернути пильну увагу на цю країну. Тим більше, що за тиждень до повстання Такна Вашингтон відвідав Агустін Едвардс – найбагатший магнат Чилі, спадкоємець медіа-концерну "El Mercurio". Деякі заяви, зроблені Едвардсом під час цього візиту, дають підстави вважати, що він був проінформований відносно заколоту, що планувався. Агустін Едвардс також неодноразово зустрічався як із чилійськими, так і з американськими офіцерами. Красномовним є й той факт, що під час свого короткого візиту Едвардс був запрошений на обід до президента Р. Ніксона, та, ймовірно, розмовляв із його радником з національної безпеки Г. Кіссінджером [7, р. 34–35]. Отже, хоча з усього вищесказаного не можна зробити однозначний висновок про участь уряду Сполучених Штатів у підготовці "Такнасо", така увага до одного з найвпливовіших представників правих сил у Чилі напередодні спроби перевороту у цій країні свідчить, на нашу думку, про значний інтерес американських урядових кіл до ситуації, що склалася у цій Південноамериканській державі.

Невдовзі виник привід для активнішої політики США у Чилі. В останній наближалися президентські вибори, і головна боротьба під час цієї передвиборчої кампанії розгорнулася між офіційно позапартійним, але підтриманим великим капіталом, Хорхе Алессандрі та соціалістом Сальвадором Альєнде, який стояв на чолі блоку лівих партій Народна єдність. Уперше у Латинській Америці у безпосередній близькості до США виникла можливість приходу до влади марксиста законним, демократичним шляхом. Першими забили тривогу представники великих американських корпорацій, що мали інтереси в Чилі, оскільки головним пунктом програми Народної єдності була націоналізація їх власності.

Так, згідно зі свідченнями, даними на сенатських слуханнях у березні 1973 р., Гарольд Дженін, президент корпорації The International Telephone and Telegraph Company (ITT), та його колега по раді директорів Джон Маккоун (екс-директор ЦРУ, який усе ще був консультантом для агентства), на початку 1970 р. порушили на раді директорів проблему майбутнього Чилі. Обидва вони вважали, що Альєнде в жодному разі не можна допустити до влади. Наслідком цього обговорення стали неодноразові зустрічі Маккоуна з тодішнім директором ЦРУ Річардом Хелмсом, а також з керівниками окремих підрозділів цієї організації [3, р. 277–318]. Остаточне рішення про спільні операції ЦРУ та ITT в Чилі було прийнято на зустрічі Г. Дженіна та керівника відділу країн Західної Півкулі Департаменту планування ЦРУ Уільяма Броу, що відбулася 16 червня 1970 р. у Вашингтоні [4, р. 608–615].

На початку 1970 р., у той час, коли велися переговори між ITT та ЦРУ, і коли передвиборча компанія була в розпалі, у Чилі у новинах з'явилися незначні повідомлення про спроби з боку Сполучених Штатів спровокувати збройні сили на здійснення перевороту та скасування виборів. Це викликало ще більше політичне занепокоєння ніж повстання "Такнасо". Звинувачення Сполучених Штатів у підбуренні до підготовки перевороту лунали з боку чилійських офіційних осіб та інших політичних діячів як у Сант-Яго, так і у Вашингтоні, і знайшли підтримку та розуміння серед американських політиків. Так, демократичний сенатор Юджин Маккарті зазначив, що, згідно з його власними даними щодо американських дій у Чилі, кількість робітників ЦРУ і військового персоналу там, без урахування закріплених за

американським посольством, перевищує "нормальні" та необхідні ліміти [7, р. 39–40].

Вплив цих звинувачень був достатньо серйозним, щоб переконати уряд у Вашингтоні утриматися від активних дій. Крім цього, на той час, згідно з опитуваннями громадської думки, що проводилися ЦРУ, Х. Алессандрі вигравав вибори. Дане опитування ЦРУ провело в межах співпраці з корпорацією ITT, згідно з ним Х. Алессандрі набрав більше 40 % голосів [3, р. 318]. Те, що офіційно уряд США не надто високо оцінював шанси Альєнде на перемогу і до виборів не мав наміру здійснювати будь-які серйозні кроки щодо Чилі, підтверджується також таким фактом. На засіданні підкомісії Сенату США від 21 березня 1973 р. під головуванням сенатора Ф. Чорча екс-керівник ЦРУ Д. Маккоун заявив, що в середині 1970 р. тодішній директор ЦРУ Р. Хелмс довів до його відома позицію "комітету 40" на чолі з Г. Кіссінджером (таємного органу Ради національної безпеки, що уповноважений був на найвищому рівні контролювати приховані дії розвідки США за кордоном) стосовно виборів у Чилі, згідно з якою було вирішено не здійснювати жодних серйозних акцій, але дозволялися "мінімальні зусилля" для виступу проти Альєнде, "у межах звичайного бюджету ЦРУ" [3, р. 350]. На одній із зустрічей високопосадовець ЦРУ Рулі завірів Маккоуна, що ці дії "у межах звичайного бюджету", направлені проти Альєнде, будуть здійснені його агентством. І навіть більше того, Пентагон, розробивши свій власний план обережного втручання, здійснив спробу послати до Чилі майже сто спеціалістів з підривної діяльності [3, р. 285].

Проте цей план не було здійснено. Відповідно до нього військово-морське відомство США запросило 87 віз для різного рангу офіцерів на відвідування Чилі або безпосередньо 4 вересня, день президентських виборів, або якраз перед чи після цієї дати. Згідно з офіційними даними, усі вони класифікувалися як "офіцери необмеженої лінії" ("unrestricted line officers"), тобто були призначені для будь-якого режиму роботи, у тому числі і в надзвичайних ситуаціях. За спеціальностями – військово-морські льотчики, спеціалісти з вибухівки, підводники, і, щонайменше, один був дипломованим спеціалістом із захисту інформації. Чилійський уряд занепокоїло це масове відвідування американськими військовими їх країни, до того ж у такий важкий політичний період, і він запросив пояснень у Пентагона. Після тривалого відмовчування держдепартамент США спочатку повідомив, що візи були для Морського військового оркестру (Navy band), а згодом скасував попереднє пояснення, заявивши, що вони були призначені для персоналу американської станції в Антарктиці, і для підтримки щорічних спільних військово-морських навчань Унітас (Unitas). Проте за кілька місяців до згаданих подій участь Чилі у цих навчаннях було скасовано, а звичайна ротація персоналу антарктичної станції складала лише 10 чол. [5].

Отже, підсумовуючи всі вище наведені факти, ми вважаємо обґрунтованим висновок про те, що протягом усієї передвиборчої кампанії 1970 р. у Чилі уряд Сполучених Штатів у цілому займав вибірковою позицію, утримуючись від будь-яких спеціальних заходів, що можна пояснити розрахунком на перемогу опонента лівих Х. Алессандрі, підтверджену соціологічним опитуванням. І хоча ЦРУ отримало дозвіл на "мінімальні зусилля", вони могли носити лише превентивний характер і були покладені на плечі ITT та інших корпорацій. Разом з тим, спроба Пентагона вплинути на вибори у Чилі "у межах звичайних асигнувань", була так погано продуманою та підготовленою, що спричинила лише чергове загострення сосунків між обома країнами.

4 вересня 1970 р. стало переломним моментом в американсько-чилійських відносинах. Надії на Х. Алесандрі не були виправданими і на виборах переміг С. Альєнде. Соціалістичний уряд в одній з найрозвиненіших країн Латинської Америки став реальністю. На брифінгу в Чикаго 16 вересня 1970 р. радник президента США з національної безпеки Г. Кіссінджер висловив своє занепокоєння з даного питання в такій обережній формі: "Таким чином, я не думаю, що ми повинні вводити вас в оману, заявляючи, що прихід до влади Альєнде в Чилі не є значною проблемою для проамериканських сил у Латинській Америці, та і стосовно всієї Західної Півкулі. Доля Організації Американських Держав та інших подібних установ у зв'язку з цими подіями викликає великий сумнів..." [4, р. 543]. Сприяв нагнітанням ситуації і посол США в Чилі Е. Коррі. Зокрема, Джон Фішер, керівник Бюро держдепартаменту в справах країн Анд та Тихоокеанського регіону, заявив 16 вересня, що "посол Коррі повністю переконаний: якщо Альєнде стане президентом, не буде жодних половинчатих мір – країна буде повністю комуністичною." [9, р. 616]. А одразу після обрання Альєнде, 4 вересня, Коррі виступив з вимогою негайних дій аби, вчинивши тиск на Чилі, повністю скасувати результати виборів і завадити Альєнде стати президентом [4, р. 610].

На формування політики Сполучених Штатів щодо Чилі на даному етапі мала істотний вплив та обставина, що Альєнде переміг з мінімальним відривом від супротивника (29 тис. голосів), а отже подальша доля виборів залежала від їх ратифікації у Конгресі. Отже, з цього часу зусилля США були спрямовані на те, аби перешкодити цій ратифікації та створити, таким чином, підстави для оголошення повторних виборів.

Зміну американської позиції відносно ситуації в Чилі зафіксувала одна із службових записок корпорації ІТТ від 17 вересня (фотокопія якої була надрукована чилійським урядом). У ній, зокрема, говориться: "Рано вранці у вівторок (15 вересня) посол Едвард Коррі нарешті отримав повідомлення від державного департаменту, яке давало йому зелене світло діяти від імені президента Ніксона. Повідомлення давало йому максимальні повноваження зробити все можливе – за виключенням типового домініканського сценарію впливу – аби перешкодити Альєнде прийти до влади" [7, р. 52].

Отриманий Е. Коррі з Вашингтону карт-бланш на свої дії, говорить про те, що на той час американським урядом було вже розроблено план подальших дій стосовно Чилі. Підставою для такого твердження є, також, та обставина, що 29 вересня 1970 р. Уільям Броу, керівник відділу країн Західної Півкулі директорату планування ЦРУ, передав віце-президенту ІТТ Е. Джерріті вже готовий план дій для їхньої корпорації, який передбачав систематичне створення економічного хаосу в країні та підкуп конгресменів з метою завадити ратифікації виборів [4, р. 626–628]. Достеменно підтверджено існування лише цього документа. Однак висновок про те, що він був лише частиною загального плану, розробленого урядом США з метою анулювати результати виборів у Чилі, ми можемо зробити з огляду на той факт, що даний документ, між іншим, містив також перелік інших американських фірм, які могли б співпрацювати з ІТТ у вирішенні поставленого завдання.

Про існування інших напрямів американської політики у Чилі в цей період ми можемо висловлювати лише припущення, оскільки документально вони не підтверджуються або підтверджуються лише опосередковано. Так, про участь США у підготовці чергового військового перевороту генерала Р. Біо у жовтні 1970 р. можна судити з меморандуму, продиктованого по телефону 16 жовтня

політичним радником ІТТ Х. Хендріксом віце-президенту ІТТ Джерріті, у якому говориться, що Біо отримав консультації від США: "Це факт, що Біо отримав з Вашингтону пораду утриматися від виступу на минулому тижні. Відчувалося, що він не був відповідним чином готовий... Емісари вказали йому, що якби він виступив передчасно та програв, це було б непоправним. Аби переконати Біо почекати, йому давалися усні гарантії щодо отримання матеріальної допомоги та підтримки з боку США у випадку пізнішого маневру" [4, р. 660].

Однак усі ці дії не мали бажаного результату. Ні спроби створити економічний хаос, ні політичні заходи, ні вбивство головнокомандуючого збройних сил Чилі генерала Рене Шнейдера не вплинули на чилійський Конгрес, і результати виборів були ратифіковані.

Інавгурацію Альєнде було призначено на 3 листопада 1970 р. Президент Сполучених Штатів не надіслав звичайного в таких випадках привітання. Це не можна розцінити лише як порушення звичайної традиції, адже таке привітання має ще й дипломатичне значення як визнання конституційності уряду. Іншими словами, цілком очевидним є той факт, що США вирішили утриматися від того, щоб визнавати новий уряд. Лише в останню хвилину Сполучені Штати вирішили надіслати помічника держсекретаря Чарльза Мейера як офіційного делегата своєї країни на інавгураційних церемоніях. Детальний звіт щодо його візиту до Чилі міститься в документі, підготовленому для президента С. Альєнде ад'ютантом Мейера, наданим йому в поміч чилійською стороною. У ньому, зокрема, зазначено, що протягом усього візиту американський представник був дещо знервованим, що пояснюється напруженням стосунків в останній час між двома країнами. Відмічається також поспіх, з яким він від'їздив до Вашингтону одразу після аудієнції в Альєнде. Мейер пояснив такий поспіх необхідністю якомога швидше передати президенту Ніксону зміст цієї розмови, яка змінилася в кращий бік його ставлення до того, що відбувається у Чилі [7, р. 71–72].

Згідно зі стенограмою згаданої вище зустрічі, на ній Сальвадор Альєнде зазначив, що це його перша аудієнція з офіційним представником зарубіжної країни як президента, підкресливши тим самим першочергове значення, яке він надавав налагодженню дружніх стосунків зі Сполученими Штатами. Під час усієї промови наголошувалося на тому, що уряд, який прийшов до влади у Чилі не є за ідеологією ні комуністичним, ні соціалістичним, а є "урядом людей, які виконують суспільну програму з її власними суто чилійськими характеристиками, яку згодився підтримувати широкий спектр політиків від марксистів до християн... Суто чилійський характер Народної єдності є гарантією того, що уряд Чилі не має жодного наміру експортувати Народну єдність в інші латиноамериканські країни..." [7, р. 74–80]. Альєнде також намагався переконати американську сторону в тому, що всі дії, у тому числі і ті, що стосуються націоналізації, новий уряд буде здійснювати виключно відповідно до конституції та законів Чилі. Разом з цим він висловив сподівання на те, що взаємостосунки зі Сполученими Штатами будуть розвиватися на основі рівноправ'я та взаємної поваги до суверенітету обох сторін, натакаючи на можливий тиск з боку США [7, р. 74–80].

Оскільки попередній документ засвідчує, що ця розмова справила на Мейера надзвичайно позитивне враження, тоді поспішність, з якою він намагався донести її зміст до Ніксона може свідчити про те, що саме в цей час у Вашингтоні вирішувалося питання про подальші дії щодо Чилі, і Ч. Мейер намагався встигнути вплинути на остаточне рішення з метою його пом'якшення. Проте, як показали подальші події, йому це не вдалося.

Відхилення американської позиції в бік застосування жорсткіших заходів стосовно Чилі, із використанням усіх можливих методів впливу, став помітним ще з жовтня 1970 р. Зокрема, віце-президент ІТТ У. Мерріам так передає Д. Маккоуну свою розмову з У. Броу із ЦРУ, що відбулася 9 жовтня: "Як тільки будуть мати місце конфіскації, а належні компенсації не будуть забезпеченими, Броу вважає, що всі джерела американської грошово-кредитної допомоги будуть відрізані. Він завіряв мене, що президент налаштований найрішучішим чином, з огляду на складність ситуації, і готовий до негайних дій" [4, р. 644–645].

Проте після офіційного вступу С. Альєнде на посаду президента, Чилі в повній мірі відчула на собі всі можливості американської системи впливу. Так, наприклад, були використані дружні угоди між державами та різними американськими корпораціями, що зібралися на початку 1971 р. та погодилися вчинити тиск на Чилі (зокрема, "Анаконда", "Кеннекот", ІТТ, банки, і т. д.) [3, р. 4–52]. Один із прикладів дії цих компаній – ембарго на чилійську мідь, влаштоване компанією "Кеннекот". Були також заблоковані майже всі міжнародні кредити, що надавалися Чилі, і не лише американськими організаціями, такими як Експортно-імпортний банк (це було оголошено публічно в середині 1971 р.), але й міжнародними, наприклад Міжнародним банком (він оголосив Чилі зоною серйозного ризику для кредитів уже в кінці 1970 р.). Також чинився тиск на інші країни Європи та світу з метою перешкодити їх капіталовкладенням у Чилі [7, р. 112]. І це лише дії на міжнародній арені, не враховуючи дій американського уряду безпосередньо, таких як припинення поставок американських запасних частин в умовах, коли деякі галузі чилійської економіки були на 90–100 % залежними від них, фінансування масових страйків, які паралізували все економічне життя країни. Останній захід мав ще один негативний наслідок для економіки у вигляді величезного доларового потоку на чорному ринку, який спричинив стрибок інфляції [7, р. 113].

Протягом усіх трьох років перебування при владі Народної єдності ключовою проблемою американо-чилійських взаємовідносин було питання націоналізації мідних родовищ, що належали американським корпораціям, та виплата їм компенсацій з боку уряду Альєнде. Текст відповідної конституційної реформи, яка дозволяла націоналізацію, був одностайно прийнятий чилійським Конгресом після вичерпних та бездоганих дебатів за участі всього політичного спектру парламенту (що було розцінене на міжнародному рівні як екстраординарна подія) [7, р. 97]. Крім того цей законопроект розроблявся з максимально можливим урахуванням як міжнародного, так й американського законодавства, тому США не знайшло жодних підстав для відповідного звернення у міжнародні інстанції, зокрема в Міжнародний Трибунал у Гаазі [7, р. 99–102]. Проте американський уряд, з одного боку, постійно піднімав це питання у взаємостосунках з урядом Чилі, роблячи його вирішення головною запорукою подальшого врегулювання відносин між обома країнами. З іншого боку, він же сам і відхиляв усі розумні та взаємоприйнятні шляхи його врегулювання, роблячи неможливим будь-який компроміс [7, р. 107]. Аналіз даної ситуації приводить нас до висновку, що адміністрації Ніксона вигідно було зберігати це питання відкритим, оскільки воно служило офіційним виправданням для тієї ворожої політики, що її здійснював і постійно нарощував уряд США щодо Чилі. Завдяки своїй політичній та юридичній бездоганності, націоналізація мідних родовищ була дуже хитким приводом для агресивних дій. Використання її Сполученими Штатами як єдиного центра конфлікту, говорить, з одного боку, про те, що уряд Альєнде зробив усе можливе, аби уникнути будь-яких підстав для

конфронтації, а з іншого боку – красномовно засвідчує той факт, що ця проблема була лише формальним приводом, а справжнім приводом для відповідних дій США на міжнародній арені був сам факт перебування при владі уряду Народної єдності.

Оскільки, як було щойно зазначено, проблема націоналізації мідних родовищ не могла служити вагомим виправданням для відкритих ворожих дій, а інших приводів уряд Чилі намагався не давати, цілком зрозумілою, на нашу думку, стає та підкреслена байдужість до чилійських справ, яка характеризує офіційні заяви вищих американських посадовців цього періоду. Зокрема, агентство "Ассошіейтед Пресс" поширило звіт про прес-конференцію, дану Г. Кіссінджером у кінці грудня 1970 р., у якому зазначалося: "Цей самий чиновник (Г. Кіссінджер – прим. автора) не повторив своєї колишньої занепокоєності чилійськими подіями; замість цього він створив враження, що Сполучені Штати були фактично, заспокоєні діями чилійського уряду протягом останніх декількох місяців... Він зазначив, що Альєнде, на відміну від Кастро, був обраний главою держави і мав конгрес, якому повинен був пояснювати свої дії. Крім того, обіцяна революція Альєнде не мала такої яскравих антиамериканських рис, як революція Кастро. Цього разу Сполучені Штати здаються налаштованими уникнути будь-яких дій проти Чилі, які можна було б розцінити як провокаційні..." [7, р. 110].

Більше того, у жовтні 1972 р. США запропонували чилійському уряду провести прямі двосторонні переговори. І хоча внаслідок цих переговорів не було вирішено жодної суперечності, проте у березні 1973 р. у Вашингтоні мав відбутися їх наступний раунд. У цьому відношенні варто згадати ще один момент. У вересні 1972 р., після того, як уряд Альєнде оголосив про націоналізацію чилійської філії ІТТ, ця корпорація розробила план, згідно з яким уряд Народної єдності мав бути усуненим протягом шести місяців, тобто вже в березні 1973 р. [6, р. 279]. Проте цей план не було здійснено. Виникає питання: невже Сполучені Штати серйозно розглядали можливість діалогу з Чилі?

Така поведінка адміністрації Ніксона стане цілком зрозумілою, якщо ми розглянемо політику США щодо Чилі в контексті політичної ситуації, яка склалася в цій країні на той час. Справа в тому, що на 4 березня 1973 р. в Чилі були заплановані загальні парламентські вибори. Це відкривало безпрецедентну можливість для красивої, не ускладненої жодним пострілом чи краплею крові, і, найголовніше, абсолютно законної зміни влади. Для цього опозиція мала вибороти 2/3 голосів у Конгресі та більшість у Сенаті, що давало право на оголошення імпічменту президенту. І якщо під цим кутом зору розглянути політичні та економічні акції, здійснені урядом США в Чилі в період з листопада 1970 р. по лютий 1973 р., тоді, на нашу думку, стає очевидним, що всі вони носили переважно психологічний характер і мали на меті створити хаос у країні та підірвати довіру виборців до правлячої коаліції. Разом з тим відкрита ворожість з боку Сполучених Штатів могла викликати консолідацію сил навколо уряду на антиамериканській основі, а також призвести до втрати опозицією одного з головних пропагандистських козирів: США виявляють готовність домовитися, але Альєнде не здатен це зробити.

Вибори не дали переконливої більшості жодній зі сторін: Народна єдність отримала 43,4 % голосів, а опозиція – 54,7. Вони продемонстрували марність сподівань Сполучених Штатів на мирне вирішення проблеми. Крім того такий результат, з урахуванням складних політичних й економічних обставин дозволяє зробити висновок про те, що в надзвичайних умовах політичні та соціальні

сили, які ще під час президентських виборів підтримували політику Народної єдності, не лише не змінили свого ставлення до уряду, а навпаки – ще більше консолідувалися та утвердилися у своєму виборі.

Березневими виборами для США були вичерпані всі законні та мирні шляхи усунення Альєнде в найближчий час. Відповідно, є підстави зробити припущення, що у Сполучених Штатах лишилося два варіанти подальших дій: або змиритися з існуванням лівого уряду в Чилі, залагодити конфлікт і чекати ще три роки до наступних президентських виборів, без будь-яких гарантій, що тоді ситуація кардинально зміниться, або вжити найрадикальніших заходів, що в даній ситуації могло означати лише підтримку військового перевороту.

У березні 1973 р. у Вашингтоні відбулася подія, яка яскраво засвідчила характер майбутньої політики адміністрації Ніксона щодо Чилі. Мається на увазі відкриття другого раунду американсько-чилійських переговорів. Під час цих переговорів пропозиції чилійської сторони щодо врегулювання конфлікту були категорично відхилені. Натомість новий помічник держсекретаря у справах Латинської Америки Джон Кріммінс, який представляв США на цих переговорах, запропонував чилійському послу три варіанти вирішення суперечностей: або закріпити конфлікт, або залагодити його, або почати війну [7, р. 121]. Фактично це був прихований ультиматум. При цьому жодна з альтернатив була неприйнятною для Чилі. Закріплення конфронтації ставило б уряд Альєнде в тяжке міжнародне становище і розв'язувало б руки США для посилення агресії. Залагодження конфлікту означало прийняття американських умов, цілком неприйнятних для суверенного уряду. Війна також була недопустимою. Таким чином, переговори опинилися у глухому куті.

Така поведінка Сполучених Штатів служить красномовним свідченням того, що їх позиція відносно уряду Народної єдності не лише не змінилася після березневих виборів, а навпаки, набула ще агресивнішого хара-

ктеру, до того ж тепер американський уряд навіть не прикладав жодних зусиль, щоб це приховати. Отже, цілком правомірно буде зробити висновок про те, що після невдалої спроби усунути Альєнде законним шляхом, адміністрація Ніксона взяла курс на вирішення проблеми за допомогою сили, тобто за допомогою внутрішнього військового перевороту.

Підсумовуючи аналіз наведених у даній статті фактів, необхідно зазначити, що хоча в цілому позиція Сполучених Штатів щодо уряду Народної єдності залишалася незмінною і була направлена на недопущення, а потім й усунення його від влади, проте впродовж трьох років його існування вона зазнавала певних коректив залежно від політичних обставин, які склалися в Чилі на той чи інший момент. Характерною особливістю цього процесу ми можемо виділити ту обставину, що згадані корективи відбувалися в бік застосування щораз жорсткіших і рішучіших заходів, направлених на посилення тиску на демократично обраний уряд Народної єдності. При цьому позиція США пройшла еволюцію від мінімальних превентивних заходів без виділення спеціальних асигнувань, до рішення про насильницьке усунення незручного їм уряду. Як наслідок, протягом трьох років перебування при владі Альєнде та його уряд змогли відчувати на собі всі можливі методи тиску, на які була спроможною така наддержавна як Сполучені Штати Америки заради його усунення.

1. Сергеев Ф. Чили: анатомия заговора. – М., 1986. 2. Morley M. The United States and Chile. Imperialism and the Overthrow of the Allende Government. – N.-Y.; L., 1975. 3. Multinational Corporations and United States Foreign Policy: The International Telephone and Telegraph Company and Chile, 1970–1971. – Washington, 1973. – Part 1. 4. Multinational Corporations and United States Foreign Policy: The International Telephone and Telegraph Company and Chile, 1970–1971. – Washington, 1973. – Part 2. 5. New York Times. – September 5, 1970. 6. Sampson A. The Sovereign State of ITT. – Greenwich, 1974. 7. Uribe A. The black book of American Intervention in Chile. – Boston, 1975.

Надійшла до редколегії 18.01.06

О. Крикніцький, асп.

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ І ЧЕХОСЛОВАЦЬКА КРИЗА 1938 РОКУ: ДИПЛОМАТИЧНІ ТА ВІЙСЬКОВІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

По новому переосмислено радянські ініціативи під час чехословацької кризи.

The article gives a new insight into the Soviet initiatives during the Czechoslovak crisis.

Політика СРСР в чехословацькому питанні ще в радянські часи була достатньо дослідженою [5, с. 127–182; 7, с. 356–390; 20; 24, с. 92–182; 25; 27, с. 159–222; 28; 30, с. 168–206]. Було залучено багато фактичних даних аби довести його миролюбність, відповідальність та надійність, як союзника, а активні збройні приготування мали б засвідчити серйозність намірів Москви в захисті територіальної цілісності Чехословаччини [6, с. 87–102; 12, с. 218–227; 18, с. 111–117; 19, с. 104–109; 32, с. 4–9]. Та нещодавно в російській історіографії з'явилися дослідження, які ставлять під сумнів серйозність цих намірів. Зокрема С. Случ вважає, що всі ці кроки радянського керівництва "залишалися лише демонстраційними акціями, які мали суто політичне забарвлення, до того ж з досить обмеженим ефектом" і мали на меті "переконати світ, з одного боку, у готовності СРСР прийти на допомогу Чехословаччині, а з іншого, у неможливості здійснити цю допомогу внаслідок різноманітних, переважно ніби не залежних від Радянського Союзу причин" [8, с. 100; 31, с. 167]. Так само й Д. Наджафов поряд із західними країнами покладає вину на СРСР і звинувачує його в нерішучості [26, с. 77]. Обидві

версії не позбавлені слабких сторін, тому слід ще раз приділити увагу військово-дипломатичним акціям СРСР аби чіткіше зрозуміти її мотиви і прагнення.

У спадок від Версальської системи мирних договорів Чехословаччина отримала не лише приємні клопоти у вигляді державотворення, але й головний біль з приводу етнічних меншин. Найчисельнішою з них була німецька, яка переважно проживала в Судетах і становила чверть усього населення країни. Помітних успіхів німецькі політичні сили не досягали (не враховуючи далекого 1920 р., коли соціал-демократи здобули 11 % на виборах у парламент), жодній із 5–6 партій не вдалося завоювати симпатії більшості німецького населення Чехословаччини, а тому й повною мірою відстоювати їх інтереси. Суттєві зміни відбулися після приходу до влади в Німеччині Гітлера. У жовтні 1933 р. було засновано "Вітчизняний фронт судетських німців", на чолі із колишнім інструктором з гімнастики Конрадом Генлейном. Уже на парламентських виборах 1935 р., за активної підтримки з боку Німеччини, судетські нацисти досягають помітного успіху – вони стають лідерами виборчих перегонів (15 %)! На муніципальних виборах у тра-

вні-червні 1938 р. вони лише закріплюють свій успіх, збираючи 90 % усіх німецьких голосів. Посприяла цим успіхам позиція президента Чехословаччини Масарика та правлячої Аграрної партії, які замість заборонити і не допустити їх до виборів вирішили знайти в них союзників проти комунізму [28, с. 158–163].

3 квітня 1938 р. Генлейн розпочинає активні дії з актуалізації судетського питання і вихід його на міжнародну арену. Окрім висунення низки політичних вимог (федералізація, переорієнтація зовнішньополітичного курсу на Німеччину, дозвіл вільної пропаганди нацизму), проходять збройні провокації. Після аншлюсу Австрії в очах Старого Світу, це дає підстави вважати Чехословаччину черговим об'єктом експансіоністських устремлінь Гітлера. Судетське питання починає активно обговорюватися в європейських політичних колах.

Коротко окреслимо позиції зацікавлених сторін у цьому конфлікті. *Великобританія*, як одна з провідних світових держав намагалася зберегти своє панівне становище, граючи на протиріччях та слабкостях інших гравців на міжнародній арені. У Німеччині вона, передусім, бачила зростаючу потужну силу, з якою необхідно рахуватися і за змогою використовувати. Потрібно було, перш за все, уникнути можливості початку чергової війни, яка могла серйозно позначитися на економіці воюючих сторін і призвести до поширення комунізму в Європі. Ізольований СРСР слід було не допустити на міжнародну арену до вирішення важливих питань. Натомість усі конфлікти мали бути вирішені у вузькому колі обраних – Англії, Франції, Італії і Німеччини. Коректуючи недосконалість Версальської системи та вдало граючи на німецьких амбіціях, Великобританія прагнула позбутися сильних конкурентів, спрямувавши зусилля Гітлера на Схід. Майбутня радянсько-німецька війна мала послабити обидві країни і ліквідувати комунізм. *Франція* остерігалася Німеччини, як небезпечно-загрозливого сусіда, проте в останні роки дедалі частіше залишалася у фарватері переконань Англії. Позиція ж *Німеччини* була цілком протилежною – використовуючи французько-англійське угодовство і штучну радянську ізоляцію, а також користуючись їх взаємною недовірою та несприйняттям, поступово поширювати свій вплив на чимраз більше коло країн. Поетапно, поодиночі розбиваючи країни на своєму шляху, за їх рахунок збільшувати свій економічний потенціал, який сприяє черговій перемозі аж до гегемонії у світі. *Радянський Союз*, який набирав економічних потужностей, прагнув цілком адекватної реалізації себе на міжнародній арені, прийняття до "ліги великих держав" та участі у вирішенні важливих світових проблем. Надважливим завданням було не допустити зближення Англії та Німеччини, що загрожувало національній безпеці, а навпаки загострити їх взаємини аж до війни. У 1938 р. нагодою для реалізації цих амбіцій стала наявність радянсько-чехословацького договору про взаємодопомогу від 16 травня 1935 р. Керівництво *Чехословаччини* цілковито узалежнило свою позицію, у вирішенні міжнародних питань, від рішення Франції. Договір із СРСР йшов лише як прив'язка до радянсько-французьких домовленостей (2.05.35) і, як пересторога Польщі (суперечка за Тешинську обл.; німецько-польський договір від 26.01.34). Загравання із СРСР у найкритичніші дні (травень, вересень) було не більше ніж торгом, і слова президента Едуарда Бенеша тому найкраще підтвердження: "відносини СРСР і Чехословаччини завжди були і завжди залишатимуться другорядним питанням, яке залежить від позиції Франції та Великобританії. Нинішні зв'язки Чехословаччини з Росією цілком впливають із франко-російського договору, і якщо Західна Європа

втратить інтерес до Росії, то й Чехословаччина його також втратить. Чехословаччина завжди буде притримуватися Західної Європи, і буде завжди пов'язана з нею, і ніколи не буде пов'язана зі Східною Європою. Будь-який зв'язок з Росією буде притримуватися лише за посередництва Заходу і з його згоди" [20, с. 104]. Прага зважала на Францію та шукала підтримки у Лондона, а Великобританія з метою не допустити війни, падіння власного впливу та більшовізації Європи шукала шляхів порозуміння з Німеччиною. Таким чином Чехословаччина стала об'єктом політичної гри, у якій її цілісність стала розмінною монетою. Для Англії та Франції примара війни видавалася набагато більшою загрозою ніж виконання союзницьких обов'язків [5, с. 127–182; 7, с. 356–390; 20; 24, с. 92–182; 23, с. 140–162; 27, с. 159–222; 28; 30, с. 168–206].

У залаштункові переговори із чехословацького питання намагався втрутитися Радянський Союз. У березні-травні він декілька разів підтверджував і наполягав на можливості допомоги Чехословаччині згідно з існуючим договором. Та як згодом писав У. Черчілль: "Радянські пропозиції фактично ігнорувались... До них ставилися з байдужістю, щоб не сказати з презирством... Події йшли собі так, ніби Радянського Союзу не існувало" [34, с. 140].

В умовах непевної міжнародної ситуації та можливої загрози війни керівництво РСЧА провело низку заходів для посилення власної обороноздатності. У червні-липні 1938 р. Головною військовою радою було прийнято постанови про перейменування Білоруського та Київського військових округів на Особливі (відповідно БОВО та КОВО [9, с. 107–112]). Згідно з наказами Наркома оборони № 0151-0152 від 26.07.38 ці зміни набули чинності і в округах створювалися шість армійських груп: Бобруйська і Вітебська (БОВО), Житомирська, Вінницька, Одеська та кінна (КОВО) [9, с. 107, 109; 23, с. 166]. На даний час не виявлено документів, які б пояснювали мотивацію Кремля у прийнятті даних рішень. Аргументація ж радянських дослідників, що СРСР провів ці заходи задля змоги здійснення ефективної допомоги Чехословаччині, виглядає надуманою. Зокрема слід зазначити, що поряд з перейменуванням приймалося рішення з утворення двох нових округів – Калінінського й Орловського, а також про звільнення в запас командно-начальницького складу сусідніх національностей (німці, поляки, румуни, фіни, турки, мадьяри, болгар, корейці, прибалти) у прикордонних округах (як свідчить практика, пізніше до таких заходів у СРСР вдавалися лише перед безпосередньою військовою загрозою – перед радянсько-польською, Зимовою та радянсько-німецькою війною) [9, с. 107–112]. У руслі цих рішень стає зрозумілим, що в умовах загострення міжнародної ситуації радянське керівництво вважало на можливість збройного конфлікту, вирішило перестраховатися, оптимізувати управління та виокремити, як особливий, Західний театр військових дій. Зрозуміло, що переправити таку силу армійських угруповань до Чехословаччини не було ні змоги, ні резону (варто також пригадати, що участь СРСР у громадянській війні в Іспанії не стала приводом для створення армійських угруповань). Такі заходи спрямовані, перш за все, на зміцнення власної обороноздатності. Убезпечити себе і показати серйозність намірів – ось головна рушійна сила Кремля в цих наказах.

У серпні СРСР вирішив нагадати знову про себе. У своєму зверненні від 11 серпня до дипломатичних представництв Берліна, Лондона, Парижа та Праги Москва, вкотре наголошуючи на своїх пропозиціях і з сумом констатувала, що західні країни "не вважають за потрібне добиватись нашої допомоги, ігнорують нас і між собою вирішують все, що стосується німецько-чехословацького конфлікту" [30, с. 187]. Це було відве-

рте визнання власної незатребуваності, яку щоразу більше намагалися подолати дипломатичним тиском і пропагандою антиагресорських збройних зусиль. 16–17 серпня радянський посол у Великобританії І. Майський знову нагадав представникам Англії, Чехословаччини та США про радянські ініціативи та рішучість у виконанні договірних зобов'язань [30, с. 187–188]. У відповідь 1 вересня французький повірений у справах в СРСР Ж. Пайяр, поцікавився у заступника Наркома закордонних справ В. Потьомкіна, якими ж будуть дії СРСР у разі нападу Німеччини на Чехословаччину, зважаючи на те, що Польща і Румунія відмовляються пропускати радянські війська [30, с. 188–189]. Слід зазначити, що про свою цілком негативну позицію в цьому питанні Варшава і Бухарест не раз повідомляли Париж та Берлін, як і одна одну [14, с. 99–110; 16, с. 272–274; 30, с. 177]. Проте знало і радянське керівництво, тому не слід дивуватися, що Москва жодного разу офіційно не запросила думку Польщі та Румунії щодо цього питання. У Кремлі також чудово розуміли, що позиція цих країн у значній мірі залежить від Франції, тому відповідь була відповідною: "За умови надання допомоги Францією ми готові рішуче виконувати всі наші зобов'язання з радянсько-чехословацького пакту, використовуючи всі доступні нам для цього шляхи" [13, с. 470–471]. Зіграти на руку радянській пропаганді і допустити Червону Армію в серце Європи, а радянське керівництво до вирішення міжнародних питань, було, на думку Лондона і Парижа небезпечніше ніж розчленування союзника. Радянський Союз своїми діями спокував до загострення німецько-чехословацького конфлікту, з імовірним виникненням війни між Францією та Німеччиною, яка не лише б їх послабила, але створила добре підґрунтя для революційних процесів і більшовизації Європи (для прикладу, міністр закордонних справ Франції Ж. Бонне (як і багато інших діячів) зазначав: "будь-яка угода краща ніж світова війна, внаслідок якої загине вся Європа і як переможець, так і переможений стануть жертвами світового комунізму" [29, с. 115; 30, с. 190–191]). Зневага до позицій СРСР цілком прогнозована і зрозуміла.

Тим часом військові приготування Німеччини, згідно з планом "Грюн" (план на війну із Чехословаччиною), уже добігали кінця, тому в середині вересня Берлін вдався до провокацій і загострення ситуації в Судетах аби кардинально вирішити цю проблему. 19 вересня, після домовленостей з Гітлером, Англія і Франція звернулися до Бенеша з вимогою передати Німеччині райони з переважаючим німецьким населенням. Слабкістю Праги скористалася й Польща, яка 21 вересня висунула претензії на Тешин. Для стримування сусіда Чехословаччина звернулася за підтримкою до Москви [15, с. 228–230, 241–252, 265].

Для СРСР це була чудова нагода ще більше привернути до себе увагу та відповісти на польський виклик, який вона зробила, провівши в середині вересня великі маневри біля радянського кордону. 19 вересня, на їх завершення в Луцьку відбувся найбільший парад в історії незалежної Польщі, за участі всіх родів військ. Цим Варшава давала розуміти, що готова дати відсіч СРСР у їх намаганнях продертися до Чехословаччини через польський кордон [30, с. 164–165].

Після прийнятого політичного рішення [11, с. 238], увечері 21 вересня 1938 р. Нарком оборони СРСР К. Ворошилов направляє директиви в КОВО та БОВО на проведення великих навчань військ біля польського кордону. У КОВО в район Новоград-Волинський, Шепетівка висувається Житомирська армійська група (командуючий – комдив Ф. Ремезов) у складі 8-го та 15-го стрілецьких корпусів /СК/ (7, 44, 45, 46, 60, 81 та 87-а

стрілецькі дивізії /сд/) та 2-го кавкорпусу /КК/ (3, 5, 14 кавдивізії /кд/), а південно-західніше Проскурова (район Волочиск, Камянець-Подільський, Ярмолинці) Вінницька АГ (командуючий – комдив П.С.Іванов) у складі 17-го СК (72, 96, 97-а сд), 25-го танкового корпусу /ТК/ (4, 5 танкові і 1-а мотострілецька бригади), 4-й КК (9, 32, 34-а кд) та двох окремих танкових бригад /тбр/. До Проскурова (нині Хмельницький) перемістилося командування КОВО на чолі з командармом 1 рангу С. Тимошенко. Передислокація мала бути завершена до 23–24.09.38 [17, с. 515–518; 19, с. 105].

Подальшими постановами Політбюро за рахунок призову приписного складу проводилося посилення стрілецьких частин, авіаційних баз, танкових бригад, частин укріплених районів та пунктів протиповітряної оборони (Ленінграду, Києва, Москви), з народного господарства вилучалася чверть мобілізаційної потреби в машинах. Для посилення південно-західного напрямку з Воронежа, у район Білої Церкви та Умані, перебазовувалася 2-га авіаційна армія. До кожної армійської групи залучалися три винищувальних полки, три полки швидкісних бомбардувальників та один полк важких бомбардувальників. Весь комплекс оборонних заходів охопив не лише прикордонні округи (Київський, Білоруський та Ленінградський), але й деякі внутрішні (Харківський, Московський, Орловський, Калінінський), а командно-політичний склад був залучений навіть з далеких округів (Уральський, Північно-Кавказький, Приволзький). 28 вересня усім зазначеним округам було наказано не звільняти в запас рядових та молодших командирів, які відслужили встановлені терміни [12, с. 221–226; 17, с. 516; 22, с. 221–224].

25 вересня Нарком оборони повідомляв Париж про готовність радянських 30-ти стрілецьких дивізій, а також деяких кавалерійських, авіаційних та танкових частин до виконання своїх зобов'язань [13, с. 530]. 29 вересня додатково привели до бойової готовності 17 стрілецьких дивізій, 22 танкові бригади та 34 авіаційні бази. Формувався і другий ешелон військ. Загалом у РСЧА наприкінці вересня було призвано із запасу близько 330 тис. чол. (з них до КОВО 108,5 тис. чол.). Угрупування ж військ прикордонних округів налічувало близько 270 тис. чол., 86 тис. коней, 2 тис. танків, 2 700 літаків та 2 200 гармат (з них у КОВО близько 170 тис.чол., 55 700 коней, 1 300 танків та 1 300 гармат) [4, л. 2–8; 19, с. 107–108; 22, с. 221–224].

На тлі військових приготувань Радянський Союз вирішив 23 вересня пригрозити Варшаві можливістю денонсації радянсько-польського договору про ненапад у випадку військових дій Польщі проти Чехословаччини [13, с. 515–516]. Крок, спрямований, перш за все, на підтримку Праги зі сподіванням, що перед загрозою поділу країни керівництво Чехословаччини таки звернеться за допомогою до СРСР і тоді конфлікту вже не уникнути. Москву на місце поставили досить швидко, уже ввечері з Варшави надійшла відповідь, у якій рекомендувалося не втручатися не у свої справи [13, с. 523]. Відвертий дипломатичний ляпас, який вкотре нагадував про слабкі позиції СРСР на міжнародній арені, навіть порівняно з Польщею (їх обох не запросили до Мюнхена, проте останній дозволили окупувати Тешинський край). Цілком зневажливо поставилася Варшава і до радянських військових заходів. Оцінюючи хід радянських маневрів, міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек зазначав: "Характер демонстрацій був цілком політичний, а форма подекуди просто таки комічна" [31, с. 168]. Проте не виключено, що СРСР був готовий восени 1938 р. до агресії проти Польщі. Так, навесні 1938 р. в Кремлі не виключали поділу Польщі спільно з Німеччиною, а вже в середині вересня радянський військовий

аташе в Парижі повідомляв французьку сторону про можливість наступу на Варшаву [31, с. 162; 29, с. 253]. Однак самостійно на такі дії Москва не наважувалася.

Слід зауважити, що у провідних столицях світу Червона Армія не викликала поваги. Репресії 1937–1938 рр. перекреслили позитивний імідж, здобутий РСЧА в ході маневрів 1935–1936 рр. Як засвідчили проведені навчання 1938 р., іноземні експерти були не далекі від істини. Під час проведення часткової мобілізації було виявлено низку суттєвих недоліків: 1) система обліку військовозобов'язаних була запущеною, у списках панувала плутанина, вони не відображали реальної кількості приписників, а також їх технічний й освітній ріст, що приводило до неправильної і несвоєчасної підготовки; роботу ТСОАВІАХІМ було визнано незадовільною; 2) прибуття приписного складу відбувалося надзвичайно повільно і не вкладалося в жодні терміни, до того ж військові установи виявилися не підготовленими до їх прийому, внаслідок чого приписники по декілька днів могли знаходитися під відкритим небом, на сирій землі; навчання починалися зі значним запізненням; 3) коні, які надходили із народного господарства, виявилися цілком не придатними для служби в артилерії (карлики, худорба), догляди і збереження кінського складу були на дуже низькому рівні; 4) поставлені машини і трактори були в незадовільному стані і зовсім не забезпечені запчастинами, гумою, а подеколи і паливом; за належною експлуатацією машин та їх ремонтом у народному господарстві ніхто не слідкував, тому можливості їх використання виявилися обмеженими [1, л. 118–120; 9, с. 181–196].

Під час маневрів з'ясувалося, що управління військами не уміле, не налаштована розвідка, а також робота тилів і ППО, взаємодія між родами військ не налагоджена (особливо між танками й артилерією), слабка вогнева, стройова, тактична і фізична підготовка, робота артилеристів, зв'язківців, саперів, танкістів та авіаторів оцінювалася низько [3, л. 33–37]. Командування 95-ї стрілецької дивізії щиро визнавало: "Неважко собі уявити, що б могло бути, якщо дійсно була б оголошена війна" [1, л. 120]. Певним позитивним моментом цих військових заходів було піднесення морального духу і поліпшення дисципліни військовослужбовців. У частинах КОВО кількість надзвичайних випадків зменшилася [2, л. 157–158].

Отже, незважаючи на СРСР чехословацьке питання було вирішене на Мюнхенській конференції за участю Великобританії, Франції, Німеччини та Італії. Залишилося з'ясувати, якою ж справжньою була мета радянських військових заходів?

С. Случ, аргументуючи свою позицію, посиляється на відсутність Чехословаччини в оперативному плануванні СРСР (зокрема в плані від 24 березня 1938 р.) та на відсутність реальних можливостей проходження до її кордонів [31, с. 160–161]. Обидві тези нам видаються сумнівними. Як свідчать документи, на 27 березня навіть у самій Чехословаччині цілком оптимістично змальовували своє внутрішньополітичне становище і не передбачали жодних серйозних загроз [17, с. 392]. Гітлер же отримав план "Грюн" лише у травні. По-друге, постійне оперативне планування ведеється не за можливими віддаленими акціями, а за найбільшими загрозами для країни, до яких належать окремі великі держави чи їх коаліції. Та це не може стосуватися виконання всіх договірних зобов'язань, тим паче, коли немає тісного союзу між країнами. Планувати можливість надання військової допомоги за відсутності з ним спільного кордону і залежно від позиції декількох країн (Польщі та Румунії – у наданні дозволу на прохід військ, а від рішення Франції, згідно з радянсько-чехословацьким договором, залежала сама можливість такої допомоги) було б не раціонально. При цьому Моск-

ва не раз закликала штаби зацікавлених сторін домовитися про такі заходи [13, с. 470–471; 15, с. 100–103; 30, с. 172–173]. Інша справа, що суттєво допомогти Радянський Союз не міг. У березні 1938 р. у французькому Генштабі обговорювали таку можливість і прийшли до висновку, що існуюча мережа залізниць й аеродромів Чехословаччини та суміжних країн (зокрема Румунії) не дозволяє сподіватися на широку й ефективну радянську підтримку [6, с. 94–95].

У Кремлі розуміли, що від позиції Лондона і Парижа залежав розвиток військово-політичної ситуації в Європі (зокрема, це видно з оперативного плану від 24.03.38 [33, с. 557–558]), тому військово-дипломатичним тиском всіляко прагнули здобути їх підтримку. Військові заходи були спрямовані на те, аби засвідчити можливість надання допомоги Чехословаччині. У такому випадку залишалось лише сподіватися, що західні країни між фашистською агресією та більшовицькою загрозою оберуть останню.

Військові і дипломатичні заходи СРСР не дозволяють сумніватися в тому, що Радянський Союз був готовий надати військову допомогу. Проте, зовсім не безкорисно. Заяви партійних лідерів свідчать, що в 1938 р. СРСР прагнув вийти на міжнародну арену активним політичним гравцем. Ще на лютнево-березневому пленумі (1937) ЦК ВКП(б) Сталін закликав перейти до вирішення питань міжнародного характеру. А наприкінці 1938 р. прямо сказав: "Бувають випадки, коли більшовики самі будуть нападати, якщо війна справедлива, якщо ситуація слушна, якщо умови сприятливі" і підкреслив, що радянський пролетаріат змушений буде силою обставин піти на визволення своїх побратимів в капіталістичних країнах з-під гніту буржуазії [21, с. 67–70]. Серед довготермінових планів Кремля було посилення напруженості між Англією і Францією з одного боку та Німеччиною з іншого, війна між ними і, як наслідок стратегічне домінування СРСР в Європі. Проте Мюнхен засвідчив слабкість позицій Радянського Союзу і недалекоглядність "миротворців".

1. Российский Государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 9, оп. 36, д. 2845; 2. РГВА. – Ф. 25880, оп. 4, д. 2; 3. РГВА. – Ф. 25880, оп. 4, д. 83; 4. РГВА. – Ф. 37977, оп. 5, д. 480; 5. *Безымянский Л.А.* Разгаданные загадки третьего рейха: Книга не только о прошлом : В 2 ч. – М., 1984. – Ч. 1; 6. *Борисов Ю.В.* Против фальсификации военной истории чехословацкого кризиса 1938 // Правда и лож в истории дипломатии : Сб. ст. – М., 1964; 7. *Волков Ф.Д.* Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. – М., 1980; 8. Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939–1941 гг. – М., 1999; 9. Главный военный совет РККА. 13 марта 1938 г. – 20 июня 1941 г.: Док. и мат. – М., 2004; 10. Год кризиса, 1938–1939: Док. и мат. : В 2 т. – М., 1990. – Т. 1; 11. *Горьков Ю.А.* Кремль. Ставка. Генштаб. – Тверь, 1995; 12. *Грылев А.Н.* Накануне и в дни Мюнхена // Советско-чехословацкие отношения между двумя войнами. 1918–1939: Из истории государственных, дипломатических, экономических и культурных связей. / Сб. ст. – М., 1968; 13. Документы внешней политики СССР. – М., 1977. – Т. 21; 14. Документы и материалы кануна второй мировой войны, 1937–1939 : В 2 т. – М., 1981. – Т. 1; 15. Документы и материалы по истории мюнхенского сговора. 1937–1939. – М., 1979; 16. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1969. – Т. 6; 17. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений : В 5 т. – М., 1968. – Т. 3; 18. *Захаров М.В.* Генеральный штаб в предвоенные годы. – М., 1989; 19. История второй мировой войны, 1939–1945 : В 12 т. / Гл. ред. комис.: Д. Ф. Устинов (пред.) и др. Накануне войны. – М., 1974. – Т. 2; 20. *Крал В.* План Зет / Пер. с чеш. – М., 1978; 21. *Кулешова Н.Ю.* Военно-доктринальные установки сталинского руководства и репрессии в Красной Армии конца 1930-х годов // Отечественная история. – 2001. – № 2; 22. *Мельтюхов М.* Освободительный поход Сталина. Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917–1940 гг.). – М., 2006; 23. *Мельтюхов М.* Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939. – М., 2001; 24. *Мосли Л.* Утраченное время. Как начиналась вторая мировая война / Сокращенный пер. с англ. – М., 1972; 25. Мюнхен – преддверие войны: Исторические очерки. – М., 1988; 26. *Наджафов Д.Г.* СССР в послевоенной Европе. Октябрь 1938 г. – март 1939 г. // Отечественная история. – 2000. – № 2; 27. *Овсяный И.Д.* Тайна в которой война рождалась. – М., 1971; 28. *Ротшильд Дж.* Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В.П. Канаша. – К, 2001; 29. *Ротштейн Э.* Мюнхенський договір / Пер. с англ. – М., 1959; 30. *Сиполс В.Я.* Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны. – М., 1979; 31. *Случ С.З.* Польша в политике Советского Союза.

1938–1939 // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия : Сб. ст. / Отв. ред. Э. Дурачински, А.Н. Сахаров. – М., 2004; 32. Степанов А.С. Перед Мюнхеном // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 4–5; 33. 1941 год / Сост. Л.Е. Решин и

др. : В 2 кн. – М., 1998. – Кн. 2; 34. Черчилль У. Вторая мировая война : В 3 кн. – М., 1991. – Кн. 1 (Т. I–II).

Надійшла до редколегії 25.01.06

Г. Маруза, асп.

ЕВОЛЮЦІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ ТВОРЧОСТІ О. ДОВЖЕНКА ЧАСІВ СТАЛІНІЗМУ (ВОЄННИЙ ТА ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД)

Проаналізовано творчість та діяльність О. Довженка в контексті сталінської доби, розкрито маловідомі факти впливу уряду на творчість та життя митця.

The author analyses O.Dovzhenko's creative work and activity in the context of Stalinism, discovers unknown before facts of influence and ruling screenwriter's activity and life by authority.

У Радянському Союзі на кінець 1930-х рр. було створено жорстку, закриту від зовнішнього світу систему, модель культури, при якій розрахунки, погляди і смаки однієї людини обмежували, стримували та викривляли розвиток літератури та мистецтва. Часом лише вождь приймав усі значущі рішення про розвиток культури, долю тих чи інших художніх витворів та їх авторів.

Олександр Довженко – геній XX ст. – жив у жорстоку епоху сталінщини. Його іменем було названо кінотеатри, кіностудії, вулиці, школи, однак радянська влада зробила з О. Довженка людину, подібну до гвинтика, що творила на славу комунізму і в руслі партійної пропаганди.

Численні монографії, статті, спогади про кіномитця, що писалися протягом більше ніж сорока років, складають окремих розділ в історії мистецтва – довженкознавство. Існує близько вісімдесяти монографій, серед яких варто зазначити праці С. Коби, М. Куценка, О. Мар'ямова, С. Плачинди, І. Рачука, Р. Соболева [7]. Вони описують життєвий і творчий шлях митця, окремі погляди та принципи творчості. Однак дослідження радянського періоду мають характерні особливості – зображення митця генієм в усіх сферах, відповідність до політичної кон'юнктури, замовчування або перекурення багатьох фактів із життя. Новим підходом до дослідження життєдіяльності митця відрізняються роботи І. Дзюби [2], Д. Бабиценка [1], В. Марочка [9], історика кіно В. Кудіна [8], нова розвідка І. Кошелівця [6]. На сьогодні, на жаль, ще немає комплексних досліджень, присвячених аналізу суспільно-політичних поглядів кінорежисера, його позиції в умовах складної тоталітарної системи.

Метою статті є аналіз еволюції творчих орієнтирів О. Довженка в контексті сталінської доби в період з 1939 по 1956 рр.

Джерельною базою даної статті стали щоденникові записи О. Довженка, "Автобіографія", твори, що є доступними: повністю опубліковані його кіноповість "Україна в огні", статті, виступи, оповідання; також архівні документи Російського державного архіву літератури та мистецтва (РДАЛМ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України); матеріал документального кінофільму "Американська трагедія Довженка" (2006).

Велика Вітчизняна війна суттєво вплинула на творчу діяльність митця, на його уподобання та штовхнула його до створення творів, що не мали аналогів.

На початку другої світової війни О. Довженко був призначений художнім керівником Київської кіностудії, але пішов працювати на студію кінохроніки – події сьогодні притягували його. Він працював у Галичині близько двох місяців як керівник операторської групи і політпрацівник [3, с. 41–42]. Як зазначає В. Марочко, безпартійний режисер став політпрацівником, "кремлівські визволителі" українського народу направили операторську групу на чолі з славним режисером для створення

художньо-документальної стрічки про "визвольний похід" Червоної Армії. Становлення і функціонування радянської влади мала звеличити художньо-документальна стрічка українського режисера [9, с. 186–187]. Та О. Довженко був радий поїхати на Західну Україну, із знімальною групою він відвідав багато галицьких міст. Митець виступив на більшовицькому мітингу у Львові перед місцевим населенням 28 жовтня 1939 р. з історичною промовою. Як політпрацівник він передав присутнім "братерський більшовицький привіт" від українського народу, вітав селян з одержанням усіх українських земель у власність. У зв'язку з об'єднанням українських земель Олександр Петрович звернувся до історичної ретроспективи, згадавши Київську Русь, Галицьке князівство, литовсько-польське й австрійсько-польське ярмо, запорожців, першу світову війну, прихід соціалізму. Оратор говорив про вивчення української мови, патріотизм, інтернаціоналізм, подякував комуністичній партії, командарму С. Тимошенку, та не згадав ім'я Й. Сталіна. Потім О. Довженко брав участь у численних урочистостях поряд з політичними лідерами, неначе символізуючи "блок партійних і безпартійних".

Над фільмом "Визволення" (1940) митець працював з великим ентузіазмом, адже була можливість назавжди зафіксувати радість возз'єднання українців. Він хотів показати, як полтавський хлопець у солдатській шинелі зустрічається з галицькою селянкою, що ще вчора працювала на поміщика, тобто мав на меті розкрити глибокий історичний зміст об'єднання двох частин одного народу. Виявилося, що оператори не скористалися порадами О. Довженка: під впливом пошуку помпезності і парадності зображення подій тема долі окремої людини не знайшла місця у кінострічці [10, с. 289]. Фільм був ідеологічно спрямованим, однак геніальна рука режисера зафіксувала і перелякані обличчя галичан, які відчували "радість" визволення вже в перші місяці встановлення радянської влади.

О. Довженко зрозумів марноту власних зусиль, бо як замовники фільму, так і його безпосередній виконавець були зорієнтовані на створення фільму за стандартом – парадного, поверхового, далекого від першопочаткової ідеї режисера. Пізніше, перелічуючи свої роботи, він не любив згадувати "Визволення".

Навесні 1941 р. роботу над сценарієм "Тарас Бульба" за гоголівською повістю, до якого вже накопичилися нариси за декілька років, було закінчено. Режисер приїхав до Києва щоб розпочати зйомки фільму, та почалася війна. Воювати митець не міг через стан здоров'я, та воював "словом й екраном".

Перша його стаття як фронтового публіциста з'явилася 23 червня 1941 р. в обласних і центральних газетах України під назвою "До зброї!". Так розпочався новий плідний етап творчості О. Довженка воєнного періоду. Статті, нариси, оповідання, художні твори, опубліковані в цей час і високо поціновані критикою, принесли йому широке визнання серед військових та населення.

Автор звертався до таких життєво важливих проблем, як гідність людини, оптимізм і віра в перемогу, подвиг і велич українця у битві з ворогом, доля української жінки-матері. Воєнні оповідання сповнені патріотизму, роздумами над випробуваннями свого народу та відображають протиріччя воєнної дійсності. Характерною рисою творчості О. Довженко було власне моральне зобов'язання писати правду, якою б гіркою вона не була.

У роки війни на сторінках Щоденника Довженко вперше зафіксував своє бачення постаті Сталіна та його ролі у керуванні радянським суспільством воєнної доби. За глибиною розуміння історичних катаклізмів і гостротою критики Й. Сталіна та його режиму Довженків "Щоденник" не має собі рівних, хіба що за винятком аналогічних щоденникових записів великого вченого В. Вернадського, що, так само, як й О. Довженко, був відлучений від України. Багато міркувань просто вражають своєю історичною прозорливістю: "Звичайно, "победім" (іронічне вживання офіційного пропагандистського гасла). Але ми в кінці кінців самі переможені ходом історії і економічної кон'юнктури" [2, с. 79–80]. Щодо особистого ставлення О. Довженка до Й. Сталіна, то митець демонстрував еволюцію розкріпачення власної душі. На початку липня 1942 р. він співчуває Сталіну як керівникові й головнокомандуючому. Більше того, у щоденниках він часом навіть "жаліє" Сталіна за те, що його оточує жалюгідний контингент керівників радянської доби: "Бідний Сталін, як йому важко нещасному, в оточенні цих холодних партачів, і лакиз, і дилетантів". Однак характерно, що ні в ті роки, ні пізніше він ніколи не робив Й. Сталіна героєм своїх фільмів і творів. Якщо і згадував ім'я генсека, то з іронією, навіть із сарказмом: портрети Сталіна висіли "на місці богів" [9, с. 208].

Період поразок СРСР на першому етапі війни зменшив політичний і цензурний контроль над мистецькою творчістю. Проте коли радянське керівництво трохи оговталось від ударів німців, знову почали набирати оберти кампанія з пошуку "шкідливих творів". Улітку 1943 р. до їх числа потрапили твори О. Довженка. У липні Г. Александров (начальник Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б)) надав О. Щербакову докладну записку, що містила звинувачення повісті О. Довженка "Перемога" в "українському націоналізмі". Невдоволення викликав факт комплектування військової частини у повісті тільки з українців. З цього робився висновок, що автор надає особливого значення українцям як головним борцям з німецько-фашистськими військами. Через це повість у тому вигляді заборонили друкувати у провідному літературно-художньому журналі "Знамя" через "фальшиві положення, необережні і двоякі висловлювання" та "гіперболізацію дійсності" [1, с. 82].

Та перша за війну репресія не зупинила О. Довженка у творчості. Тематичний план українського видавництва ЦК КП(б)У на 1943 р. свідчить, що мали друкуватися твори митця, зокрема збірник прози, твір на історичну тематику "Щорс" і на суспільно-політичну: "Сталін і українська культура", "Що принесли гітлерівці українському народу" [19, арк. 72–77]. План роботи відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У на травень-червень 1942 р. свідчить, що на Київській кіностудії художніх фільмів були заплановані три історичні кінофільми, серед яких "Звільнення соціалістичного Донбасу", де і сценарій, і режисуру доручено О. Довженкові [22, арк. 57–67]. Також було заплановано роботу над сценарієм "Україна в огні". "Це буде фільм про український народ у вітчизняній війні, про героїзм та патріотизм кращих синів України, про красу їх духу" [20, арк. 25].

У середині 1943 р. О. Довженко одночасно працював над кіносценарієм "Україна в огні", сценарієм "Сер-

жант Орлюк" (майбутня "Повість полум'яних літ"), другою серією документального фільму "Битва за нашу Радянську Україну" та фільмом "Український кіноконцерт" [21, арк. 173].

Роботу над кіноповістю "Україна в огні" було завершено у серпні 1943 р., у листопаді було підготовлено до друку в "Знамені". Однак далі відбулися непередбачені події. Секретар цього журналу, пом'ятаючи про попередню заборону повісті Довженка, перестрахувалася і відправила типографський текст кіноповісті в ЦК ВКП(б) [1, с. 82]. Внаслідок цього О. Щербаков за вказівкою Й. Сталіна прийняв низку заходів проти повісті. О. Довженка позбавили можливості видати кіноповість. Тим часом група кіно під головуванням О. Довженка готувала фільми "Україна в огні", "Український кіноконцерт" та другу серію документального фільму "Битва за нашу Радянську Україну" [14, арк. 130–131].

Наприкінці листопада 1943 р. О. Довженко повернувся із фронту до Москви, щоб почати роботу над фільмом "Україна в огні". Кіносценарій, перекладений автором російською мовою, уже був у Сталіна. Одночасно 22 листопада Г. Александров робить свій доклад у ЦК ВКП(б) про заходи із заборони кіноповісті "Україна в огні", зрозуміло, не без наказу Й. Сталіна. Були дані секретні вказівки К. Литвину (секретарю ЦК КП(б)У з пропаганди), цензорам усіх центральних та обласних видавництв попередити редакторів усіх центральних газет, літературно-художніх журналів та видавництв (у т. ч. в УРСР) про неприпустимість публікування повісті О. Довженка [13, арк. 65]. На цей час О. Довженко вже розіслав текст до багатьох редакцій, однак надрукувати встигли лише невелику частину кіноповісті у журналі "Смена" (№ 18) за місяць до кампанії із заборони друку [14, арк. 65].

На цьому боротьба з автором не закінчилася. Відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б) з приводу кіноповісті "Україна в огні", на яке було запрошено до Кремля й Олександра Петровича. На цьому засіданні твір був підданий критиці з боку Сталіна. Існує стенограма виступу Й. Сталіна, хоча авторство стенограми не підтверджене. Згідно з нею, О. Довженка звинуватили у таких гріхах: ревізії ленінізму; критичному ставленні до воєнної, національної, колгоспної політики партії; відвертому випаді проти політики партії з розгрому класових ворогів; виступі проти класової боротьби; глумі над чистою ліній партії; спотворенні історії України; наклепі на український народ, жінок; націоналізмі; відсутності згадки про Леніна [18, арк. 1–17].

Яскравим підсумком цього буде цитата з виступу Сталіна: "Його кіноповість є антирадянською, яскравим проявом націоналізму, вузької національної обмеженості. Кіноповість Довженка "Україна в огні" – платформа вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського і всього радянського народу" [18, арк. 17].

Ця подія мала поворотне значення у житті і творчості кінорежисера. Щоденник Олександра Довженка є свідком переживань, навіть внутрішньої трагедії, спричиненої цими звинуваченнями (запис від 26 листопада 1943 р. та ін.) [4, с. 45; 5, с. 15].

На початку лютого 1944 р. на адресу українських обласних партійних комітетів, усіх відповідальних секретарів великих газет і журналів, редакторів видавництв розіслано лист про те, що "у творах українського письменника і кінорежисера Довженка О.П., написаних останнім часом ("Перемога", "Україна в огні"), мають місце грубі політичні помилки антиленінського характеру", через це ЦК зобов'язував усіх не друкувати творів Довженка без особливого на те дозволу Агітпропа ЦК ВКП(б) [15, арк. 1].

12 лютого вийшла постанова ЦК КП(б)У за підписом М. Хрущова, згідно з якою заслуженого режисера було звільнено з усіх зайнятих ним посад та постів в УРСР [1, с. 84]. А головне, кінорежисера позбавили права повертатися в Україну і зняли з посади художнього керівника Київської кіностудії.

Отже, Й. Сталін – "кращий друг радянських кінематографів" – зробив з повісті цілковите політичне обвинування. Це стало приводом до дискредитації Олександра Довженка в очах його сподвижників, колег, друзів. Керівництво кіностудії боялося наступного Довженкового твору "Повість полум'яних літ", тому й поставити фільм авторові не вдалося: атмосфера підозри і недовіри не сприяла екранізації.

Спостерігаємо зміну у ставленні О. Довженко до Й. Сталіна. Особливо це проявилось після розгрому та засудження кіноповісті "Україні в огні". Спочатку він звертається до Сталіна так: "Товаришу мій Сталін, коли б Ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст... Чи націоналізм в непотуранні глупоті людей чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?" [5, с. 19]. Трохи пізніше у Щоденнику йде запис, який виключався в публікаціях радянського періоду: "Мене знищив великий маршал, бажати мені, очевидно, лишилось одного: якось померти й фізично" [5, с. 14].

У 1944 р. Київська студія кінохроніки мала закінчити роботу над документальною картиною "Звільнення соціалістичного Донбасу" [21, арк. 49], якою керував О. Довженко, та не судилося. Не створив також майстер документального фільму "Україна" – про український народ у війні, зокрема заводи, евакуйовані з України, та її видатних людей, – за завданням РНК УРСР [21, арк. 38].

Засланням назвав своє становище в Москві сам митець. Він занотував розмову з І. Большаковим у липні 1945 р., що порадив йому не повертатися на Україну, доки ситуація не зміниться. "Я думав, дивлячись на нього, що се? Невже прикрита форма заслання?" і трохи пізніше: "Мовчать Микитині лакеї, набундючившись чи п'ють фатальну горілку, чекаючи, як ворони в степу, на мою смерть. Шевченкові було легше на засланні..." [5, с. 17, 20].

7 листопада 1945 р. режисер записав: "Основна мета мого життя зараз – не кінематографія... Я – жертва варварських умов праці, жертва убожества і нікчемства бюрократичного, мертвого кінокомітету... Я хотів би вмерти після того, як напишу одну книжку про український народ" [4, с. 66]. Ішлося про епопею "Золоті ворота". Це мала бути поема із семи частин, своєрідний екскурс в історію, починаючи із часів козацтва і закінчуючи сьогоденням на прикладі однієї сім'ї Кравчини. Відомо, що в епопею входила б "Повість полум'яних літ", а завершувалася б "Поемою про море". Починаючи з грудня 1943 р. і до кінця життя український митець у Щоденнику та записних книжках робить нотатки до різних частин епопеї "Золоті ворота". Він вірив у свою книгу і мирився із закритим світом.

У "Повісті полум'яних літ", роботу над якою було закінчено 1944 р., головним героєм війни постав не вождь, як того вимагала офіційна ідеологія, а народ, непереможність якого уособлює сержант Іван Орлюк. Авторів твору вистачило громадянської відповідальності знову говорити про те, про що більшість митців мовчала: про підневільне життя окупованої України, про генералітет союзних армій, про надмірні втрати при форсуванні Дніпра. Звісно, за життя О. Довженка твір не був ані надрукований, ані поставлений. Надалі українського кінорежисера змушують опрацювати цілу низку тем, яка не входила до його творчих планів.

20 лютого 1946 р. закінчив п'єсу "Життя в цвіті", присвячену І. Мічуріну, видатному науковцю. Цього ж року ставить кольоровий фільм "Мічурін", за яку здобув Державну премію СРСР. Однак і тут не було без втручання ідеології. Як стверджує дослідник історії і теорії кіно В. Кудін, випуск стрічки загальмувала всесоюзна дискусія з питань розвитку біології. На ній було засуджено генетику, яку називали буржуазною лженаукою, оголошено реакційними досліді Менделя, Вейсмана, Моргана. Хоча фільм Олександра прямого стосунку до дискусії не мав, у верхівці уряду вирішили, що було б доречно, якщо в ньому Мічурін так чи інакше висловить своє негативне ставлення до генетики. Вимога була жакливою, бо О. Довженко, хоча і не був особливо обізнаним у галузі біології, але глибоке вивчення спадщини Мічуріна переконувало, що експерименти й успіхи Мічуріна є практичною розробкою генетичного вчення. Олександр Петрович усвідомлював, що виконати вимогу чиновників – означає занепасти талановитий фільм. Та вибору він не мав [8, с. 213–214].

У 1949 р. кінорежисер працював над створенням сценарію до фільму "Прощай, Америко!". Сюжет фільму був чужим для О. Довженка, про що свідчить запис у Щоденнику від 17 липня 1949 р. [4, с. 115]. Однак справа не лише в здоров'ї, як свідчать сучасники О. Довженка, що мали відношення до зйомок, – кінорежисера було втягнуто у велику політику. У фільмі мало бути показано, як працівники американського посольства у Москві дезінформують американців, виховують у них ворожнечу до радянських людей, про що відверто говорилось у коротких анотаціях до фільмів на 1951 р. Й. Сталіну [17, арк. 68–69]. Основою теми були книги Р. Паркера "Зговір проти миру. Записки англійського журналіста" (1949) [12] та "Правда про американських дипломатів" (1949), написана Анабелю Бюкар, американкою, що пропрацювала в посольстві й залишилася жити у Радянському Союзі. Нещодавно у світ вийшов документальний кінофільм "Американська трагедія Довженка" (кінокомпанія "Вертов і компанія", реж. В. Манський. – М., 2006). Згідно з ним, сама Бюкар була проти постановки кінофільму за її книгою, адже вона неправдива і написана під примусом.

Працюючи над сценарієм, Олександр Петрович не зміг дотриматися завдання, йому весь час вказували на те, що він відволікається від головної теми – викриття шкідливих дій працівників американського посольства та ін. [11, арк. 1–8]. Коли, врешті, відбувалися зйомки, Й. Сталін проглянув шість кінострічок, серед яких було дещо з "Прощай, Америко!", після чого зйомки були брутально припинені – без офіційного наказу, без скандалу, Довженка звільнили, як рядового початківця, дарма що визнаного всім світом.

"Компенсацією" за заподіяне було нагородження Довженка орденом Трудового Червоного Прапора у 1950 р. у зв'язку із 30-літтям радянського кінематографу [16, арк. 14]. Та душевний стан не поліпшився. Він мріє про Україну, воліє вмерти фізично.

Останнім сценарієм у творчості Олександра Довженко була "Поема про море", завершена у 1956 р. Задум виник ще у 1951 р. і всі ці роки митець трохи подорожував по Україні, відвідуючи будівництва Каховської ГЕС та збираючи матеріал для кіноповісті. Її сюжет торкається багатьох сучасних соціальних та морально-естетичних проблем, як ціна побудови штучного моря, міграція сільського населення до міст, зневажливе ставлення молоді до праці на землі, естетичне оформлення нових міст та сіл. Передчасна смерть митця перешкодила екранізації твору.

І. Кошелівець припускає, що у житті митця мав місце психологічний конфлікт між почуттям національного

обов'язку і комуністичною утопією [6, с. 80–85]. Особливої гостроти конфлікт із владою досягнув під час війни, коли Сталін засудив Довженків сценарій "Україна в огні" за націоналізм.

Довженкові твори, статті, а особливо щоденники сповнені гнівних тирад проти різних профанаторів великих політичних і мистецьких ідей. Автор статті поділяє думку І. Дзюби, що так він шукав пояснення невідповідності комуністичних ідей та проєктів і вбогої, а часом страшної реальності. Думка про хибність, злочинність самої комуністичної ідеології у прямій формі в Олександра Петровича не простежується, попри ризиковану одвертість його щоденників. Хоча сукупність його критичних випадів об'єктивно підводить до такої думки всупереч риторичі самого митця [2, с. 89].

Усіх, хто не байдужий до Олександра Петровича, цікавить, чому митець уник долі багатьох "ворогів народу", чому Й. Сталін зберіг життя кіномитця. Автор статті на рівні припущень вважає, що Й. Сталін не наважився на це з декількох причин. По-перше, в особі О. Довженка вождь вбачав людину, що творить те, про що думає, а відтак небезпеку його творчості видно заздалегідь. По-друге, Й. Сталін, як раціональний політик, розумів, що утримання націоналіста відрізаним від друзів та рідної землі приведе до замкненості, творчої недуги романтичного та поетичного митця. І таке заслання культурного і громадського діяча у столицю було вигідне в умовах формування антигітлерівської коаліції, де Й. Сталін виступав у ролі мирного, демократичного керівника держави. Він не міг допустити, і це по-третє, аби світова громадськість дізналася про знищення при загадкових обставинах відомого, геніального російського кінорежисера.

Війна відкрила для Довженка новий простір його творчості: це тема долі української нації, культури, населення, поневоленого тоталітарними режимами, майбутнього після перемоги. Він стає першим українським хронографом, історіографом, літописцем справжньої картини війни. Однак вона ж і спричинила низку випробувань для митця, змінила його творчі орієнтири, змусила звертатися до тем, далеких від сьогодення. Маючи за принцип писати правду, О. Довженко зробив на ті часи безстрашну річ – перший у радянській літературі піддав сумніву непогіршеність сталінського "генія", при-

гадавши йому довоєнні пророцтва, що так ганебно провалилися в перші ж дні війни.

Творче і громадське життя Олександра Довженка було деформоване системою, йому не дозволили здійснити свої численні задуми, зокрема, поставити фільми з української історії, про які він мріяв ("Тарас Бульба", "Цар", "Повість полум'яних літ"). Сталінський тоталітарний режим душив геній Довженка. Й. Сталін урахував значення прославленого кінорежисера і пильно контролював його.

Еволюція творчості та ціннісних орієнтирів О. Довженка воєнної доби та післявоєнних років свідчить про перебування письменника у лещатах тоталітаризму. Його творчим задумам не було місця в радянському мистецтві. Його цінності відображалися в записних книжках, щоденнику, сценаріях, однак до глядача і читача не доходили. Митець жив у системі і мусив творити згідно з вимогами офіційної ідеології. Його післявоєнні сценарії ("Мічурін", "Поема про море", "Прощай, Америко!") прославляють окремі аспекти комуністичного будівництва, та одночасно О. Довженко неофіційно писав повісті, що наповнені національною духовністю і загальнолюдським гуманізмом, історичним контекстом, любов'ю до українського народу.

1. Бабиченко Д.Л. Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х годов под политическим прицелом ЦК. – М., 1994; 2. Дзюба І. Знаки духовної співмірності: Штрихи до світового контексту естетики Олександра Довженка // І. Дзюба. Між культурою і політикою. – К., 1990; 3. Довженко О. Автобіографія // Довженко О. Вибрані твори. – К., 2004; 4. Довженко О. Щоденник // Довженко О. Вибрані твори. – К., 2004; 5. Довженко О. Щоденник // Олександр Довженко вчора і сьогодні. Замітки в біографії : 36. мат. / Є. Сверстюк. – Луцьк, 2005; 6. Кошелівець І. Про затемнені місця в біографії Олександра Довженка // Олександр Довженко вчора і сьогодні. Замітки в біографії. Збірник матеріалів / Є. Сверстюк. – Луцьк, 2005; 7. Коба С.Л. Олександр Довженко. Життя і творчість. – К., 1979; 8. Кудін В.О. Зоряний шлях : Художньо-документальна повість. – К., 2004; 9. Марочко В. Зачарований Десною: Історичний портрет Олександра Довженка. – К., 2006; 10. Марьямов А.М. Довженко. – М., 1968; 11. РДАЛМ. – Ф. 2081, оп. 1, спр. 486; 12. РДАЛМ. – Ф. 2081, оп. 1, спр. 1057; 13. РДАСПІ. – Ф. 17, оп. 125, спр. 212; 14. РДАСПІ. – Ф. 17, оп. 125, спр. 214; 15. РДАСПІ. – Ф. 17, оп. 125, спр. 293; 16. РДАСПІ. – Ф. 17, оп. 132, спр. 431; 17. РДАСПІ. – Ф. 17, оп. 133, спр. 340; 18. РДАСПІ. – Ф. 558, оп. 11, спр. 1126; 19. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 27; 20. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 60; 21. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 65; 22. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 282.

Надійшла до редколегії 11.01.06

О. Пилипенко, канд. іст. наук

РОЛЬ УКРАЇНИ У ЗАГАЛЬНОМУ ЕКСПОРТІ СПИРТУ З РОСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджено експорт спирту з України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано роль українських губерній у загальноросійському вивозі спирту.

Scientific article devoted to spirit from Ukraine in second part of XIX – in the beginning of XX cent. Author had made scientific analysis of Ukrainian regions role in Russian empire export of spirit.

Після переходу на капіталістичний шлях розвитку і проведення низки буржуазних реформ отримали розвиток більшість галузей виробництва, зокрема харчова промисловість. У ХІХ ст. були побудовані нові фабрики і заводи. Горілчана і виноробна промисловість Росії досягла високого рівня розвитку. Важливе значення у даному процесі належало українським землям. У середині ХІХ ст. виноробні та горілчані заводи складали на Україні 7 % загальної кількості заводів Російської імперії і їх кількість продовжувала поступово збільшуватися. У цілому політика царського уряду сприяла розвитку промислового вироблення та експорту спирту за кордон. Введення акцизної системи дуже позначилося на експорті спирту з України, який із середини 60-х до початку 90-х рр. неухильно зростав. З початку 90-х рр. ХІХ ст. до початку 1900-х рр. відбувається падіння вивозу спирту, що було зумо-

влено зменшенням попиту на закордонних ринках, з одного боку, та зміною законодавства щодо винокурної промисловості – з іншого.

З початку 1900-х рр. почалося нове зростання експорту, який досяг у 1911 р. – 11, 1 млн відер сорокавідсоткового спирту [10, с. 18]. Цьому зростанню сприяло заохочення вивозу спирту шляхом зняття акцизного збору зі спирту, який направлявся до митниць і повернення сплачених акцизів на виробі зі спирту та безакцизні відрахування "у премію" і за шляхові втрати.

У 1911 р. ці безакцизні відрахування в перекладі на суму акцизу дали 2,1 млн крб, який склав третину загального прибутку бюджету державної горілчаної монополії й у цьому році склав 598 млн крб [1, с. 9]. Загальний вивіз спирту за кордон та частка України в ньому показані в табл. 1.

Таблиця 1. Загальний вивіз спирту за кордон та частка України в ньому [складено за 1]

Роки	Вивезено спирту, тис. відер	Південно-західний район, тис. відер (Київська, Подільська, Волинська губ.)	Відношення, у %	Зі східних губерній України, тис. відер	Відношення, у %	З південних районів, тис. відер
1871–1880	1594	-	-	-	-	-
1881–1890	3861	-	-	-	-	-
1891–1900	1602	-	-	-	-	-
1901–1910	3695	-	-	-	-	-
1901	1201	-	-	-	-	-
1902	1647	-	-	-	-	-
1903	2303	-	-	-	-	-
1904	4436	-	-	-	-	-
1905	3431	-	-	-	-	-
1906	2119	1730	81,6	63	2,9	16 – 0,8 %
1907	2130	1791	84,1	0,5	0	47 – 2,2 %
1908	4025	3068	76,2	238	5,9	236 – 5,9 %
1909	7108	3395	47,8	385	5,4	193 – 2,7 %
1910	8554	4073	47,6	384	4,5	96 – 1,1 %
1911	11123	5037	45,3	876	7,9	231 – 2,1 %

За даними С. Асенкова більша частина спирту на початку XX ст. вивозилася з України, причому її кількість у загальноімперському вивозі поступово збільшувалася з 2,9 % у 1906 р. до 7,9 % у 1911, у той час як значення інших регіонів неухильно зменшувалося. Наприклад, у 1906 р. вивезення з Південно-Західних регіонів імперії складало 81,6 % загального вивозу за кордон, а в 1911 р. воно знизилося до 45,3. Переважно спирт вивозився з Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній. Таку тенденцію спостерігаємо і відносно інших губерній, наприклад чорноземної зони. З інших російських губерній вивозилася порівняно невелика кількість даного продукту. Їх частка складала: у 1907 р. – 11,5 тис. відер (0,5 %), у 1908 р. – 61 (1,5), у 1909 р. – 524 (7,3) у 1910 р. – 997 (11,6), у 1911 р. – 1244 тис. відер (11,1 %) [4, с. 9].

У той час збільшується відносна частка Привісленських губерній, які давали в 1906 р. 1,6 % усього вивозу спирту, а в 1911 р. збільшили її до 25,7. Головним ринком збуту українського спирту з давніх часів була Туреччина, куди йшло понад 50 % усього експорту даного продукту. Значним, але нестабільним був вивіз спирту до Німеччини, який складав для порівняння 30 % усього експорту України. За 5 років, з 1909 р., зріс експорт спирту до Китаю до 7 %. Вивіз спирту до Англії становив 1 %, був незначним і зазнавав коливань. Експорт хлібної очищеної горілки був достатньо незначним, з тенденцією до поступового скорочення і з великими коливаннями. Це пояснюється з, одного боку, недостатнім розвитком внутрішнього виробництва, а з іншого – високим митом у 25 крб. з пуду бруто на спирт та горілку в діжках і 30 крб. або з пуду того ж продукту у пляшках.

Питання про експорт даного виду продукції набрало такої великої ваги, що неодноразово було предметом обговорення різних урядових установ. Так, з приводу зміни урядової політики щодо експорту спирту 2 травня 1912 р. із доповіддю на засіданні винокурної секції Південно-Західного відділення Російської експортної палати виступив В. Галицький. Він зазначив, що, починаючи з 1865 р., виробництво спирту з картоплі користувалося особливим захистом уряду. Між тим уряд розробив проект закону, який скасовував вивізні премії і на думку багатьох спеціалістів це неминуче мало призвести до скорочення вивозу спирту за кордон. Цей захід скоротив би подальший розвиток гуральництва. Поточне ви-

нокуріння із запровадженням винної монополії втратило остаточно внутрішній ринок для споживання, оскільки паточний спирт для потреб монополії не приймався. Паточне виробництво спирту розвивалося на початку XX ст. виключно за рахунок зовнішнього ринку, головним чином експорту до країн Близького Сходу, де воно, за підтримки держави, конкурувало з виробами інших спиртовиробників – Австрії і Німеччини, яких там також держава преміювала. Однак не слід забувати, що паточне гуральництво не отримувало тієї прихованої премії у 35 коп за відро стовідсоткового спирту, яка надавалася хлібному та картопляному спирту у вигляді безакцизних відрахувань. Між тим розвиток української цукрової промисловості сприяв виникненню паточного виробництва спирту з відходів виробництва – чорної патоки. На початку XX ст. паточне гуральництво значно зросло і переробляло понад третину всієї патоки (37,5 % усього жому, який вироблявся на цукрових заводах на суму понад 2 млн крб.) [9, с. 7]. У справу побудови й облаштування паточних заводів було вкладено величезні кошти і на них працювали тисячі виробників. Скасування вивізних премій призвело до закриття більшості заводів. Виробництво ж жому було обмежене розмірами території цукрової промисловості. Жом важко було транспортувати на великі території і для відгодовування худоби він не підходив, особливо у теплий період року). Буди випадки, коли цукровиробник змушений був доплачувати селянам за те, щоб вони вивезли жом із резервуарів для вироблення наступної партії цукру.

Експорт продукції гуральництва за кордон сприяв загальному піднесенню української промисловості. Експортуючи продукцію даного виду харчової промисловості, українські виробники забезпечували заробітки українським та російським залізницям і торговому флоту. Сума одних залізничних фрахтів напередодні війни сягала 700–800 тис. крб. Разом з тим гуральництво мало вплив на загальний торговельний баланс. Окрім того, використовуючи у своєму виробництві машини, українці підтримували вітчизняне машинобудування.

Міністерство фінансів Росії, проектує новий закон про скасування вивізних премій, керувалося міркуваннями, що зникає потреба дотувати експорт спирту за кордон, оскільки недостатньо насичений внутрішній ринок. Для з'ясування цього питання наведемо декілька цифр:

Розміри споживання спирту в Росії за десятиліття (1900–1909) в млн відер сорокавідсоткового: 1900 р. – 69,6 млн відер; 1901 – 65,8; 1902 – 67; 1903 – 72,6; 1904 – 72,2; 1905 – 76; 1906 – 86,5; 1907 – 88,1; 1908 – 87,2; 1909 – 84,8 млн відер [5; 8].

Таким чином, бачимо, що споживання спирту дійсно відбувалося по висхідній. Однак після 1907 р. споживання спирту в Росії зменшувалося. За дослідженнями Головного управління казенних харчових напоїв душового споживання чистого алкоголю у вигляді горілки найнижчим було у західних регіонах імперії, Привіслянському і Прибалтійському краї, збільшувалося в інших регіонах Центральної Росії і досягало свого максимального розміру в Поволжі. Внутрішнє споживання спирту для технічних потреб також не могло отримати належного розвитку. Усі спроби запровадити спиртове освітлення завершилися невдачею, оскільки використовувалися дешевші освітлювальні матеріали.

У той же час розміри виробництва спирту в країні зростали. Про що свідчить табл. 2.

Таблиця 2. Розміри виробництва спирту (сорокавідсоткового) [5].

Роки	Тис. відер	Роки	Тис. відер
1900–1901	83,453	1904–1905	85 176
1901–1902	86 451	1905–1906	91 996
1902–1903	78 314	1906–1907	98 679
1903–1904	73 352	1907–1908	106 223
1904–1905	82 300	1908–1909	113 848

Потреба в експорті була постійною. Однак слід визнати, що спирт як стаття вивозу порівняно із загальним вивозом, мав невелику величину. Якщо взяти відповідні цифри за 1910 р., то вийде, що при цінності вивезених за цей рік товарів у 1 449 085 339 крб., на частку спирту припадало, якщо рахувати одне відро за 70 коп., 6 млн крб, що складало по відношенню до загального вивозу 0,5 %. Слід мати на увазі ту обставину, що тут ми брали для розрахунку весь експорт Росії (й азіатський у т. ч.), а Росія переважно експортувала і була постачальницею сирих, необроблених продуктів, що і давало таку велику кількість. Якщо ж узяти цінність експортованого спирту по відношенню до вивозу однієї лише переробної промисловості, то він займав досить помітне місце й оскільки спирт був переробленою продукцією сільськогосподарства, то він заслуговував на додаткове заохочення. Це була перспективна у всіх відносинах галузь. Про це свідчать дані табл. 3.

Таблиця 3. Експорт спирту Росії за кордон (сорокавідсоткового) [5]

Роки	Тис. відер	Роки	Тис. відер
1901	1200,5	1906	2 118,0
1902	1 647,3	1907	2 130,1
1903	2 303,2	1908	4 025,1
1904	4 435,6	1909	7 107,8
1905	3 431,0	1910	8 554,3

Отже, вивіз спирту з Росії та України швидко, хоча і не регулярно зростає. Якщо ж порівняти вивіз у 1901 р. до 100 %, то в 1901 р. він становив 712 %, тобто, за 10 років експорт спирту з України збільшився більше як у сім разів. За 1911 р. він зріс іще більше. Експорту спирту з України сприяло швидке зростання цін на харчові продукти в Західній Європі. Також у цей час скоротився експорт спирту до європейських країн з Німеччини й Австрії, тому це відкривало для українських експортерів великі перспективи на міжнародному ринку. У самій же Росії не було економічних перепон на шляху переробки патоки та картоплі на спирт.

Дослідження експортних операцій на Близькому Сході одного з найбільших українських заводів, який виготовляв до 15 тис. відер на рік протягом 10 років – 1901–1910 рр. – дозволило В. Ганицькому зробити висновок, що експорт спирту потребував дотацій держави. Якщо співставити ціни на спирт в Одесі і додати вивізні премії з урахуванням собівартості виробництва то виявиться, що середній прибуток за 10 років від продажу при існуванні премії складав 21,5 коп на стовідсотковий. Однак ця цифра з'явилася завдяки особливій кон'юнктури для вивозу в 1905 і 1908 рр. Слідкуючи за окремими роками, можна бачити, що прибуток від вивізних операцій був набагато нижчим – 21,5 коп за пуд., а за два роки, а саме в 1901 і 1906 рр., завод цей навіть зазнавав збитків – у 1901 р. – 0,8 коп на стовідсотковий, а в 1906 р. – 4,9 коп. І за умов існування вивізних премій. Якщо ж співставити ту ж продажну ціну в Одесі але без премій із собівартістю, то можна бачити, що вона була набагато нижче останньої. Без премії вивізні операції цього заводу були збитковими, у середньому 27 коп. на відро стовідсоткового спирту за 10 років [6, с. 8].

Із наведеного вище випливає, що вивізні премії слугували не для збагачення заводчиків, а для підтримання експорту продукції гуральництва. Без вивізної премії конкуренція України із країнами-спиртовиробниками, Австрією та Німеччиною, була б неможливою, тому що вони преміювали власний експорт спирту в розмірах, близьких до російських. Так, у Німеччині при експорті спирту за кордон державним казначейством виплачувалася премія у розмірі 20,5 коп (20,48 коп) за кожне відро. В Австрії казначейство щороку асигнувало фіксовану суму 2 млн крон заводам пропорційно до кількості вивезеного спирту. Витрати російського державного казначейства на даний вид експорту швидко зростали пропорційно до збільшення вивозу. Якщо в 1907 р. вони не досягали півмільйона карбованців, то в 1911 р. становили 2 млн крб і це зростання витрат з державного бюджету стало причиною порушення питання про раціональність преміювання вивозу спирту. Якщо ж узяти до уваги ту обставину, що на спирт в значній мірі тримався російський державний бюджет і що він давав державі понад 500 млн крб прибутку, то витрати з боку казни на заохочення експорту спирту складали чверть від отримуваних прибутків, що було не дуже обтяжливим для бюджету.

Застереження Міністерства фінансів, що посилення вивозу спирту в 1913 р. може підірвати економічні інтереси країни, виявилися марними. Росія мала великі запаси спирту, достатні для чотиримісячного споживання країною. Нижченаведені цифри за 1910–1911 рр. свідчать про те, що виробництво як харчового, так і технічного спирту випереджувало попит. У 1910–1911 рр. було викурено 122 млн відер спирту; заготовлено 766 млн 500 тис. відер; придбано державною казною з торгів – 12 млн 883 тис відер; витрачено для технічних потреб – 5 млн відер; вивезено за кордон – 12 млн відер спирту. Залишок складав 106 млн 383 тис. відер. Не використано спирту в ці роки – 15 млн 617 тис. відер [8, с. 27].

Це свідчить про інтенсивний розвиток виробництва спирту в Україні та Росії.

У середньому за десятиліття (1900–1910) Україна відправляла за кордон 74 % усього російського експорту спирту, при цьому частка Подільської губернії складала 39 %, Київської – 16 і Волинської губернії – 19 %. Південно-Західне відділення Російської експортної палати, яке було зацікавлене в правильному і всебічному висвітленні перед законодавчими органами наслідків запровадження закону про скасування вивізних премій, передало мотивовану записку в Петербург.

Урядові заходи сприяли розвитку експорту спирту, а також дали дозвіл для обігу всередині країни денатуро-

ваного спирту. Промисловці неодноразово пропонували уряду досягти зниження тарифної ставки визначеної Німецьким тарифним кодексом у 1914 р. у розмірі 275 марок за подвійний центнер спирту в діжках і 350 марок за подвійний центнер спирту в пляшках, що в перерахуванні на російські міри дорівнювало 2 крб. та 2 крб. 60 коп. з пуду [10, с. 12]. За пропозицією провідного фахівця у даній галузі виробництва С. Асенкова російському уряду слід було вжити таких термінових заходів:

✓ Скоротити суттєво вивіз міцного спирту з Росії.

✓ Поліпшити організацію вітчизняної зовнішньої торгівлі спиртом шляхом зменшення тяганини за розрахунки.

✓ Збільшити експорт денатурованого спирту.

✓ Знизити ввізне мито.

Аналіз архівних джерел дає можливість зробити висновки про те, що значне місце в загальному експорті Російської імперії й України, відповідно, займав експорт спирту, якого на вітчизняних заводах виготовлялася велика кількість.

Таблиця 4. Вивіз із Росії та України спирту (тис. відер) [складено за 1]

Роки	Усього	Усього, тис. крб.	До Німеччини	До Велико-британії	До Голландії	Китаю	Туреччини
1891	398 080	5 346	270 374	21 718	-	-	48 537
1892	95 273	1 652	49 574	5 273	-	-	16 681
1893	208 003	2 665	137 502	30 806	-	-	21 033
1894	226 454	2 727	165 591	5 552	-	-	35 898
1895	173 610	1 792	107 074	13 421	-	-	42 403
1891-1895	220 284 100 %	2 836	146 023 66,4 %	6,9 %			15 %
1896	165 300	1 574	107 074	10 907	-	0,2	39,398
1897	198 139	2 146	134 470	6 592	-	-	50 177
1898	184 374	1 747	105 456	493	158	-	71 362
1899	57 342	593	4 663	-	-	-	52 161
1900	41 758	512	1 325	-	-	-	37 991
1896-1900	+ 129 383 100 %	1 314	+70 598 54,7 %	3 598 2,8 %	-	-	+ 50 218 38,9 %
1901	41 752	563	37	-	-	-	40 948
1902	53 683	1 040	3 669	-	-	0,2	49,265
1903	73 871	742	5 680	-	-	9,0	66 855
1904	183 579	3 279	74 689	937	-	5 451	94 800
1905	129 888	2 083	52 322	48	-	9 106	64 684
1901-1905	+ 96 435 100 %	1 541	27 279 28,3 %	197 0,2 %	-	2 913 3,0 %	63 310 65,6 %
1906	70 734	1 301	1 197	35	-	25 345	42 587
1907	86 378	1 313	17	453	-	4 602	80 234
1908	162 387	3 600	34 607	244	-	10 669	109 685
1909	289 636	5 175	106 347	2 246	19 704	13 374	144 378
1910	345 266	5 492	128 751	7 472	19 057	11 647	158 337
1906-1910	190 880 100 %	3 376	54 184 28,4 %	2 090 1,1 %	7 752 4,1 %	13 127 6,9 %	107 044 56,0 %
1911	429 576 100 %	7 483	140 374 32,6 %	4 768 1,1 %	21 205 4,9 %	17 796 4,1 %	222 033 51,7 %

Таким чином, бачимо, що основними країнами-споживачами українського спирту були Німеччина, Великобританія, Туреччина. З 1909 по 1911 р. зростає частка Голландії, відповідно з 4,1 % до 4,9. Певна частина спирту вивозилася до Греції та Єгипту. Окрім дані є і про експорт горілки або як її називають певні джерела "вина хлібного очищеного". Вивіз із Росії та України горілки хлібної показано в табл. 5.

Таблиця 5. Експорт обробленого спирту (сорокавідсоткового) [1]

Роки	Тис. відер	Роки	Тис. відер
1902	1 782	1907	3 881
1903	1 701	1908	3 975
1904	2 586	1909	5 001
1905	3 529	1910	6 695
1906	3 896	1911	7 906
1902-1906	2 699	1907-1911	5 492

На кількість експорту спирту та горілочаних виробів у значній мірі впливало внутрішнє споживання населення імперії. Після зменшення внаслідок торгової кон'юнктури експорту зерна з України значна частина його перероблялася на горілочані вироби або шляхом технічної переробки на спирт. У 1884 р. в Росії було вироблено 33 млн відер безводного спирту [2, с. 12]. Однак із цієї кількості лише 2 млн відер вивозилася за кордон на

суму 5–6 млн крб. Решта 31 млн відер ішла для внутрішнього ринку [3, с. 156]. Таке зростання споживання спиртного призводило, за словами очевидця Г. Подоби, до різних "економічних розладів країни і до маси злочинів із щорічним числом засуджених до 20 тис. чол. в одних лише селян" [7, с. 11].

Огляд дає можливість зробити висновок про дієвість державної системи протекціонізму вітчизняної горілочаної промисловості, що було необхідною умовою її подальшого розвитку. Поза сумнівом, що певні успіхи експортної торгівлі знаходилися у тісному взаємозв'язку зі здійсненням вивізних премій, подальшим розвитком його організації і зменшенням формальностей при розрахунках.

1. Асенков С. Спирт и его экспорт из России. – СПб., 1914.
2. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1885. – № 7. – С. 397.
3. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1885. – № 8. – С. 478.
4. Вывоз товаров за границу за десятилетие 1900–1910 гг. – СПб., 1911.
5. Ганицкий В. Значение вывозных премий для экспорта русского спирта и необходимость их сохранения с точки зрения народно-хозяйственной // Хозяйство. – 1912. – № 21.
6. ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 1, спр. 81.
7. Подоба Г. Наше положение на международном рынке по торговле шерстью, хлебом, скотом. Доклад члена избранной императорским Вольным экономическим обществом комиссии для исследования причин застоя в хлебной торговле. – СПб., 1885.
8. Парменов И.С. Внешняя торговля Российской империи с главнейшими европейскими государствами в диаграммах и таблицах. – О., 1916. – С. 156.
9. Промышленность лет. – 1885. – № 10.
10. Хозяйство. – 1912. – № 21. – С. 7.

Надійшла до редколегії 24.01.06

Ю. Розмериця, асп.

ВНЕСОК ІСТОРИКІВ ДІАСПОРИ В РОЗВИТОК ДЕРЖАВНИЦЬКОГО НАПРЯМУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Висвітлено роль української діаспори у формуванні державницької концепції української історії, її реалізацію в українських вищих навчальних закладах на території Чехословаччини та Німеччини.

It is elucidated the role of Ukrainian Diaspora in formation of the state conception of Ukrainian Diaspora, its implementation in the Ukrainian high educational establishments on the territory of Czechoslovakia and Germany.

Після згасання Української революції зі встановленням радянського режиму, значна частина українських істориків опинилася в еміграції. Разом із представниками інших наук вони активно долучилися до створення українських наукових установ у Чехословаччині, Польщі, Австрії, Німеччині, Франції, Італії та інших країнах. За кордоном дослідження істориків-емігрантів у галузі державницького напрямку української історіографії розвивалися в основному в стінах Українського вільного університету (УВУ) та в Українському науковому інституті в Берліні (УНІ-Б). Головним осередком української історичної науки в еміграції став УВУ, засновниками якого були О. Колесса, М. Грушевський, Д. Антонович, С. Дністрянський та ін. Свою діяльність він розпочав у Відні, продовжував у Празі та у Мюнхені. На відкритті УВУ у Празі 23 жовтня 1921 р. у великому залі природничого інституту Карлового університету виступив перший ректор О. Колесса з доповіддю "Українсько-чеські взаємини від Х до XX ст.", якою започаткувалася актуальна проблема в українській історіографії – історія міжнародних зв'язків України [20, с. 3]. У травні 1923 р. науково-викладацький склад УВУ створив "Українське історично-філологічне товариство у Празі", яке стало головним осередком наукового опрацювання історії України й української історіографії. Провідну роль у ньому відігравали відомі історики державницького спрямування, зокрема В. Біднов, Д. Дорошенко, Б. Крупницький та ін.

Діяльність українських істориків еміграції міжвоєнних років, їх внесок у розвиток державницького напрямку української історіографії або замовчувалися, або спотворено висвітлювалися в радянській історіографії. Натомість у працях істориків діаспори Л. Винара, Д. Дорошенка, О. Оглоблина, Н. Полянської-Василенко знайшли відображення основні надбання діаспорної історіографії, її державницька спрямованість. Після проголошення незалежності України вийшла низка праць із цієї проблематики [1; 2; 13; 14; 15; 17; 19], автори яких осмислюють різні аспекти історіографічного процесу в українській діаспорі, у тому числі торкаються деяких аспектів державницького напрямку української історіографії. Однак ця тема така актуальна та об'ємна, що заслуговує подальшого опрацювання. У пропонованій статті ставиться завдання з урахуванням наявної літератури і на основі деяких маловідомих джерельних свідчень висвітлити становлення та розвиток державницької концепції історії України, показати місце і роль у цьому процесі провідних українських істориків, які перебували в міжвоєнний період в еміграції, підсумувати їх внесок у державницький напрям вітчизняної історіографії.

Уже з перших кроків діяльності Українського історико-філологічного товариства в Празі та розгортання історичних студій в УВУ лідируюче місце посів Д. Дорошенко, який прибув сюди в грудні 1920 р. на запрошення викладати в УВУ після його обрання професором Університету та чеського Карлового університету. Він зробив кілька доповідей на засіданнях товариства, зокрема: "Дмитро Бантиш-Каменський як історик України"; "Франтішек Палацький як історик і славянин"; "Україна й українська історія у світлі західно-європейської науки та письменства з половини XVII до кінця XVIII ст."; "Україна й українська

історія у світлі західноєвропейської науки та письменства в першій половині XIX ст."; "Історичні праці В.Б. Антоновича"; "До історії німецького права на старій Україні"; "Із науково-видавничої діяльності В. Рубана" та ін., у яких провідною ідеєю було державницьке бачення не тільки конкретно-історичного українського процесу, але й історіографічного. Тут Д. Дорошенко підготував і вирукував багато наукових та популярних досліджень: курси української історії (1921, 1923), монографії про Пантелеймона Куліша (1923), Миколу Костомарова (1924), акад. Миколу Сумцова (1925), В'ячеслава Липинського (1925). Обговорення доповідей і праць ученого дали поштовх розгортанню історичних студій в УВУ і впровадженню історичних дисциплін, насамперед історії України та української історіографії у навчальний процес, а також вихованню молодшої генерації професійних істориків.

Ключовою дисципліною, що викладалася для студентів філософічного факультету і в контексті якої проводилися наукові дослідження викладачів та студентів, був курс української історіографії, який започаткував Д. Дорошенко і читав його впродовж багатьох років. Він ліг в основу його ґрунтовної праці "Огляд української історіографії", у якому підкреслював, що "українська історіографія досі майже ніколи не була предметом університетських викладів. Причина тому – загальне становище української історичної науки, що довгий час не мала ні притулку в наукових інституціях, ні власних наукових органів, перебуваючи через те у великій залежності від чужої – російської або польської історичної науки і тільки недавно, в останні десятиліття почала відокремлюватися у самостійну наукову галузь" [3, с. 3].

Як історик-державник, Д. Дорошенко в першу чергу звернув увагу на творчість таких істориків як В. Антонович, П. Куліш, М. Костомаров. На його думку, вони мали неупереджене ставлення до козацьких гетьманів та їх старшин, яких історик вважав основною державотворчою силою України: "...Костомаров не бачив в історії козацького періоду на Україні ніякого державного стремління і всі змагання Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Мазепи пояснював або особистими мотивами честолюбства, або вузько-еґотичною політикою старшини, чиї, мовляв, інтереси заступали ці гетьмани... З монографій Костомарова випливає, що український народ не міг і не умів створити собі вільної державної організації кращої, як Запорізька Січ, а що така організація могла існувати лиш тимчасово, то не було іншого виходу, як піддатися Москві, хоч сам же Костомаров дуже підкреслює деспотичність і некультурність її ладу" [3, с. 102–103]. На цій основі Д. Дорошенко зробив висновок, що "з погляду ясності державної національної традиції історіософія Костомарова була кроком назад у порівнянні хоча б з "Історією Русів" [3, с. 103]. Подібні оцінки автор "Огляду..." дав й іншим історикам-народникам. Для прикладу, П. Куліш, на його переконання, "не виробив собі... ясного національно-державного ідеалу, ступивши назад навіть від тої концепції, яку давала стара наша історіографія..." На думку Д. Дорошенка, не вистачає "якогось суцільного націо-

нального почуття" й В. Антоновичу, – "почуття свого зв'язку з якоюсь певною традицією".

Д. Дорошенко багато сил та енергії віддав справі утворення та розвитку державницького напрямку української історіографії в інших закордонних інституціях, зокрема в Українському науковому інституті в Берліні. Під його керівництвом УНІ-Б перетворився у справжній центр українського державознавства, де працювали такі відомі вчені, як В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський та ін. Основні дослідження з державної історії України були зосереджені на кафедрі української державності, яку очолював В. Липинський протягом двох років, оскільки, у зв'язку з хворобою був змушений відмовитися від завідування, а кафедра була об'єднана з кафедрою української історії під керівництвом Д. Дорошенка. Крім звичайних членів кафедри – В. Липинського, Д. Дорошенка, В. Кучабського, Д. Оляничина, її надзвичайними членами були обрані проф. С. Томашівський, який проживав у Львові і В. Старосольський [18, с. 44]. Великий вплив на утвердження державницької концепції української історії мала праця В. Липинського "Україна на переломі", його публіцистичні твори, присвячені вузловим питанням державотворення. З нього брали приклад інші члени кафедри, зокрема Д. Оляничин, який вивчав історію відносин між Пруссією та Україною, В. Кучабський, котрий досліджував українську історію козацької доби. Члени кафедри читали лекції, присвячені різноманітним темам з історії української державності, зокрема "Теорії форм держави та уряду", "Монархічні традиції на Україні" (В. Липинський); "До питання про форми держави", "Б. Кистяківський і його ставлення до російської соціологічної думки" (В. Старосольський); "З матеріалів про німецько-українські політичні стосунки" (Д. Оляничин); "Епохи української історії" (В. Кучабський). Працівники кафедри публікували свої наукові праці в "Записках УНІ-Б", у різних журналах, що видавалися як у Галичині, так і за рубежом. І все ж найбільший внесок у розвиток державницького напрямку української історіографії в межах УНІ-Б зробив Д. Дорошенко. За словами Б. Крупницького, "коли В. Липинський був ідеологом державництва, коли С. Томашівський зробив спробу освітити нашу історію київського і галицько-волинського періодів з державницького шtanдпункту, то Д. Дорошенко приклав цю ідеологію до цілого процесу історії України" [8, с. IX]. Саме в Берліні було підготовлено цілу низку статей та історичних досліджень Д. Дорошенка, які стосувалися головним чином періоду державотворчих змагань: "Як було проголошено гетьманство в Києві 29 квітня 1918 року" (Канадійський українець. – 1927. – Ч. 51–52), "Київ в перших днях революції" (Український голос. – 1927. – Ч. 10), "Просвіти" на Великій Україні" (Календар "Просвіти" на 1928 рік Львів, 1927), "Гетманство на Україні; (по личным воспоминаниям и документам)" (Голос минувшого. – Париж, 1927. – Кн. 5), "З минулого. Відносини з Доном" (Бюлетень гетьманської управи. – 1929. – Ч. 1), "Організація збройних сил Української Держави" (Бюлетень гетьманської управи. – 1929. – Ч. 2), "Война й революція на Україні" (Революция и гражданская война на описаниях белогвардейцев. – М.; Л., 1930), "Церква і революція на Україні" (Січ. – 1931. – Ч. 1–4, 7–8).

Особливої уваги заслуговує підручник Д. Дорошенка "Нарис історії України", який побачив світ у 1932–1933 рр. Саме він став взірцем державницького трактування української історії, характерний для синтезу української історії, побудований на засадах державницького світогляду. В основу покладено історичну схему М. Грушевського: витоки української державної організації з осередком у Києві, розвиток і занепад Київської держави, доба Галицько-Волинської держави, панування Литви й Польщі на українських землях, постання української козацької дер-

жави, занепад українського життя й поділ українських земель між Росією й Австрією, національне відродження, змагання за відродження української держави. Ця схема української історії у дослідника наповнена новим державницьким змістом. Відштовхуючись від Нестора-літописця, через літописців литовсько-польської доби, козацьких літописців (С. Величка, Г. Грабянки, Самовидця та ін.) до автора "Истории Русов", Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, О. Мартоса, через збереження національно-історичної традиції у творах Т. Шевченка і М. Драгоманова до її відродження в працях В. Липинського та інших представників державницького напрямку української історіографії. Д. Дорошенко вважав, що внаслідок втрати останніх ознак української державності, занепаду української провідної верстви, відмови від національно-історичної традиції і впливу західно-європейського романтизму відбувається повстання і зміцнення народницького напрямку в 1830–1840-х рр. Боротьба державницького і народницького напрямів стала основною антитезою концепції української історіографії Д. Дорошенка. Учений розглядав історію українського народу як єдиний, суцільний і безперервний процес. Описуючи кожен із періодів систематично і послідовно, він подає не лише політичну історію, але і державний устрій, що відповідав даному часу, культуру, соціальні відносини, економічний розвиток. Історик намагався дати відповіді на питання: хто саме в конкретний історичний момент був насправді конструктивним елементом, будівничим тогочасної української державності і які чинники відігравали в цьому процесі суто руйнівну роль.

З метою глибшого розвитку державницького напрямку української історіографії в стінах Українського наукового інституту в Берліні в 1928–1931 рр. працювало Українське академічне товариство – науковий гурток молодих українських учених і студентів, які займалися дослідженням питань українського державництва. Його керівниками були доктори наук В. Кучабський та Д. Оляничин – відомі представники державницького напрямку української історіографії. У складі товариства були молоді українці-вчені та студенти, що здобували знання в інституті, а тут продовжували займатися науковими студіями. На засіданнях Товариства зачитувалися наукові доповіді та реферати з державницької проблематики: "Українство в світлі демократично-соціалістичної та гетьманської ідеології" (Д. Оляничин); "Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом" (В. Кучабський); "Становлення нації" (М. Демкович-Добрянський та ін.). Великим авторитетом серед молодих гуртківців користувався В. Кучабський – вихованець Львівського університету, учень В. Липинського, один з провідників державницького напрямку української історіографії. У своїй концепції української держави він проводив думку про те, що всі держави, хоча й мають багато спільного, відрізняються між собою традиціями, культурою, історичними долями [10, с. 14–16]. Цю ідею вчений називав "позитивним мілітаризмом". У статті "Значення ідей В'ячеслава Липинського" історик зауважував, що помиляється той, хто думає, що для опанування історіософії вченого досить усунути собі необхідність боротьби за встановлення української монархії" [11, с. 10].

В. Кучабський вказував на особливу роль у заснуванні монархічної держави провідної верстви суспільства – людей військового духу й організації. Слідом за С. Томашівським він твердив, що необхідною умовою створення реальної державної концепції України є державотворча національна ідея. Поняття "нація" вчений характеризував як "психічний стан своєрідного національного комплексу почувань, національного світогляду і бажань, на яких засновується всебічно творче змагання даної суспільності" [12, с. 16–19, 35, 37]. Українську

державу, на його думку, може створити не етнічне об'єднання українців у межах чужої держави, а формування дійсного психічного складу нації в якомусь одному певному місці її згуртування. Тобто для початку потрібен своєрідний "український П'ємонт", яким може бути Галичина, Київщина або навіть Кубань і який зможе, так само як колись П'ємонт в Італії, організувати решту України на визвольну боротьбу.

У 1931 р. Д. Дорошенко передав свої повноваження в УНІ-Б Івану Мірчуку, що спричинило кризу і негативно відбилися на науковій діяльності. У цей період прерогативу набуває "практична політика" [16; 12], що, безсумнівно, позначилося й на становищі Українського наукового інституту в Берліні, який задумувався, засновувався і функціонував як один з об'єднаних осередків гетьманського руху [9, с. 162–163]. З 1933 р. деякі співробітники Українського наукового інституту в Берліні почали схилитися до політики Гітлера в "східноєвропейському питанні". В умовах нацистського режиму небезпечно було займатися наукою, а тим більше українською. Український науковий інститут працював до 1945 р. У 30-ті рр. осередки української історичної науки за кордоном залишилися в Чехословаччині та Польщі. Самоліквідація українського соціологічного інституту у зв'язку з поверненням М. Грушевського в 1924 р. на Україну, політична переорієнтація УНІ-Б на початку 30-х рр. поставили Прагу в стан провідного захисника української історичної думки в еміграції.

Після повернення до Варшави Д. Дорошенко продовжив наукову діяльність. У 1938 р. вийшла його праця "Мазепа в історичній літературі і в житті" [4], де характеризуються твори українських та іноземних істориків про життя і діяльність І. Мазепи. На думку вченого, В. Липинський і М. Грушевський канонізували в українській історіографії оцінку І. Мазепи як патріота. Цінним було дослідження Д. Дорошенка, присвячене Т. Шевченку, надруковане у Празі в 1940 р. та монографія "Тарас Шевченко. Його життя і твори" (Відень, 1942) [5]. У зазначених працях історик відносить поета до ідеологів державницького напрямку й акцентує увагу на дійсних засадах Шевченкового бачення української історії.

Помітну роль у розвитку українського державознавства відіграв С. Дністрянський. Обіймаючи посаду ректора УВУ в 1922 р., він виголосив інаугураційну промову на тему "Нова держава", у якій говорилося, що ключовим складником сучасної держави мав би бути народ з його невід'ємним правом на самовизначення: "Лінія майбутніх подій може ще не раз зломитися, але ідея ясна, нестримна, нова, оновлена держава мусить признати самовизначення народів та відкинути анексії, що противляться цьому визначенню" [6, с. 14]. Черговим, невіддільним елементом нової держави мало б стати право, причому "сам народ, мусить бути творцем права в усіх суспільних зв'язках" [6, с. 20]. У цій же роботі поновому висвітлювалося поняття рівності у державі. "Силу" держави науковець вбачав у прадавніх світосприйняттях – "порядок" та "організація".

С. Дністрянський відзначав колосальний внесок України в історію права. Посилаючись на багаточисленні приклади, він обґрунтував, що Київська Русь мала природу розвиненої європейської держави, а Україна XVII–XVIII ст. була першою національною державою, яка для протиборства із зовнішніми противниками об'єднала український народ. Взаємозв'язок права і держави був однією з головних тем наукових творів С. Дністрянського. У 1925 р. дослідник видав вичерпне дослідження на тему – "Погляд на теорію права та держави" [21, с. 1–63], у якому давалася докладна характеристика літератури з даної проблеми. На його думку, фундаментом нової держави були ідеї, проголошені французькою революцією, такі як: ідея свободи людини та ідея суверенності

народу. Також С. Дністрянський опрацював дві категорії права і держави – філософську та правничу, у межах кінця XVIII і першої чверті XX ст. Підрозділ першого розділу було приурочено матеріалістичній теорії Маркса та Енгельса, у другому розділі розглядалася теорія В. Леніна, що спиралася на диктатуру пролетаріату. Обидві теорії були піддані жорсткій критиці. У висновку до свого дослідження С. Дністрянський написав: "Еволюційний розвиток ідеї в тому напрямі, що нація, маючи своїх людей і свою територію, змагає до того, щоб своїй питомій культурі відкрити шлях до "цивілізації", значить, до того, щоб на своїй національній території витворити питому державну організацію" [21, с. 62].

Серед талановитих істориків державницького спрямування, які працювали в УВУ, виділялася постать Бориса Крупницького (1894–1956). Його погляди на історію української державності концентровано відображені в підсумковому дослідженні "Гетьман Данило Апостол і його доба", яке побачило світ у 1948 р. У ньому вперше в українській історіографії ґрунтовно розкривалася державницька діяльність гетьмана Данила Апостола. Б. Крупницький один з перших, хто опублікував курс історії України в Німеччині, що видержав два видання в Ляйпцигу (1939, 1943).

Винятковий внесок у розвиток української історичної думки державницького спрямування, що також перебувала в еміграції, внесла наступна плеяда істориків-державників – І. Крип'якевич, С. Томашівський, І. Кривецький та інші представники історичної школи М. Грушевського. Зокрема, перебуваючи на еміграції, І. Крип'якевич продовжував досліджувати історію українського козацтва та опублікував "Студії над державою Б. Хмельницького" (1925–1931), чим підтвердив свій статус українського історика-державника. Інший представник державницького напрямку С. Томашівський у 1921–1925 рр. жив у Берліні, згодом повернувся до Львова, де очолив редакцію часопису "Політика", а з 1928 р. був доцентом історії України Краківського університету. Після видання праці "Українська історія: нарис І. Стародавні і середні віки", "Бісмарк і Україна" вчений сконцентровується на дослідженні історії Української церкви, визнаючи, що церква – є берегинею національної і державницької свідомості українського народу.

Діяльність осередків історичної науки і центрів українознавства міжвоєнних років у Західній Україні та діаспорі забезпечила збереження і примноження надбань національно-державницького напрямку української історіографії у протистоянні офіційній радянській історичній думці, з якої вихолощувалося все, що засвідчувало історичне право українців на власну державу [7, с. 291].

Таким чином, українські історики опинившись після поразки Української революції в еміграції, гідно розвинули, збагатили й утвердили національно-державницький напрям української історіографії. Найяскравішими його постатями були Д. Дорошенко, В. Липинський, С. Дністрянський, В. Кучабський, Б. Крупницький, С. Томашівський та ін. Творча спадщина цього напрямку відіграла велику роль у створенні наукової історії України всупереч фальсифікаціям, спотворенням радянською історіографією.

1. Бурім Д. Науково-організаційна та викладацька діяльність Д. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні // 36. наук. праць вчених із еміграції. – 1997. – Т. 2. 2. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині. – К., 1994. 3. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. 4. Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і житті // Мазепа. 36. – Варшава, 1938. 5. Дорошенко Д. Тарас Шевченко. Його життя й твори. – Відень, 1942. 6. Дністрянський С. Нова держава. Відень – Прага – Львів // Український скиталець, 1923. 7. Калакура Я. С. Українська історіографія. – К., 2004. 8. Крупницький Б. 40-ліття літературно-наукової діяльності Д. І. Дорошенка // Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. 9. Коваль Б. Павло Скоропадський та гетьманський рух в еміграції // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського

(1873–1945). – К., 1993. 10. Кучабський В. Зміна поглядів на політику як науку // Політика. – 1925. – Ч. 1. 11. Кучабський В. Значення ідей В'ячеслава Липинського. – Л., 1931. 12. Кучабський В. Більшовизм і сучасне завдання українського заходу. – Л., 1925. 13. Подільник М. Український вільний університет у Празі // За вільну Україну. – 1992. – 21 трав. 14. Потулицький А., Сидорчук Т. Український вільний університет у Відні // Українська діаспора. – 1993. – № 3. 15. Присяжний М. Університет між двома епохами, або Вітальне слово на честь 70-річчя унікальної української інституції в Мюнхені // За вільну Україну. – 1991. – 6 груд. 16. Святочне зібрання клубу гетьманців в Берліні, присвячене десяти-

роковинам 29 грудня // Бюлетень гетьманської управи. – 1931. – Ч. 12. 17. Степовик Д. УВУ без ярликів // Літ. Україна. – 1991. – 17 жовт. 18. Український науковий інститут в Берліні // Тризуб. – 1927. – Ч. 31. 19. Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехословаччині між двома війнами // Українська культура : Лекції / За ред. Дмитра Антоновича. – К., 1993. 20. Український вільний університет в Празі, в роках 1921–1926. – Прага, 1927. 21. Ювілейний збірник НТШ в п'ятдесятиліття його заснування 1873–1923. – Л., 1925.

Надійшла до редколегії 30.01.06

І. Севастьянова, асп.

БУРХАРД КРИСТОФ ФОН МІНІХ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

На основі спогадів сучасників розкрито основні етапи життя та діяльності відомого військового і державного діяча Б. Мініха.

On the base of memories of contemporaries is discovered the main stages of the life and activity of the famous political and military figure B. Minih.

Військовий і державний діяч, генерал-фельдмаршал Бурхард Крістоф фон Мініх був яскравою і суперечливою постаттю російської історії XVIII ст. У його діяльності відбувалися злети й падіння, а політична кар'єра розвивалася надзвичайно стрімко.

У даній статті зроблено спробу розкрити оцінки життя і діяльності Б. Мініха сучасниками. Постать Б. Мініха широко висвітлювалася у працях сучасників. Про нього писали полковник гвардії і генерал-майор пруської служби Христофор Герман фон Манштейн, військовий діяч Петро Іванович Панін, невідомий автор "Замечаний на Записки о России генерала Манштейна", дружина дипломатичного представника Великобританії в Росії леді Рондо і його син – Іоганн Ернст Мініх. На увагу заслуговує також власна оцінка Б. Мініха.

Бурхард Крістоф фон Мініх народився 5 травня 1683 р. у данському місті Ольденбург. Е. Мініх розповідав, що батько отримав військово-технічну освіту. У 1701–1716 рр. він був на гессен-дармштадтській і гессен-кассельській службі, воював у Франції, Італії та Нідерландах. Після повернення із французького полону займався будівництвом каналу в Гессен-Касселі. У 1716 р. він вступив на польсько-саксонську службу. Згодом неприємні відносини з графом Флемінгом змусили Б. Мініха шукати іншого патрона. Петро І оцінив його здібності і запросив у Росію. Б. Мініха відзначали, як здібного і хороброго офіцера, знавця інженерної справи. Він користувався повагою і довірою принца Євгенія Савойського, герцога Марльбурзького, короля шведського Фрідріха I і короля польського Августа II [4, с. 82–86].

Е. Мініх розповів, що в 1721 р. батько прибув до Росії. Петро І доручив Б. Мініху накреслити план для укріплення Кронштадта, оглянути Ризьку фортецю і надав патент на чин генерал-майора зі старшинством одного року. У 1722 р. він отримав звання генерал-лейтенанта і вирушив на будівництво Ладозького каналу [4, с. 86].

За словами Е. Мініха, батько відзначився в період правління Катерини I і Петра II. Катерина I нагородила Б. Мініха орденом Олександра Невського і надала чин генерал-аншефа, а Петро II – титул графа і посаду генерал-губернатора Петербурга, Інгерманляндії, Карелії і Фінляндії. Також він неодноразово отримував значні грошові суми і маєтності [4, с. 92–95].

Здібності Б. Мініха особливо проявилися під час правління Анни Іоанівни. Він сам високо оцінив свою роль у даний період, зазначаючи, що імператриця користувалася його порадами у важливих державних питаннях, як-то ведення російсько-польської і російсько-турецьких воєн, перенесла двір і вищі органи державного управління з Москви до Санкт-Петербурга, створила Кабінет міністрів. Б. Мініх активно займався військовими справами. Зокрема, склав нові штати для армії,

створив Кадетський корпус, кірасирські полки та інженерні війська [3, с. 49–50]. Такої ж думки й Е. Мініх.

Х. Манштейн називає головними особами в Росії в період правління Анни Іоанівни Е. Бірона, А. Остермана і Б. Мініха. Він вважає Б. Мініха талановитим керівником військових відомств, гідним посади президента Військової колегії і чину фельдмаршала. Анна Іоанівна зробила гарний вибір, адже завдяки старанням Б. Мініха російська армія стала дисциплінованою та впорядкованою. Позитивно Х. Манштейн оцінює запровадження Б. Мініхом Кадетського корпусу, нового військового штату і збільшення платні російським офіцерам. Проте сумнівним заходом Б. Мініха було створення трьох кірасирських полків, адже на їх утримання потрібно багато грошей, а держава так і не скористалася ними [2, с. 41–43, 46].

Х. Манштейн показав Б. Мініха здібним інженером під час будівництва Ладозького каналу. Канал так і не був би збудований, якби не Б. Мініх, а Петро І й Анна Іоанівна були надзвичайно задоволені його роботою [2, с. 45–46]. Також ж думки й автор "Замечаний на Записки о России генерала Манштейна" [1, с. 479–480]. Б. Мініх писав, що Петро І високо оцінив його роботу з будівництва Ладозького каналу, особисто подякував і наказав Сенату виконувати всі його розпорядження [3, с. 39–40, 44].

Х. Манштейн показав честолюбство і схильність Б. Мініха до інтриг. Останній користувався довірою і підтримкою Е. Бірона, але його метою було стати на чолі держави і потрапити до Кабінету міністрів. Цим він зачепив інтереси А. Остермана і К. Левенвольде. Вони переконали Е. Бірона в тому, що Б. Мініх хоче залучитися довірою Анни Іоанівни і розправитися зі своїми супротивниками, починаючи з обер-камергера. Тоді Е. Бірон влаштував так, що Б. Мініх змушений був переїхати зі свого будинку поблизу Зимового палацу до іншого, на протилежному боці річки Неви. Оцінивши наслідки конфлікту з владним фаворитом, Б. Мініх зробив все можливе, щоб якнайшвидше його владнати. Проте з того часу Е. Бірон й А. Остерман стали побоюватися Б. Мініха, а останній у свою чергу побоювався їх [2, с. 46–47].

Автор "Замечаний на Записки о России генерала Манштейна" дещо не так зобразив ці події. Б. Мініх займав високі державні посади, що викликало заздрощі придворних. Конфлікт Б. Мініха з Е. Біроном відбувся через те, що Б. Мініх запропонував підтримати прагнення Франції обрати королем Польщі Станіслава Ліщинського, а Е. Бірон хотів, щоб королем був Август III. Головним же ворогом Б. Мініха був К. Левенвольде, незадоволений його перетвореннями в Ізмайловському полку. Б. Мініха попросили звільнити будинок поблизу палацу, а він припинив їздити на засідання Кабінету міністрів [1, с. 425–426].

У період російсько-польської і російсько-турецьких воєн Б. Мініх був головнокомандуючим російськими військами. Він зобразив ці події як нескінченний ряд блискучих перемог. Капітулював Гданськ й Август III став королем Польщі, трічі спустошений Крим, захоплені головні його форпости – Очаків, Азов, Кінбурн, Бахчисарай, Яси, перемога під Ставучанами. На його думку, війна 1735–1739 рр. була однією найславетніших в історії Росії, яка далеко проникла у володіння Туреччини і ніскільки не позначилася на фінансах держави. Лише підписання невдалого Белградського миру зупинило швидкі перемоги російських військ. Немає жодного слова про поразки чи невдачі [3, с. 51–53, 56]. Досить схожий опис подій і в Е. Мініха, який показав батька видатним полководцем [4, с. 122–138, 140, 144–149].

П. Панін про події російсько-турецької війни 1735–1739 рр. говорив з великим розчаруванням. Щороку чисельна російська армія з величезним обозом вирушала в Крим. Армія йшла маршем у формі каре, що робило її малорухливою. Турецька армія не вступала в генеральну битву, але активно виснажувала російську постійними нападами. Російські війська захоплювали фортеці випадково, як Очаків, чи повністю залишені жителями, як Бахчисарай, і залишали там свої гарнізони. Під час маршів гинула значна частина солдатів і офіцерів через недоїдання, втому, спеку і хвороби. Також гинула худоба і псувалося військовоє спорядження. Така розладнана армія поверталася в Україну, за зимовий період відновлювала свій потенціал і знову виступала в похід [5, с. 257–274]. Досить схожий опис війни 1735–1739 рр. подав Х. Манштейн [2, с. 73–142].

Х. Манштейн розповідав, що в день святкування підписання Белградського миру Б. Мініх отримав давно очікуване і бажане звання підполковника гвардії Преображенського полку. Проте згодом герцог Курляндський пошкодував про це призначення [2, с. 159].

Після закінчення російсько-турецької війни, Б. Мініх продовжував займатися військовими справами. Х. Манштейн розповідав, що Б. Мініх виступив проти указу, за яким кожен дворянин, що відслужив двадцять років у армії, міг просити звільнення. Згодом указ було скасовано і це викликало значне незадоволення дворянства. У період підготовки Росії до війни зі Швецією Б. Мініх оглянув укріплення Кронштадту, Выборгу, Кексгольму, Шліссельбургу і кордони Фінляндії. Він мав нараду з адміралами про можливі військові дії флоту у разі російсько-шведського конфлікту [2, с. 160, 163–164].

17 жовтня 1740 р. померла Анна Іоанівна. Вона призначила своїм наступником малолітнього внука Іоанна Антоновича, а регентом став Е. Бірон. Б. Мініх не згадував про свою участь у проголошенні Е. Бірона регентом. За його словами, ініціаторами цієї справи був сам Е. Бірон, А. Остерман і О. Черкаський із корисливих міркувань [3, с. 57].

Х. Манштейн вважав Б. Мініха головною фігурою у проголошенні Е. Бірона регентом. За цю послугу Б. Мініх сподівався отримати все, що побажає й Е. Бірон буде носити титул, а влада регента належатиме йому. Автор "Замечаний на Записки о России генерала Манштейна" ініціаторами назвав О. Черкаського, М. Бестужева й А. Остермана. Б. Мініх зрозумів, що будь-яка протидія марна, погодився і як "чесна людина" був у скрутному становищі [1, с. 435–438]. Такої ж думки й Е. Мініх [4, с. 157–159].

Х. Манштейн говорив, що Б. Мініх хотів отримати чин генералісимуса, титул господаря Молдавії і герцога України. Проте Е. Бірон добре знав і побоювався Б. Мініха, тому й не виконав жодного його прохання [2, с. 167]. Невідомий автор вважав ці твердження Х. Манштейна безпідставними і вигаданими. На його думку, у період регентства Е. Бірона Б. Мініх лише хотів, щоб держава сплатила його борги [1, с. 458].

У ніч з 18 на 19 листопада 1741 р. Б. Мініх здійснив переворот. Х. Манштейн надзвичайно яскраво описав ці події. Б. Мініх побачив марність своїх сподівань і вирішив діяти інакше. Він отримав згоду принцеси Анни Леопольдівни на арешт за слушної нагоди Е. Бірона. Проте відносини між Б. Мініхом і Е. Біроном були досить теплими. Вони часто вечеряли разом, радилися у різних державних питаннях. Напередодні перевороту Б. Мініх і Е. Бірон допізна вечеряли і говорили про різні справи. Герцог був стурбований і задумливий, часто змінював тему розмови. Е. Бірон запитав Б. Мініха, чи не робив він під час походів яких-небудь важливих справ вночі. Це несподіване запитання стурбувало Б. Мініха. Він відповів, що не пригадує, але вважає за необхідне користуватися всіма сприятливими обставинами. Вони розійшлися об одинадцятій годині вечора, а вже о другій годині ночі Б. Мініх із Х. Манштейном поїхали до Зимового палацу, де перебував Іоанн Антонович і його батьки. Принцеса Анна Леопольдівна коротко розповіла Б. Мініху, Х. Манштейну і гвардійцям Преображенського полку про образи регента і наказала арештувати його. Усі підтримали цю пропозицію і рушили до Літнього палацу, де жив Е. Бірон. Сонному герцогу надавали стусанів й арештували. Тієї ж ночі арештували Густава і Карла Біронів, М. Бестужева й інших прихильників регента. Родину Е. Бірона ув'язнили в Шліссельбурзькій фортеці, а решту – в інших в'язницях. На думку Х. Манштейна, простіше було б арештувати Е. Бірона вдень, коли він відвідував принцесу Анну Леопольдівну. Однак Б. Мініх полюбляв, щоб усе відбувалося з деяким блиском, тому й обрав найскладніший спосіб [2, с. 167–172].

Опис перевороту Б. Мініха в автора "Замечаний на Записки о России генерала Манштейна" досить схожий, але оцінка зовсім інша. Він вважав, що Б. Мініх здійснив переворот, керуючись любов'ю до батьківщини, прагненням припинити страждання народу і побоюванням можливого переслідування з боку регента [1, с. 455–458].

Б. Мініх про переворот 1741 р. розповідав коротко: "регентство тривало всього двадцять днів з 18 жовтня по 7 листопада, коли Бірон був арештований і на наступний день відправлений в Шліссельбург, а звідти в Пелім, у Сибір, місце його ув'язнення". Про свою участь у перевороті він взагалі не згадував [3, с. 63].

На думку Х. Манштейна, Б. Мініх здійснив переворот з метою захопити владу в державі. Це йому не вдалося. Анна Леопольдівна надала чин генералісимуса принцу Антону-Ульріху, а не Б. Мініху. Тоді Б. Мініх надав собі посаду першого міністра, яку обіймав А. Остерман. Останній вирішив поквитатися з Б. Мініхом, надмірне честолюбство якого допомогло йому у цій справі. Складаючи указ про призначення Антона-Ульріха генералісимусом, Б. Мініх додав слова, що хоча він і більше заслуговує на це звання, але відмовляється від нього на користь принца. Б. Мініх також не дотримувався відповідної письмової форми листування і не радився з Антоном-Ульріхом у важливих військових питаннях. За це він отримав догану від Анни Леопольдівни, яку сприйняв як образ. Також Анна Леопольдівна розділила повноваження членів Кабінету міністрів: А. Остерман займався зовнішньою політикою, М. Головін – внутрішньою, а Б. Мініх – лише військовими питаннями. Це рішення обурило Б. Мініха і він попросив відставки, якщо йому не повернуть попередню посаду. За словами Х. Манштейна, Б. Мініх сподівався, що йому підуть на поступки. Анна Леопольдівна задовольнила прохання Б. Мініха, і йому не залишалося нічого іншого, як зробити задоволений вигляд. Відставці Б. Мініха також сприяв донос Е. Бірона, який називав Б. Мініха ініціатором проголошення його регентом і радив Анні Леопольдівні остерігатися його. Б. Мініху також зашкодило те, що він виступив за укладання союзного договору між Росією і

Прусією, отримавши щедрі подарунки від Фрідріха-Вільгельма. Х. Манштейн розповідав, що у березні 1741 р. Б. Мініха віддалили від двору. Йому надали щорічну пенсію у розмірі 15 тис. руб. Він також володів значними маєтками в Прусії і Росії і мав 70 тис. руб. щорічних прибутків [2, с. 173–176].

Невідомий автор по-іншому зобразив ці події. Анна Леопольдівна за допомоги у здійсненні перевороту надала Б. Мініху посаду першого міністра і 100 тис. руб., його брату – 20 тис. руб., а сину – посаду обер-гофмейстера. Б. Мініх хоча й претендував на чин генералісімуса, але не просив про це Анну Леопольдівну за наполяганням сина. Між Б. Мініхом і принцом Антоном-Ульріхом була суперечка стосовно форми листування, але Б. Мініх пішов на поступки. Невідомий автор відкинув думку про те, що Б. Мініха усунули від влади через конфлікт з А. Остерманом, свідчення Е. Бірона або сумнівний страх Анни Леопольдівни. На його думку, головними причинами була протидія Б. Мініха укладанню російсько-австрійського союзу й образа принца за те, що не він, а Б. Мініх усунув від влади Е. Бірона. Б. Мініх був задоволений звільненням зі служби, а Анна Леопольдівна залишалася прихильною до нього [1, с. 458–463, 465–467].

Безперечно, Б. Мініх претендував на чин генералісімуса і був незадоволений тим, що його отримав Антон-Ульріх. Б. Мініх про свою роль у період правління Анни Леопольдівни говорив так: "генерала графа Мініха Анна Леопольдівна призначила головою Ради і першим міністром". Причиною своєї відставки він вважав протидію укладанню російсько-австрійського союзу, який був згубним для Росії. Анна Леопольдівна була незадоволена такою позицією Б. Мініха і він попросив відставки. Велика княжна виконала його прохання, надала пенсію у розмірі 15 тис. руб. і почесну варту від Преображенського полку [3, с. 64, 66–67].

25 листопада 1741 р. Єлизавета Петрівна здійснила переворот. Х. Манштейн розповідав, що Б. Мініха і членів його родини арештували, а майно конфіскували. Б. Мініха засудили до четвертування, яке замінили застреленням до Сибіру. За словами Х. Манштейна, він переніс нещастя з мужністю [2, с. 197, 200]. Невідомий автор говорить, що Єлизавета Петрівна здійснила переворот за прикладом Б. Мініха й успішним він був тільки тому, що він був усунутий від державних справ. На його думку, нова імператриця повелася з Б. Мініхом надто жорстоко, відібравши у сім'ї все майно і переслідуючи сина Б. Мініха [1, с. 471, 482–483].

Б. Мініх переворот Єлизавети Петрівни описав дуже лаконічно, а про свою долю сказав: "в ту ж ніч вона наказала арештувати мене, мого сина, графа Остермана... і всіх нас відправили в фортецю (Шліссельбурзьку – С.І.)" [3, с. 68–70].

За словами Х. Манштейна й автора "Замечаний на Записки о России генерала Манштейна", у період заслання Б. Мініх складав і надсилав Сенату проекти облаштування губерній Росії, навчав геометрії й інженерної справи дітей місцевих жителів, погрожував сибірським чиновникам доносами і займався фізичною працею [1, с. 480–481; 2, с. 201].

За наказом Петра III, у 1762 р. Б. Мініх повернувся із заслання. Імператор призначив його членом Імператорської ради, сибірським губернатором і головним директором Ладозького і Кронштадського каналів. Проте 28 червня 1762 р. відбувся переворот й імператрицею стала Катерина II. Вона залишила Б. Мініха на посаді головного директора Ладозького і Кронштадського каналів і доручила завершити будівництво Балтійського порту. Б. Мініх працював до останніх місяців свого життя. Помер він 16 жовтня 1767 р [6, с. 108–111].

Б. Мініх не розповідав про роки, проведені в заслання. Він був дуже гарної думки про Петра III. Із вдячністю говорив, що Петро III повернув свободу йому і членам родини, призначив членом Імператорської ради. Б. Мініх не згадував про переворот Катерини II і свою участь в опорі Петра III [3, с. 74, 76].

У Х. Манштейна, автора "Замечаний на Записки о России генерала Манштейна" і леді Рондо є дуже змістовні узагальнені характеристики Б. Мініха.

За словами Х. Манштейна, Б. Мініх поєднував у собі протилежні людські якості. Він був ввічливим і любив людей, але в той же час – грубим і жорстоким. Він був і щедрим, і скупим. Він був гордою людиною, але робив інколи й підлі вчинки. Гордість була головною його вадою, а честолюбство не мало меж, і щоб задовольнити його, він жертвував усім. Він ставив вище всього власні інтереси, найкращими людьми для нього були підлабузники. Б. Мініх був геніальною людиною, одним із кращих інженерів століття, чудовим воєначальником, але нерідко занадто відважним у своїх діях. Він не знав, що таке неможливе, оскільки все, що не робив, найскладніше, йому вдавалося. На думку Х. Манштейна, Б. Мініх не мав відповідних здібностей для того, щоб бути міністром, але не пропускав жодного випадку, щоб потрапити в члени міністерств. Це було причиною його нещастя [2, с. 200–201].

Автор "Замечаний на Записки о России генерала Манштейна" повністю не погоджувався з характеристикою Б. Мініха, що її подав Х. Манштейн. За його словами, Б. Мініх був запальним, але справедливим, умів користуватися сприятливими обставинами і догоджати "временщикам". Він поважав правосуддя і чесноти, мужність і військові здібності. Б. Мініх не був підлабузником і грубіяном, не брав хабарів. Він любив слухати про себе похвалу, був честолюбним, знав собі ціну, але не був надміру гордим. На думку автора, Б. Мініх був одним із кращих інженерів і полководців свого століття. Він користувався повагою і довірою п'яти різних правителів, які надавали йому високі посади і почесні нагороди [1, с. 476–477, 480].

Цікавим є опис Б. Мініха у листі леді Рондо від 1735 р. На її думку, Б. Мініх досить привабливий чоловік із красивим обличчям, високий і стрункий. Він має м'які і вишукані рухи, гарно танцює, один із найгалантніших кавалерів при дворі Анни Іоаннівни. Леді Рондо говорила, що як солдат, він винахідливий і швидкий, але багатьох приносить у жертву свого честолюбства. Про Б.К. Мініха вона сказала словами поета:

"Ему не доверяй, он от природы лжив,
Жесток, хитер, коварен, переменчив" [7, с. 225–226].

Отже, сучасники оцінювали життя і діяльність Б. Мініха по-різному. Одні відверто захоплювалися ним, а інші – досить жорстоко критикували. Незаперечним є те, що Б. Мініх для свого часу був здібним інженером і військовим адміністратором, досить талановитим полководцем, мав складний характер і прожив багате на події життя.

1. Замечания на "Записки о России генерала Манштейна" (автор неизвестен) // Перевороты и войны / Христофор Манштейн. Бурхард Миних. Эрнст Миних. Неизвестный автор. – М., 1997. 2. *Манштейн Х.* Записки о России // Перевороты и войны / Христофор Манштейн. Бурхард Миних. Эрнст Миних. Неизвестный автор. – М., 1997. 3. *Миних Б.* Очерк дающий представление об образе правления Российской империи // Перевороты и войны / Христофор Манштейн. Бурхард Миних. Эрнст Миних. Неизвестный автор. – М., 1997. 4. *Миних Э.* Записки // Безвременье и временщики: Воспоминания об "эпохе дворцовых переворотов" (1720-е – 1760-е годы) / Е. Анисимова. – М., 1991. 5. *Панин П.И.* Записка о том, сколько я памятую о крымских и турецких походах // Русский архив. – 1878. – Кн. I. 6. *Полевой Н.* Русские полководцы, или жизнь и подвиги российских полководцев от времен императора Петра Великого до царствования императора Николая I. – СПб. – 1845. 7. *Рондо.* Письма дамы, прожившей несколько лет в России к ее приятельнице в Англию // Безвременье и временщики: Воспоминания об "эпохе дворцовых переворотов" (1720–1760-е годы) / Е. Анисимова. – М., 1991.

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Висвітлено основні етапи становлення суспільно-політичних поглядів Олеса Гончара, еволюцію його громадської позиції. The article deals with main periods of formation of Oles Honchars social and political views, evolution his public position.

Українська творча інтелігенція завжди виступала провідною силою та основою національно-культурного відродження. В умовах 70-літнього існування тоталітарного радянського режиму з її середовища виходили ідеї, що не завжди збігалися з офіційною марксистсько-ленінською ідеологією. Метою комуністичної влади було будь-якими методами поставити інтелігенцію на службу тоталітарній системі. Традиційна радянська політика щодо творчої еліти передбачала нещадну розправу з тими, хто не бажав співпрацювати з політичною системою. Результатом такого розвитку стосунків між державою та інтелігенцією стало виникнення інакомислення, з одного боку, й одержавлення творчої інтелігенції – з іншого. За таких обставин багатьом національно свідомим діячам культури й мистецтва доводилося працювати у внутрішній боротьбі із собою: діючи за існуючими вимогами й догмами, залишатися національно свідомими патріотами.

Трагізм долі письменника-патріота, громадського лідера й культурного діяча в умовах тоталітарного режиму яскраво простежується на прикладі Олеса Терентійовича Гончара. Офіційна радянська ідеологія доклала чимало зусиль до того, що у свідомості уже кількох поколінь його образ асоціюється з втіленням "ідей радянського патріотизму", а сам письменник сприймається як "співець визвольної місії Радянської Армії в країнах Європи". Розуміючи силу його таланту й авторитет у суспільстві, влада намагалася використати й поставити митця на службу радянській системі. Саме тому він мав найвищі офіційні премії та нагороди, ордени, був народним депутатом УРСР і СРСР, членом ЦК КПУ.

Мета даного дослідження полягає у висвітленні основних етапів формування світогляду О. Гончара, становлення його не як митця, а як суспільно-політичного діяча. Деякі аспекти цієї проблеми знайшли своє відображення на сторінках праць О. Бабишкіна [1], О. Килимника [13], М. Малиновської [15], І. Семенчука [18], В. Ковалю [14], А. Погрібного [8], В. Галич [2], М. Зобенко [12] тощо. Зазначена стаття є спробою комплексного аналізу процесу формування світогляду митця.

Олесь Терентійович народився 3 квітня 1918 р. в містечку Ломівка на околиці Дніпропетровська. Однак офіційним місцем його народження вважається слобода Суха Козельщанського р-ну на Полтавщині. У відповідь на такі суперечливі дані Олесь Гончар у найбільш ранній автобіографії зазначає: "Народився я в Дніпропетровську (а не в Сухій) на теперішній вулиці Куйбишева, тоді це ще було майже село. І народився, певне, не 3 квітня, а десь біля Трійці, бо Шура-сестра каже, що бігала мене шукати в картоплі (де мене й знайшли) і картопля була вже велика. Отже, метрики, видно, вже пізніше тато зробили за могороч по Шуриних (бо вона народилася 4 квітня)" [9, с. 232].

Батько майбутнього письменника – Терентій Сидорович Біліченко – воював на фронтах першої світової війни, у 1917 р. повернувся в ореолі слави, Георгіївським кавалером. Мати – Тетяна Гаврилівна Гончар, з дитинства наймитувала в Ломівці, куди її дев'ятирічною привіз дід, отримавши наперед гроші за її роботу. Тут батьки майбутнього письменника познайомилися, одружилися, дочекалися дітей. 26 грудня 1920 р., підірвавшись на будівництві нового будинку, помирає мати, залишивши сиротами Олександра та його старшу сестру [12, с. 22]. Через півроку батько одружився вдруге, але малого Олександра забра-

ла виховувати бабуся. Хлопчик ріс на батьківщині матері у слободі Суха на Полтавщині.

Із цього часу бабуся стала найближчою людиною і вірним другом у його житті. Вона була для внука взірцем людяності, правди і справедливості. Її доброта й сердечність зігріли дитинство майбутнього письменника, навчили любити людей і працю. "У її лагідній людинюлюбній натурі, у її образі ніби втілювалося для мене все краще, що є в нашого народу: працьовитість, чесність, правдивість, безмежна доброта, обдарованість. Ця вічна трудівниця, ця темна, неписьменна, але винятково чуйна до чужого горя жінка своєю широкою людяністю стоїть для мене поряд з тими, чиї творіння нас захоплюють і кого ми називаємо за їхню діяльність справжніми гуманістами" [9, с. 232], – так високо підносить Олесь Гончар бабуся.

Мабуть, звідси і треба починати шукати коріння, паростки гуманізму, вміння побачити в найзвичайнішій, простій, на перший погляд, людині незмірну глибину думки та почуття, красу душі, світлість розуму – втілення справжньої народності характеру, які так притаманні творам Олеса Гончара. Більше того, від бабусі юний мислитель перейняв багатство уяви й образність мислення, надзвичайну чутливість, яка дозволяла йому побачити, відчувати те, що більшість людей просто не помічає. "Я пригадую, як захоплювали дитячу уяву її пристрасні розповіді – поетичні видіння набожної жінки, – ділитися своїми спогадами про бабуся Олесь Гончар. – Без неї, певно, я не став би письменником. ...Естетично сприйнятлива, підсвідомо відчувала оті чари й магію рідного слова" [9, с. 232]. Незважаючи на свою неписьменність, жінка знала безліч пісень, казок, народних переказів, легенд та оповідань, й дарувала усе це багатство внукові. "Її вплив на моє духовне формування був куди значнішим, ніж вплив будь-яких інших авторитетів", – згадує митець [9, с. 232]. У хаті був "Кобзар" Т. Шевченка, над яким "бабуся й тітки проливали сльози", коли малий Олександр читав його вечорами. З дитинства він черпав у Т. Шевченка, а згодом і в інших класиків вітчизняної літератури, любов до України, до історії свого народу, його традицій. Звідси, мабуть, зародилося прагнення письменника повсякчас відстоювати інтереси своєї Батьківщини, захищати свій народ.

Дитячі й підліткові роки О. Гончара припали на кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст. Це час, позначений труднощами й недоліками перших п'ятирічок, індустріалізацією та колективізацією в СРСР. У національно-культурному житті характерним було запровадження, розвиток й поступове згортання "українізації". Саме у 20-ті рр. ХХ ст. з'явилася нова українська державно-партійна, господарська та культурна еліта. Значний крок зробила у своєму розвитку національна освіта: було введено обов'язкове чотирикласне, а згодом семикласне навчання, зросла кількість українських навчальних закладів різних рівнів. Внаслідок нової національної політики з'явилася окрема націонал-комуністична течія у верхівках більшовицької влади в УРСР. Боротьба з національними ухилами в партії почала початок політичним репресіям кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Саме на тлі такого суспільного розвитку в країні відбувається становлення Олеса Гончара як громадянина та митця.

Початкову освіту О. Гончар здобув у тепер уже рідній для нього Сухій, а згодом навчався в семирічці, яку закінчив у 1933 р. в сусідньому с. Бреусівка. Тут він вступив до лав Всесоюзного Ленінського Комуністичного Союзу Молоді. Ця суспільно-політична організація, що була вірним помічником комуністичної партії, в дусі марксизму-ленізму сприяла ідейно-політичному, військово-патріотичному, моральному вихованню молодого покоління. ВЛКСМ з часу свого виникнення у 1918 р. активно підтримував курс та політику партії на побудову нового соціалістичного суспільства. "Ми відчували всю радість високих обов'язків, ми починали жити на високих температурах невсучасного бою і безмежно пишалися тим, що ми є помічниками великої більшовицької партії", – згадує О. Гончар [3, с. 8]. Саме у шкільні роки, за порадою вчителя, хлопець починає підписувати перші проби свого пера іменем Олесь замість офіційного Олександр. Далі була кореспондентська праця у козельщанській районній газеті "Розгорнутим фронтом", у штаті якої ще підлітком перебував рік, а потім за комсомольським направленням вступив у Харківський технікум журналістики імені М. Островського [17, с. 14]. Ішов голодний 1933 р., і саме робота в редакції й отримуваний за неї невеликий пайок допоміг юнаку вижити у скрутних умовах.

Про становлення Олесь Гончар як письменника свідчать його передвоєнні листи до полтавського поета О. Юренка. Один з них, датований 4 січня 1933 р., конкретизує наші уявлення про творчі зацікавлення п'ятнадцятирічного Олесь. Зокрема, тут він просить товариша написати критику на його нарис "На буксирі" (1933) [17, с. 15]. З інших листів стає відомо, що на 1934 р. молодий автор уже опублікував низку своїх оповідань, серед них "Бабуся" (1934), "Казочка про вогняного змія" (1934) тощо. Будучи членом літературного гуртка в технікумі, юнак, однак, не зупиняється на цьому. Він вступає до літературної студії при Будинку літератури імені В. Еллана. Вражає масив проробленої ним роботи. Адже крім навчання, Олесь знаходив час на літературну працю, перечитував, рецензував, писав для періодичних видань. Починаючи з 1937 р., твори молодого письменника публікувалися в газетах "Комсомолец України", "Соціалістична Харківщина", журналах "Молодий більшовик", "Радянська література", "Літературний журнал", "Піонерія".

Усебічний аналіз ранньої творчості Олесь Гончар свідчить про формування у нього в цей час не лише літературних, але й суспільних поглядів. Так, у невеличкому оповіданні "Два трактористи" (1933) відображено події 1933 р. [4]. І хоча про голодомор Олесь Гончар не пише нічого, однак відгомін цієї трагедії проглядається в конкретних фактах та епізодах. Це свідчить про вміння автора знаходити і творчо інтерпретувати характерні явища дійсності. І це при тому, що йому на той час ледве виповнилося п'ятнадцять років, і, як чимало підлітків його покоління із бідних селянських родин, він був захоплений перспективами побудови в майбутньому соціалізму та комунізму [2, с. 90–91]. В інших замітках та статтях О. Гончар показує, що руйнування споконвічного селянського укладу життя не привело до кращого господарювання, а в колгоспах з'явилася керівна верхівка, яка байдуже ставиться до усупільненої власності.

Серед інших важливою темою розвідок майбутнього митця була доля дітей-сиріт, яких стільки залишилося після голодних років. Він закликає створити необхідні умови для життя та навчання сиріт, турбується про їх майбутнє [2, с. 92]. Таким чином, Олесь Гончар уміло вибирав найразючіші факти, що свідчили не лише про позитивні моменти сільського життя, а, навпаки, найчастіше розкривали негативні процеси після колективізації. Ці враження, спочатку зафіксовані на шпальтах районної газети, згодом знайдуть висвітлення у таких лі-

тературних творах письменника як "Стокозове поле" (1941), "Твоя зоря" (1980), "Далекі вогнища" (1987).

Будучи вихідцем із села, О. Гончар на власні очі бачив трагедію українського народу, переживав її разом з ним. Чітко усвідомлюючи, хто був винуватцем голоду, він через багато років запише до свого щоденника: "А голод 1933-го? Але ж тоді не було суховійного лиха, не було недороду – рік був як рік, умови природні нормальні, і тим жакливіша трагедія голоду... Чи напишу я коли про те, як треба? На всю правду, на всю силу? Про людей, що все життя хліборобили і мусили вмирати, пухнути, годувати дітей бур'яном... Книгу про безневинних. Що їх дівчина фельдшерка таблетками сподівалася порятувати. Про біофабрику, яка в цей час усіма цехами працює, коптить ковбаси та шинку – на експорт! Про газети, у яких пишемо про те, що зробимо життя колгоспників заможним... і про голод ні слова. І про тирана вусатого, що не пускає в гавані Новоросійська кораблі Міжнародного Червоного Хреста, бо "голоду в нас нема!"... [11, с. 237]. Таке відверте зізнання розкриває суспільно-політичні умови, у яких доводилося працювати О. Гончару, вкотре підтверджує його внутрішню боротьбу із собою.

Після закінчення у 1937 р. Харківського технікуму журналістики О. Гончар отримав направлення в гадяцьку районну газету. Потім влаштувався вчителем в с. Мануйлівка, однак там працював недовго. Обласний комітет комсомолу запропонував йому стати кореспондентом Харківської регіональної молодіжної газети "Ленінська зміна" [3, с. 8]. Одночасно він складав іспити в педінститут. Журналістська праця юнака була повсякчас пов'язана з відрядженнями у міста й села, візитами на підприємства. Це давало можливість "поринути у саму гущу життя, щоб стати активним учасником всенародного будівництва й всенародної творчості" [3, с. 8]. Публікації Олесь Гончар цього часу були наділені щирим пафосом надій на краще майбутнє соціалістичної країни. У нарисах "Коли сліпі прозріли" (1938), "Дочка комсомолу" (1938) тощо автор висловлює сподівання на позитивні зміни у суспільстві, а його герої є палкими прихильниками радянської влади на чолі з Й. Сталіним [6]. Подібних творів наприкінці 1930-х рр., коли досягли свого піку масові репресії, безслідно зникли люди, з'являлося в літературі багато. Поряд із цим аналіз кореспонденцій Олесь Гончар дає можливість прослідкувати процес визрівання у автора протесту проти бюрократії, авторитаризму, демагогії серед партійної верхівки. Так, деякі його замітки розкривають недоліки роботи з творчою молоддю Харківського відділення Спілки письменників України. Журналіст критикує райком комсомолу за те, що, не спитавши думки рядових членів комсомолу, призначили нового секретаря [7]. Таку принципову позицію він відстоюватиме протягом усього свого життя й діяльності.

Важливий політичний підтекст має фейлетон О. Гончар "Демон з педінституту" (1938). Він відбиває атмосферу 1937–1938 рр. у СРСР, що характеризувалася загальною підозрілістю, заохоченням доносів громадян один на одного. Герой твору починає шантажувати і писати наклепи на свого викладача, а громадськість байдуже спостерігає за цим. Очевидно, в основі сюжету лежить реальний факт. Автор висвітлює типові ситуації пошуків ворогів народу, гнітючу атмосферу наклепництва, коли внаслідок підозрілості, культивованої в роки сталінщини, постраждало чимало невинних людей [5]. Для дослідження процесу формування суспільних поглядів О. Гончар цей фейлетон має важливе значення, оскільки підкреслює громадянську сміливість двадцятирічного журналіста, намагання привернути увагу громадськості до болючих проблем життя суспільства.

З вересня 1938 р. Олесь Гончар починає навчатися на філологічному факультеті Харківського державного університету. В автобіографії письменника є спогади

про студентські роки. Він писав: "У 1938 р. переді мною відкрились двері університету. У всьому світі, мабуть, не було людини, щасливішої за мене. ...Хвилюючись, із радісним завмиранням серця вступав я у цей сонячний храм науки. Університет на довгі роки став улюбленим місцем, рідною домівкою, обдарував щастям дружби, відкрив скарби знань, на які ми накинупись жадібно, пізнаючи радість відкриттів" [19, с. 14]. Під час навчання в університеті О. Гончар пише статті та повісті, кризь призму яких можна простежити формування у нього суспільних поглядів. Зокрема, у першій повісті письменника "Стокозове поле" (1941) відображено негативне ставлення до процесів колективізації українського села, усупільнення засобів виробництва, а в окремих місцях помітне засудження голодомору.

Рання публіцистика О. Гончара чітко відображає дух епохи й тих процесів, що мали місце в СРСР, а також у великій мірі розкриває ставлення до них самого автора. Незважаючи на те, що юнак виховувався в радянських умовах, на засадах комуністичної ідеології, щиро вірив у можливість побудови справедливого комуністичного суспільства, це не завадило бачити ті небезпечні суспільні явища, які молодий письменник відтворив у ранніх творах.

Значний вплив на формування політичного світогляду Олесь Гончара мали роки та події другої світової війни. Щоденникові записи письменника дають можливість прослідкувати еволюцію його поглядів на хід війни, усвідомлення своєї ролі в ній. Звістка про початок німецько-радянської війни дійшла до студента О. Гончара у бібліотеці. Пізніше, у "Письменницьких роздумах" він згадуватиме про це так: "Одним ударом були строшені всі наші студентські, по-юнацькому світлі мрії, сподівання. ...Наступного дня ми були в райкомі комсомолу. Тут зібралися сотні таких, як і ми, студентів, котрі прагнули якомога швидше потрапити на фронт. Після двотижневого навчання в чугуйських таборах під Харковом наш студентський батальйон направили на Дніпро в район Білої Церкви, де в цей час точилися жорстокі бої" [9, с. 224]. Фронт став своєрідним "університетом" для юнака. Тут він разом з іншими солдатами, йдучи на смерть, "вчився гуманізму, поважати людину, вірити в неї, захоплюватися її духовною могутністю, інтелектом, талантом" [9, с. 224].

На війні в О. Гончара утвердилася ненависть до мілітаризму, насилля й руйнації, і разом з тим він почувався захисником великих вселюдських цінностей та ідеалів, у які щиро вірив. Однак саме в роки важких випробувань у письменника сталися певні зміни в усвідомленні причин того становища, у якому опинився його народ. Уже починаючи з 1943 р., у щоденникових записах помітні суттєві сумніви в правильності обраного державою шляху, особливо після того, як він, маючи за плечима трагічний досвід першого року війни, тяжкі поранення, потрапив до фашистського полону. 19 червня 1943 р. О. Гончар записав до щоденника: "Уся країна корчиться у судах, мов шматований захижо звіром живий організм. Людина з усіма її думами й почуттями топчється важким чоботом солдата, а солдат, сам розчавлений фізично й морально, вмирає, не знаючи, за що" [10, с. 9]. Коли солдат умирає, не знаючи за що, це вже серйозний докір існуючій владі. Далі Олесь Гончар засуджує систему: "Чи буде коли оцінено усе безглуздя й злочинство цієї бойні, чи будуть коли її творці навіки прикуті до ганебного стовпа!" [10, с. 9]. Невдачі на фронтах, полон, мільйони смертей, що їх довелося бачити солдату, не додали йому оптимізму, змусили замислитися над майбутнім: "Я сповнений чорного песимізму і гадаю, що знайдуться якісь мудрі негідники із середовища вчених, які рабськи змиють кров мільйонів з рук цих мерзенних потвор, що зараз правлять народами" [10, с. 9].

На фронті письменника переповнювало почуття розчарування, виразне усвідомлення безглуздість війни. Та більше всього його хвилює доля людини, солдата цієї війни, адже він не вільний у своїх діях, але змушений виконувати накази. "Величезна більшість солдатів сучасних армій знає, що війна їм не потрібна, що це злочини, з жиру затіяні їх вождями-кретинами, але все ж війна йде. Народ загнуданий, закований у пастки законів і обов'язків, він не в змозі чинити опір своїм катам..." – протестує Олесь Гончар на сторінках свого щоденника [10, с. 20]. Однак у жодному разі не можна трактувати цей як натяк на дезертирство. Як і переважна більшість бійців, він захищав не чийсь інтереси, не ідеологію чи владу, а свою рідну землю. "Я не шкодую, якщо загину в бою, все-таки це краща зі смертей – загинути за Україну", – занотовує митець 27 жовтня 1943 р. [10, с. 24]. На сторінках фронтових записників саме Україну, а не Радянський Союз, О. Гончар називає своєю Батьківщиною. На той час це був сміливий прояв національної самосвідомості й патріотизму. Навіть коли молодому письменнику запропонували роботу в редакції газети дивізії, він відмовився, вважаючи, що його місце в окопах, поряд з бойовими товаришами [19, с. 19].

У таборі товаришами, куди О. Гончар разом з тисячами інших солдатів потрапив улітку 1942 р. після оточення й розгрому під Білгородом, письменнику довелося "познайомитися" із ще однією системою та ідеологією – фашизмом. Серед щоденникових записів, датованих 1943 р., зустрічаються епізоди, що характеризують фашизм як владу насильства над людиною, владу сваволі і зла. Пізнавши на власному досвіді, випробувавши на собі механізм фашистської ідеології та влади Олесь Гончар зрозумів, що не примириться, що буде боротися з ними завжди й всюди, доки житиме. Він зненавидів владу окупантів за "вилякися канчука" [10, с. 17], що їх не раз він чув за понад рік, проведений у полоні. Про вплив цієї чорної сторінки його біографії на подальше життя Олесь Гончар напише у 1972 р.: "Усі ми, хто пройшов табори, мабуть, психічно травмовані цим – хто більше, хто менше. І не завжди й усвідомлюємо це. Тільки в якісь моменти травми даються ознаки... Стати нічим, стати нелюдиною, хоч на якийсь час, хіба таке може минути безслідно? Холодна Гора, колючий дріт і те пекло криваве, смердюче... Втручатимуться вони в життя й редагуватимуть його до кінця днів твоїх" [11, с. 104]. Пекельно важкі умови не зламали духу митця, не підірвали віри, надія на визволення повсякчас жеврїла у його серці. Свідченням цьому були записки, що їх кидали полонені за колючий дріт, сподіваючись, "що чудо народної пошти спрацює, і відшукає в окупаційних безвістях тих, хто їх врятує" [8, с. 133]. Так одна з кинутих Олесем Гончаром записок знайшла його сестру Олександру аж у далекому Дніпропетровську. Описуючи ці події у творі "Невигадана новела життя", написаному за 29 днів до смерті, Олесь Терентійович із глибоким почуттям згадує про народну солідарність в біді, дивується, що та записка дійшла до сестри.

Перебування в полоні ще більше загострило у письменника почуття зневаги до зрадників, які співпрацювали з окупаційною владою. Він бачив їх веселими, усміхненими на вулицях Харкова і був розчарований, розчарований цим. Сильним психологічним ударом для митця в цей час стала відмова улюбленого учителя Ю. Шевельова допомогти йому. Знаючи, що професор перебуває в Харкові, О. Гончар за допомогою тієї ж "народної пошти" передав йому записку, але відповіді не отримав. Усе своє життя письменник був упевнений, що Ю. Шевельов записку отримав, більше того, він сам завів розмову про це під час однієї із зустрічей із професором у Києві на Всесвітньому форумі українців, і ще раз упевнився, що інтуїція його не підвела [8, с. 135]. Той випадок став поміж учителем й учнем на все життя.

Улітку 1943 р. почалося визволення Червоною Армією Лівобережної України. Німці відступали, й О. Гончар зважився на втечу. Деякий час він переховувався у сестри. А вже запис від 25 вересня 1943 р. свідчить, що колишні в'язні-робітники, вийшовши із своїх схованок і згуртувавшись, пішли назустріч армії та потрапили в запасний полк. "Скільки страждань було – їм тепер кінець. Але попереду випробування!" – так описує Олесь Гончар повернення до лав Червоної Армії [10, с. 22]. Перевірки, допити, тиск на колишніх полонених, які не запламували своєї честі, але волею трагічних обставин тепер потрапили під пильний нагляд держави, – через усе це довелося пройти Олесю Гончару.

Після короткочасного навчання в запасному полку Олесь Гончар вливається у стрій бійців. Уже 30 жовтня 1943 р. він бере участь у форсуванні Дніпра, згодом – у визволенні Правобережної України. Воював О. Гончар у Румунії, Чехії, Австрії, Словаччині, Угорщині. В останній довелось після перемоги затриматися ще півроку. У цей час на сторінках записника О. Гончара з'явилися роздуми щодо впливу на нього війни. Він писав: "Усі роки, скільки себе пам'ятаю, я боровся, наче казковий титан, захищаючи фортецю, ім'я якої – я, чистота моєї душі. І ця фортеця весь час була атакована, оточена мерзенними і бридкими силами. Я захищався. Я боровся. ...Але скільки можна терпіти ці тортури? Є межа й моїм силам, адже маю я право коли-небудь відпочити, пустивши собі кулю в серце? Не звинувачуйте мене тоді ті, хто дивився на мою боротьбу з цікавістю, але при цьому не бажали мені допомогти. Я завжди був сам" [10, с. 53]. За таким одкровенням треба розуміти глибокий підтекст – розчарування, втрату ідеалів. Злодіяння вождів і систем, падіння моралі індивіда і цілих націй, руїна випалювали душу молодому солдату. І все ж це не було занепадництвом, а тільки свідченням смертельної втоми, останньої межі. Сили й опертя шукає письменник у Бога. Незважаючи на всю радянську антирелігійну пропаганду, Бог, а не комуністичні ідеали, є провідною силою автора "Щоденника". Саме Господу й Божій Матері неодноразово завдячував Олесь Гончар за те, що зберегли йому життя й дали можливість знову повернутися на Батьківщину. 22 листопада 1945 р. ешелон, що прибув з Угорщини, перетнув кордон України.

Після війни Олесь Гончар поселився у Дніпропетровську у сестри. З метою продовження навчання в університеті поїхав до Харкова. Однак не залишився там. Згодом пояснював це так: "Усе тут крајало серце, пригнічувало, викликало болісні споглади" [9, с. 230]. О. Гончар перевівся у Дніпропетровський університет, де у 1946 р. захистив з відзнакою дипломну роботу, і його залишили працювати асистентом кафедри історії української літератури. Улітку того ж року його запросили в аспірантуру Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР в Київ, куди він і

переїхав жити у лютому 1947 р. На той час у журналі "Вітчизна" вже було надруковано перший післявоєнний твір Олеса Гончара – новелу "Модри Камень". Саме цю новелу незабаром піддали гострій критиці. Обласна нарада письменників і творчої молоді, а згодом і газета "Радянська Україна" звинувачували автора в націоналізмі, зраді лише за те, що в творі йшлося про кохання між радянським солдатом і дівчиною-словачкою, тобто іноземкою [9, с. 233]. І це незважаючи на те, що із середини 1946 р. О. Гончар уже був членом Спілки радянських письменників України. Ситуація з новелою "Модри Камень" відбивала загальне політичне становище в державі. Адже в цей час розгорнулася масова кампанія проти української інтелігенції, відома за ім'ям її головного виконавця, голови відділу агітації й пропаганди ЦК ВКП(б) А. Жданова як "ждановщина". Вона ставила за мету виключити із інтелектуального життя будь-які прояви "ворожого буржуазно-націоналістичної ідеології". Новела Олеса Гончара стала однією з мішеней цієї кампанії. Усе ж автор вистояв, захистив свою позицію. В повоєнний період це був справжній виклик радянській системі. "Виходжу у світ з тавром на лобі", – занотував письменник 2 вересня 1946 р. [11, с. 122].

Отже, період другої світової війни й перший повоєнний рік стали визначальними у становленні громадсько-політичних поглядів Олеса Гончара. Підтвердженням цьому є щоденникові записи 1942–1945 рр., які свідчать про вільне, не обтяжене догмами радянської системи, осмислення дійсності, у тому числі й політичної. Багато років по тому, уже в 90-х рр. XX ст. письменник сам сказав про себе: "Ніколи більше я не був таким вільним, як на війні". Однак при цьому не треба забувати, що саме на фронті він вступив до лав комуністичної партії. З цього часу й до 1990 р., коли О. Гончар написав заяву про вихід із КПРС, він жив у внутрішній боротьбі із собою, сповнений муками роздвоєння, але змушений миритися з цим задля того, щоб вижити і працювати на благо України.

1. Бабишкін О. Олесь Гончар. Творчий шлях. – К., 1968; 2. Галич В. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності. – К., 2004; 3. Гончар О. Вірний помічник партії // Вітчизна. – 1948. – № 10; 4. Гончар О. Два трактористи // Розгорнутим фронтом. – 1933. – 4 жовт.; 5. Гончар О. Демон з підінституту // Ленінська зміна. – 1938. – 14 лют.; 6. Гончар О. Дочка комсомолу // Ленінська зміна. – 1938. – 28 трав.; 7. Гончар О. Зазнайки і хвальки // Ленінська зміна. – 1937. – 1 берез.; 8. Гончар О. Невигадана новела життя // Катарсис. – К., 2000; 9. Гончар О. Письменницькі роздуми. – К., 1980; 10. Гончар О. Щоденники: У 3 т. – К., 2002. – Т. 1; 11. Гончар О. Щоденники: У 3 т. – К., 2003. – Т. 2; 12. Зобенко М. Українське небо Олеса Гончара: Есе, студії, полеміка. – Л., 2003; 13. Килимник О. Олесь Гончар. – К., 1966; 14. Коваль В. "Собор" і навколо нього. – К., 1989; 15. Малиновська М. Олесь Гончар. – К., 1971; 16. Неділько В. Вивчення творчості Олеса Гончара. – К., 1987; 17. Погрібний А. Олесь Гончар. Нарис творчості. – К., 1987; 18. Семенчук І. Олесь Гончар. – К., 1978; 19. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ). – Ф. 34, оп. 1, спр. 23.

Надійшла до редколегії 12.01.06

Ю. Сорока, канд. іст. наук

БОРЬБА РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ: 1940–1950-ТІ РОКИ

Розглянуто трагічні наслідки придушення радянською владою національно-визвольного руху в західних областях України.

The article deals with tragic consequences of the abolition of national-liberation movement at Ukraine's western regions made by Soviet power.

За роки незалежності української держави науковці отримали можливість розробляти проблеми, пов'язані з національно-визвольним рухом українського народу в роки другої світової війни та в післявоєнний період. Серед праць, присвячених зазначеній проблемі, заслуговують на увагу дослідження В. Кучера [6], О. Лисенко та І. Патріляка [8], С. Макарчука [6]. Ролі УПА у боротьбі за державну незалежність і соборність України присвя-

чено окремий випуск серійного видання "Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність", підготовлений ученими Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [18] та ін. Разом з тим питання трагічних наслідків придушення радянським тоталітарним режимом національно-визвольного руху на західно-українських землях у післявоєнний період приділено ще недостатню увагу.

Після вступу Червоної армії на західноукраїнські землі українське націоналістичне підпілля та підрозділи ОУН – УПА стали основною перешкодою відновлення радянського режиму в цьому регіоні. Національно-визвольний рух мав значні соціальні корені і широку підтримку всіх верств населення. Саме тому діяльність ОУН й УПА серйозно турбувала ЦК ВКП(б), НКДБ та НКВС ще задовго до вступу Червоної армії в західний регіон України. Вивченням, аналізом діяльності ОУН обох напрямів весь час займалася в 1943–1944 рр. законспірована агентура НКВС і НКВД, партизанські загони і групи, яким доручалося не тільки вести збройну боротьбу з ними, а й нагромаджувати і передавати інформативний матеріал про діяльність, чисельність, структуру, місцезнаходження українських повстанських загонів, їх зв'язки з місцевим населенням. На початку 1944 р. партійне і радянське керівництво СРСР і УРСР володіло достатньою інформацією про боротьбу ОУН – УПА проти німецьких окупантів і про те, що УПА й ОУН користувалися всенародними симпатіями і підтримкою. Тому вже в першому зверненні Президії Верховної Ради УРСР та Ради народних комісарів УРСР до учасників збройних формувань українських націоналістів, спрямованому на заохочення виходу їх з підпілля, було зауважено використано елемент певного визнання боротьби повстанців проти німецьких окупантів.

Разом з тим, керівництво УРСР на початковому етапі в певній мірі недооцінювало сили опору ОУН й УПА, про що свідчить доповідна М. Хрущова Й. Сталіну від 17 січня 1944 р. про становище у звільнених від гітлерівців районах Ровенщини: "Ми знали через свої партизанські загони, що в лісах району Сарни є партизанські загони бандерівців і бульбівців... Бандерівці і бульбівці розповсюджували серед народу чутки про те, що їх формування дуже великі, що вони нараховують декілька тисяч і т. д. Насправді ж, коли прийшла Червона Армія й очистила від німецьких окупантів цю територію, великих українських з'єднань не було виявлено, а ті, що там були, зараз розсіялися. У нас є дані, що вони отримали директиву закласти склади зброї і боєприпасів в лісах, а самим розсіятися по селах і лісах і чекати, коли Червона Армія піде далі на Захід і в тилу не залишиться військ, і тоді розпочати діяти на тилах і на комунікаціях наших військ. Пізніше з цього питання зберемо ґрунтовніший матеріал, і я додатково пришлю Вам інформацію" [11].

В інформації Й. Сталіну від 6 березня 1944 р. М. Хрущов уже зазначав: "Як установлено органами НКДБ і НКВС, на території Ровенської, Волинської і Тернопільської обл. існують й активно діють озброєні банди українських націоналістів-бандерівців, об'єднані в так звану Українську Повстанську Армію (УПА). Чисельність цих банд коливається в межах 30–500 і більше осіб, озброєних автоматами, кулеметами, мінометами і в деяких випадках гарматами". На цей час у Ровенській і Волинській обл. органи НКДБ – НКВС виявили поки що 34 такі групи. Загальне керівництво ними здійснював Микола Лебідь, а військове – Клим Савур (Роман Клячківський).

Крім українців із західних областей УРСР, в УПА є як її учасники українці зі східних областей, а також особи інших національностей" [10], зазначалося далі в інформації.

Виклавши досить детально діяльність загонів УПА в різних місцевостях і програму ОУН, розроблену ІІІ надзвичайним збором, М. Хрущов доповідав про заходи, які вже проводилися в цих областях після вступу Червоної армії: направлено 1200 працівників для роботи в районних органах влади, дві бригади військ НКВС, організовано агентурну мережу для розкладницької роботи в загонах УПА, скрізь розповсюджено звернення

українського уряду до учасників збройних формувань українських націоналістів.

Однак таких заходів для повної ліквідації боївки, на думку М. Хрущова, було недостатньо, тому він настійливо рекомендує: провести загальну мобілізацію всього чоловічого населення призовного віку, створити загони НКВС для несення гарнізонної служби, додатково виділити ще п'ять бригад внутрішніх військ у повному боекомплекті і спорядженні, озброїти вогнепальною зброєю весь обласний і районний актив, для чого необхідно було виділити 3 тис. револьверів і 3 тис. автоматів. Пропонувалося сім'ї активних учасників ОУН, УПА й УНРА виселяти у віддалені райони СРСР.

Пропозиції М. Хрущова були оперативно деталізовані в постанові Державного комітету оборони СРСР про спеціальні заходи щодо західних областей України [10].

Даними рішеннями були визначені основні риси, напрямки, форми і методи боротьби радянського режиму проти національно-визвольного руху в західних областях України в 1944–1950-х рр.

Для збройної боротьби проти ОУН – УПА вже у квітні-березні 1944 р. у західноукраїнський регіон було стягнено величезну кількість внутрішніх військ і спеціальних підрозділів. Із числа перевірених і відібраних НКВС партизанів Волинської і Ровенської обл. було сформовано 30 загонів по 100 чол. у кожному. Ці загони розміщувалися у районних центрах та інших населених пунктах, де повстанський рух був наймасовіший та найорганізованіший. Крім цього, у Волинській обл. було розміщено одну дивізію НКВС, три полки та одну бригаду, загальною кількістю 5285 осіб. У Ровенській обл.: одну дивізію та чотири бригади, загальною кількістю 8754 особи.

Згодом у Львівську обл. було направлено чотири бригади та один кавалерійський полк із загальною кількістю 6525 чол. У Тернопільській обл. було сконцентровано: три бригади чисельністю 3057 чол. У Станіславській обл. – бригада чисельністю 1328 осіб, у Чернівецькій обл. – дві бригади чисельністю понад 1300 солдатів й офіцерів.

Усього в західному регіоні було дислоковано 26304 солдати й офіцери. Додатково у Волинську і Ровенську обл. пізніше було перекинута ще дві дивізії чисельністю 2278 і 2958 чол. На боротьбу з УПА було задіяно 22 танки, п'ять бронепоїздів з особовим складом у 7700 солдатів та офіцерів [1, с. 177].

Весною-літом 1944 р. для боротьби з УПА дедалі більше залучали загони радянських партизан. За рішенням ЦК КП(б)У партизанське з'єднання С. Маликова загальною кількістю 4460 чол. було направлено у Львівську і Тернопільську обл. З партизанського з'єднання О. Федорова на боротьбу з УПА було виділено і направлено два загони у кількості по 500 чол. кожен у Станіславську і Дрогобицьку обл. На боротьбу з УПА були спрямовані партизанські загони В. Бегми (2600 чол.), Н. Таратути (780 чол.), І. Шитова (780 чол.).

За рішенням ЦК КП(б)У 17 серпня 1944 р. 1-у партизанську дивізію імені Ковпака було передано у повному складі і з усією зброєю і спорядженням у розпорядження Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР для ліквідації "німецько-українських націоналістичних банд". Загальна чисельність дивізії становила 1635 чол. За інформацією від 9 жовтня 1944 р. за вересень партизанами було убито 98 і взято в полон 262 оунівця, а в перших числах жовтня – полонено ще 98 чол. [2, с. 260].

У ході збройних бойових дій проти загонів УПА органи НКВС і НКДБ повсюди залучали військові підрозділи з наявною у них бронетехнікою й авіацією. Так, 31 березня 1944 р. для ліквідації загону УПА чисельністю до 150 осіб у районі оз. Безіменного (63 км на захід від

м. Сарни) було направлено армійський винищувальний загін за підтримки групи літаків-бомбардувальників.

На протязі лютого, березня і першої половини квітня 1944 р. було проведено 52 спільні операції проти УПА і підпілля ОУН. 1 травня 1944 р. командувачеві 1-м Українським фронтом маршалу Г. Жукову було направлено повідомлення про наслідки операції у Кременецьких лісах Ровенської обл. Вона проводилася протягом семи діб, в окремих місцях бої тривали по 8–10 год. [1, с. 261].

27 вересня 1944 р. ЦК ВКП(б) приймає постанову "Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР", у якій вказує на слабку роботу місцевих партійних органів з викриття "ворожої для народу діяльності українських буржуазних націоналістів", а перед НКВС – НКДБ ставить завдання остаточної ліквідації національно-визвольного руху будь-якими методами.

На виконання постанови ЦК ВКП(б) нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія і нарком державної безпеки А. Меркулов видали спільний наказ від 9 жовтня 1944 р. "Про заходи з посилення боротьби з оунівським підпіллям і ліквідації збройних банд ОУН в західних областях Української УРСР", за яким додатково виділялися і відправлялися в регіон військові підрозділи внутрішніх військ, чисельно збільшувалися районні відділи НКВС і НКДБ, розширювалася агентурно-оперативна робота, посилювалися репресивні заходи щодо членів сімей активних учасників оунівських організацій – як арештованих чи вбитих, так і проти тих, хто ще знаходився на нелегальному становищі.

Результати масштабного поширення репресивних прийомів і заходів, копіювання бездумних форм і методів політичної і господарської діяльності призводили до постійного ігнорування звичаєвих норм, законів, до загострення міжнаціональних стосунків.

Так, ранком 22 жовтня 1944 р. для фізичного знищення оунівського підпілля і виселення сімей активних учасників УПА у с. Кривеньке Пробіжнєнського р-ну Тернопільської обл. прибули бійці військ НКВД у кількості до 60 чол., на чолі з майором Полянським і представником УНКВС мол. лейтенантом Молдавановим, однак "банди" в селі не виявили.

Перебуваючи в нетверезому стані, офіцери і солдати розстріляли 10 ні в чому не повинних селян у віці від 60 до 80 років і спалили 45 селянських хат з усіма присадибними будівлями. Із 45 спалених садиб більше 20 були хатніми помістями членів родин, призваних у Червону армію.

29 листопада 1944 р. Волинський обком КП(б)У інформував ЦК про факти порушення радянських законів і неправомірного ставлення до місцевого населення: "Деякі партійні і радянські працівники й особливо працівники органів НКВС і НКВД грубо порушують радянські закони" [12].

Політична доцільність, відсутність правового контролю і нагляду, всюдозволеність, п'янство і низькі моральні якості сприяли скоєнню працівниками карних органів зловживань і злочинів. Ці та інші фактори призводили до утвердження на західноукраїнських землях політичного терору, попирання будь-яких прав місцевого населення.

Користуючись політичним становищем, значною перевагою у військовій силі радянські партійні і спеціальні каральні органи вже у 1944 р. зуміли завдати дуже відчутних ударів оунівському підпіл्लю.

Якщо весною-літом збройне протистояння між органами НКВС і збройними формуваннями УПА точилися в основному в північних районах західного регіону, то протягом кінця літа-осені бойові дії перекинулися на Галичину і лісові масиви Карпат. У грудні 1944 р. велика каральна акція частин НКВС охопила південну Волинь. Вістря її було спрямоване не лише проти УПА,

але й проти оунівського підпілля. У цих боях загинула значна частина командного складу повстанців та провідних діячів націоналістичного підпілля.

За даними НКВС – НКДБ наслідки каральних операцій у західних областях України з лютого по 31 грудня 1944 р. були такі [13].

Області	Проведено операцій	Убито осіб	Захоплено у полон	Виселено	
				сімей	осіб
Львівська	1690	12713	10471	1155	3165
Ровенська	1792	15988	15680	1154	3212
Станіславська	831	10499	9867	222	586
Дрогобицька	349	1972	2720	460	1285
Тернопільська	683	11057	5967	498	1249
Волинська	993	4219	4893	1178	3582
Чернівецька	157	957	789	77	241
Усього	6495	57405	50387	4744	13320

10 січня 1945 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову "Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України" і визначив термін 15 березня 1945 р. як остаточну дату їх ліквідації. Самою назвою постанови на учасників визвольного руху вперше було накладено ідеологічне тавро абсурдного змісту – "українсько-німецькі націоналісти" [13]. Постановою були деталізовані форми й методи боротьби проти УПА й активістів націоналістичного підпілля.

Іншою постановою від 22 січня 1945 р. ЦК зобов'язав обкоми КП(б)У західних областей кожні 10 днів, починаючи з 25 січня, подавати звіти про хід боротьби з оунівським підпіллям. 3 лютого 1945 р. політбюро ЦК КП(б)У направило текст закритого листа секретарям обкомів і райкомів КП(б), начальникам обласних управлінь НКВС і НКДБ західних областей УРСР, у якому вимагалось мобілізувати всі сили на виконання його рішення від 10 січня 1945 р. і було попереджено керівників усіх органів про персональну відповідальність за проведену роботу.

Рішення і постанови ЦК КП(б)У дублювалися аналогічними численними розпорядженнями і наказами на місцях, які в більшості своїй виходили за межі навіть радянської законності.

Повсюди застосовувався і практично схвалювався радянськими органами такий метод залякування селян, запідозрених у зв'язках з підпіллям ОУН, як спалення хат і садиб. На нараді 16 січня 1945 р. у Львові, за участю М. Хрущова, про паління селянських садиб у боротьбі з УПА говорилося як про повсякденний засіб: "Спалили хутір, чотири хати, у яких піймали зв'язкових і штабного, не допомагає" – відверто говорив секретар Журавнівського райкому партії Обушний [2].

Важливою умовою для придушення українського підпілля радянські органи вважали створення "истребительных батальонов", які в народі називалися "стрибками". Цей засіб залучення місцевого населення для співпраці з радянськими органами було започатковано ще в 1944 р. на Волині. Оскільки місцеве українське населення не дуже охоче вступало у винищувальні заходи, радянські органи, користуючись і негласно підтримуючи національну ворожнечу між поляками та українцями, сприяли залученню у формування цих підрозділів осіб польської національності. Так, на кінець 1944 р. частка поляків серед особового складу винищувальних батальйонів на Волині сягала 80 %. Значно вищою була частка поляків у цих батальйонах і в Тернопільській обл. На 1 січня 1945 р. там нараховувалося 4232 особи. З них росіян – 248, українців – 1530, поляків – 2910, інших 144 особи.

З метою залучення більшої кількості представників місцевого населення до винищувальних загонів, влада надавала їм усілякі пільги: звільнення від виконання трудових повинностей, від мобілізації у промислове будів-

ництво, виділення промислових товарів за нижчими цінами. Пізніше бійці винищувальних загонів звільнялися від призову до армії, їхні родини звільнялися від податків і т. д. Такі заходи сприяли кількісному зростанню особового складу винищувальних батальйонів. У лютому 1945 р. у їх складі нараховувалося майже 50 тис. осіб.

Однак після закінчення німецько-радянської війни багато "стрибків", які до того опинилися у винищувальних батальйонах задля уникнення відправки на фронт, почали покидати їх ряди. На той час широкого розмаху набрало переселення поляків із західноукраїнських земель, тому особовий склад загонів значно порідшав за рахунок осіб польської національності. Значна частина бійців загинула або була поранена в боях із загонами ОУН – УПА. Станом на березень 1947 р. винищувальних батальйонів нараховувалося: у Волинській обл. – 335, з особовим складом кількістю 4302 чол., у Дрогобицькій обл., відповідно – 107 (3976), Ровенській – 247 (5823), Станіславській – 267 (4873), Тернопільській – 291 (5923), Львівській – 215 (3976) і в Чернівецькій обл. – 227 (3336) [15].

Непросте життя західноукраїнського населення ускладнювали адекватні терористичні заходи ОУН – УПА. У настанові для оунівської Служби безпеки, датованої жовтнем 1944 р., пропонувалося: "Тотальна боротьба (фронт: НКДБ, НКВД, радянські люди, адміністратори).

Не допустити, щоб радянські люди шлялися по селах в малих групах (іти на піймання, робити засідки за селом на страх, коли іде більший відділ, на ліквідацію, як іде малий відділ).

Ціль: унеможливити вербовку агентів і контактів з ними та давання їм інструкцій... Застосовувати індивідуальний терор. Приміняти привселюдне вішання. Проводити прилюдні мітинги, на яких виголошувати промови на тему агентурної роботи і співпраці. По такій промові повісити одного сексота. Це засоби проти масовості вербовки агентів через НКДБ.

Засада боротьби – створити хінський (китайський) мур село – місто. Повести акцію, щоб дядьки не їздили часто до міста (карати – вибивати вікна, рекувувати корови, свині, збіжжя).

Слід звернути увагу на: 1. Млинів. 2. Священиків (інструкція НКДБ радить рекрутувати агентів між греко-католицькими і латинськими священиками). 3. Кооператори (постійний зв'язок з містом). 4. Адміністративні урядники в селі (голови сілрад, секретарі). 5. Учителі народних шкіл, директори (головно східняки – певні агенти). 6. Совети, які перебувають на селах (евакуйовані, полонені). 7. Годинники, швеці, кравці, фризери (перукарі) і т. д. 8. Більшовицькі урядники, які мешкають на селі, а їздять до праці на райони (заборонити приїжджати до села). 9. Лісоруби, охорона їх, як осередок агентурної роботи" [17].

Такі жорстокі методи боротьби, за задумом авторів інструкції, мали виключити можливість масового вербування агентів і донощиків НКВС серед місцевого населення, а також тримати у постійному нервовому напруженні та страху всі органи радянської влади. На думку дослідників О. Лисенка й І. Патриляка логічно припустити, що практиковані раніше методи ідеологічної обробки та переконання населення не були достатньо ефективними в умовах тотального радянського терору, тому есбістам ОУН доводилося вдаватися до адекватних терористичних методів, що вкрай морально і фізично виснажували життя західноукраїнських селян [8, с. 29].

За офіційними радянськими даними в 1944–1945 рр. від сил ОУН – УПА загинуло не менше 30 тис. чол., з них майже 4 тис. представників органів влади. Крім того, збройними силами ОУН проводилися рейди та набіги на постой військ НКВС, районні центри, склади, залізничні станції тощо.

Для дискредитації УПА радянські органи безпеки створювали і використовували так звані групи спеціального призначення НКВС – МДБ, що діяли під виглядом національних формувань – окремих загонів УПА, а потім боївок СБ ОУН (служби безпеки ОУН) – протягом 1944–1953 рр.

Перед провокативно-розвідувальними групами ставилися завдання: проведення широкої агентурної роботи з виявлення провідників ОУН та УПА, їх фізичному знищенню, проникненню у структури центрального проводу ОУН, включно із закордоном, організація політичних провокацій та вбивств мирного населення від імені оунівців з метою широкої компрометації їх перед населенням, нацькування різних національних та соціальних груп населення одна на одну тощо.

Контингент таких груп складався з оперативних працівників НКВС – НКВД, колишніх членів загонів ОУН – УПА, які з повинною з'явилися в органи радянської влади.

У липні 1945 р. нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний доповідав наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії: "У Ровенській та Волинській обл. до складу спеціальних груп влилися також колишні партизани-ковпаки, добре обізнані з місцевими умовами, які мали великий досвід боротьби з оунівським бандитизмом. За своїм зовнішнім виглядом й озброєнням, знанням місцевих побутових особливостей, мови і конспіративним способом дій особливий склад спеціальних груп нічим не відрізняється від бандитів УПА... До складу кожної спецгрупи входить від 3-х до 50-ти і більше осіб. Станом на 20 червня 1945 р. усього в західних областях України діє 156 спецгруп із загальною кількістю учасників у них 1783 особи".

При виконанні завдань спецгрупи під виглядом національних формувань ОУН використовували найрізноманітніші каральні методи: грабунки, підпали житла, викрадення із сіл людей, які стоять на обліку в райвідділах НКВС, засідки, допити та вбивства.

За повідомленням того ж В. Рясного у першому півріччі 1945 р. спецзагонами було знищено 1980 осіб, з них членів ОУН – 22; захоплено живими оунівців – 93, ухильників від служби в Червоній армії – 639, "бандитів" – 1142, "бандпособників" – 211. Усього – 2013 осіб [1, с. 460–464].

Провокативна діяльність органів НКВС і МДБ надзвичайно ускладнювала і так напружену криміногенну ситуацію в регіоні: місцевим жителям важко було розібратися і з'ясувати – хто ж чинить убивства та пограбування.

Широкомасштабні акції залякування і погроз змушували населення співпрацювати з органами влади, а НКВС і НКДБ активно розширювати свою агентурну структуру. На 1 липня 1945 р. на обліку НКВС західних областей перебували 175 резидентів, 1196 агентів і 9843 інформатори. Ще ширшою була агентура НКДБ. Лише у Станіславській обл. в липні 1946 р. вона складалася з 405 осіб [19, с. 80].

27 листопада 1945 р. ЦК КП(б) приймає спеціальну постанову "Про додаткові заходи боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях УРСР", у якій з метою збереження агентурних кадрів і дезорганізації повстанського руху рекомендовано каральним органам, першим секретарям обкомів і райкомів широко застосовувати практику виклику працівниками органів НКВС і НКДБ великої кількості жителів населених пунктів (до 50 чол. і більше) і на протязі кількох днів проводити з кожним із них вербувальну агентурну роботу.

Рекомендувалося також: організацію спеціальних виїздів районних працівників з ночівлею у селі під прикриттям засад; заведення в сільські магазини різного асортименту товарів, які вкрай необхідні повстанцям (зимовий одяг, взуття, мануфактура та ін.); у багатьох випадках створювати видимість вимушених зупинок на дорогах і в селах транспорту, завантаженого продовольчими товарами і медикаментами. Настійливо рекомендувалося протягом грудня місяця провести ретельну чистку населених пунктів

від оунівських елементів у радіусі не менше 15 км від промислових об'єктів і на відстані не менше 10 км від зони залізниць і шосейних доріг. З цією метою була дана вказівка провести перевірку всіх жителів, запідозрюваних у зв'язках з оунівським підпіллям арештовувати, а їх сім'ї вивезти у віддаленні райони СРСР. Усі особи, які поселилися у зазначених населених пунктах після приходу сюди Червоної армії негайно переселити за межі 10–15-кілометрової зони. Серед залишеного населення терміново провести паспортизацію [16].

У таких умовах протистояння українське збройне підпілля з тактичних міркувань і з метою власного захисту змушене було перейти до розсередження сил на боївки по кількості осіб.

Зміна тактики УПА, розсередження загонів на малі боївки, активні дії військ та органів НКВС – НКДБ, масові репресії акції призвели до численних людських втрат оунівського підпілля. За радянськими інформативними матеріалами "результати боротьби з бандитизмом" у західних областях Української РСР за період з лютого 1944 р. по 1 січня 1946 р. характеризуються такими даними [1, с. 181]:

Проведено чекістсько-військових операцій	39773
Убито бандитів	103313
Затримано бандитів	110785
Арештовано учасників ОУН	8370
Арештовано активних повстанців	15959
З'явилося з повинною	50058
Затримано дезертирів	13704
Затримано уклоністів	83284
З'явилося з повинною дезертирів	58488
Усього	443960

Оскільки український повстанський рух уже до кінця 1945 р. зазнав найбільших людських втрат, кількість жертв наступних років була меншою. У 1946 р. за радянськими даними, було вбито 10774 бійців УПА, арештовано 9541, вийшло з повинною 6120 осіб. У 1947 р. каральні органи знищили 3 тис. та арештували майже 5 тис. осіб [7, с. 87].

З початком масової колективізації на західноукраїнських землях у 1948–1949 рр., повсюдного виселення селян із хуторів і віддалених поселень радянські органи намагалися не тільки остаточно підірвати соціальну базу загонів

ОУН – УПА, а й позбавити їх можливості поповнення провіантом, одягом, медикаментами. Арешти значної частини керівників ОУН ослабили політичний вплив, а фізичне знищення багатьох керівників УПА ослабили й військові можливості повстанців, розладнали координацію бойових дій. Окремі загони УПА були витіснені на територію сусідніх країн – Польщі, Чехословаччини.

Незважаючи на це, озброєні виступи відділів УПА тривали ще до середини 50-х рр. XX ст. У доповідній записці Волинського обкому партії ЦК Компартії України ще 20 жовтня 1955 р. зазначалося, що внаслідок ліквідації 2 жовтня озброєної групи "Рясного" "Територія Колківського, Маневського, Голобського, Рожищенського р-нів Волинської обл. і Рафалівського та Степанського р-нів Ровенської обл. очищена від збройного бандитизму" [14].

Радянському режиму довелося більше ніж десять років боротися проти українського збройного опору. Загальні втрати військ НКВС склали 30,7 тис. убитими. Крім того, від рук УПА загинуло 30 тис. провокаторів і так званих "сексотів". За даними українських істориків втрати підпілля за період протистояння становили 153,3 тисячі осіб. За вироками судів було ув'язнено 87756 "бандитів". І все ж остаточно встановлення людських втрат ОУН – УПА залишається невирішеною громадською, науковою й політичною проблемою і сьогодні.

1. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. 2. Державний архів Львівської області. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 26, арк. 23. 3. Історія Українського війська. – К., 1991. 4. Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років XX ст. – Л., 2000. 5. Кульчицький С. Демографічні втрати України в XX столітті // Дзеркало тижня. – 2004. – 2 жовт. 6. Кучер В. ОУН – УПА в боротьбі за незалежність України. – К., 1997. 7. Макачук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944–1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвип. – Дрогобич, 2002. 8. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / О.Є. Лисенко та І.К. Патріляк. – К., 2003. – С. 29. 9. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 29, арк. 74–76. 10. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 703, спр. 703, арк. 20–22, 136. 11. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 937, арк. 4. 12. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1362, 36–37; спр. 1390, арк. 1–3. 13. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1674, арк. 2–11. 14. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 24, спр. 4081, арк. 9–11. 15. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 75, спр. 4, арк. 23; спр. 115, арк. 145. 16. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 190, спр. 30, арк. 272–274. 17. ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 229, арк. 37–40. 18. Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – Л., 2004. 19. Ярош Б. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. XX ст.) – Луцьк, 1999.

Надійшла до редколегії 23.01.06

І. Судак, асп.

ПОЛІТИЧНІ ДИСКУСІЇ ЩОДО ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ОБ'ЄДНАНОЇ КАНАДИ (60-ТІ РОКИ ХІХ СТОЛІТТЯ)

Висвітлено особливості розгортання політичних дискусій стосовно державного устрою об'єднаної Канади. Закцентовано увагу на регіональних особливостях у Канаді.

The peculiarities of developing of political discussions about united Canada state order are uncovered in the article. Main accent is made on the regional features in Canada.

У другій половині ХІХ ст. в інтересах свого економічного розвитку колонії Британської Північної Америки поставили питання про тісніший зв'язок її регіонів, усуненні внутрішніх митних бар'єрів, захисті канадської промисловості, що зароджувалася, від зовнішньої конкуренції. Розширення та об'єднання внутрішнього ринку вимагало утворення нової політичної структури на місці розрізнених колоніальних провінцій, тобто об'єднання окремих регіонів у єдину державу. Однак це не могло відбутися автоматично. Політичні протиріччя в колоніях, міжнародні відносини, роль США і Великобританії значною мірою вплинули на цей процес.

Утворений улітку 1864 р. лідером Ліберальної партії Джорджем Брауном та його політичними противниками – консерваторами Джоном Макдональдом і Жаном Картьє канадський коаліційний уряд (Велика Коаліція

1864 р.) мав за мету утворити федеративний союз для всіх регіонів Британської Північної Америки та повинен був знайти шляхи вирішення конституційного питання внаслідок утворення федерації, що означало вихід із конституційної кризи в країні [4, р. 367–374].

У липні 1864 р. сформований за ініціативи Брауна парламентський комітет склав доповідь щодо існування "настроїв на користь утворення федеративної системи, яка може бути застосована до однієї Канади чи до всіх провінцій Британської Північної Америки" [8, р. 72].

Нова урядова комбінація стала можливою завдяки прийняттю Джорджем Брауном рішення стосовно об'єднання сил зі своїми політичними противниками Джоном Макдональдом та Жаном Картьє, щоб вирішити проблеми, що існують, шляхом утворення федерації. Уміле керівництво Макдональдом найрізноманітнішими силами, які

входили до складу нової коаліції, його головування на конференціях за участі делегатів Приморських провінцій (Нью-Брансуїк, Нова Шотландія й Острів Принца Едуарда) привели до того, що здійснення проекту утворення конфедерації стало реальністю [14, р. 201–206].

У складі Великої Коаліції Макдональд представляв інтереси найбільшого англо-канадського об'єднання промисловців, головна штаб-квартира якого знаходилася у Монреалі. Це об'єднання мало тісні зв'язки з Лондоном. Браун виступав від імені промисловців та торговельних власників Торонто, які були суперниками Монреаля. Картьє був представником консервативного кола франкоканадської верхівки та церкви, які уклали союз із англоканадською торговельною елітою. З весни 1858 р. вони виступили за утворення федерації. Це відбулося після того, як Картьє погодився прийняти цей план як умову свого входження до уряду, який очолював Макдональд [18, р. 54–63].

Нова державна структура в дійсності повинна була задовольнити економічні та політичні потреби домінуючих соціальних груп у колоніях та метрополії. Професор Альфред Дюбук зазначає з цього приводу: "В економічному відношенні конфедерація виступала головним чином інструментом суспільних фінансів, за допомогою якого прагнули надати в розпорядження тих, хто відповідає за інвестиції, ресурси, необхідні для загального розвитку англійських колоній у Північній Америці" [6, р. 221]. Утворення Конфедерації було пов'язане із загальним планом майбутнього економічного розвитку країни в межах імперії: сільського господарства, лісової промисловості, яка захищалася б протекціоністськими промисловими тарифами, а також з планами масової еміграції. При цьому вважали, що "одна галузь економіки повинна розвиватися особливо посилено в інтересах інших... Такою привілейованою галуззю повинен був стати залізничний транспорт" [13, р. 19–23]. На цій економічній основі потрібно було утворити державну структуру, яка змогла б задовольнити ці потреби.

Отже, Велика Коаліція, що виникла внаслідок зустрічі у квебекському готелі "Сен-Луї" Брауна та Макдональда в червні 1864 р., була коаліцією двох основних угруповань англоканадської торговельної еліти. Історики Англійської Канади вважають, що угода Макдональда-Брауна стосовно об'єднання сил з метою виходу із політичної кризи та спільного вирішення конституційної проблеми мала вирішальне історичне значення [17, р. 158–162].

У цьому контексті слід згадати ще про один принципово важливий момент, пов'язаний з Великою Коаліцією. Це стосується входження в коаліцію Картьє, роль якого в утворенні конфедерації не є визначальною, у той час як роль Брауна та Макдональда характеризується як вирішальна. І справа тут не тільки в тому, що Картьє, починаючи з 1858 р., був прихильником коаліції, а в тому, що, хоча підтримка франкоканадського духовенства та франкоканадської верхівки була дійсно необхідною для об'єднання Британської Північної Америки, ця підтримка, порівняно з політичною консолідацією англомовної верхівки, яку представляли Браун та Макдональд, мала другорядне значення. Пізніше в утвореній канадській федерації принцип політичної та економічної гегемонії англоканадського капіталу залишиться домінуючим [13, р. 19–23].

Таким чином, утворення коаліції Макдональд-Браун-Картьє було вирішальним кроком на шляху утворення федеративного союзу. Іншим важливим моментом стали переговори з Атлантичними коаліційними провінціями.

1 вересня 1864 р. лідери трьох Атлантичних провінцій зібралися в місті Шарлоттаун (Острів Принца Едуарда) з метою обговорення питання стосовно утворення Атлантичного Союзу. Рішення про скликання конференції було прийнято Нью-Брансуїком, Новою Шотландією й Островом Принца Едуарда в березні-квітні 1864 р. Однак пе-

ред відкриттям конференції в червні 1864 р. неочікувано для цих провінцій прибула делегація з Канади, до складу якої входили Макдональд, Браун та Картьє, з пропозицією обговорити можливість об'єднання всієї Британської Північної Америки [5, р. 114–116].

На конференції, що проходила в умовах секретності під керівництвом полковника Дж. Грея, прем'єр-міністра Острова Принца Едуарда, головним чином виступали представники канадської делегації, розглядаючи різні аспекти проекту конфедерації. 2 вересня 1864 р. Картьє та Браун у своїх промовах торкнулися широкого кола питань, які стосувалися як перспективних проблем, так і конкретних питань щодо прав провінцій, які особливо цікавили аудиторію. Браун висунув пропозицію, згідно з якою майбутня федеральна нижня палата повинна формуватися з урахуванням чисельності населення, а верхня палата – за принципом рівного представництва для всіх трьох частин: Східної Канади, Західної Канади та Приморських провінцій у цілому. Макдональд, не відкидаючи принципу федерації, який уже був визнаний канадцами, наполегливо підкреслював необхідність утворення сильної централізованої держави. Посилаючись на Сполучені Штати, де всі питання, які не були передані центральному уряду, залишилися у компетенції окремих штатів, Макдональд підкреслював: "Ми уникнемо небезпеки, пов'язаної з існуванням цієї системи, якщо погодимося на утворення сильного центрального уряду, сильних центральних законодавчих зборів та конституції для союзу, який буде мати всі суверенні права, за виключенням тих, які будуть надані місцевим урядам. Я сподіваюся, що ми зуміємо розробити конституцію, яка передбачала б сильний центральний уряд, здатний надати рішучу відсіч будь-якому ворогу, яка забезпечувала б кожній провінції збереження її індивідуальності та підтримувала всі честолобні прагнення на місцях. Не зробивши цього, ми не зможемо домогтися поставленої мети" [14, р. 201–206].

Ідея утворення Атлантичного Союзу була відкинута, і було вирішено зібратися у Квебеку в жовтні 1864 р. з метою обговорення перспектив союзу всіх британських північно-американських регіонів [18, р. 54–63].

Квебекська Конференція відкрилася в жовтні 1864 р., у роботі якої брали участь 33 делегати від усіх провінцій. Після сімнадцяти днів роботи делегати схвалили "Сімдесят дві резолюції", які надалі були покладені в основу Акту про Британську Північну Америку 1867 р. [2, р. 96–98]. Перші три резолюції проголошували:

"1. Федеральний союз під короною Великобританії за умови, що він може бути утворений на справедливих щодо окремих провінцій принципах, буде сприяти вищим інтересам, існуючому та майбутньому процвітанню Британської Північної Америки.

2. У федерації провінцій Британської Північної Америки системою уряду, яка найкращим чином захищає в існуючих умовах різноманітні інтереси окремих провінцій, яка забезпечує ефективність, гармонію союзу та його постійне функціонування, стала б така система, за якої існував би як центральний уряд, до компетенції якого відносилися б питання, які виявляють загальний інтерес для країни в цілому, так і місцеві уряди для кожної із частин Канади та для провінцій Нова Шотландія, Нью-Брансуїк й Острів Принца Едуарда; ці уряди здійснювали б контроль над місцевими справами на відповідних територіях; передбачається можливість прийняття до союзу на умовах рівноправності Ньюфаундленда, Північно-західних територій, Британської Колумбії та Ванкувера.

3. Розробляючи конституцію центрального уряду, конференція прагнула увічнити наші зв'язки з метрополією й у вищих інтересах народів цих провінцій, прагнути тією мірою, якою дозволяють наші умови, прийняти за зразок англійську конституцію" [8, р. 72].

Так, у 1864 р. було покладено початок об'єднаної канадської федеративної держави.

Населення Атлантичних провінцій, стурбоване питанням регіональної автономії, прагнуло захистити свої демократичні права. У цьому питанні їх почуття були близькими почуттям опозиції у Східній Канаді. Керівники руху за конфедерацію відверто демонстрували своє небажання прислухатися до думки народу. Союз мав утворитися зверху при тісному та конфіденційному сприянні ділового світу та імперської влади. Із цього приводу Макдональд наприкінці 1866 р. зазначав таке: "Здається очевидним, що було б абсурдом виносити на обговорення народу окремі подробиці цього заходу. Тому не передбачається отримати його санкцію раніше, аніж до імперського уряду звернуться з проханням внести білль до англійського парламенту. Закон щодо об'єднання колоній Британської Північної Америки повинен бути прийнятий англійським парламентом, доки він не стане законом не повинно бути жодного відгуку з британських провінцій... Коли закон приймуть і його вже неможливо буде виправити, народу, незабаром, доведеться з ним погодитись" [7, р. 89–92]. Таким чином, державу, що утворювалася, однозначно демократичною назвати було неможливо.

У процес утворення федерації не були втягнені широкі прошарки населення, не було війни за незалежність чи референдумів. Крім того, після американської революції у Великобританії з'явилися прихильники відмови від проблемних Британських Американських провінцій. Через це батьків-засновників конфедерації (так у канадській історіографії прийнято називати осіб, що представляли провінційні уряди у процесі утворення канадської федерації) турбувало три блоки питань: як найкращим чином організувати самоуправління, залишаючись під юрисдикцією Британської Імперії; як захистити країну від приєднання її до США; як анексувати значні прерії, які належать Компанії Гудзонової Затоки, доти, доки це зроблять американці [19, р. 43–49].

Внаслідок відсутності чіткої ідеологічної основи канадці були приречені на десятиліття дебатов стосовно питання принципів державного устрою, хоча існують думки в науковій літературі, що, завдяки відсутності такої ідеології, Канада уникнула потрясінь, пов'язаних з її переглядом у майбутньому [3, р. 162–168].

Політика в Канаді значною мірою визначалася політичними елітами колоній, які мали потребу не просто в утворенні надійної основи для підприємництва. На відміну від поглядів одного із засновників Канадської держави Джона Макдональда та його прихильників, представників еліт мало цікавили принципи утворення держави, але і тих, й інших міцно об'єднували антиамериканські настрої [6, р. 229–232].

Лондонська Конференція відбувалася у грудні 1866 р. з метою завершення роботи над утворенням нового федеративного союзу й отримання згоди з боку Великобританії. Умови утворення нової федерації обговорювалися тільки союзним парламентом Канади, оскільки законодавчі дебати в Новій Шотландії і Нью-Брансуїку обмежилися питанням відсилати чи ні делегатів на Лондонську Конференцію [2, р. 137–141].

Провінції Острів Принца Едуарда і Ньюфаундленд відмежувалися від участі в переговорах. 27 березня 1867 р. при повній підтримці британського Парламенту було прийнято Акт про Британську Північну Америку (АБПА), який набрав чинності 1 липня 1867 р. і проголосив утворення Домініону Канада та став першою Конституцією Канади. Документ констатував об'єднання чотирьох колоній у Північній Америці: Онтаріо, Квебек

(раніше утворювали провінцію Канада), Нова Шотландія і Нью-Брансуїк [1, р. 136–144].

Новий союз мав гарантувати "британські закони, британські зв'язки та британську свободу" [8, р. 112–114]. Монархічний принцип мав бути збережений як фактор, що забезпечував тісний зв'язок із Великобританією. Монархія була важливою частиною традицій і могла стати символом об'єднання. Макдональд вважав відсутність такого символу серйозним недоліком американської системи. Президент, хоча і був символічним та політичним главою держави, міг бути не більш ніж лідером партії, яка отримала перемогу, у той час як монарх стояв над партіями і був сувереном для всіх [2, р. 31–33].

Джон Макдональд був прихильником ідеї сильної централізованої федерації, що, на його думку, дозволило б уникнути недоліків американської конституції: "...Конфлікт може виникнути між домініоном та населенням провінцій. Ми повинні зробити все, щоб знайти можливість його вирішити. Діючи наполегливо, у той же час терпеливо, домініон завдяки цьому повинен перемогти. Повноваження центрального уряду у відносинах з місцевими органами влади настільки перевищують аналогічні повноваження у Сполучених Штатах, що федеральний центр має отримати перемогу" [11, р. 64123].

Хоча Макдональд був послідовним у своїй консервативній доктрині, проте, на думку канадських учених, він не мав непорушних принципів. Якщо б питання стосовно конфедерації було винесене на всезагальне голосування, існувала велика ймовірність, що воно зазнало б нищівної поразки, а разом з ним і бачення Макдональда об'єднаної Канади. Однак було б несправедливо стверджувати, що позиція Макдональда базувалася тільки на цьому побоюванні. Незалежність інституту представництва була суттєвим елементом демократичного процесу. Макдональд вважав, що: "... Виносячи законодавчі питання на розгляд усього народу, можна тільки надати в руки засоби, за допомогою яких деспот зможе отримати підтримку та схвалення народом тих законів, які йому необхідні для узурпації" [11, р. 64125].

Одним з найгостріших критиків запропонованого Дж. Макдональдом плану об'єднання був представник Нижньої Канади К. Данкін: "Я не в захваті від демократичних чи республіканських інститутів та, головним чином, від будь-яких революційних і політичних нововведень. Усе, що нам потрібно, це розвивати наші старі інститути, і цей розвиток, для того, щоб бути корисним, повинен бути повільним. Я не вірю в насильницькі та раптові зміни, які мають за мету утворення чогось абсолютного нового" [2, р. 486].

Основним пунктом критики проекту конституції було те, що вона утворювалася нашвидкуруч. Робота над нею не співвідносилася із традиційною практикою, і по суті проект пропонував нову, невипробовану форму правління. Критика Данкіна була не тільки обґрунтованою, але в певному сенсі виявилася пророцтвом. Прагнучи прийти до компромісу, засновники наділили провінції не тільки певними повноваженнями, але, у той же час, зберегли статус держави та назвали об'єднану Канаду конфедерацією [2, р. 484–488]. Пророцтва Данкіна в подальшому дуже часто підтверджувалися довготривалими федерально-регіональними конфліктами. Одним з основних джерел подвійного тлумачення виступали повноваження центрального уряду щодо винесення резолюцій стосовно несхвалення актів провінцій. З одного боку, закон надавав реальну владу для контролю над законодавчими органами провінцій, що задовольняло тих, хто надавав перевагу правовому союзу; з іншого, він, хоча і допомагав підвищити авторитет центрального уряду, на практиці використовуватися не міг, що задовольняло тих, хто віддавав перевагу федеративному союзу.

Коли постало питання стосовно захисту прав французької меншості, Данкін також не погодився з позицією Макдональда, оскільки гарантії на освіту рідною мовою у Верхній та Нижній Канаді, на його думку, призведуть у майбутньому до неправильного тлумачення та, можливо, запереченню самих прав [2, р. 490].

Данкін не піддавав сумніву саму ідею об'єднання, а також загальні принципи, що були сформульовані у проекті конституції. Він повністю підтримував ідею сильного центрального уряду, але сумнівався, що можлива її реалізація засобами положень, які були передбачені проектом. У проекті повинні бути ретельно пророблені деталі, щоб у майбутньому уникнути суперечок щодо їх трактування. "Перед нами постали не просто питання об'єднуватися чи ні, і якщо об'єднуватися, то у федеративний союз чи юридичний. І мова йде навіть не про збереження тісних зв'язків із Великобританією чи уникнення анексії з боку Сполучених Штатів. Єдине питання полягає в тому, як взагалі має працювати цей план. На це питання відповіді нелегко, і саме воно потребує ретельного та детального доопрацювання" [2, р. 483].

Не можна сказати, що Данкіна не турбувало питання збереження тісних відносин із Великобританією чи загроза анексії. Він був переконаний, що конституція, яка пропонувалася, не зможе забезпечити перше і захистити від другого. Його заклик щодо ретельнішого опрацювання проекту базувався не так на раціоналізмі, як на впевненості, що при дебатах стосовно несуттєвих загальних питань та поспішному прийнятті самих положень будуть втрачені традиції, задля збереження інтересів яких ця конституція утворюється.

Жодного разу під час дебатів щодо утворення конфедерації не піднімалося питання стосовно захисту "абстрактних" прав особистості чи їх закріплення в окремому біллі про права. Як писав канадський історик періоду конфедерації Д. Крейтон: "У цілому свобода особистості розглядалася як частина неписаної конституції, яка була успадкована від Великобританії. Тільки в деяких особливих випадках Акт згадував про права та свободи, підходячи до них з конкретної практичної точки зору. Він забезпечував гарантії Громадянському кодексу провінції Квебек, уже існуючим школам конфесіональних меншин, використання англійської та французької мови в парламенті та судах Канади і легіслатури та судах провінції Квебек..." [6, р. 72–73].

Вибравши федеративну форму державного устрою, батьки-засновники канадської держави були впевнені у необхідності наділення федерального уряду широкими повноваженнями щодо управління різними сферами життя країни.

Проте природні ресурси країни на законній основі опинилися у сфері власної компетенції провінцій. Макдональд, Картъє та їх соратники, які мали юридичну освіту, не могли передбачити окремих наслідків цього кроку. У середині 60-х рр. XIX ст. природні багатства країни ще не були достатньо розвинені. Основним природним надбанням вважалися рибні та лісові угіддя. Забезпечивши федеральному центру компетенцію над ними, засновники федерації вважали, що централізували Канаду надовго, якщо не остаточно [9, р. 116–119].

Отже, головний механізм, що визнавав регіональні відмінності в Канаді — це сама федеративна система. Провінціям були надані конституційні положення в новій ситуації та перелік повноважень, за які вони несуть відповідальність. Кожен регіон наділявся урядом, який отримав широкі повноваження для того, щоб сприяти розвитку провінції її власним шляхом і виробляти основні аспекти її соціального, економічного та політичного

життя тими заходами, які найповніше задовольняли б провінцію та її мешканців [16, р. 27–36].

Проте незабаром стало зрозуміло, що законодавці не змогли передбачити повний перелік питань. Уже через декілька років з'явилися ускладнення та суперечливі питання, право вирішення яких було віддано судам. З моменту утворення Верховного Суду Канади в 1875 р. ця функція була однією з головних. У деяких важливих випадках з роз'ясненнями щодо розмежування компетенції регіональних та федеральної влад виступала Таємна рада метрополії. Федеральний Верховний Суд брав до розгляду подібні суперечки стосовно компетенції лише за умови згоди на те зацікавлених провінцій [10, р. 52–54].

Таємна рада у своїх роз'ясненнях виходила з того, що всі права провінцій існували вже до 1867 р., і тільки були закріплені АБПА. Відповідно, конституція не створювала їх знову, що важливо для визначення джерела компетенції провінцій. Очевидно, що кожна окрема провінція, користуючись широкою самостійністю до об'єднання, мала більше прав, ніж після об'єднання, коли їх частина відійшла до центральної влади. Завдяки цьому було закладено основи для подальших суперечок щодо компетенцій [15, р. 116–123].

З іншого боку, це доводить, що державна автономія провінцій почала зростати та зміцнюватися ще до 1867 р. Батьки-засновники конституції таким чином визначили "загальні" інтереси на відміну від інтересів "місцевих" чи регіональних: "...завдання федеральної влади полягає в захисті різноманітних інтересів окремих провінцій і в досягненні успіху, згоди та сталості союзу, з цією метою на федеральний уряд покладається турбота над загальними інтересами всієї країни, ...провінційні влади повинні представляти місцеві інтереси кожної окремої провінції" [7, р. 162–164]. Однак це пояснення не зняло суперечливих питань стосовно розподілу владних повноважень, тому для точнішого роз'яснення розмежувань у компетенції провінційних та регіональної влад сторони, які сперечаються, звертаються за допомогою до судової практики.

Таким чином, основи канадського федералізму були закладені в 1867 р. Канадська конфедерація (насправді федерація) являє собою не тільки низку компромісів, яких було досягнуто політичною елітою в таких сферах, як культура, політика, економіка та міжнародні відносини, початкові положення, що були покладені в основу утворення держави, встановили кордони, у межах яких у вищезазначених сферах можуть проходити політичні дебати.

1. Canadian history in documents. 1763–1966 / J. M. Bliss. — Toronto, 1966.
2. Canada, province of (1841–1866), Parliamentary debates on the subject of the confederation of the British North American provinces. — Quebec, 1865.
3. Creighton D.G. The use and abuse of history / Toward the discovery of Canada. — Toronto, 1972.
4. Creighton D.G. The road to confederation: the emergence of Canada, 1863–1867. — Toronto, 1964.
5. Creighton D.G. British North America at confederation: a study prepared for the Royal Commission on dominion-provincial relations. — Ottawa, 1965.
6. Creighton D.G. John A. Macdonald, Confederation and the Canadian West. / Towards the discovery of Canada: selected essays. — Toronto, 1972.
7. Creighton D.G. John A. Macdonald: the old chieftain. — Toronto, 1955.
8. Documents on the Confederation of British North America / G.P. Browne. — Toronto, 1969.
9. Francis R.D., Jones R., Smith D.B. Destinies. Canadian history since confederation. — Toronto, 1988.
10. Kennedy W.P.M. Constitution of Canada. — Toronto, 1922.
11. Macdonald J. Macdonald papers, public archives of Canada. — Toronto, 1861. — Vol. 158.
12. Nicholson N.L. The boundaries of the Canadian confederation. — Toronto, 1979.
13. Nelson R., Wagenberg R. and Soderland W. The political thought of the fathers of confederation. — New Brunswick, 1977.
14. Pope J.C. The memoirs of Sir John A. Macdonald. — Ottawa, 1894.
15. Statutes, treaties and documents of the Canadian constitutions, 1713–1929 / W.P. M. Kennedy. — Toronto; L., 1930.
16. The distribution of powers between the federal and provincial government. — Ottawa, 1995.
17. Waite P.B. The confederation debates in the province of Canada. 1865. — Toronto, 1964.
18. Waite P.B. The life and times of confederation, 1864–1867. Politics, newspapers and the union of British North America. — Toronto, 1962.
19. Warner D.F. The idea of Continental Union. Agitation for the annexation of Canada to the United States, 1849–1893. — Lexington, 1960.

ДЕРЖАВНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. БАЖАНА В 1943–1949 РОКИ

Зроблено спробу проаналізувати державну діяльність М. Бажана під час його перебування на посаді заступника Голови РНК УРСР в 1943–1949 рр.

In the article we try to analyse statal activity of Mykola Bazhan during his co-heading of the Governmant of Soviet Ukraine 1943–1949.

Інтерес учених до вивчення діяльності конкретних осіб, які здійснили вагомий внесок у розвиток України в ХХ ст. постійно зростає. Різні аспекти життя та діяльності Миколи Платоновича Бажана (1904–1983) уже тривалий час приваблюють увагу вітчизняних дослідників. Натомість, майже не приділяється увага його державній діяльності. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження діяльності М. Бажана на посаді заступника Голови Раднаркому УРСР у 1943–1949 рр. Варто підкреслити, що окремі питання зазначеної проблеми висвітлювали у своїх працях як вітчизняні, так і зарубіжні вчені та літератори. Низку праць про М. Бажана видали Є. Адельгейм, З. Голубева, А. Щербак. Творчість М. Бажана високо оцінював відомий радянський ідеолог у галузі літератури О. Левада. Про державну діяльність М. Бажана відмічено у працях радянської критичної літератури (А. Лосев, С. Крижанівський, В. Євдокименко, В. Затонський, В. Коряк, О. Романовський, Ю. Мережко, В. Чубар, О. Досвітній, М. Семенко, М. Скрипник, С. Пилипенко, В. Залуга, С. Щупака й ін.). Державна діяльність М. Бажана розглядається у працях сучасних авторів історичних, літературних праць, мемуарної літератури (С. Пивовар, С. Кульчицький, Н. Костенко, Ю. Лаврінченко, В. Новиченко та ін.). До джерельної бази статті залучено архівні матеріали, мемуари, монографії, науково-критичні праці, статті газет і журналів.

Слід підкреслити, що на початку Великої Вітчизняної війни (1941–1945) М. Бажан проводив досить активну громадську діяльність. Протягом 1941–1943 рр. він редагував газету "За Радянську Україну!" – друкований орган Політичного управління Південно-Західного фронту. Діяльність М. Бажана на посаді головного редактора супроводжувалася активною громадянською позицією поета щодо безпосередньо подій війни, яка виявилася в активній організаторській діяльності, спрямованій на якомога чіткіший зміст друкованого видання. Окрім того, великі зусилля було спрямовано на залучення провідних представників української радянської інтелектуальної еліти до роботи над написанням статей, відогів та інших пропагандистських творів патріотичного характеру. Сам М. Бажан активно працював над створенням не тільки заміток редактора на шпальтах газети, а й над створенням основного матеріалу газети [5, с.132]. Поет розумів, що, залучивши до створення видання еліту творчої української інтелігенції, він отримав змогу не лише бути почутим і зрозумілим, а й отримати підтримку від влади [7, с. 27]. Безумовно, газета "За Радянську Україну!" відіграла певну роль у формуванні та підтриманні на високому рівні патріотичної свідомості українців, що перебували на території Української РСР та боролися з нацизмом у лавах радянського руху опору. І роль М. Бажана як головного редактора та координатора діяльності вищезазначеного друкованого органу була важливою і певною мірою зробила свій внесок у діяльність підпілля на території окупованої України.

Діяльність М. Бажана на посаді головного редактора газети "За радянську Україну!" не була обійденою увагою радянської влади. Після остаточного звільнення Української РСР розпочався процес відновлення влади як на місцях, так і в масштабах усієї країни. До республіканського уряду підбиралися кандидатури нових, енергійних людей, у тому числі з кіл творчої інтелігенції, які могли б відновити повноцінне життя в країні. Серед них

розглядалися особи О. Довженка, О. Корнійчука, М. Бажана, П. Тичини [6, с. 145].

Згодом, Указом Верховної Ради УРСР від 5 березня 1943 р. за підписом Голови ВР УРСР М. Гречухи Миколи Платоновича Бажана було призначено заступником Голови Ради Народних комісарів України з питань культури. На той час (з 1944 по 1947 рр.) РНК Української РСР очолював М. Хрущов; він же з 1938 по 1949 р. (з перервою з березня по грудень 1947 р., коли його заміщав Л. Каганович) був першим секретарем ЦК КП(б)У. Державна діяльність М. Бажана також як у М. Хрущова тривала до кінця 1949 р. Отже, це була одна із числених, спроб радянської політичної еліти, у тому числі М. Хрущова заохотити до державної діяльності представників української культури [9, арк. 49].

Нова робота вимагала максимального напруження всіх інтелектуальних і фізичних сил М. Бажана. Займаючись справами науки і культури на державній посаді, М. Бажан мав у своєму підпорядкуванні низку організацій та установ: Наркомат освіти, Наркомат здоров'я, Наркомат соціального забезпечення, Управління мистецтв, Правління кіноорганізації, Бюро кінопрокату, РАТАУ, Укрудіокомітет, Управління у справах фізичної культури, Комітет геодезії та картографії, видавництво Академії наук УРСР, творчі спілки: письменників, художників архітекторів, композиторів, відомство з культурних зв'язків із закордоном тощо. Окрім управлінської діяльності справами культури на вже звільненій території Української РСР до компетенції М. Бажана належали питання ідеологічної роботи з окупованими територіями України. Заступник Голови РНК УРСР опікувався питаннями інформаційного забезпечення населення цих районів радянською пресою та листівками. Так, щодня упродовж 1944 р. з літаків скидалося у ворожому тилу близько 50 тис. екземплярів звернень та 70 тис. примірників газет [9, арк. 70–78].

Першочерговим завданням своєї роботи М. Бажан вважав реставрацію системи радянської народної освіти, реалізація якого розпочалася з відбудови вищих навчальних закладів і шкіл. Було розпочато процес повернення (реєвакуації) закладів вищої та середньої освіти з Казахської РСР та РСФРР. Найбільше проблем існувало у справі відновлення початкової та середньої освіти [6, с. 146–147]. В організації шкільної освіти все доводилося починати практично з нуля. З перших днів роботи було поставлено питання про створення нових підручників для школи, які б відповідали потребам радянської освіти, та забезпечення української школи приміщеннями і педагогічними спеціалістами.

Перемоги на фронті та визволення України дали інтелектуальній надію на лібералізацію громадсько-політичного життя радянського суспільства. Група українських письменників – П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, Ю. Яновський, О. Довженко у співдружності з академіком АН УРСР О. Булаховським, підтримані М. Хрущовим, працювали над проектом створення правопису української літературної мови. М. Бажан висунув пропозиції для зміцнення статусу української мови і робив усе можливе, щоб вілїти її у життя.

Крім того, М. Бажан використовував надані йому повноваження також для відстоювання національного репертуару в театрах республіки. Він, зокрема, пропонував

створити окремий репертком (Комітет з питань репертуару театрів УРСР), який міг би відстоювати інтереси українського театру [6, с. 147]. Будучи досвідченим лібретистом (цікавий його переклад лібрето опери Модеста Мусоргського "Хованщина", створений у 1962 р.), він намагався максимально українізувати оперний репертуар, вважав за потрібне розширити перекладацьку діяльність з російської мови на українську лібрето найвідоміших російських опер, таких як "Іван Сусанін" тощо [4, с. 87].

Одним з важливих питань, якими опікувався М. Бажан, була музейна справа. Облік музейних цінностей, а також контроль за їх збереженням за умов, які склалися внаслідок евакуації у період німецько-радянської війни, виявилися досить складною справою. Ще гіршим було становище з музейними експонатами, які були вивезені до Німеччини, чи пограбовані мародерами. Головну увагу було зосереджено на відновленні та віднайдненні передусім великих музейних зібрань. Під наглядом М. Бажана комплектувалися шевченківські фонди, на основі яких утворювався державний музей Шевченка [6, с. 147].

М. Бажан забезпечував краще адміністративне, соціально-культурне становище республіканської академії та її інститутів, використовуючи всі зв'язки і повноваження намагався зрівняти її у правах із союзною академією. З питання про ліміти для інтелігенції він спеціально зустрічався з А. Мікояном. Результатом зустрічі стало підвищення лімітів для української радянської інтелігенції і поліпшення технічного забезпечення Академії наук УРСР у післявоєнні часи. Академія наук Української РСР була об'єктом державної діяльності М. Бажана. З 1940-х рр. він намагався впливати на стан її справ, які не обмежувалися розвитком суспільних наук, літератури та мистецтва. Заснований О. Богомольцем Інститут клінічної фізіології АН УРСР, який у роки війни надавав допомогу в забезпеченні переливання крові, М. Бажан підтримував на урядовому рівні.

Досі невідомим фактом у дослідженнях державної діяльності Миколи Платоновича залишалася його участь у роботі й досягненнях Українського товариства культурного зв'язку із закордоном (УТОКЗ). Ця організація була заснована в Києві у 1934 р. і підпорядковувалася секретаріату заступника Голови РНК УРСР Д. Мануїльському [9, арк. 2–3].

У довідці про роботу УТОКЗ у часи війни містяться матеріали, що засвідчують скрутне його становище. За свідченнями керівника УТОКЗ В. Михайленка: "З початку Вітчизняної війни УТОКЗ знаходився в евакуації разом з іншими республіканськими органами. Його штат у 1941 р. був цілком скорочений і тільки у другій половині 1943 р. було дозволено укомплектувати організацію із трьох осіб. На 1944 р. штат УТОКЗ затверджено в кількості 22 осіб разом з обслуговуючим персоналом. Робота УТОКЗ у дні війни обмежувалася організацією та відправкою за кордон літературних матеріалів, які висвітлювали боротьбу українського народу із фашизмом та пропагували українську культуру за кордоном". Матеріали надсилалися 35-м зарубіжним кореспондентам у країнах Європи. Усього через організацію за період війни було передано 28 тис. одиниць матеріалів. Крім того, УТОКЗом було передано Всеславянському комітету для передачі у Західну Європу понад 75 оригіналів статей та листів [9, арк. 29]. За свідченням В. Михайленка: "В організації та підготовці матеріалів УТОКЗ мав опір на широкий авторський колектив з української інтелігенції. За час війни до організації поступили матеріали від українських письменників П. Тичини, М. Бажана, М. Рильського, В. Сосюри, А. Головка, І. Ле, П. Панча, Л. Первомайського, Ю. Смолича та ін.". Збір матеріалів не обмежувався вищезазначеними постатями, до нього були залучені також академіки АН УРСР, наукові співробітники і працівники українського мистецтва [9, арк. 33–34].

Після завершення Великої вітчизняної війни М. Бажан здійснив значну кількість офіційних візитів: до Варшави, Праги, Софії – разом з іншими урядовцями представляючи республіку. У Варшаві відбулася зустріч Миколи Бажана з державними та літературними діячами, зокрема: Борейшею, Путраментом, Грошем; у Празі він брав участь у нараді слов'янських комітетів; у Болгарії – у святкуванні 70-річчя визволення від турецького іґа.

Наприкінці 1945 – на початку 1946 р. у складі делегації УРСР разом із наркомом закордонних справ Д. Мануїльським М. Бажан узяв участь у I сесії Генеральної Асамблеї ООН у Лондоні, де виступав з питання репатріації біженців та інших категорій населення, що змогли потрапити за кордон у період другої світової війни. Головна увага приділялася репатріації до СРСР осіб, які були причетні до антирадянської діяльності. Зокрема, члени радянської делегації вимагали репатріації С. Бандери з метою його засудження та покарання на території Радянського Союзу, проте безуспішно [3, с. 102]. Удруге М. Бажан відвідав Велику Британію у 1947 р. Він був членом делегації депутатів Верховної Ради СРСР. Після двох відвідів Великої Британії Микола Платонович видав нову поетичну збірку "Англійські враження" (1948), де висловлював своє критичне ставлення до суспільного та політичного ладу Великої Британії [8, с. 237].

М. Бажан прийшовши до уряду, сподівався на широку реформаторську діяльність після німецько-радянської війни. У сфері культури і науки він був компетентним, професійно обізнаним, здатним ініціативно і наполегливо працювати. Наміри М. Бажана успішно реалізовувалися під час Великої Вітчизняної війни. Проте подальші політичні погляди поета не збіглися з вимогами радянської партійно-державної ідеології.

У 1944–1945 рр. демократичні погляди, критичне переосмислення досвіду минулого поширювалося в середовищі інтелігенції й молоді. Ці процеси також поширювалися у партійно-державній номенклатурі. Як зазначають сучасні дослідники, у нарисах нової програми партії, яку планувалося підготувати до кінця 1947 р., мали місце пункти, які передбачали обмежене перебування на керівних виборних партійних посадах, змагальність кандидатів у депутати при виборах на всіх рівнях рад, неприпустимість підміни політичного керівництва адміністративним та інші положення, які ведуть до демократизації партії і суспільства. Цим ідеям у той час не вдалося реалізуватися у принципі діяльності політичних інститутів. Пошук шляхів демократизації життя, оптимальної моделі післявоєнної економіки виявився невчасним і був припинений (керував роботою над проектом А. Жданов).

У 1946 р. вийшли постанови ЦК ВКП(б) "Про журнали "Звезда" і "Ленинград", "Про репертуар драматичних театрів заходи щодо його поліпшення" (аналогічні постанови були прийняті й в Україні), що забороняли вживати інформацію, яка не відповідала радянській ідеології. З цих постанов брали початок нові репресії до творчої інтелігенції. З відповідальних посад режим усунув людей з більш-менш радикальними поглядами. У 1949 р. було сфабриковано "ленінградську справу". Готувався розгром московської парторганізації, – "Справа лікарів", "справи" молодіжних груп, переслідування вчених і письменників – усе це свідчило про наступ реакції. Після початку в Україні нової хвилі репресій проти інтелігенції ("жданівщина") відбулися зміни у її партійному керівництві. Замість Микити Хрущова КП(б)У очолив Лазар Каганович. Протягом дев'яти місяців, коли Л. Каганович перебував в Україні (з березня по грудень 1947 р.), напруженість політичної атмосфери у столиці досягла критичної межі. Ідеологічна догма загострення класової боротьби спрацювала знову. Розпочалися пошуки "ворогів народу" під гаслом боротьби з "буржуазним націоналізмом". М. Бажану, який завідував справами науки і культури, було замовлено теоретично обґрунтува-

ти зміну курсу, створити ідеологічний репресивний механізм. М.Бажан виконав "соціальне замовлення". Зокрема, наприкінці року, за кілька днів до відкриття Л. Кагановича, він закінчив роботу над нарисом "До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології". У грудні 1947 р. його було надруковано одночасно у газеті "Радянська Україна" й видано окремою брошурою в Українському видавництві політичної літератури. Нарис засуджував історичні концепції і державотворчу діяльність М. Грушевського. Гостро критикуючи ідеї М. Грушевського і В. Винниченка, автор звинувачував їх у "буржуазному націоналізмі". М. Бажан критикував "реакційні" антропологічні, чи етнологічні розвідки Ф. Вовка та І. Гашпара; справа в тому, що до цих теорій зводився весь зміст наукових історико-етнографічних досліджень таких визначних українських учених як Володимир Антонович і Михайло Грушевський. Внаслідок цього радянські ідеологи розглядали всю українську історичну науку як складову українського "буржуазного націоналізму". Усе відносилось до однієї націоналістичної тенденції: від Володимира Антоновича – до Михайла Грушевського, від Михайла Грушевського – до його наступників, до яких автор зарахував не тільки Дмитра Донцова, а й "ворогів народу – Миколу Скрипника і "скрипниківців". Звинувачення висувалося також проти тодішньої художньої літератури. Нарис завершувався відвертою похвалою репресивної доповіді А. Жданова про журнали "Звезда" і "Ленинград" [1, с. 3–17].

У 1946 р. М. Бажан був обраний депутатом Верховної Ради СРСР від Тульчинського виборчого округу. У 1947 р. його обрано депутатом Верховної Ради УРСР від Варварівської виборчого округу [10, арк. 6–15]. Проте у 1949 р. М. Бажан завершив державну діяльність. Зміст нарисів "До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології" протирічив власним ідеологічним поглядам його автора, що стало причиною відставки з депутатської посади. М. Бажан відмовився від подальшого написання подібного роду "соціальних замовлень", які під примусом партійно-державної номенклатури був змушений

виконувати протягом другої половини 1940-х рр. Дійшовши висновку про те, що від урядової посади слід відмовитися, поет зробив рішучий крок. Наприкінці серпня 1949 р., перед поїздом до м. Веймар на 200-річчя від дня народження Й. Гете, М. Бажан подав заяву про відставку, і через місяць, навесні 1949 р., його прохання було задоволене [6, с. 159].

У 1951 р. М. Бажан видав збірку до 300-річчя воз'єднання України з Росією "Біля Спаської вежі". Новою збіркою М. Бажан намагався продекларувати політичну лояльність, для того, щоб мати можливість займатися творчою та науковою діяльністю [2, с. 58].

Отже, протягом шести років (1943–1949) М. Бажан займав найвищу в радянській Україні посаду у сфері культури – заступника Голови РНК УРСР з питань культури та літератури. Урядова діяльність припала на період міжнародного самоствердження УРСР, тому він неодноразово брав участь у сесіях ООН та міжнародних конференціях. Також М. Бажан опікувався питаннями становлення середньої шкільної освіти, реєвакації вищих навчальних закладів, у відновленні мережі закладів медичної допомоги тощо. Можна стверджувати, що перебуваючи на посаді заступника Голови РНК УРСР Микола Бажан зробив великий внесок у відновлення належного функціонування системи освіти та культури в Україні.

1. Бажан М. До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології. – К., 1947; 2. Бажан М. Думи і спогади. – К., 1982; 3. Гринько Д. Пліч-о-пліч з своїми героями // Майстер карбованого слова. – К., 1964; 4. Каспаров М. Очерк історії європейського стиха. – М., 1989; 5. Косарик Д. Наш полковий комісар // Карбованих слів володар. – К., 1988; 6. Костенко Н. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршовістики. – К., 2004; 7. Пивовар С. Погляди М. Бажана на історію української державності в контексті партійно-державної ідеології в УРСР (1940-ві роки) // Вісник київського університету. – К., 2003. – № 65; 8. Суворовцев Ю. Поетизм Миколи Бажана. – М., 1970; 9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2, оп. 7, спр. 10; 10. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. – Ф. 535, оп. 1, спр. 148.

Надійшла до редколегії 18.01.06

Н. Шевченко, канд. іст. наук

ПАРЛАМЕНТ У РАННЬОСТЮАРТІВСЬКІЙ АНГЛІЇ: СПРОБА ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ БРИТАНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ ДИСКУСІЇ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Проаналізовано основні підходи, запропоновані британськими істориками до вивчення Парламенту ранньостюартівської Англії. Особливу увагу приділено аналізу так званого ревізійністського виклику 1970-х – середини 1980-х рр.

The author analyzes several approaches offered by British historians in studying of Early Stuart Parliament. Special attention is paid to the so called "revisionist challenge" of 1970 – mid-1980-s.

Британська історіографія традиційно займає одне із провідних місць у світовій історичній науці, здійснюючи помітний вплив на світовий історіографічний процес. Особливо показовим є шлях, який пододала британська історична наука протягом другої половини ХХ ст. Найважливішими його етапами можна визначити: подолання гострої методологічної кризи, викликані розчаруванням у пізнавальних можливостях ліберальної (вігської) методології історичних досліджень, поширення концептуальних засад біхейвіористської політичної науки, математизованої економічної історії, вплив " нової " історіографії, яка розбудовувалася на засадах скієнтизму та об'єктивізму, утвердження міждисциплінарного підходу у вивченні минулого, та, зрештою, зміна світоглядних цінностей у товаристві істориків, зумовлена новими процесами в інтелектуальній культурі країн Західної Європи повоєнного періоду. Усе це вплинуло на організаційні засади британського академічного історичного знання в цілому, та на його структурні компоненти і, зокрема, сприяло відро-

дженню інтересу до політичної історіографії, оновленню її методологічного інструментарію тощо.

В останній третині ХХ ст. процес нагромадження та систематизації знань з історії англійського парламенту першої половини XVII ст. відбувався швидкими темпами. Це можна пояснити як традиційно високим інтересом британських науковців до розробки проблематики Англійської революції, так і тими новітніми тенденціями, про які йшлося вище. Стрімкий розвиток знань з історії англійського Парламенту ранньомодерного часу став можливим внаслідок інституційного оформлення в межах британської політичної історіографії нового напрямку – адміністративної історії. Предметом її дослідження стала загальна схема і принципи управління в конкретно-історичні епохи, а об'єктом уваги виступала історія становлення та розвитку окремих державних інститутів і дослідження "соціального портрету" управлінців [10, с. 24; 26]. Таким чином владні структури перетворювалися на об'єкт уваги не тільки власне політичної, але й соціальної, економічної, інтелектуальної історіографії тощо.

Основу даного дослідження складають праці відомих британських та американських істориків, присвячені аналізу такого феномену як англійський парламент за часів правління перших Стюартів – Джеймса I та Чарльза I. Хронологічні межі охоплюють період від 1603 р. до початку 1640-х рр., тобто від часу воцаріння династії на англійському престолі до початку Громадянської війни, у ході якої сама організаційна структура та функції парламенту зазнали істотних змін. Автор робить спробу дослідити саму тематику робіт з даної проблеми, проаналізувати запропоновані науковцями дослідницькі підходи та методики, визначити специфічний понятійний апарат, застосований у їхніх працях.

Актуальність нашого дослідження зумовлюється недостатньою увагою сучасної української історіографії до розробки як понятійного апарату, так і конкретної проблематики з адміністративної історії. Відтак досвід британських та американських колег у цій галузі може бути корисним для вітчизняних науковців у процесі розширення сфери історичних досліджень.

Окремі аспекти даної проблеми розглядалися в англійській історіографії [2; 14; 21; 22, с. 159–167; 24] та у працях деяких сучасних російських науковців [1, с. 131–140; 3; 4]. Таку спробу на матеріалі праць британського історика К. Расселла в одній із попередніх публікацій зробила й автор цього дослідження [5]. Однак наразі існує потреба комплекснішого аналізу даної проблеми.

Традиції вивчення англійської парламентської історії сягають ще XVII ст. Подальший її розвиток відбувався в межах так званої *конституційної історії*, яка розглядалася як пріоритетний напрям історичних студій з огляду, насамперед, на політичні обставини. У XIX ст., у період "професіоналізації" історичного знання, інтерес до конституційної історії обумовлювався поряд із політичними також й академічними запитами і визначався, насамперед, процесом утвердження так званої *вігської інтерпретації історії* (поняття введено до наукового обігу британським дослідником Г. Баттерфілдом [7]). Вігізм як історіографічна традиція робив особливий наголос саме на конституційній історії, яка б мала показати британцям спадкоємність інститутів сучасного демократичного суспільства від власного історичного минулого та простежити їхній поступальний розвиток.

Головна особливість британської конституційної історії полягала в зосередженості на "парламентській історії", а точніше – на історії Палати Громад [9, с. 93]. Утім, об'єктом дослідження в працях істориків-вігів виступав не Парламент як один із інститутів державної влади (його організаційна структура, функції та повноваження), а політична боротьба навколо розширення парламентського представництва та утвердження провідної ролі Парламенту в процесі державного управління [12; 20]. Праці істориків-вігів мали описовий характер і не виходили за межі політичного наративу, їм бракувало серйозного наукового аналізу політичних процесів та явищ. В основі вігської інтерпретації британської історії лежала схема, що пояснювала еволюцію британських інститутів державної влади, проте всі ті факти, які "не вписувалися" в дану схему, ними просто не бралися до уваги. Такий волюнтаристський підхід до історичних фактів став об'єктом гострої наукової критики вігської концепції, що, зрештою, спровокувало "розчарування" в пізнавальних можливостях вігської інтерпретації історії та породило гостру методологічну кризу в британській історичній науці першої половини XX ст.

Подоланню цієї кризи сприяли нові тенденції, які розвивалися в межах так званої *нової соціальної історіографії*: поширення міждисциплінарного підходу, усвідомлення необхідності широкої методологічної координації та інтеграції історії і суміжних соціальних наук, запровадження системних та структурно-аналітичних

методів у конкретно-історичних дослідженнях, методики і техніки кількісного аналізу. За короткий час нова соціальна історія перетворилася на один з найдинамічніших напрямів історичних досліджень, стала популярною переважно серед молодшої генерації британських науковців. "Виклик" політичній історіографії з боку соціоісторизму вимагав формування адекватної "відповіді", адже стрімке зміцнення позицій нового історіографічного напрямку реально загрожувало гегемоністському становищу політичної історії в системі британського академічного історичного знання.

Такою "відповіддю" можна вважати як перші спроби застосування просопографічної методики, системного аналізу та кількісних методів дослідження у вивченні соціо професійного складу Довгого Парламенту (праці Д. Брантона та Д. Пеннінгтона, М. Кіллер [6; 16]), що припали на 1950-ті рр., так і "ревізіоністський виклик" (або "реванш") 70-х – середини 80-х рр. XX ст.

Серед причин, які породили появу "ревізіоністського виклику", часто називають бажання групи дослідників "відродити" інтерес до політичної історії доби ранніх Стюартів, оскільки на її позиції "наступав" соціоісторизм, "очистити" узагальнюючу інтерпретацію політичної кризи середини XVII ст. від соціальних та економічних пояснень. Таке твердження, на нашу думку, є неточним, оскільки, незважаючи на появу значної кількості робіт із соціальної історії XVII ст., основна схема політичної інтерпретації конфлікту, вироблена наприкінці XIX – початку XX ст. С. Гардінером та його послідовниками залишалася недоторканою саме до часу появи робіт істориків-"ревізіоністів". А про те, що політичний історію не "загрожував" соціоісторизм може свідчити той факт, що навіть найбільш "переконані" "соціальні" та "економічні" історики визнавали пріоритет в англійській історії саме за "парламентською" історією [21, с. 56].

На нашу думку, поява "ревізіоністського виклику" стала закономірним наслідком стрімкого нагромадження та розвитку знань з англійської історії XVII ст., яке спостерігалось в перші повоєнні десятиріччя (варто згадати "дискусію навколо дженітри", інтерес до локальних студій тощо). До того ж до наукового обігу було введено нові масиви історичних джерел. Усе це саме по собі передбачало систематизацію знань, а, відтак, спричинило і перегляд ("ревізії") існуючої інтерпретації політичного конфлікту в Англії доби ранніх Стюартів.

Об'єктом уваги істориків-"ревізіоністів" став англійський Парламент і, зокрема, такі аспекти, як періодичність скликання парламентських асамблей, порядок їх формування, функціональна роль Парламенту в структурі державного управління тощо.

Уперше проблему стосунків між монархією та Парламентом у ширшому, загальноєвропейському, контексті поставив у своїй інавгураційній лекції в лютому 1975 р. професор Лондонського Університету Г. Кьонігсбергер [18]. Аналізуючи політичні процеси в ранньомодерних державах від Шотландії до Польщі, він прийшов до висновку, що "конфлікт" є "природним" станом речей між королями та представницькими асамблеями, наголосивши на його неминучості, та простежив "прояви" такого конфлікту [18, с. 23].

Ідеї Г. Кьонігсбергера було підхоплено та розвинуто молодшою генерацією науковців – Дж. Елтоном, К. Расселлом, К. Шарпом, Дж. Кларком, Дж. Кеніоном, М. Кішланські та ін. [11; 23; 17; 8]. На думку деяких дослідників, істориків-"ревізіоністів" важко розглядати як наукову школу, оскільки вони не представили спільну узагальнюючу концепцію політичного процесу в Англії доби ранніх Стюартів [25, с. 24]. Здається, єдине, що їх об'єднувало – це прагнення довести хибність інтерпретації С. Гардінера – В. Ноутстіна. Однак аналіз праць істориків-"ревізіоністів" усе ж дозволяє виокремити пев-

ний комплекс ідей щодо політичної ролі Парламенту першої половини XVII ст. Цей комплекс ідей включає п'ять таких компонентів:

1. До 1640-х рр. Парламент був бездіяльний: він не тільки не мав важелів впливу на уряд, але й навіть можливостей для впровадження своїх власних рішень; завадав монархам значно більше турбот, ніж вони мали від нього користі; не розумів потреб нації.

2. Ніякої "опозиції" в Парламенті (у Палаті Громад) у сучасному розумінні цього поняття не було; не було такої групи із чітко визначеними цілями, яка б проводила систематичну чітко окреслену антиурядову пропаганду; політичну поведінку Парламенту визначав консенсус.

3. Парламентаріїв цікавили не абстрактні конституційні питання, а більш прозаїчні, – інтриги при дворі, власні бізнесові інтереси, стосунки між центральною владою та провінційними властями тощо.

4. Питання, які дебатовалися в Парламенті не стосувалися конституційних принципів; обговорювані питання (про зовнішню політику, війну, релігійні проблеми, фінанси та поведінку окремих урядовців) становили інтерес для невеликої групи "зацікавлених" осіб, насамперед, придворних, які входили до різних фракцій при дворі Стюартів і "використовували" "своїх людей" у Палаті Громад для задоволення власних амбіцій.

5. Зростання парламентської ініціативи в період 1604 – початку 1640-х рр. – це ілюзія, оскільки навіть такі дії Парламенту, як прийняття Петиції про Права та Великої Ремонстрації – це спорадичні вияви парламентської активності, зумовлені, швидше, збігом обставин, ніж продуманим "планом" конституційних перетворень у країні на користь збільшення повноважень Парламенту в системі державного управління.

"Ревізіонізм" як етап у розвитку британської академічної історичної науки другої половини XX ст. вимагає докладнішого вивчення в межах іншого дослідження. У контексті даної статті ми обмежилися лише аналізом поглядів істориків-"ревізіоністів" щодо ролі і місця Парламенту у структурі державного управління Англії доби перших Стюартів.

"Ревізіоністський виклик" спричинив бурхливі дебати, що мало своїм позитивним наслідком, по-перше, детальне вивчення відповідних історичних першоджерел, а по-друге, вперше дослідницький інтерес перемістився із сфери вивчення "парламентської історії" Англії XVII ст. до власне наукового вивчення саме "історії англійського Парламенту XVII ст."

У науковій полеміці із "ревізіоністами" взяли участь Кр. Гілл, Д. Гірт, Т. Рабб та ін. У ході теоретичних дебатів уперше було піднято та розглянуто такі питання як: функції англійського Парламенту, процедура роботи та розпуску Парламенту і пророгация, організація перебування парламентаріїв у Лондоні під час роботи сесій, парламентські привілеї та право недоторканості, діяльність парламентських комітетів, право на вільне виголошення промов, проаналізовано процес виборів до Парламенту тощо [13; 15; 19].

Особливо запеклі дискусії точилися навколо твердження К. Расселла про відсутність такого явища як "парламент" у ранній період XVII ст.: були лише "нерегулярно повторювані події, названі Парламентами" [23, с. 6–7]. Дослідник спирався на нерегулярний характер скликання парламентських асамблей за доби ранніх Стюартів та на реально здійснювані тогочасним англійським Парламентом функції. Не менш гострі суперечки розгорнулися і навколо так званої "кишенькової" Палати

Громад, членами якої начебто керували пери із верхньої Палати англійського Парламенту тощо.

У цілому можна говорити про те, що критика, яка лунала з боку істориків-"ревізіоністів" виявилася конструктивною. Вона сприяла, насамперед, уточненню позицій основних учасників дебатів, стимулювала їхній інтерес до чіткого визначення специфічних понять і термінів та з'ясуванню їхньої відповідності історичним реаліям ранньомодерної Англії (мова йде, насамперед, про такі звичні для нас поняття, як "опозиція", "парламентські вибори", "виборці", "парламентська процедура" тощо), а також викликала потребу в ретельнішому вивченні історичних джерел та виробленні методів їхньої наукової критики, оскільки некритичне ставлення самих істориків-"ревізіоністів" до джерельного матеріалу часом породжувало помилкові твердження та інтерпретації.

Підсумовуючи, слід зазначити, що наукові дискусії останньої третини XX ст. щодо ролі і місця Парламенту в структурі державного управління Англії доби ранніх Стюартів не тільки вперше стимулювали системне наукове вивчення англійського Парламенту в ранньомодерний період, змінили утверджені в британській історіографії стереотипи щодо політичного процесу першої половини XVII ст., спровокували перегляд та уточнення інтерпретацій політичного конфлікту в Англії на переломному етапі її розвитку, а й у цілому сприяли відродженню інтересу до вивчення владних структур у конкретно-історичні епохи.

1. Согрин В.В., Зверева Г.И., Репина Л.П. Современная историография Великобритании. – М., 1991. 2. Хилл К. "Ревизионистские" истории и Английская революция // Вопросы истории. – 1998. – № 6. – С. 148–155. 3. Шарифжанов И.И. Вызов социализма: политическая история в поисках новых приоритетов // Политическая история на пороге XXI века: традиции и новации / Л.П. Репина (отв. ред.) и др. – М., 1995. – С. 22–32. 4. Шарифжанов И. Основные направления развития английской историографии буржуазной революции XVII в. в Англии // История и историки. Историографический ежегодник, 1980. – 1984. – С. 119–139. 5. Шевченко Н.И. Британский историк К. Рассел про деякі проблеми Англійської революції XVII ст. // Вісн. Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – 2002. – Вип. 59–60. – С. 110–114. 6. Brunton D., Pennington D. Members of the Long Parliament. – L., 1968. 7. Butterfield H. The Whig Interpretation of History. – N-Y., 1965. 8. Clark J.C.D. Revolution and Rebellion: State and Society in England in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. – Cambr., 1990. 9. Constitutional History, British // The Blackwell Dictionary of Historians / Ed. by J.Cannon. – Oxford, 1988. – P. 93–94. 10. Elton G. Political History: Principles and Practice. – N-Y.; L., 1970. – P. 24. 11. Elton G.R. Parliament in the Sixteenth Century: Functions and Fortunes // Historical Journal. – 1979. – Vol. XXII. – № 2. – P. 255–278. 12. Green J.R. History of the English People : In 3 vols. – L., 1878. – Vol. III, books VII–VIII. 13. Hirst D. Election and Privileges of the House of Commons in the Early Seventeenth Century: Confrontation or Compromise? // Historical Journal. – 1975. – Vol. 18. – № 4. – P. 851–862. 14. Hirst D. Revisionism Revised: The Place of Principle // Past and Present. – 1981. – № 92. – P. 79–99. 15. Hirst D. The Representative of the People? Voters and Voting in England under the Early Stuarts. – Cambr., 1975. 16. Keeler M.F. The Long Parliament. 1640–1641. A Biographical Study of Its Members. – Philadelphia, 1954. 17. Kishlansky M. Parliamentary Selection: Social and Political Choice in Early Modern England. – Cambr., 1986. 18. Koenigsberger H. Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale: Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe // Koenigsberger H. Politicians and Virtuosi. Essays in Early Modern History. – L., 1986. – P. 1–26. 19. Lambert Sh. Procedure in the House of Commons in the Early Stuart Period // English Historical Review. – 1980. – Vol. 95. – № 3. – P. 753–781. 20. Macaulay Th.B. The History of England from the Accession of James the Second : In 2 vols. – L., 1899. 21. Rabb Th.K. Revisionism Revised: The Role of the Commons // Past and Present. – 1981. – № 92. – P. 55–78. 22. Richardson R.C. The Debate on the English Revolution: Revisited. – L., 1988. 23. Russell C. The Nature of a Parliament in Early Stuart England // Russell C. Unrevolutionary England, 1603 – 1642. – L., 1990. – P. 1–30. 24. Sharpe K. Parliamentary History 1603–1629: In or Out of Perspective? // Faction and Parliament. Essays on Early Stuart History / Ed. by K.Sharpe. – Oxford, 1978. – P. 1–42; 25. Tomlinson H. The Causes of War: a Historiographical Survey // Before the English Civil War: Essays on Early Stuart Politics and Government / Ed. by H.Tomlinson. – L., 1983. – P. 7–26. 26. "What Is Political History?" [Elton G.] // ежеж..History Today. – 1985. – Vol. 35. – № 1. – P. 10–18.

Надійшла до редколегії 31.01.06

УЧАСТЬ Д. МАНУЇЛЬСЬКОГО У СТВОРЕННІ ООН

Досліджено встановлення правосуб'єктності УРСР, участь Д. Мануїльського у Сан-Франциській конференції і його роль у роботі над створенням ООН, внесок УРСР у розробку Статуту ООН і початки її діяльності в Організації.

In this article there is an information about establishment of legal personality setting of the Ukrainian S.S.R. and D.Manuilskiy participation at San-Franciscko conference and his importance in creation of U.N.O., his significantly contribution in Ukrainian S.S.R. with U.N.O statute development and beginning activity at U.N.O.

Постать Д. Мануїльського є достатньо цікавою для історичної науки, оскільки його багаторічна діяльність і донині не знайшла в незалежній Україні комплексного та об'єктивного дослідження. У Центральному державному архіві вищих органів влади України зберігається основна частина особистого архіву Д. Мануїльського, отримана в МЗС УРСР 19 березня 1976 р. Фонд було доповнено матеріалами, які передав до архіву син Мануїльського – Володимир Дмитрович (14 листопада 1977). Матеріали фонду архіву містять факти про життя і діяльність Мануїльського за період 1883–1959 рр., у тому числі й дипломатичну діяльність. Участь Д. Мануїльського у створенні ООН у радянській історіографії згадувалася Б. Зав'яловим, який у 1963 р. видає біографічну працю "Дмитро Захарович Мануїльський", де вперше подаються уривки і зміст спогадів Д. Мануїльського, записаних його дружиною Варварою Платонівною та низка документів з особистого архіву Мануїльського. У 70–80-х рр. тему Зав'ялова продовжує Л. Суярко, посилаючись уже на вищезгадану працю, але крім біографічного нариса, виділяє окремі аспекти діяльності Д. Мануїльського, у тому числі й дипломатичну діяльність. У сучасній історичній науці не існує дослідження, яке б повністю було присвячене дипломатичній діяльності Д. Мануїльського, натомість існує ряд статей у періодичних виданнях [3; 4] та ін. У 1996 р. виходить праця Д. Табачника з біографіями керівників зовнішньополітичних відомств України з 1917 по 1996 рр., де знаходиться інформація і про дипломатичну діяльність Д. Мануїльського. У 2004 р. цю працю було перевидано з доповненнями і додаванням архівних даних.

Участь УРСР у створенні ООН стала можливим після того, як 5 лютого 1944 р. на Політбюро ЦК КП(б)У було розглянуто питання про утворення Народного Комісаріату закордонних справ (НКЗС) України. 14 березня 1944 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Закон "Про утворення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР". УРСР, як і кожна союзна республіка, отримала тепер можливість здійснювати міжнародну правосуб'єктність у двох формах: 1) безпосередньо за допомогою своїх власних органів державної влади й управління; 2) через посередництво і за допомогою державних і виконавчих органів Союзу РСР [1].

Особливо важливою серед них була безпосередня участь українського наркома у створенні ООН.

Ініціаторами створення організації були провідні держави антигітлерівської коаліції – СРСР, США, Велика Британія. Питання про заснування нової організації з підтримання миру і міжнародної безпеки замість Ліги Націй обговорювалося цими державами неодноразово. Створенню ООН передували Вашингтонська декларація 26 держав прийнята 1 січня 1942 р., Московська декларація Міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Китаю (1943), Тегеранська декларація глав урядів СРСР, США і Великої Британії (1943), пропозиції конференції в Думбартон-Оксі, а також рішення Кримської конференції (1945).

Ще у 1944 р. уряд СРСР висунув пропозицію про включення до числа членів майбутньої Організації Об'єднаних Націй усі 16 радянських республік. Пропозиція зустріла категоричні заперечення з боку західних держав,

особливо США. Попереднє обговорення засвідчило, що умов для реалізації такої ідеї ще не було, тому в Ялті радянська делегація запропонувала включити до міжнародної організації УРСР і БРСР поряд з членством Союзу в цілому. Делегація СРСР на пленарному засіданні Ялтинської конференції 7 лютого 1945 р. обумовлювала цю пропозицію конституційними змінами, згідно з якими радянські союзні республіки дістали широкі права в зовнішніх відносинах. Проти цього виступила американська делегація на чолі з Ф. Рузвельтом. Президент США заявив, що Конституція СРСР не дає можливості радянським республікам контролювати свою власну зовнішню політику. Коли його ознайомили зі змінами в Конституції СРСР, президент США погодився з майбутньою участю УРСР і БРСР в ООН лише після її створення.

Радянська делегація в Ялті, обґрунтовуючи необхідність прийняття до ООН УРСР і БРСР, підкреслювала, що обидві республіки належать до найбільших союзних республік, що вони зазнали найтяжчих втрат у війні, а їх внесок у розгром нацизму більший за внесок багатьох інших країн – членів антигітлерівської коаліції. Радянська делегація наполягала, щоб питання про включення УРСР і БРСР у міжнародну організацію не відкладалося, і було прийнято рішення запросити їх на установчу конференцію організації. Американська та британська делегації були змушені від імені своїх урядів дати обіцянку, що США і Велика Британія підтримають радянську вимогу про включення УРСР і БРСР до засновників ООН.

Установча конференція ООН відкрилася у Сан-Франциско (США) 25 квітня 1945 р. На першому її засіданні радянська делегація рішуче поставила питання про запрошення представників УРСР і БРСР. Наступного дня надійшли звернення урядів УРСР і БРСР, які висловлювали бажання взяти участь у роботі конференції. 30 квітня 1945 р. Виконавчий Комітет конференції рекомендував запросити делегації обох республік до Сан-Франциско.

Саме Д. Мануїльський очолював делегацію УРСР на конференції у Сан-Франциско, яка проходила з 25 квітня по 26 червня 1945 р. Повноваження на представництво Радянської України він отримав від Верховної Ради УРСР, що надало його роботі на конференції необхідної міжнародно-правової легітимності. Підготовкою до конференції безпосередньо керував Д. Мануїльський. Він велику увагу приділяв добору членів делегації, яка вперше за десятиліття, що минули, мала представляти Україну на світовому форумі. Текст повноваження було складено самим Д. Мануїльським у повній відповідності зі стандартами міжнародних дипломатичних документів:

"Президія Верховної Ради УРСР оголошує, що вона цим уповноважує Урядову делегацію у складі:

Глави делегації – Дмитра Захаровича Мануїльського – заступника Голови Ради Народних Комісарів і Народного Комісара закордонних справ Української РСР і членів делегації; Івана Семеновича Сеніна – заступника Голови Ради Народних Комісарів Української РСР; академіка Олександра Володимировича Палладіна – віцепрезидента Академії наук УРСР; ректора Київського університету ім. Тараса Шевченка професора Володимира Гавриловича Бондарчука; професора Петра Степановича Погрібняка; директора Інституту історії АН УРСР професора Миколу Неоновича Петровського для

участі в роботі конференції Об'єднаних націй в Сан-Франциско (США) з вироблення Статуту Загальної Міжнародної Організації миру і безпеки і для підписання остаточного тексту цього Статуту, прийнятого учасниками конференції" [6].

О 9 год. ранку 1 травня 1945 р. воєнний "дуглас" разом з українською делегацією на борту із Києва взяв курс на схід: через Москву, Омськ, Новосибірськ, Красноярськ, Якутськ – на Аляску. На американській воєнній базі Гамільтон Філд у Канаді українській делегації було надано належний прийом. Д. Мануїльський оглянув почесну варту.

У США він очолив перший комітет конференції, що мав підготувати текст преамбули та перший розділ Статуту "Цілі і принципи". В інших комісіях плідно працювали І. Сенін, О. Палладін, В. Бондарчук, П. Погрібняк, М. Петровський.

У США Д. Мануїльський активно контактував з іноземними журналістами, пояснюючи їм позицію УРСР на міжнародній арені. Наслідком цього стала поява про нього кількох позитивних матеріалів в американській пресі, яка досить високо оцінила діяльність радянського дипломата. Одна з американських газет назвала його "несподіванкою" Сан-Франциско, відзначивши, що за рівнем дипломатичної майстерності він не поступався М. Литвинову [3, с. 77]. Увагу привернула прес-конференція Д. Мануїльського 22 травня 1945 р. У своїй заяві та відповідях на запитання журналістів він зупинився на основних напрямках зовнішньої політики України. Зокрема, говорячи про визнання України державами світу, він заявив про готовність українського уряду обмінятися дипломатичними та консульськими представниками з будь-якою країною.

Нарком закордонних справ УРСР брав активну участь у виробленні радянської позиції у переговорному процесі. Практично всі ключові питання дій радянської делегації обговорювалися за безпосередньої участі Д. Мануїльського. Проводилися численні зустрічі із громадськістю, офіційні прес-конференції, ділові засідання комісій і комітетів, дипломатичні прийоми й обіди, і скрізь свою активність виявляв Д. Мануїльський. Письменник, перекладач з німецької мови Микола Дятленко (під Сталінградом він був перекладачем на переговорах з фельдмаршалом Паулюсом), який працював при Д. Мануїльському в МЗС, згадує: "Ніколи не міг зрозуміти, відпочивав Мануїльський коли-небудь чи ні. Можливо, тільки тоді, коли лікарі остаточно переводили його на бюлетень..." [4, с. 17]. Академік та літературознавець Леонід Миколайович Новиченко, який виконував у делегації обов'язки спеціального кореспондента газети "Радянська Україна" зазначав: "В Сан-Франциско особистість Мануїльського, його обширні, енциклопедичні знання, шарм, любов до гумору, наклали особливий відбиток на діяльність української делегації. Завдяки вмілому і тактичному керівництву Д. Мануїльського Перший комітет завершив роботу першим" [5, с. 17]. До коментаріїв про роботу першого комітету приєднується й О. Палладін: "Тільки надзвичайно розумне, тактовне, часом суворе, що не завжди подобалося делегатам своєю принциповістю та суворістю, керівництво роботою комітету з боку голови дало можливість комітету перебороти перешкоди, а іноді й відверте бажання деяких делегатів затягнути роботу комітету, та успішно довести її до кінця" [3, с. 77]. Дмитро Захарович запропонував такий зручний і чіткий регламент засідань, що згодом його було прийнято в усіх комітетах.

Д. Мануїльський, перебуваючи в США, також цікавився видатними американськими дипломатами. Про це свідчить лист з Держдепартаменту США Джона Мельбі: "Шановний пан Мануїльський, незважаючи на те, що вже збіг час, я все ж таки не забув Вашої розмови в аеропорту Сан-Франциско про Беняміна Франкліна як дипломата. Я вважаю, що Ви зацікавитесь біографією

Франкліна, написану Феєм, яку я Вам надсилаю...На жаль, я не зміг знайти жодної книги, в якій би було описане його життя як дипломата [7]".

Перша із зазначених поправок стосувалася права на працю. Українська делегація внесла цю пропозицію 14 травня 1945 р. Друга – до розділу IV ст. 3 Статуту ООН від 6 червня 1945 р. – свідчила, що ця стаття не "встановлює жодних обмежень прав чоловік і жінок бути обраними" до будь-яких органів як міжнародних організацій, так і урядових структур [2]. Текст із цією поправкою повністю без будь-яких змін увійшов до Статуту ООН як ст. 8. Наступну поправку було зроблено до пропозиції США про процедуру голосування. Слід зазначити, що США наполягали проводити голосування в ООН за схемою "простої більшості", а українська делегація, як і радянська в цілому, виступила з варіантом проведення голосування більшістю двох третин голосів (17 червня 1945 р.).

Заступника Голови Раднаркому і Народного комісара закордонних справ Д. Мануїльського було обрано головою Комісії Першого комітету, який видав найважливішими питаннями Статуту, – мав підготувати текст преамбули та першого розділу – "Цілі і принципи". І. Сенін увійшов до комітету, що розробляв положення про Раду Безпеки ООН. О. Палладін взяв участь у роботі комітету, що розглядав питання членства держав в ООН. В. Бондарчук і М. Петровський стали членами комітетів, які визначали повноваження Генеральної Асамблеї та Економічної і Соціальної Ради. П. Погрібняк працював у комітеті з розробки положень про міжнародний суд.

З 25 квітня до червня 1945 р. у Сан-Франциско працювала установча конференція ООН, у якій взяли участь 50 країн світу. На порядку денному було одне питання – підготовка Статуту ООН. Учасники конференції внесли чимало сторінок доповнень і поправок (майже 500 сторінок). У прийнятій Першим комітетом преамбулі Статуту зазначалося, що головною метою ООН є врятування людства від лиха війни. Усі держави, говорилося у Статуті, зобов'язуються розв'язувати всі конфлікти мирним шляхом, утримуватися від застосування сили, поважати територіальну недоторканість, внутрішню і зовнішню незалежність, тобто суверенітет усіх країн.

Делегація УРСР підтримала пропозицію делегації США щодо назви організації – Об'єднаних Націй, яку дав їй президент США Ф. Рузвельт. Саме Д. Мануїльський заявив представникам світової преси про те, що очолюваний ним комітет одноголосно, під оплески учасників конференції офіційно прийняв термін "Об'єднані нації", як назву нової всесвітньої організації. Цю назву було запропоновано свого часу Франкліном Делано Рузвельтом. За словами Д. Мануїльського, українська делегація вважала, що термін *Об'єднані нації* своєю суттю зв'язаний з боротьбою за певні принципи, за які повинно боротися нова організація. "Наша українська делегація активно сприяє успішній конференції, успішній створення організації безпеки..., – інформує світову громадськість Дмитро Захарович. – Ми маємо право пишатися тим, що перші кроки нашої української держави на міжнародній арені присвячені справі миру" [9, с. 97].

У прийнятому тексті Статуту ООН було враховано більш як 1200 зроблених українською делегацією поправок до першого узгодженого проекту. Деякі з них безпосередньо розроблялися Д. Мануїльським.

На Сан-Франциській конференції радянська дипломатія протистояла англо-американській. Одним із основних питань протистояння були роль і підлеглість Ради Безпеки. США та Велика Британія наполягали на її підлеглості Генеральній Асамблеї. Радянська делегація виступила проти цієї пропозиції, що фактично віддавала повний контроль над ООН західним державам. Після напружених переговорів за участі делегації УРСР Радянському Союзу вдалося блокувати цю небезпечну

для нього пропозицію. Іншим надзвичайно гострим питанням стала проблема одноголосності великих держав в ООН, що також зачіпало інтереси СРСР. Після смерті Франкліна Рузвельта, який підтримував принцип одноголосності, Гаррі Трумен та Уїнстон Черчілль намагалися відійти від узгодженої із Й. Сталіним позиції. Вони використовували для цього делегації британських домініонів, що виступили з "власними" пропозиціями. Д. Мануїльський був найактивнішим у дискусіях щодо згаданої проблеми, і внаслідок цього зазначений принцип було закріплено у статті 27 Статуту ООН. Ця стаття не дає можливості використання ООН для прийняття рішень, спрямованих проти миру і безпеки, її значення на сучасному етапі є не меншим, ніж у 1945 р.

Д. Мануїльський брав участь і в обговоренні "колоніального" питання. У подальшому одним із найвагоміших наслідків конференції став злам старої Версальської системи розподілу колоній, що відкрило десяткам народів світу шлях до незалежності.

У польському питанні позиції Д. Мануїльського займають також вагомe місце. Він опікувався ними ще в Інформаційному відділі ЦК ВКП(б). США та Велика Британія виступили проти участі прокомуністичного уряду цієї країни у конференції, посилаючись на те, що він не є легітимним у міжнародно-правовому відношенні. Д. Мануїльський приділяв згаданій проблемі особливу увагу, й остаточно радянська позиція була сформульована з урахуванням його пропозицій. СРСР відмовився від ультимативної вимоги щодо участі польської делегації, а в обмін на цю поступку керівники американської та британської делегацій погодилися вважати де-юре Польшу державою-засновницею ООН та залишити у прийнятому Статуті ООН місце для підписання її представника.

Слід зазначити, що українська делегація активно використовувала своє перебування в ООН для ознайомлення американської громадськості з Україною та її проблемами. На одній із таких зустрічей з американцями (28 травня 1945) Д. Мануїльський говорив: "Кров, пролита нашими народами і вашим народом за справедливу справу, зміцнює нашу спільну дружбу з вами. Єдність наших народів повинна зберегтися і після війни. Українській РСР потрібно багато машин для відбудови її господарства. Америка не хоче мати безробітних після війни, і це створює здорові основи для нашої економічної співпраці" [5, с. 5].

Під час перебування у США українська делегація встановила наукові зв'язки з ученими США і Канади: біохіміками, істориками, геологами, з Американсько-російським інститутом, а також з українською діаспорою. Привітальні листи та телеграми йшли протягом усього перебування делегації в Сполучених Штатах. Українці з діаспори щиро вітали своїх співвітчизників з перемогою над нацизмом, появою України на міжнародній арені як члена – засновника ООН. Деякі привітання містили конкретні пропозиції допомоги. Українські делегати відвідали Стенфордський та Каліфорнійський університети, інші установи та організації, де вивчали досвід своїх американських колег, виступали з доповідями про стан науки й культури в Україні, про її участь у війні та повоєнну відбудову. Ця діяльність мала на меті розгортання мирної співпраці. Перспективи такого співробітництва влучно окреслив Д. Мануїльський на зустрічі з діячами Американсько-Російського інституту: "Тепер, коли війна в Європі закінчилася й гітлерівці кінчають життя самогубством, кожна людина має можливість дихати на повні легені на землі. Зараз треба подумати про відтворення культурних зв'язків між народами. Так давайте ж будемо спільно працювати на користь людської культури" [3, с. 78].

У Сан-Франциско слухачів вражала ерудиція українського наркома, його красномовність. Свідомо пова-

ги до глави делегації України, визнанням його плідної роботи на конференції було, зокрема, те, що виконуючий обов'язки державного секретаря США Е. Стеттініус персонально запросив Д. Мануїльського взяти участь 25 червня 1945 р. в церемонії зустрічі Г. Трумена й обіцяв особисто відрекомендувати українського наркома американському президенту [3, с. 78].

Таким чином, хоча вихід України на міжнародну арену відбувся вольовим порядком і мав на меті утилітарні цілі – посилити вплив СРСР у міжнародних справах, – цей процес, безумовно, спирався на історичні традиції українського народу і на об'єктивно зумовлену базу (мається на увазі воєнно-стратегічний, геополітичний, економічний, демографічний, історико-культурний і духовний фактори), яка сформувалася у переломний воєнний період. Під час другої світової війни постановою Верховної Ради СРСР від 1 лютого 1944 р. до Конституції СРСР було внесено зміни, згідно з якими в урядах радянських республік з'явилися союзно-республіканські наркомати (пізніше – міністерства) закордонних і військових справ. Таким чином, радянські республіки отримали конституційне право мати дипломатичні відносини із закордоном, які, однак, залишалися лише деклараціями. Разом з тим, УРСР отримала юридичні підстави для вступу до ООН, брала участь у створенні Статуту ООН, який і донині є основою всієї сучасної системи міжнародного права. Д. Мануїльський у Сан-Франциско виявив великі дипломатичні здібності, для яких межі республіканського наркомату закордонних справ були, звичайно, дуже вузькими. "Наша українська делегація активно сприяє успішній конференції, успішній створення організації безпеки... – інформував світову громадськість Дмитро Захарович. Ми маємо право пишатися тим, що перші кроки нашої української держави на міжнародній арені присвячені справі миру" [5, с. 78].

Під час і після закінчення роботи конференції в Сан-Франциско, преса багатьох країн і преса Української РСР часто згадувала прізвище Д. Мануїльського. "Голова нашої делегації, – писав кореспондент газети "Радянська Україна" Леонід Новиченко з Сан-Франциско, – один з найбільш яскравих діячів, що перебувають зараз у Сан-Франциско" [5, с. 79].

Діяльність Д. Мануїльського в ООН була особливо активною. У НКЗС Д. Мануїльський проводив сталінський зовнішньополітичний курс і досягав, навіть з урахуванням обмежених республіканськими можливостями, великих успіхів. На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН його було обрано головою Першого комітету, який працював над підготовкою преамбули та першого розділу Статуту ООН. Це була найважливіша установа Асамблеї, до компетенції якої входили політичні питання, питання безпеки, регулювання озброєнь тощо. Пізніше він очолював делегації УРСР на II, III та IV сесіях Генеральної Асамблеї ООН. Однак найбільше значення мала робота Д. Мануїльського в Раді Безпеки ООН, де він виступав з індонезійського та грецького питань, що стали ареною протистояння східного й західного військово-політичних блоків. Д. Мануїльський був досить відомий у дипломатичних колах. Він відзначався високою загальною культурою, послідовністю та принциповістю в політиці післявоєнного влаштування світу.

1. Василенко В.А. Про міжнародну правосуб'єктність Української РСР // Проблеми правознавства. – К., 1967. – Вип. 6. – С. 163. 2. В інтересах миру і дружби між народами. Міжнародно-правова діяльність Української РСР. 1945–1972. Док. і комент. – К., 1974. – С. 40. 3. Куц О.Р. На конференції в Сан-Франциско // Політика і час. – 1995. – № 4. – С. 77. 4. Малышевский И. Подпись под уставом ООН // Зеркало недели. – 2000. – № 25. – С. 17. 5. Суярко Л.О. Дмитро Захарович Мануїльський (1883–1959). – К., 1979. – С. 97. 6. Табачник Д. Історія української дипломатії в особах. – К., 2004. – С. 503. 7. ЦДАВО України. – Ф. 4669, оп. 1, спр. 101, арк. 21.

ВИЗРІВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В СФРЮ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Досліджено системний характер кризи югославського суспільства, висвітлено політичні, етнорелігійні, економічні, соціальні аспекти югославського конфлікту.

The systematic character of Yugoslav society is investigated; the political, ethnical-religious, economic, social aspects of Yugoslav conflict are researched.

У повоєнний період Югославія повільно набувала рис соціалістичної держави, ще довго залишаючись своєрідним конгломератом феодальних, капіталістичних і соціалістичних відносин.

Глибокі травми, заподіяні другою світовою війною, а також тогочасне міжнародне становище сприяли тому, що нову державу із самого початку було закладено на колективістських та авторитарних принципах [15, с. 76].

Перебуваючи в 1948 р. у стані розриву відносин з Радянським Союзом, Югославія перша із країн радянського блоку почала відхід від сталінської моделі соціалізму, але затрималася на ранньому етапі перетворення.

Теоретично югославська модель створювалася на підвалинах критики радянської системи з використанням накопиченого на той час соціал-демократичного та іншого ідеологічного арсеналу [3, с. 5]. Головний недолік радянського режиму при цьому вбачався в етатизмі – зрощенні партійного й державного апарату при домінуючій ролі першого. Югославські теоретики виходили з постулату науковості комуністичних теорій, які тільки належало запровадити в життя іншим "історичним" шляхом.

Основи нової політичної системи в Югославії було закладено упродовж 50-х – початку 60-х рр. на принципах "прямого самоврядування трудящих". Реформи торкнулися державного устрою та вводили складну делегатську систему політичного представництва у різних сферах суспільного життя. Комуністичну партію Югославії було перетворено в Союз комуністів Югославії.

Югославський самоврядний соціалізм із "людським обличчям" лише трохи пом'якшив комуністичний режим. Особливо це виявилось у сфері масової інформації, культури, розширенні зв'язків із зовнішнім світом. У цілому ж югославська система зберегла автократичні риси, втіленням яких став культ Тіто з його необмеженою владою. У той же час ідеологічні постулати самоврядування та децентралізації призвели до того, що бюрократичний централізм було поширено із загальнодержавного рівня на республіканський. У республіках та автономних краях, крім державного, з'явилися свої власні центри. Навколо них почалося формування етнократичних кланів, які сформувалися внаслідок соціальної політики та експериментів у сфері національної політики, що для багатонаціональної Югославії мало далекосяжні наслідки. Їх становленню сприяло прагнення до національно-територіального розмежування. На практиці це призвело до появи під лозунгами інтернаціоналізму витонченого націоналізму. Маніпуляція із принципом "права націй на самовизначення аж до повного відокремлення" вела до створення автономних одиниць – чи то феодальних республік, чи автономних країв, – територіальних за формою та національних за змістом. Національна партократія поводити себе в них як у національних державних об'єднаннях, витісняючи на другий план представників інших народів. Загальною рисою всіх етнократичних кланів було їхнє прагнення до національно-авторитарних форм правління, боротьби за владу та власність, за контроль над "своєю" територією при повному ігноруванні прав інших етносів.

Переломна мить у політичному розвитку Югославії сталася в 1962 р. на IV Пленумі ЦК СКЮ, де Тіто заявив, що "децентралізацію ми беремо за вихідний пункт

нашого подальшого розвитку" [20, с. 295]. Тіто був упевнений, що збереження панування Центру (переважно сербського), яке здійснювалося під маскою югославізму, ослабляло його режим. Однак усі спроби Тіто схилити партійну організацію Сербії на свій бік піддавалися обструкції, що призвело до конфлікту.

У 1966 р. було усунено А. Ранковича, якого звинуватили в опорі реформам і схильності до унітаризму (під останнім малася на увазі непропорційно велика кількість сербів у федеральних органах влади). Зміщення А. Ранковича та чистка апарату таємної поліції дали змогу збалансувати міжнаціональні відносини. Кількість сербів у федеральних органах влади було зведено до мінімуму, припинилося насильство стосовно несербів, зміцнилися позиції хорватів та боснійців-мусульман.

Проте у 1968 р. режим Тіто знову зіштовхнувся із труднощами: у Белграді відбулися студентські демонстрації, у Косово – виступи албанських сепаратистів. Спроба в 60-х рр. закріпити режим утопічних ідеологій закінчилася тим, що югославські політологи назвали "політичним етатизмом" та глибокою кризою міжнаціональних відносин [15, с. 76]. Реформи, розпочаті Тіто та його поколінням керівників, повернулися проти них самих. Економічна й політична лібералізація створила безпосередню загрозу політичній монополії СКЮ. Однак про повернення до старих форм однопартійної політичної влади, завдяки рішучій критиці сталінізму та демократичному міжнародному становищу Югославії у 50–60-х рр. уже не могло бути й мови. Кризу соціалізму в Югославії вдалося зупинити в кінці 60-х – на початку 70-х рр. масовими політичними чистками у Сербії, Хорватії, інших республіках і затвердженням нової ідеологічної програми, яка лягла в основу Конституції 1974 р., а також так званих "системних законів".

В умовах, коли республіканських керівників, які дотримувалися ринкової й демократичної орієнтації, було позбавлено влади, конституційні зміни 1974 р. привели до бюрократичної децентралізації. З відтворенням однопартійної системи в республіках і краях, позбавленням союзних органів владних повноважень Югославія перетворилася у своєрідну конфедерацію, економічний простір якої було поділено на вісім частин. Для нової системи став характерним автарктичний економічний розвиток республік, керівники яких дедалі більше спиралися на націоналістичні програми [14, с. 24]. Проте до смерті Тіто в 1980 р. ця система діяла завдяки культу його особи та численним іноземним кредитам, які використовувалися для забезпечення соціального миру.

Після смерті Тіто в 1980 р. національні проблеми було поставлено в центр політичного життя країни. Загострення міжнаціональних відносин спостерігалось скрізь, але найбільшим воно виявилось в подіях у Косово. У 1981 р. в цьому краї невдоволення населення досягло свого апогею, коли албанські сепаратисти стали вимагати виходу Косово зі складу Сербії й перетворення краю в "етнічно чисту" республіку [21, с. 142].

В умовах економічного застою у країні, високого рівня безробіття, формування місцевих партократичних еліт і зростання республіканської самостійності в Косово внаслідок швидкого посилення албанського націоналізму широкого поширення набули ідеї сепаратизму та іредентизму

– збирання всіх албанців у межах єдиної держави [6, с. 73]. Під час демонстрацій та інших масових виступів у березні-квітні 1981 р. центральним стало гасло "Косово – республіка!", підтримане місцевим партійним керівництвом. Деякі історики, зокрема В. Волков, вважають, що саме з косовських подій 1981 р., почалася криза югославської державності, яка через 10 років призвела до її розпаду [3, с. 9]. Це було десятиріччя прогресуючої дестабілізації федерації, коли відбувалася своєрідна ланцюгова некерівана реакція зростання національних протиріч. Антидержавні виступи албанського населення Косово мали під собою національне підґрунтя. Після придушення відкритих виступів на початку 80-х рр., опозиція в Косово почала проводити політику витіснення представників інших національностей, що мешкали в ньому. Наслідком цього став виїзд із Косово з кінця 1981 до лютого 1987 р. понад 22 тис. сербів і чорногорців. Масова міграція працездатного населення з Косово змусила Союзне Виконавче Віче СФРЮ в грудні 1987 р. прийняти спеціальну федеральну програму припинення виїзду сербів і чорногорців з Косово.

Напруженість у Косово та зміни в політичній ситуації першої половини 80-х рр. підштовхнули керівництво Сербії до внесення поправок до конституції країни, якими значно обмежувалися права автономії. Зокрема, у 1990 р. в Косово в усіх навчальних закладах скасовується викладання албанською мовою. У відповідь на це влітку того ж року косовська опозиція, яка мала більшість у Скупщині Косово, проголосила край самостійною республікою в складі СФРЮ, після чого представницькі органи Косово були розпущені, а Косово віднесено безпосередньо до юрисдикції сербського уряду. У лютому 1991 р. рішенням Конституційного суду СФРЮ остаточно закріплено новий статус Косово.

У 80-ті рр. в СФРЮ розпочався болючий і неоднозначний процес переоцінки уявлень, що панували, щодо форм організації держави і розвитку суспільства, пошуку шляхів удосконалення "югославської моделі соціалізму".

Загострення соціально-економічної кризи, застій у розвитку соціалістичного самоврядування, зростання напруженості у сфері міжнаціональних відносин тільки прискорили цей процес.

Крім того, діюче законодавство, насамперед конституція, перестало відповідати умовам, що склалися у країні, не дозволяло ефективно регулювати суспільні відносини. Сам характер існування Югославської Федерації, закріплений у Конституції 1974 р., не забезпечував за відсутності сильного лідера, яким був Тіто, необхідної єдності її складових частин, мало того – породжував відцентрові тенденції, посилював міжреспубліканські протиріччя. Одержавши самостійність та економічну незалежність, республіки, автономні краї в складі Сербії, почали дедалі більше керуватися місцевими інтересами, неважливо ставитися до вирішення спільних проблем СФРЮ. Міжреспубліканські протиріччя, що спричиняли конфлікти, перетворилися в значну проблему суспільства і, за оцінкою самих югославських експертів, поставили під загрозу єдність СФРЮ [1, с. 17].

У цьому зв'язку особливої актуальності набуло питання про необхідність зміни Основного закону Югославії.

Як відомо, процедура зміни Конституції СФРЮ 1974 р., передбачена ст. 398–403, суттєво відрізнялася від змін у конституціях інших федеративних держав. Рішення про це могло бути ухвалено тільки Союзним віче Скупщини СФРЮ при згоді скупщин усіх республік та автономних країв [5, с. 10].

Таким чином, Конституція СФРЮ вимагала спільного консенсусу всіх елементів федеральної державної структури для своєї зміни. Однак процедура зміни югославської конституції стала гальмом для розвитку демократії та подолання численних труднощів, які поставили перед федерацією.

Однак за ініціативою Президії СФРЮ, підтриманою Скупщиною СФРЮ, в березні 1987 р., після напруженої 20-місячної роботи, було затверджено поправки до Конституції. Вони доповнили чи замінили 135 статей, або майже одну третину нормативної частини Основного закону країни, і все ж були охарактеризовані як "косметичні" [4, с. 31].

Найбільш значні зміни стосувалися економіки, передбачаючи введення ринкової моделі господарювання. Деякі поправки уточнювали інститут власності, проголошували рівність її різних видів. Усі обмеження на власність, крім максимуму на земельну ділянку (30 га), було скасовано. Розширювалися права підприємств, збільшувалася відповідальність господарських організацій за використання матеріальних ресурсів і за кінцеві результати своєї діяльності. Відповідні гарантії надавалися іноземним інвесторам.

Зміни в політичній сфері спрямовувалися на підвищення ефективності принципів самоврядування. Поправки до Конституції створили правові передумови для повнішого забезпечення прав і свобод громадян, захисту законності.

Зміни щодо регулювання відносин усередині федерації націлювалися на строге й ефективне виконання союзних, тобто федеральних законів. Важливим моментом стало "більш прийнятне" визначення в Основному законі СФРЮ конституційного становища Сербії, а також її автономних країв Воєводини та Косово.

Згідно з Конституцією СФРЮ 1974 р. автономні краї мали право безпосередньо приймати свої Основні закони, що прирівнювалися до республіканських. Сербію, таким чином, у правовому відношенні було позбавлено статусу республіки: її окремі території стали самостійними.

Становище Сербії як державно-політичного формування внаслідок дезінтеграції загальної оборони, державної безпеки, правосуддя, зовнішньої політики, культури, освіти, транспорту виявилось абсурдним [12, с. 3].

Після ухвалення поправок до Конституції 1989 р. Сербія перетворилася в єдине державне формування. Сербо-хорватська мова отримала статус офіційної на всій території республіки. Представники інших національностей могли вживати свою рідну мову в однорідному середовищі за місцем проживання та роботи.

Стало обов'язковим дотримання республіканських законів та інших актів на всій території республіки. Конституційний суд отримав право приводити у відповідність з Конституцією Сербії конституції автономних країв. Знову найважливіші питання щодо оборони країни та охорони громадського порядку стали вирішуватися на загальнореспубліканському рівні. При цьому не притіснялися повноваження та права органів внутрішніх справ автономних країв. Вирішення "сербського питання" мало важливе значення для подальшого розвитку концепції югославської федерації і зміцнення політичної стабільності в країні [11, с. 16].

Змінила свою конституцію також Словенія. Одна з внесених до неї поправок проголошувала право цієї республіки на самовизначення аж до повного відокремлення. На початку липня 1990 р. парламент Словенії ухвалив декларацію про повний державний суверенітет республіки та затвердив заходи щодо встановлення прима-та республіканських законів над союзними [18, с. 262].

Словенську декларацію було розцінено, з одного боку, як документ, що суперечив положенням Конституції країни, а з іншого – як тактичний крок нової влади республіки, яка намагалася прискорити процес перегляду основ державного устрою СФРЮ. Крім того, Словенія запропонувала Хорватії об'єднати зусилля в перетворенні країни в конфедерацію, що з розумінням сприйняли в Загребі. Ця співпраця перетворилася у своєрідну словенсько-хорватську унію, яка була націлена на створення відповід-

них умов для можливого виходу Словенії та Хорватії з Югославії. Сербія на протиположному плану конфедеративного устрою заявила, що у випадку створення конфедерації відкритого типу вона поставить питання щодо внутрішніх кордонів країни, які, на її погляд, були не державними, а адміністративними [1, с. 19]. Тим самим недвозначно було зроблено застереження на адресу Хорватії, де в окремих районах переважно проживали серби, які вимагали для себе територіальної автономії.

На початку 1991 р. тільки Сербія та Чорногорія виступали за збереження СФРЮ як союзної держави, а Хорватія, Македонія, Словенія, Боснія та Герцеговина відстоювали необхідність її трансформації в конфедеративний союз суверенних держав [19, с. 156].

Посиленню кризових явищ у суспільстві сприяла наявність протиріч у діяльності партії югославських комуністів. Відсутність міцної ідейної та організаційної єдності, зростаючі розбіжності в її керівних органах призвели до загострення внутріпартійних відносин. У керівництві СКЮ почалася фракційна боротьба, сформувався дві течії, представники яких, виступаючи за подальший розвиток суспільства на засадах соціалістичного самоврядування, принципово розходилися в питанні щодо ролі й місця партії в процесі суспільних перетворень. Одна з них, що об'єднувала представників республіканських парторганізацій Словенії й Хорватії, прагнула до "демократичного соціалізму", поглиблення лібералізації в партії, її відмови від монополії в політичному житті країни. Інша, представлена Сербією, намагалася зберегти та зміцнити командні позиції партії. Союз комуністів, будучи неспроможним змінити ситуацію, займався другорядними справами.

У цих умовах постало питання щодо необхідності проведення радикальної реформи СКЮ. На Першій конференції СКЮ (травень 1988) зазначалося, що перетворення в партії мають стати складовою частиною єдиної суспільної реформи, поширеної на економічну та політичну системи. Запропонований для обговорення документ "Основні напрями перетворень у СКЮ" був зустрінутий неоднозначно. Найбільш чітко визначилися два протилежні підходи до реформи партії – сербський та словенський [1, с. 18].

Партійне керівництво Сербії вважало неприпустимою відмову СКЮ від провідної ролі в суспільстві, виступало проти розвитку демократії без принципу централізму, фетишизації прав меншості й відповідно принципу консенсусу у внутріпартійному житті, виступало за зміцнення єдності СКЮ на основі обов'язкової для всіх партійної дисципліни, за відродження принципу прийняття рішень більшістю голосів. В інших югославських республіках вбачали в цьому "реальну загрозу встановленню в партії гегемонізму сербської партійної організації, як найчисельнішої у СКЮ і підсиленої останнім часом крайовими парторганізаціями Воеводини та Косово" [1, с. 19].

Дисонансом сербському підходу була концепція партійної реформи, висунута Словенією, яка наполягала на недопущенні змін у вже сталих взаємовідносинах, збереженні за республіканською парторганізацією високого ступеня самостійності. Словенці виступали за політичний та економічний плюралізм, усунення монополії партії на владу, відмову від законодавчого закріплення її провідної ролі в суспільстві, за право меншості мати та відстоювати власний погляд.

Проте Союз комуністів Югославії, розпочавши підготовку радикальних внутрішніх перетворень, виявився неспроможним розв'язати складні й суперечливі процеси у своїх лавах, не кажучи вже про згуртування та мобілізацію югославського суспільства на подолання соціально-економічних труднощів, реформування економіки.

Початок 90-х рр. ознаменувався високою політичною активністю населення. Практично в усіх республіках створюються опозиційні СКЮ партії, течії, рухи. У цих умовах січневий 1990 р. XIV з'їзд СКЮ переважною більшістю голосів прийняв резолюцію про необхідність скасування статті конституції щодо керівної ролі СКЮ в суспільстві. У квітні цього ж року комуністи зазнали поразки на виборах до парламентів у Словенії й Хорватії. До влади прийшли антикомуністичні сили.

Значну роль в ескалації "югославської кризи" відіграв економічний фактор. Уже в 60-ті рр. в економіці країни проявилися кризові явища. виправити становище передбачалося через проведення поетапної децентралізації управління, радикальну реформу федерації, сутність якої полягала в передачі всієї повноти відповідальності за економічний, соціальний і культурний розвиток самим республікам. Однак через відсутність узгодженості в питаннях подальшого розвитку господарчого механізму, замиканню республік і країв у своїх територіальних межах централізована система планування та інвестування не змогла ліквідувати диспропорції в економіці [17, с. 10].

Як відомо, весь післявоєнний період розвитку Югославії відбувався головним чином за рахунок іноземних інвесторів. Первісно це була допомога, згодом це стало курсом. Кінець кінцем країна виявилася неспроможною погасити заборгованість за рахунок валютних надходжень і перетворилася на боржника. На кінець 1984 р. зовнішня заборгованість досягла 20,2 млрд дол. У рахунок погашення кредитів Югославія в 1981 р. виплатила 4,3 млрд дол., у 1983 – 4,6, у 1984 р. – 5,2 млрд дол. [8, с. 3].

Розвиток подій примусив вище керівництво зайнятися переоцінкою курсу економічної політики і стратегії розвитку Югославії. У зв'язку з численними проблемами в економічних і товарно-грошових відносинах у СФРЮ, повільним пристосуванням до змін у міжнародному поділі праці, її господарській політиці комісія союзних громадських рад з питань економічної стабілізації підготувала "Основні напрями Довгострокової програми економічної стабілізації", які було затверджено XII з'їздом СКЮ та схвалено на початку липня 1983 р. Скупщиною СФРЮ. Згідно з програмою економічну, правову та політичну системи необхідно було пристосовувати до реальної дійсності. Самоврядний соціалізм передбачалося перевести на основи сучасного товарного виробництва [22, с. 321].

Довготермінова програма економічної стабілізації мала компромісний характер, вона не припускала проведення одноразової реформи, яка б вводила нове співвідношення між цінами, заробітною платою та іншими економічними категоріями, що б дозволило економіці розвиватися на реальних засадах зі значно ефективнішим використанням природних та інших ресурсів. Як наслідок, після прийняття Довготермінової програми економічної стабілізації інфляція збільшилася із 30 % у 1980 р. до більше ніж 100 % у 1987 р. [9, с. 27]. Провал програми виявився очевидним.

В умовах подальшого погіршення економічного становища в Югославії, що призвело до зростання безробіття, збільшення кількості збиткових підприємств, почалося зниження життєвого рівня населення. До кінця 1988 р. реальна заробітна плата скоротилася на 40 %, або до розміру кінця 50-х – початку 60-х рр. [10, с. 28].

Значними залишалися регіональні відмінності в рівні життя. Так, населення Словенії було заможнішим, краще забезпеченим роботою, ніж, наприклад, населення Македонії. Остання "славилася" найнижчими заробітками у країні. У 1987 р. середня заробітна плата в республіках та краях СФРЮ складала від 55 до 300 тис. динарів [16, с. 3].

Внаслідок невдоволення народних мас країну охопили страйки: тільки за перші вісім місяців 1989 р. офіційно було зареєстровано 1914 страйків із загальною кількістю страйкуючих понад 270 тис. чол., які вимагали зупинення інфляції, зниження цін на товари повсякденного попиту [13, с. 4].

Кульмінацією "югославської кризи" можна вважати проголошення в червні 1991 р. незалежності Хорватією і Словенією та введення на територію цих республік регулярних частин Югославської народної армії.

Розпад СФРЮ став логічним наслідком історичного розгортання внутрішніх процесів у Федерації, яка, за словами українського історика М. Каменецького, з початку свого виникнення була законсервованим конфліктотенним простором [7, с. 44].

Розвиток народів у межах держав, які ввійшли до Югославії, історично не було завершено. Через цю історичну незавершеність не вдалося позбавити їх прагнення до формування самостійних націй-держав і спрямування для досягнення цієї мети основних політичних та інтелектуальних сил. Це пояснюється затримкою в розвитку націй, національним неоромантизмом, зіткненням інтересів великих держав на цій території, етнічною сумішшю народів, їх віросповідань.

Югославію було створено, а потім зцементовано завдяки поступовому розмиванню спогадів про братовбивчі міжусобиці, визнанню народами, що її населяли, один одного, забуттю націоналістичних домагань і придушенню шовінізму. Спільність, що склалася з націй і народностей з надто різними історичними долями, могла б привести до процвітання югославської держави. Однак вона була недавньою, а тому неміцною.

У 80-ті рр. принципи, закріплені в останній конституції за життя Тіто, на яких трималася югославська федерація, перестали забезпечувати єдність її складових частин. Система федеративного устрою під впливом численних факторів почала розпадатися. По-перше, зі смертю Тіто створений ним режим, залишившись без своєї головної опори та арбітра в постійних конфліктах між політичними верхами в республіках і краях, став "пробуксовувати". По-друге, внаслідок зіткнення між керівництвом СКЮ та його республіканськими організаціями припинив своє існування Союз комуністів як єдина загальнофедеральна політична сила. Розпад СКЮ, який ідеологічним та організаційно-політичним "обручем" стягував багатонаціональне югославське суспільство, прискорив дезінтеграційні процеси у країні, поставив під загрозу цілісність югославської держави, стимулював посилення націоналізму. Ідеї самоврядування, братства та єдності було відкинуто й замінено в кожній республіці лозунгами реалізації національної ідеї. По-третє, величезна заборгованість іноземним державам, "галопоуюча" інфляція, зростання безробіття призвели

до різкого зниження життєвого рівня населення. По-четверте, Югославія почала серйозно відставати від розвитку подій у Східній Європі, внаслідок чого втратила в певній мірі значення "стратегічної буферної держави" між Сходом і Заходом.

У цілому криза державності Югославії показала, що до тих пір, поки нація не реалізує свого потенціалу в межах національної держави, вона розглядатиме входження до складу багатонаціональної держави як насилля, тим більше – у випадку політичної та економічної дискримінації.

Не можна забувати також і те, що Балкани – це не тільки самостійне автохтонне явище, а водночас і частина європейської та ще ширшої системи розподілу сил, де існує боротьба за вплив і перерозподіл ресурсів. Балканські кризи, як правило, були або початком великих європейських і світових криз, або їх наслідком, а перекроювання державних кордонів на Балканах збігалося зі становленням "нового народу" або зникненням існуючого. Тут завжди генерувався антагонізм між народами з їх традиційним статусом "розмінної монети" в зіткненнях "великих держав", які зводили ці народи на рівень неісторичних [2, с. 149].

Усі балканські народи поневолювалися тими або іншими імперіями. Тому в самостійній національній державі вони вбачають набагато більше, ніж вона може дати навіть у найкращому варіанті. Звідси вони неминуче прагнуть до її створення. Крім усього іншого, держава для них є компенсацією за згасну історію.

1. Бочаров А. Конституционно-политический кризис в СФРЮ // Атлас. – 1990. – № 37; 2. Видоевич З. Балканская дилемма // Россия и современный мир. – 1996. – № 3; 3. Волков В.К. Трагедия Югославии // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4–5; 4. Воробьев К. Об изменениях в конституции социалистической республики Сербии // ТАСС. БПИ. – 1989. – № 103; 5. Дрецул А. Процедура пересмотра конституции в Югославии // Международная политика. – 1991. – № 982; 6. Изакович З. Политические и этно-религиозные аспекты югославского конфликта // Социологические исследования. – 1996. – № 5; 7. Каменецкий М. Колишня Югославія – конфліктотенний простір // Політична думка. – 1995. – № 2–3; 8. Ковач О. Отношение к Югославии и ЕЭС // Международная политика. – 1987. – № 887; 9. Кузнецов В. Инфляция в Югославии // ТАСС. БПИ. – 1989. – № 10; 10. Малинов Ю. Семья в югославском обществе // ТАСС. БПИ. – 1988. – № 48; 11. Маначинский О.Я. Югославия: криза продовжується. – К., 1993; 12. Петкович Р. Куда идет Югославия? // Международная политика. – 1989. – № 953; 13. Правда Украины. – 1989. – 31 января; 14. Поточний архів МЗС України. Управління Європи та Америки // The 1991–1993. Crisis in Yugoslavia: its roots and development. – 1993; 15. Симиц П. Гражданская война в Югославии. Причины и последствия // Международная жизнь. – 1994. – № 4–5; 16. Труд. – 1987. – 29 декабря; 17. Шувар С. Союз коммунистов Югославии и социалистическое самоуправление // Рабочий класс и современный мир. – 1980. – № 5; 18. Югославия в огне. Документы, факты, комментарии (1990–1992). – М., 1992; 19. Becic D. Mezinarnodni Faktori i procesi u Jugoslaviji. – Zagreb. – 1994. – № 497; 20. Bilanzic D. Historia Socialisticke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi. 1918–1985. – Zagreb, 1985; 21. Petkovic R. Svet i Jugoslavija. – Beograd, 1996; 22. Reljic L. Kako savladati krizu? – Beograd, 1987.

Надійшла до редколегії 17.01.06

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуски 89-90

Редактор Т. Гуз

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідectvo Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л. Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

Підписано до друку 16.07.07. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № 165. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 20. Зам. № 27-4032.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>